

ОЛЕКСАНДЕР ВОШИЦЬ - СПОГАДИ

СПОГАДИ
Олександра Кошиця

All rights reserved
No part of this book may be reproduced in any form
without permission.

Друком Нового Шляху, Виннипег, Манітоба.

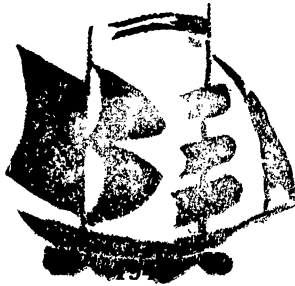

Printed in Canada

СПОГАДИ

Олексадра Кошиця

ЧАСТИНА ПЕРША

КУЛЬТУРА Й ОСВІТА

Ukrainian Cultural and Educational Centre
P.O. Box 3093
Winnipeg   **Manitoba**   **Canada**

ОЛЕКСАНДЕР КОШИЦЬ
(12. 9. 1875 — 21. 9. 1944)

Знімка з 1942 р.
Виннипег, Ман.

ВІД ОСЕРЕДКУ

СПОГАДИ ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ — це в дійсності автобіографія. Над Спогадами Покійний працював довгий час, але доривочно. Вже в останні роки звертався Він до них частіше й поширював їх, скорочував, або робив замітки: поширити, скоротити, вставити . . . Ці побажання не виконались.

Це книга любови до народу й України, яким Автор віддав усе своє життя й свій геній.

З глибокого піетизму до великого українського Бояна, генія-диригента, знавця української пісні й старовини, який, в роках 1919-1926 із Республіканською Капелею і потім Українським Національним Хором, у чорні дні історії України відкрив їй двері до найшляхотніших закутин людських істот по всьому культурному світі — в Європі й Південній і Північній Америках.

В пам'ять незабутніх годин співпраці з Покійним на Вищих Освітніх Курсах та роздумувань над проблемами української культури будучого в роках 1941-1944, коли родилась ідея Осередку, — Осередок Української Культури й Освіти з радістю передає Його спогади українському громадянству.

Головну редакцію Спогадів перевела ВП. Пані Т. Кошиць. При редагуванні мова та стилістика не зазнала змін — це жива мова вузької батьківщини Т. Шевченка й О. Кошиця. Зміни заведені тільки у правописі та змінні де-не-де дієслівні закінчення —ть на —ти.

В. САМІРІЛЕНКО.

У К Р А І Н І

Ти звеш мене й на голос милий твій
З гарячою любовю я полину;
Поки живуть думки в душі моїй,
Про тебе, ньєко, думати не кину..
Як мрію чистую з найкращих мрій
Я заховаю в серці Україну,
І мрія та як світище ясне
Шляхом правдивим поведе мене.

Нехай той шлях важкий, нехай тернистий!
Але хіба тоді квіток шукать,
Коли тебе, твій любий образ чистий
Нєсхнучі сльози тяжко туманять?
Коли твій геній навіть променистий
Онемощів і почина згасать?
О ні, того скарають муки люті,
Хто зможе в час такий тебе забути!

В біді твоїй рідніша ти мені:
Тобі несу я сили всі, що маю;
І працю тиху і мої пісні
На вівтар твій побожно я складаю.
Натхни-ж мене! Нєхай у мертвім сні
Я днів моїх даремне не загаю!
Нехай я знаю, що не дурно жив,
Що за життя тобі я заплатив.

Коли я був дитиною малою,
Красу твою повсюди я вбачав.
Здавалась ти веселою, ясною,
Мене твій вид веселий чарував.
Тоді я ще душею молодою
Про муки тайнії твої не знав;
Тепер же бачу я твої страждання,
І ще зросло мое к тобі кохання.

Прийми-ж мої пісні як дар малий
Великої і вірної любові!
Що зможе дати мій талан слабій
В скарбнищу любові твоєї мови
Він певно дасть, і знай, що в час страшний
Твій син тобі не пожаліє крови,
І що не спинить страх усіх погроз
Моїх пісень, моїх за тебе сліз.

(Любимий вірш О. Кошця)

МАЛЕНЬКА ПЕРЕДМОВА

МЕНІ завше подобались різні мемуари, спогади, щоденники. Особливо, коли до них автор прикладав свою передмову. Я просто раюю, читаючи такі твори. А ще більше тоді, коли сам автор грав яку небудь ролю в житті і почуває себе часткою, атомом чи то цілим організмом (але обовязково активним і чинним), якого небудь історичного моменту. Тоді усі події, які проходять в його творі перед твоїми очима набірають особливої ціни й цікавості: усе, що малює такий автор, робиться там десь, на тлі, на котрому головне місце займає сама авторова персона. Чи то лютує буря життєвського моря, чи то звичайна баталія, чи то краєвид який, чи то страшна драма, чи тиха ідилія, — все це робиться там десь далі, а спершу ваше око тішить фігура самого автора в різних, відповідних позах: то в глибокій задумі, то з захопленням в очах, а то і з сльозами в тих же очах; то з іронічною посмішкою, а іноді просто з глибоким стражданням на лиці; то в позі спокійній, а то з протягнутою вперед указуючою, чи наказуючою рукою; іноді ж ті руки складені навхрест на грудях, як у Наполеона. Словом — всюди він є вісь, на якій крутяться усі події, і той автор теліпається у вас під носом, як ковбаса на бантині перед Різдом, так, що як скінчиш оті мемуари, чи щоденника, чи спогади, то, чи уявлятимеш собі той чи інший історичний мент, Бог знає, а що фігуру автора, який “діяв” в той історичний мент запам’ятаєш навіки і, коли справа заходить про той мент, то і виходить, як у того Чехова, що коли питали про якесь там місто, то при найменню його, усі з про-світлілим чолом казали:

“А! Це там, де диякон звів увесь кавяр!”

Проте від твору виноситься вражіння цілковитої суцільности, і втіхи читачеві такому, як я, він дає багато.

В передмові до такого твору автор звичайно попереджує, що писати він почав “не через те, що . . .” і “не для того, що б . . .”, а просто на прохання приятелів, або бажаючи залишити своєму улюбленому внукові спогади про цікаві події, або з бажання висвітлити правду.

Більше ж соромливий автор, то той нікого не попереджує, а робить вигляд, наче нікого нема і пише він тільки через те, що руки чухаються, а сам він і гадки не має, що хто небудь, де небудь, і як небудь прочитає його твір. Такий автор розказує сам собі про все з виглядом старої манашки, яка дивиться на чуже “прелюби сотвори”, і зараньше перепрошує з переляком можливого читача “наколи б кому в руки попалась оця книжка . . .” і т. д.

Крім того, коли автор особа “історична”, то ніяк не може відмовитись від думки, що він дає комусь найточніший відчит про ті чи другі події, а позаяк відмовитись від своєї персони не може, то виходить у нього “протокол” на самого себе. У такого автора усе було б інакше, коли б були послухали своєчасно його поради. До своїх ворогів та супротивників він ставиться з всепрощаючою лагідністю.

Нічого подібного нема в оцих спогадах.

Цілком одверто кажу, що пишу я їх через те, що хочеться згадати про те, що я колись переживав та робив. І, коли занотовую які малі дрібні події, то через природне бажання пережити наново хоч тінь того почуття, яке тоді їм товаришувало. Згадати — це також природно і не смішно і не стидно, як піти на кладовище до тих, з ким колись разом жив.

Пишу ж для того, що яка небудь, мого віку й часу людина (коли така знайдеться), перечитавши оце писан-

ня, згадала так само наші часи, і може у неї, я певен в цьому, знайдеться не одна світла минута в спогадах, як і у мене.

У російського письменника Марієнгофа є “Роман без вранья”. Дуже гарна, але дуже трудна ідея написати “роман”, цеб то брехню, не збрехавши. А мені, хоч я не Марієнгоф, хочеться написати спогади без точних фактів і подій (хоч я сам дуже точний). Але коли у мене зустрічаються деякі дати, то тільки через те, що випадково у мене знайшовся старий паспорт, де усе занотовано так точно, як це робилось в старі царські поліційні часи.

А найкращим крім того “паспортом” є моя власна пам'ять.

БАТЬКО

БАТЬКО МІЙ, священник Антоній Ігнатович Кошиць родився 17. I. 1830, помер на 68 році життя, 8. XII. 1898 р. Мій дід (20. XII. 1784 — 30. I. 1837, священник теж) Ігнатій був на приході в с. Нізгуринцях (чи малих, чи великих) Бердичівського повіту, Київської губ. В цьому селі наша родина була на попівстві більше 100 років і останнім попом з Кошиців там був мій двоуродний брат Володимир Кошиць (син Андрія — рідного брата мого батька).

Мій батько зостався сиротою ще за малих літ і старший його брат Андрій, що заступив місце священника в 1837 р. по моєму дідові, був йому за батька. Батько був посланий у Київську (Подільську) бурсу, мабуть біля 1840 р., звідки ходив пішки літом додому з другими бурсаками (наче у “Вію” Гоголя). Про свої бурсацькі роки розказував він дуже мало: вчили по-латині (це була викладова мова), били страшенно, бурсаки жили напів голодно. Ранком зімою збирались під бурсою перед початком лекцій і треба було битись навкулачки, щоб як небудь зігріться, бо чоботи не мали підшов, а вся одежа складалась з білизни і поверх неї “домікотоновий” халат підперезаний череском — от і все вбрання завше холодного і голодного бурсака.

Мій батько вчився добре й був у своїй клясі ТУТО-РОМ — цеб то перед приходом вчителя екзаменував бурсаків з різних предметів і одмічав в “журналі” — “scit, nescit” (знає, не знає). А як був у старшій клясі (здається у “Філософії”) то уже був отаманом над меньшими бурсаками, коли приходилось йти пішки на вакації додому з Києва. Про такі “Гоголевські” мандри я чув

тільки від матері, бо батько памятаю уже був в тому віку, коли людина не любить розказувати про молоді “дурниці”.

Мати, бувало, не без тайної гордості розказувала як бурсаки раз ішли компанією під головуванням мого батька додому і десь на полі зайшли до коршми ночувати. В тій коршмі сиділо четверо пняних, які почали глузувати з бідної бурсацької голоти. Слово за словом, нарешті прийшло до сварки, а далі й до бійки і в цій баталії мій батько (з бурсаками мабуть) побив чотирьох здоровенних дядьків і власноручно повикидав їх з коршми.

Батько дуже не любив, коли мати розказувала про його ріжні молоді геройські вчинки. Не любив він і того оповідання, від якого у нас дух займався від страху. Це сталось, як уже батько був молодим священником в с. Ромашках, Канівського повіту, Київщина. Поїхав він на “благочинський” зїзд у с. Черниші. Піп молодий, коні сірі чудові (придане материне), за візника церковний староста, при собі тільки жмут службових паперів. Діло було глибокої осені і за тих часів, коли дезертири (утікачі) з війська (наслідки страшного режиму Миколи I.), або робочі команди, яких виражали командири полків на заробітки, займалися розбоем по великих дорогах, та злодійством по селах. Засідання зїзду скінчилось пізно, на дворі стояла осіння темна ніч і усі присутні на зїзді зістались у благочинного ночувати. Уперся один молодий піп Антін Кошиць і серед глибокої ночі рушив в дорогу. Як виїхали з села, то упірнули в таку темряву, розказував матері староста, що йому не було видно сірих коней, якими він правував. Раптом на повороті з Чернишів до Ромашок, десь у полі знялось полум'я. Староста каже:

— Пожар.

А піп каже:

“Ні, то чумаки розклали багаття!”

Ідуть далі й бачуть — горить коршма, що стоїть на

роздоріжжі. Ударили по конях (треба рятувати людей) і долетіли до коршми в той мент, як уже вся стріха спалахнула вогнем. При світлі вогню видно було, як за хатою, біля скирди соломи вешталась якісь люди. Батько каже:

“Стій, старосто, я загляну в хату, може треба кому помочі.”

Сам почав кричати на гвалт, рванув двері й ускочив у хату, а протяг від вогню з тріском зачинив їх за ним. Староста zostався один з кіньми; коні б'ють копитами землю від страху, рвуть віжки, ледве можна їх утримати... Проходить хвилина, друга, третя, уже загорілось і в сінях, так що й виходу нема, скоро й дах завалиться, а попа все немає... Нарешті, розбивши вікно, вискакує на двір напівобгорілий, падає в бричку і ледве вимовив “тікаймо”.

Староста пустив віжки, коні мов божевільні, підхопили й понесли... Полум'я світить ззаду на дорогу й видно, що якісь верхівці женуться за бричкою, — коні піддають ходу, наче розуміють небезпеку і на деякий мент погоні не видко, але тільки зменьшується гін — знов тіж фігури невпинно наближаються, наседають на плечі. Староста оглянеться назад, — по конях — і знов божевільна гонитва і так на протязі п'ятнадцяти верстов, аж до самих Ромашок. Прилетіли в село і зараз же ударили тривогу в дзвона. Позбігались люди й побігли до коршми, але застали вже тільки згарище й попіл, а під ним чотири обгорілі трупи. Батько під свіжим вражінням розказував матері, що коли ускочив в сіни, то зараз же на порозі в хату спіткнувся на зарізаного жида, котрий “доходив”, хрипів і пробував щось сказати. Батько послушав і почув тільки:

“Три, три, три...”

Він ускочив у першу кімнату і побачив на ліжку побитих мідними підсвішниками двох дітей і жидівку.

Від страху, та бачучи, що нема кому помагати, він

Священик Антоній Ігнатович Кошиць
* 17. I. 1830 — † 8. XII. 1898
Батько О. Кошиця

кинувся назад у сіни, але там уже горіла солома, й двері в хату зачинились протягом з такою силою, що він ледве відчинив їх назад... Полум'я пекло його й чулось, що спалахнуть коси. Перебігши кімнату, він кинувся у маленьку комірчину (за кімнатою), але там вікно було заграшоване. Через це вікно він успів побачити, що якісь люди порались біля ожереду соломи — чи то ховали, чи то виймали щось... Він побоявся звати на поміч і знов вернувся у велику кімнату, але там уже було повно диму, горіли двері від сіней і почали горіти одвірки з надвору. У відчаю він висадив вікно і напів обгорілий вискочив на двір, як староста вже думав, що він пропав, а коні повибивали ногами ями в коліно...

Потім тих розбишак (були між ними й дезертири, й з “робочої команди”, а були і “вольні”) впіймали й судили у Києві. Мій батько був присутній серед пубрики (це були перші “гласні суди”) і чув, що й його там згадували, коли обвинувачені розказували, як якийсь то піп нагодився на цю подію. Розбишаки одверто казали на суді, що гнались за ним і коли були б догнали, то зробили б теж, що й шинкареві, а коней пустили б гулять з вогненими віхтями в хвостах...

Не любив батько, коли мама розказувала й про його першу подорож до Києва на пароплаві. Треба сказати, що тоді пущено було по Дніпру першого пароплава. Пароплав той не мав кают і разом був і буксірний і пасажирський (я в 90-х роках памятаю його уже старим “буксіром”, звався “Андрій Первозванний”). У велику весняну повінь він не підходив до пристані (у Трахтомирові), а їхать треба було до нього човном. От батько одного разу й вирішив поїхати до Києва новим способом, “пароходством”, як тоді казали. Одяг свою нову вовчу шубу — “шик”, без якого не обходився жадний заможний більш-менш піп (був холодний березень), сів у човна й поїхав до пароплаву. Мабуть треба було приставати до нього на ходу, чи що, бо загатив човном

прямо пароплавові у колесо (я ті величезні бокові колеса памятаю). Звичайно, що піп і прихожанин були подібно фараонові — “ввержені в пучину морську”. Батька врятував тільки його вовчий кожух, що не міг зразу намокнуть, а протримав свого власника деякий час на воді, поки не витягли його на пароплава. Прийшлося до гола роздягатись на холоді, та біля гарячої машини сохнуть від Трахтомирова до самого Києва.

Одного разу батько з молодою жінкою (тоді красивою) моєю мамою поїхали в якесь містечко на базар. Серед натовпу вештався п'яний розхристаний москаль у червоній сорочці. Дивлячись на гарненьку молоду попадю він почав вигукувати непристойності. Батько оперезав його раз батоном і той зник. Але коли по базарі виїхали за місто, то батько побачив, що кацап засідає на нього в житах. Коли бричка порівнялась, то він вискочив з жита й кинувся навздогін, бажаючи учепитись за задок брички. Батько сказав погоничу трохи притримати коней і, коли кацап ухопився руками за спинку, та матюкаючись на чім світ стоїть, намірявся вискочити на задню вісь, — піп упіймав його за чуба, вихопив у погонича пужально, сказав дати коням “повний хол” і почав трактувати кацапа: коні несуть, що є духу, кацап ззаді біжить на власній чуприні наче на поводі, а піп його рипіжить батоном по спині. До того частував, аж поки червона сорочка не розпалась шматтям на плечах, потім випустив чуба, кацап упав на дорогу, а коні понеслися далі... Такі були часи.

Не любив батько, коли мама розказувала про їх знайомство та сватання. Батькові було по скінченні семінарії мабуть років 22-23, а матері не повних 16. Жила вона в Лаврі у дядька ієромонаха, що завідував Лаврською друкарнею. Він то й вибрав для матері жениха. Батько сподобався матері відразу: був русьвий, кремізний, веселий, одягнутий у сюртук і глажену манішку (тоді новість). “Посаженою матір’ю” була губер-

наторша княгиня Васільчікова (знайомство материного дядька). Мати була тоді зовсім дитина, працювала, а також “получала образования” в модній майстерні Рябініна. Дядько дав за нею добрий посаг грішми і пару чудових сивих коней. Перший батьків приход (парохія) був с. Костянець, Канівського повіта (Київщина). Там батько пробув недовго. Потім перейшов в с. Ромашки тогож повіту, де пробув 25 років (з 1853 по 1877), а звідти переїхав у Тарасівку, Звенігородського пов. у 1877 році, як це видно з церковних “клірових відомостей” Тарасівської церкви.

МАМИНІ ОПОВІДАННЯ

МОЯ МАТИ померла 1911 р., на 75 році життя. Родилась 1. III. 1836 р. в родині Михайла Маяковського. То був бідний паламар в с. Лихівці на Катеринославщині. Жонатий був на бідній дворянці з роду Щербининих. Чоловік був тихий, смирний, не пощий, ласкавий, гарний батько і дуже великий мисливець. Бувало піде на полювання на скілька днів, вертається з здобичю у ночі і під вікном гукає:

“Пугу, пугу, — козак з лугу.”

Як видно живі ще були запорожські традиції. Родина була велика: 4 брати (старшого імя не знаю, а далі йшли-Артем, Лука, Ілія), 4 дочки (мама-Евдокія, потім Анна, Марія, Матильда).

Як матері було дев'ять років, в родині сталося нещастя: обікрали у селі церкву й обвинуватили старосту і діда мого паламаря. Злодія не знайшли, староста багатий виправдався, а бідного паламаря без доказаної вини “одрішили” од служби. Він пішов “шукати правди” до Архирея, здається аж у Херсон. Той зустрів його словами:

“Здраствуй вор!”

Дід, як стояв, так і упав непритомний. Вийшов від Владики і пішов пішки додому. На дорозі захворів (мабуть після архирейського витання) так, що його приніс на своїх плечах салдат, що вертався з служби додому. З жалю та печалі, не встаючи з постелі, дід помер. Зосталась вдова з 8 дітьми. Їсти нема чого, горе й біда. Приїхав у село якийсь мандруючий пан колясою і четвериком коней. Мав дуже молоду й гарну жінку. Вони випросили у моєї баби старшу доньку (мою матір) Дуню собі за дитину. Вдова оддала. Забрали на колясу малу

дівчину й поїхали у світи. Тут то і почались для неї муки. Пан страшенно кривдив і знущався над своєю жінкою: серед поля стане і починає її бити і гонити нагаєм кругом коляси так, що вона тікає попід коні. Моя мати дуже полюбила свою молоду маму і одного разу хотіла її оборонять, але пан так ударив дівчину по голові ручкою від нагайки, що проломав їй голову. Тут її й кинули на дорозі без пам'яті і поїхали далі. Мати вже не пам'ятає, як і хто її підбрав, але опам'яталась уже через скільки тижнів у якомусь селі у добрих людей.

Між тим вдова затужила за дочкою, перелякалась, що оддала її невідомим людям, запрягла коня й поїхала у Олешки до своєї сестри, що була віддана за якогось купця, за порадою. Та сестра була заможна, обдарувала мою бабу подарунками і відправила додому. По дорозі вона заїздила у кожне село і розпитувала людей про панів і дівчинку, аж поки не спіткала її хорою у якомусь селі. З тих побоїв мати ледве видужала і до старости на голові носила знак пролому черепа.

Після цієї події захворіла моя баба, померла і залишила на Бога всіх дітей. Тогож року (1842) почався в тих краях на Катеринославщині страшний голод. Діти вижили тільки через те, що люди іноді давали їм висівки. Старша дівчинка — моя мама — пробувала пекти хліб з них: розведе водою висівки так, що аж тече між пальцями й садовить в піч плачучи, а кругом діти криком кричать та плачуть:

“Хліба!”

А було, як хто нагодує, то цілий день сидять на призьбі та плачуть, — всі бояться йти в темну хату у вечорі, поки хто не прийде та не покладе спати.

Перед тим старший брат (здається Артем) вирішив їхати у світ та шукать “посади”. Накрив останню коняку рядном і під невмовкаючий плач усіх й сам плачучи поїхав з села... Від того часу про нього не було ні слуху, ні духу... До всього цього на селі почалась якась по-важна хворість (мабуть голодний тифус). Всі діти, а

в тім числі й моя мати послабли. Тут уже їм мабуть був би кінець. Але за сиротою — Бог з калитою. У моєї баби був брат ієромонах Київської Лаври. Він почув про смерть сестри й послав свого послушника за дітьми візком з кіньми аж у Катеринославщину. Залізниць тоді не було. Раз у ночі, коли всі діти лежали в палу і майже непритомні, під вікном почувся голос: Відчиніть! — Всі полякались, а сама цікава, найменьша Матільда підійшла до дверей, тай розпитує, хто такий. Коли дізналась, що не ворог, відчинила двері і впустила в хату молодого монаха. Той, побачивши, що усі хорі, почав бідкатись над нещасними дітьми. Засвітив “стеаринову” свічку (тоді це була невидана новина), розпакував клунки й почав годувати дітей. Просидів він біля них майже місяць, поки вони не одужали, а потім забрав всю зграю тай повіз до Києва, прямо у Лавру.

Митрополитом тоді був Філярет, дуже добрий чоловік. Він сказав дядькові моєї матері:

“Це тобі Бог послав хреста. Неси його, доки не доведеш дітей до розуму!”

Оселили дітей у тому корпусі, що зараз коло святої брами праворуч, у келіях. І почалось для них монастирське життя.

Материн дядько монах заправляв Лаврською друкарнею. Він був знайомий з княгинею Васильчіковою-губернаторшою, яка приймала велику участь у долі цих дітей. Зараз же дівчат (матері тоді було вже 13 років) розмістили в модній дамській майстерні і почали вчить грамоті та шитву. Братів примістили в Софійській бурсі. Брат Лука не дуже був охочий до науки й часто тікав у Катеринославщину з Києва на дарабах (на плотах). Але його ловили. Він мав дуже добрий голос і потім став у Катеринославі у соборі протодияконом. Він, а далі й Артем приїздили потім в гості в Тарасівку і я їх обох бачив. Артем сухий, високий, чорнявий, а Лука повний кремезний чоловік з чудовим буйним чорним

волоссям. Мав здорового баса, так що й тепер памятаю, як підхоплював “козаченьки”, коли ми сидячи в садку, в альтанці за вечірнім чаєм — співали всі гуртом “Засвистали козаченьки”. Мене вразив його голос. Ілія вчився добре, мав теж чудовий голос тенор і співав у митрополичому хорі. Скінчив прекрасно семинарію і був попом у Карапишах на Київщині, а далі в Нежиловичах Радом. пов. на місто свого зятя Віктора Солухи. Жив він заможно й “аристократично” — завше чудово одягнений в комірцях і манжетах, дуже вродливий. Мав три дочки: Надю (сизоока, тепер Крижановська), красунь — Любу й Маню. Люба була віддана за Солухою Віктором — Членом І-ї Державної Думи — попом. Скоро померла після перших родів від сухот.

Моя тітка Матільда вийшла заміж за посесора Добровольського. Старша від неї Марія була віддана за дяком Боніфатієм Яновським у с. Грушеві на Канівщині. Бездітна. Ми до неї часто їздили. Чоловік її Боніфатій Яновський був ідеал сердечности й доброти. Прямо святий чоловік. Жили бідно. Вона померла після довгого бідування у своїх внуків, в Богуславській богадільні, де колись була бурса, в якій я вчився. Ще старша була тітка Анюта, вийшла заміж за німця Дельшера, який мав у Києві майстерню рукавичок. Помер він до часу. Жили добре. Вона доживала свій вік у сина Юзі (Юзеф), що був вчителем у “міністерській” школі у Малині на Радомисьщині, на Київщині.

Мама моя вийшла заміж 16 років. Придане їй дав дядько гарне і з моїм батьком вони жили спершу у малому селі Костянці коло Трахтомирова на Канівщині. Потім у Ромашках (25 р.), а з 1877 року у Тарасівці.

Цікава доля спіткала материного дядька монаха. Він завідував друкарнею Київської Лаври. Мав у себе одного робітника літографчика хлопця полячка. Перед повстанням Польщі (здається в 1863 р.) по Україні почали ходити прокламації, які були друковані в Київській

Лаврі. Жандарми зробили трус. Полячок утік, а цього монаха заарештували. Але княгиня Васильчікова взяла його на поруки і він жив під доглядом поліції у Лаврі. Раз пішов він купатись до Дніпра. Роздягся і почувся хворим. Послав “послушника” за візником. Той побіг, а як вернувся, то застав на березі тільки одержу — монах, як видно, втопився. Через деякий час знайшли якогось утопленика і поховали у Лаврі монашеським чином, А через який рік мати одержала від дядька листа з А-тону. Він писав, що допомгла йому утікти княгиня Васильчікова, яка підслала йому світську одержу й карету до Дніпра, тоді як він посилав послушника за візником. Батько мій тоді вже був попом на першій приході у Костянці. Ця княгиня часто їздила до моєї матері у гості. Дуже її любила (це той самий Васильчків, що був сескундантом підчас двобою Лермонтова).

Моя мати пам'ятала й останніх запорожців, які прийшли зза Дунаю при Миколі І-му, та деякі розселились по селах. Таких два діди завше стояли з правого боку у церкві (тільки не пам'ятаю де, — чи в Костянці, чи в Ромашках), були на голову вищі за всіх людей, та мали на голові “оселедці”. У одного аж за ухо був закручений.

Мати моя з свого дитинства вивезла з Катеринославщини деякі пісні, що “любив їх співать якийсь то козак Нечоса”. Так я їх і знав, як пісні козака Нечоса, поки не дізнався, що то за козак такий, а потім сам не побачив ті пісні в збірках Коціпінського, як пісні “улюблені князя Потьомкіна”. З них пам'ятаю тільки оці: “Та ходив ченчик понад рікою”, “Чайка” (“а бугай — бугу! гне з лози дугу: не кричи так, чайко, бо повішу в луку”), та про Сербина: “Ой, Сербине, сербиночку, годі панувати!” Взагалі мама дуже багато співала пісень — чумацьких, козацьких, любовних та побутових. Улюбленими її піснями були: “Гей, та виріс я в наймах, в неволі”, “Тай ішов козак з Дону”, “Та нема гірше так ні-

Евдокія Кошиць, * 1. III. 1836 — † 15. II. 1911
Мати О. Кошиця

кому, як бурлаці молодому”, “Туман, туман по долині, широкий лист на калині”, “Ой, стелися, барвіночку, не корінем листом”, “Чом ти мене, моя мати, рано не збудила”.

Та багато треба писати, щоб переказати все, що вона співала. А спів любила вона дуже й як була молодша, то цілими днями, бувало, співає. А вже як сядуть за шитво з Домцею (моєю сестрою), або коли до нас придуть баби “на оденки” — тоді це був не вгаваючий спів. Скільки б то я міг записати тоді пісень, як би не був такий малий! Вона надзвичайно тішилася, що в нашій сім’ї усі були дуже музикальні, та добре співали — і ми, й сестри й зяті. А співали дійсно добре, це я можу сказати й зараз.

Багато мама розказувала нам про чумаків, як вони приходючи з чумачки, привозили попові (батькові моему) і баликів, і кавяру бочоночок, і тарані, й чехоні, й червоної солі (цікаво, що то була за сіль червона?), та як батько відправляв їм завше молебен на дорогу.

Розказував батько про панщину, як тоді пани мордували людей, і про ті заворушення, які були поміж селян у році 1855-му, коли пройшла чутка, що як хто піде “в Севастополь” добровільно, то буде записаний у вільні козаки — і він і його діти, так що усі селяне хотіли йти в “козаки”. Також про те, як пройшла перед волею чутка, що попи з панами заховали “золоту грамоту на волю” і селяне водили попів по будяках босими ногами, та випитували їх про ту грамоту, а деяких утопили. Як потім були екзекуції, як салдати били людей — через одного — і чоловіків, і дідів, і молодих, а іноді й жінок, — так що повні рядна були крові, коли їх відносили з міста екзекуції додому. І про холеру, — як люде мерли цілими хатами, а все пили неварену воду, та не вірили приписам. Тоді помер і мій найстарший брат Микола. Було йому років 7-8. Мама завше плакала, як розказувала про його муки, як він хватався за той збанок з во-

дою холодною, яку пить було йому заборонено. Багато де чого можна було від неї почути цікавого, як би це розказувалось тепер, а не тоді, коли мені в голові сиділи інші інтереси, а хвіст був бубликом.

Без хвилювання не можу згадати, як вона тішилась з моєї артистичної кар'єри: усякий поспіх, або концерт страшенно радував її. А як їй уподобались перші Канти Лисенка, що я наспівував їй, як приїздив з Києва! (Мені прийшлося їх розучувати в школі М. В. Лисенка). Як я проспівав їй мелодію “Хрестним деревом росп'ятого”, то вона заплакала й скільки разів просила мене, що б ще раз проспівав її... Померла вона у мого брата Федька в Оратові на станції, де він був Начальником. Про її смерть розкажу потім.

Перший приход (парохія) мого батька був в с. Костянець, Канівського повіту. Оскільки памятаю з оповідань материних, це була дуже маленька та бідна парафія. Батько там був років три. Після того перейшов в с. Ромашки, де був 25 р. А звідти в 1877 р. в с. Тарасівку Звенигородського повіту на Київщині. Дату про 1877 р. я встановив, розглядаючи церковні книжки с. Тарасівки (в 1908-9 рр.), — там батьковий підпис, здається з осені, чи літа 1877 року. Зогляду ж на те, що батько мав священницького хреста за Севастопольську війну 1855-56 рр. треба вивести, що батько став попом перед 1855 р. Таким робом треба вважати, що батько мій попував біля 45-47 років (помер 1898 р. в грудні).

І так батько перебрався в Тарасівку тоді, як уже складалась уся сім'я наша: найстарша сестра Тетяна була уже замужем за Кліментом Світлинським, а мені — найменшому було 2 роки, при чому крім покійного Миколая (мого брата) — найстаршого, що умер од холери, та може слідуєчої за ним сестри Тані, — усі породились в с. Ромашках. Про с. Ромашки знаю мало, не памятаю нічого, — бо до свідомого віку прийшов тільки в Тарасівці, яку через те й вважаю моєю колискою. З опові-

дань братів та сестер знаю, що в Ромашках була у попа стара хата на горі, а по горі вниз до левади-старий здоровенний садок. Садка стеріг старий салдат, який на все горло співав: “снежкі беліе, пушістне понакрилі все поля” (чудова мелодія!!).

Внизу на леваді був гай і такі густі лози, що брати Митрофан та Льонька завше там гуляли, ховались, полювали і т. д. Жили дуже бідно, навіть не було на вікнах фіранок, а меблі були дуже примитивні. Я ще памятаю в Тарасівці старий рундук-канапу з ґратовою спинкою, з білого дерева не мальований. З оповідань сестри Мані знаю про цю бідність. Але молодіж завше весела. Часто наїздили в гості попи і танці влаштовували під “катеринку”. Для того запрошували мандрівного музику з шарманкою (“катеринка”): було душно, багато пороху від долівки (не машеної), було горільчано, але весело. А полягають спати — попи з одного боку перегородки, а попаді з попадянками з другого боку, то й починається сміх, розмови й різні жарти, напр: кидають через перегородку подушку і інше . . . (це вже розказувала мама).

Ходили тоді від попа до попа учителі, що вчили грамоті дітей. Один з них Клімент Світлинський, що скінчив Київську Семинарію, оженився на моїй сестрі Тетяні.

В Тарасівку приїхали досить бідними і тільки тут поступенно стали на ноги, а як брати (особливо Митрофан) взялись до хазяйства, то стали жить дуже пристойно: мали досить велике хазяйство — машини, коней і т. п. Але взагалі життя не було “панське”, було дуже близьке до народу, так що не було тої відірваності від національного ґрунту, яка була у міської інтелігенції. Балакали всі по українськи. По російськи мама ледве плела, а я добре почав балакати тільки в Академії.

ДОДАТОК ДО МАМИНИХ СПОГАДІВ

На правому березі Дніпра, верств на 12 нижче с. Куцоловки стоїть містечко Мишурин Ріг, іначе Вершино-Каменка. Уже з 1690 року до Мишуриноного Рогу вела од фортеці Переволочної, через Дніпро, переправа; перша у Запорожців переправа, яка давала їм до 12000 рублів доходу на рік . . . (1.200.000 карб. на наші гроші — прим. О. Кош.) — (стор. 19).

В 1709 р. близько Мишуриноного Рогу переправлялись через Дніпро Карло XII. і Мазепа після нещасного Полтавського бою. (стор. 19).

Верстах двадцяти в бік од Мишуриноного Рогу стоїть велике село Лихівка (Катериносл. губ., Верхне-Дніпровський пов.), по старій назві Слобода Омельницька, росташована по річці Сухому Омельнику. Засновання її відноситься до 1740 р., коли тут оселилось скілька чоловік запоріжської старшини і осавулів зі своїми наймитами і хлопцями. Але правдивим 'осадчим' села був місцевий священик Павло Писарівський. Він же перший і заснував тут в 1754 році церкву. З бігом часу с. Омельницьке було приписане до Єлисаветградського "пікінерського" полку, спочатку до четвертої, потім до шостої, і нарешті, до дванадцятої роти. В 1788 р. в ньому побудована була нова церква, а саме село стало зватися Лихівкою, од переселенця з Полтавської губ. Лишевського, по простому званого Лихом.

Зі старовинних річей тут зберігається: на престольний хрест, різьбярної роботи в срібній оправі з написом — "1756 года, генваря 20 крест сей до церкви Троици слободи Омельницькой зделан"; — чаша срібна позолочена з написом: — "1757 года козак куреня "Корьсунского Павел Константинович сию чашу справиль за отпущение грехов своїх слободи Омельницькой до святой Троици"; — евангелія надрукована в Москві, в 1781 р.,

з написом з верхньої сторони на мідній дошці: — “Данила Безчастнаго”. Невелика запорожська срібна чарочка і три запорожських пояси, з яких два звичайні червоні, перського сирцю, а третій розкішної шалевої матері з чудовими узорами. В своєму роді це єдиний пояс з багатьох, які зберігались в різних церквах. (Д. И. Еварніцкій (Яворницький): “Запорожье в остатках старини і преданіях народа “С. Петербург. Изд. Л. Ф. Панталева 1888 г., стор. 17, 19 і 23).

ТАРАСІВКА.

МОЯ ЛЮБА Тарасівка, куди переїхав мій батько в літку 1877 р. лежить в яру на дорозі (на 10-й верстві) від Звенігородки до Вільшани. Її ниви межують з Кирилівськими, які колись міряв босими ногами наш геній Т. Шевченко, як “пас ягнята за селом”. Це село одно з найкращих в Звенігородському пов. по своєму містоположенню. Коли їхати з Звенігородки та проїхати с. Гудзівку з її сумною над ставочком горою-могилою, то за “Поповим Рогом” виїжджає на узгірря, з якого видно далеко-далеко на усі боки: аж до краю неба розіслались чудові широкі лани пшениці, жита, буряків, конюшини, рапсу (свиріпа) й рижію та бобу. На них синіють ліси, переліски, грає марево, та “сумують” могили. Як стати лицем на північ, то праворуч десь в полях заховалось Козацьке, ліворуч-Майданівка, а за нею Лисянка, прямо перед очами в яру Тарасівка, а за нею на рівнині Кирилівка поруч з Будищами (з лівого боку) і Боровиковим Хутором з правого боку. За Кирилівкою — Пидинівка, Моринці, Вільшана, а там Журовка, Сеґединці, Стеблів, Корсунь, Богуслав...

Цеж та земля, де лунають найкращі у світі пісні, де чути найчистішу нашу мову, де сяє найясніше меж усіма сонцями сонце, яку вкрило найблакитніше небо; земля — свідок козацької слави; земля, де ходили гайдамаки “з святими ножами”; земля, по якій блукав “босими ногами” Великий Тарас, яку оспівував він у своїх геніальних піснях; земля з найкращими людьми на світі; земля . . . одним словом найкращий куточок на світі, де стоїть моя люба Тарасівка! Хіба не правда? Хай хто посміє сказати інакше!

Коли проїхати хрест на полі та підїхати до “Еко-

номії” Ящевського, що стоїть край села на горі над ставком, то внизу розстелиться типове українське село: навкруги ставу, до якого спускається з гори дорога, стоять високі осокори, які берегами потягнули праворуч “на хуторі”, до другої економії Колясінського. У “вершині” ставка шепоче очерет. Прямо-дорога йде на досить просторий майдан, де збирається по середині “базарь”, звідти піднімається вгору біля “запасного хлібного магазину”, та біжить полем угору на Вільшану. Зараз за вітряком вона звертає ліворуч до Козацького, де на обрію видно серед поля високу могилу. Коли глянути ліворуч, то за ставком з осокорів виступає досить високе взгіря (гора не гора) — там висока трьохбанна церква з маленькою дзвіничкою у садочку на цвинтарі; до цвинтара притулився наш маленький садок і наше подвір'я з просторою хатою, з палісадником на дорогу, з широким двором та будовами. За ним трохи далі стоїть клуня, та стіжки тільки що звезеної пшениці, ожереди старої соломи, стіжки сіна, гороху, ячменю та вівса. Молотілка розправила чотирма пальцями вирла для коней, трохи далі притаївся “привод” з великим колесом для паса, а там розявив рота зелений “барабан”, що чекає снопів, аби з ревом та виттям пожерти їх і викинути на тріскучий жвавий “соломотряс”, який притулився до барабана з своїми червоними боками, гарненьким солідним колесом для паса. Все це запахне пшеницею, курявою, оліонафтом, заблещить сонцем, зашумить золотою соломою, загуркотить віялкою, посипле в повітря половиною, простелиться по току червоно-жовтою пахучою купою зерна, залунає піснями... Треба тільки запрягти коні у ці вирла, та щоб брат Митрофан, чи Федько став біля барабана в синіх окулярах, старому піджаку й картузі, та гукнув:— “Рушай!!”

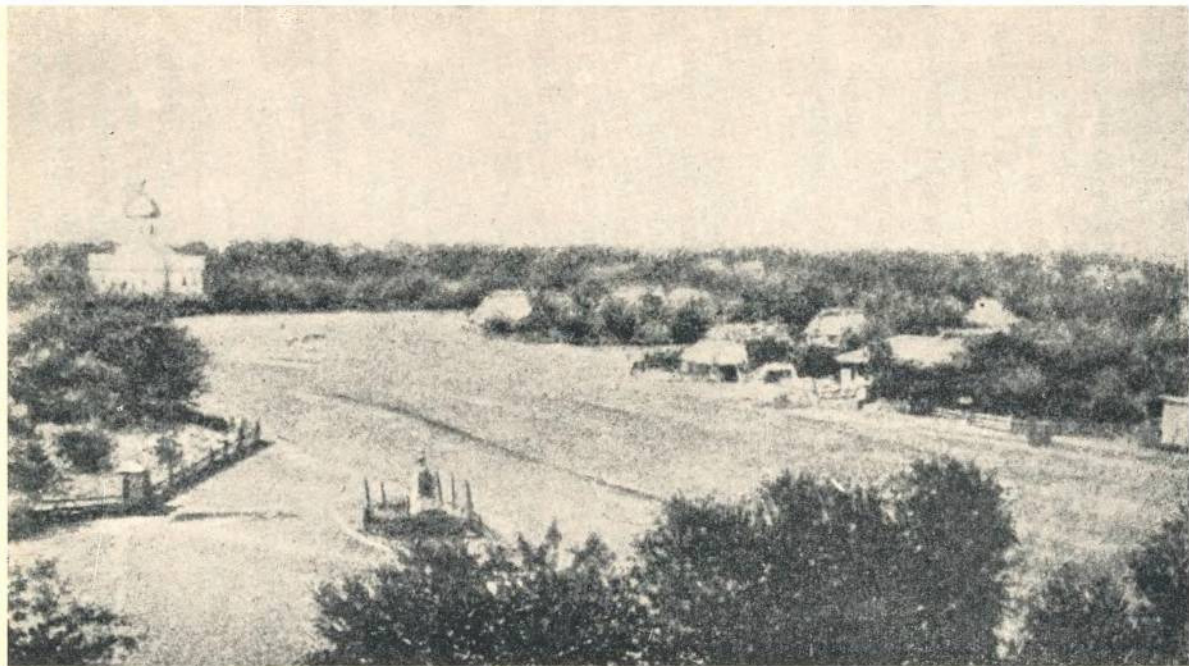
Вся наша садиба наче ряркою обставлена високою мальвою і її чудові квітки — білі, червоні, жовті, фіялкові, бордо — утворюють під сонцем вакханалію фарб.

Коли дивитися від економії з гори, вся ця картина разом з білою високою церквою відбивається у воді ставка!

Біля церкви на майдані стоїть школа — досить просторий будинок під залізним дахом. За ним город і маленька стара хата, бувша школа, де живе зараз проскурниця.

Ще далі, другий майдан, серед якого стоїть на місці старої церкви капличка, — там завше дівчата виводять “веснянки”, в той час як хлопці гуляють у “верниголови”, а на них дивиться у розбите й тричі залатане вікно старий Дудь-жид з сивою бородою, яка помилково з Сінайської гори попала просто в Тарасівку. Його стара Дудиха, повязана білим платочком запущеним за вуха, длубається біля своєї бакалії, що пахне чимсь на диво базарним, специфік жидівським.

Тут є усе, чим можна було почастувати отих веселих дівчат, що в перервах між співом регочуть на все горло, одгризаються до хлопців, та лузають насіння: — тут і цукерки (“кумхвети”) в папірцях, — ці дорогі, на копійку три, а які добрі, особливо мятні! — і без паперів — зроблені білими паличками, мережані червоною фарбою, яка за п'ять хвилин уся на личках у дітей; тут і маковники й ріжки (південна солодка рослина) і пряники (Дудь каже “пірники”): жовті медяники — “коники” з позолотою, — від них в роті стягує усю шкіру, наче випив “дубільного екстракту”; і просто вимазані зверху чимсь червоним, — ці їсти можна, але потім в роті застається багато якогось борошна та піску, так що трудно виплюнуть. Вони зроблені на м'яті, тільки через це їх і можна купувати — великий коштує копійку! А кругленьких малих-три на копійку. Є й такі довгенькі (з чверть довжини) цукерки в червоних папірцях, що з бахромою на кінцях, щей обгорнуті золотою мережкою (як ото в церкві свічки білого воску бувають обмережені золотом) . . . Ну, цих цілком не можна їсти, бо вони зроблені по домашньому з борошна, перепаленого цукру

Село Кирилівка й Тарасівка Звенигородського пов., Київщина, знимка з 1914 р.

та якогось глею! Після них в роті робиться щось таке, що потім до другого дня ніяка страва не смакує.

На полицках в різних коробочках — чого тільки хочеш! — голки, гудзики, нитки в мотках і катушках, заповоч червона й чорна, гарус, сухозлітка (золотий галун), шнурки (була така мода у хлопців носити поверх сорочки хрестика на чорному шнурку, якого аршин з п'ять намотано на шиї).

Там же “гаснички” — лямпочки для нафти (наче маленькі ночники), а для дівчат є кругленькі зеркалаця в оловяній оправі: глянеш у нього, — а носа нема і тільки одно око! Як не крутиш те зеркалаце — нема носа, пропав . . . так і покладеш на прилавок, не купивши. Але що у Дудя знамените — це квас у пляшках: з хліба, білий, заправлений часто мятою, але обовязково з родзинками, так що стріляє, як з рушниці, летить фонтаном з пляшки, всіх обливає, робить багато крику, галасу й веселості. Але в шклянці застається мало.

Ліворуч від Дудя, через дорогу, під великою столітною грушою стоїть крамниця і корчма старого Газика. У крамниці є усе те, що й у Дудя, але більше, а над дверми, деякий час висів шматок червоної китайки — ознака що це крамниця “з красним товаром”, тоб то мануфактурою. Тут можна купити гарної, темної матерії в маленьких чудових червоних квіточках та зелених листочках на “герсетку”, або на спідницю-рясну, рясну, обкладену чорним оксамитом, а до неї гарний хвартух. Це для дівок. А молодиця може знайти гарну велику хустку на очіпок — чорну, в чудових квітах, червону — теж у квітках, або прекрасну біло-кремову з мальовничими квітками і гарною бахромою, так що очіпок виглядає наче тюрбан, з під якого на тебе дивляться карі веселі очі на такому милому личку, що не можна б утриматись; як би . . . збоку не стояв її чоловік козацького росту, під чорним вусом, в новому кашкеті та червонім

поясі на чорній свиті... Тут не дуже то поцілуєш, хіба де за дверима.

А зайдеш в коршму, — на тебе дихне таким спеціально корчемним духом, що аж у голові стукне. Хата дуже велика, долівка в баюрах, утоптана насінням та якимсь сміттям. З двох боків стоять два довгі столи і коло них такіж довгі лави. Зараз там сидять двоє. Перед ними зелена пляшка, страшенно огидна, залапана чарка грубого шкла, столітні бублики, а на сірому папірці смердить на всю хату чехоня, або оселедець. Хата перегороджена деревляними ґратами, на яких висять низки тарані, бубликів та мідні “крючки”, “корячки”, “півкварті” — ріжний посуд, якими міряють горілку. За ґрат виглядає Газикова жінка — товста в такомуж платочку, як і Дудиха, а позад неї барила з горілкою один на одному до самої майже стелі. Два самих нижчих — це дешевка, тільки смердить сивухою, а міці ніякої. Часто туди жид кидає для настою листовий табак, щоб гірше дурило голову. Коли він наточить її у шклянку, вона густа, брудна, а коли “малясівка”, то щей зеленувата, — смердить так, що треба тікати. Її не сама біднота, або хто вже пропився. Зверху два менші барила — тут пристойна горілка, але теж не ретифікована, з сивухою. На цих двох — невеличке барильце спирту. Звичайно це не спирт, а також горілка, тільки градусів в 60-70.

Коршма іноді зветься Орандою. Тут по неділях, коли на дворі мокро, грають музики і молодь танцює. У Газика, як його дочка виходила заміж, була поставлена на дворі спеціальна будка з дощок. Ми були на тому весіллі. Після того, як привели молодих під балдахином після вінчання з майдану, почались танці. Грав Рефуль з Звенігородки з 12-ю музикантами. Старі жиди танцювали “маюфес”, заклавши великі пальці за жілетку, іноді поправляючи рукою бороду або пейси, або заклавши руки ззаду за спину під довгополий лапсердак. Потім ми їли якісь гугель і кукес, та дарували молодих грішми.

Було дуже цікаво. Старий Газик був високий, дуже симпатичний чоловік з чорносивою бородою. Був ще другий “Молодий Газик” — то був наш загальний приятель — веселий, енергійний, чудово говорив по українськи, без акценту. До нього ми ходили в крамницю “так собі” — посидіти, побалакати, пожартувати. Брат Федько розказує, як зайшов раз до нього в крамницю на Різдво. Сидять, балакають... А з надвору лунають колядки. От чутно: “Ой, видить Творець, що весь мир погибає”. Слухають... А Газик, як “освічений” до освіченого, каже братові згіржливо:

“Другий мужик, наївся пашні (про кутю), та кричить що весь мир погибає!”

З правого боку майдану й Дудя; через дорогу — маленька хатинка проскурниці — Паші Крамаренкової; далі вітряк, а за ним знов невеликий майдан. Там кузня Івана Степановича Тertiці, чутно як дзвенить його молоток. А біля вітряка садиба Левчина Тertiці, високого, красивого серйозного чоловіка — два рази був старшиною! Понад дорогою в кінці майдану хатка шкільного сторожа Ларівона, маленького смішного чоловіка: був чорний, як жук, мав голену бороду й маленькі вуса. Голився “окіском” — шматок коси, задовбаний у дерево. Борода була така тверда, що аж шкварчала під залізом, так що коли голився (в школі) в одній хаті, то чутно було у другій.

Біля його городу дорога розходиться на двоє — одна прямо йде за село, а далі на Будища. Там за селом три вітряки, з котрих один нашого сусіди Бублія. Там у млині ми частенько гуляли: вітер шумить у крилах, величезне колесо крутить шестерню з деревляними кулаками (зубами), кіш трясеться, камінь ганяє, а теплувате запашне борошно по рукаву сиплеться у підвішений мішок. Тут же рядом підскакують на лапах у валу два стовпи — це товкачі; вони внизу в ступах,

товчуть просо, таке гарне жовте, духовите: запустиш руку в мішок, набереш жменю й їси.

В млині усе якесь надзвичайне, все ходором ходить, рухається. Навкруги по стінах і на даху шумить вітер і здається, що ти десь на височенній горі, в якійсь башті. — Тривожно й весело!... Іноді вітер припустить так, що камінь починає ганяць, як скажений та палить борошно, — вся будова аж тріщить, ступи гасають, як навіжені, а крила так махають, що здається весь млин здійметься вгору, мов птиця. Тоді Іван, чи Трохим Бублій швидче тягне за вірвовку гальму на великому колесі, — і усе приходить до порядку. А як гарно, коли вийти на балкончик, та глянуть на поле й село: вітер летить вільно по золотій стерні, нігде не зачепиться, все уже звезено, він хвилює зелененьку осінню травичку біля млина на клаптику землі і шумить, шумить у крилах... Зараз тільки двоє крил “запарусовано”. бо досить бадьорий вітер. А при тихому вітрі Іван міг ставать ногами на край крила на перечку, хвататься руками за боки крила і воно обносило його по своїй орбіті, так що якийсь мент він стояв над млином догори ногами. Казав, що міг літать інакше: заклавши великого свердла в крило і вчепившись за нього руками.

Дорога біжить далі до Голубничого, де біля ліска над левадою наше поле. В червні, коли пшениця по плече, або у липневу спеку, коли її жнуть, так приємно зайти у лісок, походить в холодній тіні, а потім полежати на нашій веселій леваді та напиться холодної води з компанки, скрутивши кухлика з зелено-срібного лопуха. Вода пахне трохи мулом, чиста, прозора, зверху на ній бігають гарненькі довгоногі павучки, а на дні видно як джерело бе з під землі, або як здіймає у воді біля себе невеличку завірюху з мулу, або тихенько булькає з дна, наче під мулом ворухиться який жучок. Глянеш у гору — небо чисте, прозоре, спокійне... Біленька хмарка потихеньку пробірається у Будища, які виглядають на

тому боці левади зза садків. Там вона побачить моїх знайомих: рудого отця Скрипчинського (“Скрипа”) та мого товариша Ваню Ходзіцького, та його батька дяка — доброго, загикуватого маленького чоловіка. У повітрі тиша така, що чутно, як чмихає на дяковім лузі коняка “Марія Андреевна”, та дзвенять коси на нашому полі. Потім пройдеши по свіжих покосах пшениці, — від неї несе пахощами й таким жаром, що аж у лице пашіть. І як то її вязати до самого вечора, та щей на такому сонці!? Посидиш під копою, погризеш соломинку свіжої запашної золотої соломи, розітреш між долонями колоса: зерно повне, тяжке, духовите, мимоволі зіси його. Гаряче! Одкинеш снопа і знайдеш заховану в копі баньочку з водою; заткнута деревяною затичкою обвитою полотном, зверху на глині виступила роса, а вода холодна, холодна, наче тільки що з криниці! Пахне трохи мулом, глиною... Пора йти додому.. Вийдеш на дорогу, глянеш вперед на Тарасівку: зелені садки різко вимальовуються на золото-білому тлі поля, небо від спеки стало ясно - сіре. Вітер тягне нагрітий, наче з печі, повний пахощів косовиці, у всьому спокійний, радісний, трудовий спокій невности і задоволення... а там далі на обрію марево: ліси стоять мов у воді — зверху, дерева, а потім вода, а в ній знов дерева, могила повисла мов у повітрі, нова дзвіниця у Кирилівці переперезана на двоє — одна частина на землі, друга в повітрі, а між ними дрібненькими “зайчиками” хвилюється нагрітий воздух... Боже, яка краса!

Біля Ларівона (Іларіон), як я казав, дорога розділяється і поперечна веде ліворуч вниз на береги, а там біля хати Одарки Галушкової, одної з моїх приятельок (гарні брови й чудові карі очі, сама зграбненька, маленька, уся лагідна й мила!), як звернуть праворуч то берегами вийдеш на край села до самої Секліти Павликової (тої самої, що далі прочитаєш!). Друга дорога праворуч Ларівона веде на другий бік теж у береги, а там у

гору садками можна вийти на наше поле — “за городами”. А пройти трохи далі, в яру-Озеро (“Гупалівщина”), а за яром Кирилівка. Але повернім від Ларівона ліворуч: там за яром та садками біля Павликового займища махає крилами вітряк Сидора Зіновія Харченка; ще повернись ліворуч, — внизу під твоїми ногами у “берегах” живуть два Йовки — один маляр, другий Юхим Коваль, великий мій приятель і любить чарку. Повернись ще ліворуч-видно Скарбовий ставок і на горі економію Ящевського; ще ліворуч і уже станеш лицем церкви, від якої почався огляд. Тепер ходім знов назад. Знов біля каплички й школи, й церкви прямо до нашого двору. А тепер ходім до нас у хату.

НАША ХАТА

Я СПОСТЕРІГ, що скільки разів мені приходилось бачити церкву такого стилю, як наша, той попова хата була того ж пляну, як наша. Як видно, то її ставили разом з церквою. Колиж взяти на увагу, що церква наша поставлена у 1777, то виходить що хата наша в ті часи — я її памятаю — мала уже сто років. Вона була міцна й гарна, бо поставлена вона була з такогож матерялу, як і церква, це були страшенні дубові “обаполи” в пів аршина грубі й широкі. Коли робили в церкві хори і прийшлося працювать над цим дубом, то ламали сокири й пилки. Звичайно, що хата не була уся з обаполів, але кістяк (основа) її був з них. Стріха на ній була згоріла ще при О. Андрееві Левицькому (в самий страсний четвер, чи п'ятницю, як розказувала стара Дуняша Приймакова й баба Поліщучка), але сама будівля не була ушкоджена. За моєї памяти це була стара досить велика на шість кімнат хата, старого українського стилю, крита соломою, збудована “покоєм”, з двома ганками з обох боків і одним димарем на даху. Фасадом була звернена до сонця на південь, так що як стать у залі біля вікна на південь, то праворуч буде церква, а ліворуч ставок, а прямо на горі економія. Коли підійти з півдня від воріт і церкви до хати, — то в усю довжину її тягнеться ганок-галерія, на дерев'яних старих стовбах, під солом'яною стріхою. Сюди виходить одно вікно з батькового кабінету й вхідні двері вели до сіней. Властиво це були не сіни, а велика кімната з глиняною долівкою. Вона називалась сіни, бо звідси топились дві грубки — одна в залю, друга в батьків кабінет. Тут ніхто не жив. Зімою, лежав хліб “з церкви”, стояли кухлики меду. Стояв столик з церковними книжками.

А зимою було повно холодної соломи, якою топили грубки. Праворуч були двері на горище — зелені товсті, одинарні; прямо були двері в залу, а ліворуч двері за білу дощану ширму, де через комірчину можна було увійти в батьків кабінет. В цій комірчині на полицках стояли різні конфітури, ласощі, пляшки з вином, бутлі з горілкою: цитриновкою, помаранчівкою, полинівкою, й простою. Стояла також скриня з якимось полотном.

Звідси були двері в кабінет, що був спальнею. Біля вікна, що виходить на галерейку, — стіл, на ньому різні книжки й газети, “гільзи”, табак, чорнило і т. п. Рядом стара зелена кована скриня — в ній сувої різного полотна. В кутку під образом широке деревляне ліжко з горою подушок. Тут спить мама, а біля неї і я, коли був маленький. На стіні перський килим. Біля другого вікна, що виходить у двір — друга чорна скриня — мама її часто розбірає: там старовинна білизна, якісь кружева, знов різне полотно, там же ховались і гроші. Рядом чорна комода, на якій зеркало невеличке, кругле, на двох колонках (крутиться), багато різних гарненьких коробочок і яечко деревляне (без кінця яечко в яечку). Під другою стіною ліжко батькове, деревляне, а на стіні килим повстяний з якоюсь дивною звірюкою, не то кінь, не то зерба, а на небі червоні хмари. Ліжко упірається в покриту скатіркою лежанку, страшенно гарячу зимою. На лежанці любить лежати батько і ми, коли буваємо у нього в хаті. Біля дверей висить страшений старий годинник, з довгим маятником, та гири. На гирах висять підкови, гайки, ще щось. Циферблат білий, на ньому намальований кошик з рожами. Коли він починає дзвонити, то спершу гарчить, шипить, тріщить, а потім довго, довго дзвонить.

В кутку, на лежанці, де батько ставить, коли читає, лампу, купа недокурків, товстих і жовтих, бо батько не любить гасити цигарку, а прямо з папіросниці видуває, або вибиває недокурки в цей куток, де він поча-

дить собі там, тай згасне. Ми збирали ці недокурки, розпатровували їх, вибирали табак і потайки курили. Боже, що то за міць була! Не раз навіть нудило й воїтували.

Лямпа мала раніш зелений абажур, але батькові він не подобався і він його замінив обкладкою “від Єпархіяльних Відомостів”, яка надівалась просто на скло, перегорала і потім надівалась нова. Так весь час.

Прямо з сіней двері в залю. Залю була досить просторна, на три вікні кімната. Прямо проти дверей в правім кутку був “угольник” — божниця; рядом під головною стіною великий “рипсовий” диван (канапа) — (обитий зеленим шовком — рипсом), перед ним круглий стіл, критий вязаною прозорою скатеркою. Над канапою портрет царя Олександра I. і невеликий в чорній рямці—Митрополита Филофея (київського). Далі в лівому кутку другий маленький “угольник” критий такою ж скатеркою. На лівій стіні, по боках дверей у вітальню — дві картини: на одній циганка ворожить двом гарним бояришням в старовинній російській одежі і кокошниках на голові, а друга — пейзаж, що намалював мені Ваня Біляновський — “весняна повінь на Волині”. На правій стіні між вікнами якісь маленькі олеографії — Тирольські та Швайцарські краєвиди, а також портрети в рамцях моїх братів старших: Митрофана та Іллі, та Кирилівських Кошиців — Митрофана й Павла Олексівичів (останній потім відомий артист і співак). Попід стінами гнуті віденські стільці чорні з жовтим плетеним сітчанним сидінням. Підлоги червонуваті, мальовані, блискуче натерті воском. По них прокладені дорожки з селянських рушників.

Поруч з зальною йшла вітальня, чи як її звали — “гостінна” — більш довга ніж широка кімната та в два вікна. Тут стояла канапа — таж стара зелена рипсова, після того, як у залю купили меблі у Кімаєра, криті червоним штофом (300 карбованців!). Цю канапу

ми охрестили “весільною”, бо з неї починались романи й ми жартували, що з неї сестри “виходять заміж”.

Над канапою висіла картина “Гусяр” — старий кобзар в українській одежі грає в боярськiм теремі боярині, маленькому хлопчикові — синкові і старій мамці — мішанина російського з українським. Ця “федерація” належала пензлю маляра Крамського.

Над столом висіла велика лямпа з білим “молошним” абажуром. Біля дверей в “столову” — їдальню стояла збоку велика жовта шафа, а з другого боку гарне Домціне ліжко — залізне з пружинною сіткою. На стіні килим — “Конрад Валенрод” прощається зі своєю жінкою, на горі старовинний замок. У коня неймовірно героїчні грива й хвіст. Тут же висить картина Клевера: “Захід сонця на Фінському заливі” — лід, море, червоне вечірнє сонце, сосни і хатинка, на березі човен замерз в льоду...

Забув сказати, що у всіх цих кімнатах повно вазонків з квітами і така чистота, що страшно ступити. Домця просто не дозволяє заходити в залю.

Сама кімната, що звалась “жила”, де найчастіше після батькової кімнати перебувала родина, була “столова” — їдальня. Тут була лежанка — пристановище загальної лінії й доброго настрою, — тарасівського “dolce far niente”. Біля неї коло дверей маленька шафочка для чайного посуду. Поруч у одвірку завірені нігті й волося (див. далі). З другого боку чорна шафа з ріжними шклянками та пляшками, а рядом — низенька з посудом. Під вікном стояла чорна стара скриня теж з ріжними хустками, рушниками, полотном самого ріжнomanітного віку й гатунку. Воно йшло й на приданне (віно), й на нижню білизну хлопцям, а більше всього лежало, чекаючи страшного суду.

З вікна тут найкращий краєвид на ставок — можна сидіти й годинами дивитись.

Далі по другий бік вікна наше фамілійне ліжко —

широчезне, деревляне не помальоване. Нас малих клали на ньому спати впоперек, покотом чотири особи! Яка не була широка звичайна “сімейна” ватова ковдра, а застелити того ліжка не можна було. На ньому були гори подушок, і ми з Федькою, коли була погана погода і не пускали нас малих на двір, утворювали цілі баталії подушками, наче на якому полігоні.

Над столом, де обідали, висіла деякий час досить погана лямпа, але після того як Федько купив “молнію”, ту забрали в кухню.

Друге вікно виходило у палісадник і з нього видно було двір, ворота на яр та нижній город, протилежну гору з шинком (старого Шепеля), кладовище й капличку. Біля вікна стояло ліжко на якому спала старенька тьотя Маша. Над ліжком висіли різні старі фотографічні портрети у рамцях. Нам з Федьком дуже подобалось наприклад повернути у рямці поважних “Грушівських” (з Грушева) о. Григорія Грушецького з жінкою догори ногами й чекати, який це зробить ефект, коли доглядяться. Раком частенько ставили і якогось митрополита, а потім також вішали “Афонського схимонаха Ахванасія Искру”. Особливо умів це робити Федько, якому ці жарти вдавались (завдяки його гумору й щирій веселості), так що нарешті усі сміються, навіть ті, кому треба сердиться на нас.

Із “столової” були двері в кухню, досить просторну, з великою пічу (лежанкою теж), далі сіни й високий ганок з східцями вниз на двір. В сінях стояла діжка з водою для пиття.

Як видно з опису, назви — їдальня, гостінна, кабінет — були тільки так би мовити “офіційними”, бо властиво жили у всіх кімнатах, окрім залі.

СЛУГИ

СЛУГИ у нас було досить багато, бо хазяйство було порядне. Памятаю, що на кухні товклося не менше трьох дівок та молодиця, а то ще й баба. Кучерів (конюхів) було два — старший й молодчий. Крім того пастух і підпасок, та ще й були поденні — не раз дуже багато, особливо в жнива чи перед празниками. Слуги часто змінялись, але були й такі, що служили усе життя, напр. стара дівка Явдоха, що приходила питати: “Паничу, чи будете щербу їсти?” (щерба, чорна по сербськи, — юшка з картоплі), або дівка Настя, чи Калина — удова з синами Матвійком та Калеником. Це була маленька, роботяща молодиця, з якої усі кпили й яка була віддана нашому домові усім серцем. Був у нас такий пастух “дурний Максим”. Як звичайно у попа в наймах є щось або сліпе, або криве, або дурне. Цей Максим був досить літній чоловік, дуже доброї душі, чесний, працьовитий як віл. Але завдяки тому, що він був якийсь “блаженний-Божий чоловік” його ніхто не брав поважно, а вважали якимсь “так собі”, хоч робив він усе краще других “справжніх” людей. А що душа у нього була свята й чиста, як сльоза, то цього ніхто не бачив, а як би побачили, то багато людей йому позаздріло б. Одного разу вразив він мою душу навіки. Пригнав він з поля худобу, сидить у кухні та їсть, як видно був дуже голодний і зтомлений (я повинен сказати, що ми усі його дуже любили). Я чогось вийшов у кухню і бачу, що мама стоїть біля столу, де Максим вечеряє, дивиться на нього тай жалісно каже:

“Бідний, бідний ти Максиме!”

А він їй відповідає якимсь розчуленим голосом:

“Е, люба мамінко, є ще бідніші від мене!”

Мама оторопіла, а потім була така зхвильована цими словами, що почала в кімнаті плакати, я ж, вилетів з кухні на двір, мов божевільний, майже в гистеричі. Мене просто потрясла глибина думки цього бідного “дурного Максима”. Дійсно “сокрив еси від розумних і відкрив еси убогим”, — отим “чистим серцем, та нищим духом”, що на землі “Бога узріли”. Мені було тоді років з 20, а я й досі хвилююсь, коли згадую цього святого чоловіка, особливо в тяжкі хвилини життя.

Як водиться, першими приятелями “паничів” бувають кучера (конюхи). Отож я памятаю таких: спершу Михайло Буря, здоровий, трохи схожий на кацапа, лисуватий чоловік, — при ньому були стаєнні коні руді. Далі при тих же конях — Грицько Лихо, чудовий красунь на все село. Потім Андрій Покота, — коні карі (дівчата дражнили його “Бандалою”, бо був дуже довгий). Далі був страшенно симпатичний Микита. Потім Матвій — син Килини (прізвище Капля), коні чорні.

Колиж не було кучерів, то їхні обовязки виконували: Петро — церковний сторож, Дід Рак, Ничипір Сьомага, а іноді й Йосип Рудань. Перший у моїй пам'яті кучер — це дід Рачок, а потім Михась, але це був напів кучер.

МИХАСЬ.

Я дуже дружив з Михасем. Це був у нас не то кучер, не то член нашої родини. З'явився він на нашій обрії випадково. Після того, як було убито царя Олександра II, і я так гірко плакав по ньому, стоячи коло кухонного ганку та схилившись на огорожу палісадника (Деж таки! Убити чоловіка!! Йомуж ноги одірвало уу!!...), — у нас через деякий час появився цей “Михась”. Його дійсне прізвище було Михайло Барський, але у нас дома його звали Михась, а в селі дражнили Рисаковим (Рисаков убив царя). Я думаю, що це був чоловік конспіративний. Він розказував батькові, що

він син дворянина, що після вбивства царя він, будучи гімназистом, з якимсь ще революціонером повинні були тікати від арештів. От вони й подались у Батум, над Чорне море. По дорозі його товариша арештували, а він утік і придибав у Тарасівку. Звичайно, вибрав саме безпечне місце для схову від поліції — це у попа. Жив він у нас без певного положення й роботи: був і кучером і нашим педагогом та гувернером. Учив мене грамоті так: ховав окремі папірові літери за різнокольоровими пляшечками, потім міняв їх, перекладав і т. д. Мабудь метод був гарний, бо я уже памятаю себе грамотним, виходить, що навчено було мене ще в дуже ранньому дитинстві. Цього Михася ми усі дуже любили. Хлопець він був веселий, молодий, багато шуткував, розказував. Дивно, як в ті часи село, яке знало, що він нелегальний-причасний до вбивства царя, — нічого іншого не виказало йому крім симпатії і повної конспірації. Тільки що з жарту дали йому назву Рисаков.

Я думаю, що необхідність бути на нелегальнім становищі досить гнітила його, бо частенько, коли він зоставався на самоті, журився, а іноді й плакав. Я напр. памятаю таку картину. Я й Федько їздимо на коньках (совгах) на березі: на нозі по одному коньку. Маленька річечка — струмочок, що замерзла в долині, та невеличка копанка, — здаються нам колосальними просторами. де є де розійтись. День ясний, аж сліпить. Ми бігаємо на коньках, а Михась сидить, чи напівлежить на похилений вербі, заклав руки за голову, дивиться вгору і співає тужливий романс “Вихожу одін я на дорогу”. Співає він так гарно і з таким почуттям, що ми з Федьом аж притихли, і нам дітям чогось трівожно стає на душі. Потім він почав плакати, а ми його цілувати та заспокоювати.

Любив він нас дуже. Коли він відійшов від нас не знаю, але знаю, що пішов він у м. Шполу, там приписався до міщан, оженився і жив у бідній хатинці. Його й його

хатинку я бачив. Одного разу на Різдво, як я уже був здається в клясі 5 чи 6-й Семинарії, якраз перед самим моїм відїздом до Києва прийшов до нас з Шполи Михась, провідати нас... Що з ним сталось, з наїшим любим Михасем! Передо мною стояв маленький, худий, старий чоловік — селянин, страшено бідно одягнений: погана стара свитинка підперезана череском (навіть не поясом) чоботи-старі шкарбани, на голові вітром підбита шапка... а на дворі зіма, мороз. Плакав і він, плакали й ми усі... Виїзджаючи на двірець, я поїхав не на Звенигородку, а на Шполу, щоб довести Михася додому, — бо іначе йому треба було йти пішки верстов 20. Дорогою багато згадували минуле і багато оба плакали. Підвіз я його до бідної-бідної халупки на край села, ще раз поцілувались і сумно розпрощались навіки...

КОНІ Й СОБАКИ

КОНЕЙ У НАС на хазяйстві було досить багато. Були такі роки, я памятаю, що робочих було пар з шість-сім, пара стаєнних і один верховий.

Отож стаєнні були спершу руді, потім гніді (чи ка-рі), а останні були чудові рисисті (перегонові) чорні, — ці були аж до батькової смерті. Ми їх дуже любили, вони були спокійні, та дуже прудкі. Бувало кого хочем на дорозі обженем. Дивились за ними дуже старанно, так що ні разу їх не було опоєно, чи “охвачено”, як тоді ка-зали. Не можу забути одного випадку. Федя й Домця їхали з міста. Був уже пізній вечір, а в дорозі упала й ніч. Матвій на козлах (передок) задрімав, також як і пасажери. Коні йдуть повною ходою. Враз — крик, галас, бричка (“павучок”) підскочила вгору, коні рва-нули й пішли далі, наче нічого не сталося. Виявилось, що їхав п'яний дядько, мав на возі жінку і ще когось, а за возом привязану корову. Він теж задрімав і коні ста-ли й поставили воза впоперек дороги. Матвій налетів, перекинув воза, вивалив усіх пасажирів, одірвав коней з штильвагою, так що вони побігли у поле, а корові зірвав обидва роги. Яку то силу треба, щоб наробити отакого бешкету і йти далі повною ходою.

То були коні! Потім брат повинен був заплатити дядькові 10 карбованців за коровячі роги.

З робочих коней памятаю: пару чорних — Качура й Мужика, та рудих Лисого й Нутрака, а також рудого стаєнного — Патлатого. На цих я їздив верхи: Качура йшов добре, але був дуже нервовий, з невправною під сідлом ходою. Голову держав дуже високо, — коли у-дариш, то так махне головою, що зацідить тобі в лоба. Мужик мав сильну швидку ходу і дуже гарно “ніс”. Ли-

сий до того трусив, що я малим ледви не убився з нього: хлопці їхали купати коней, вчепився й я. Як їхали додому, то я сів на Лисого. Поки їхали спокійно, то я ще міг його здержувати, але коли конюх хвосьнув батогом і вся орава понеслась доброю ходою, — я ніяк не міг здержати ідолового коня, — він почав доганяти свою компанію і так підкидати мене, що я спершу сидів прямо, потім схопився за гриву й майже виліз йому на шию, потім почав сповзати і нарешті так хрьопнувся об землю, що з мене ледве душа не вискочила. Тай взагалі, після їзди на Лисому, довго ходиш “розкарячки”. Нутрак був дужий, але страшенно лінивий і упертий кінь. Їхати на ньому була мука.

Зате величезну утіху ми мали з Федіного верхового коня “Лошака”. Дістали ми його у пана Ящевського, здається, від його кобили арабки. Попав він до нас лошам, з того часу на усе життя zostався “Лошаком”. Це був “полукровка” стрункий, рудий, невеличкий кінь, з тонкими чудовими ніжками, продовгуватою лисиною на чолі, трохи яснішим ніж шерсть хвостом. Страшенно розумний. Брат Федько виїздив його просто на чудо. Він міг іти й звичайною ходою і “через ножку” — шлапакком; коли сидиш у сідлі — наче в колісці. Був надзвичайно прудкий. Брат колись заклався з паном Ящевським, що коли обжене його, то Ящевський обмінє нам посівну пшеницю на свою пропущену через “кукіль отборник”. Це річ була не маловажна, бо час був гарячий і якраз ішла сівба. У Ящевського була чудова верхова арабка. І от за селом біля економії почали перегони, — від хреста на полі до повороту на “Попів ріг”. Брат перегнав!

Скільки ми виїздили з братом на цьому лошачкові бігунками! Найкращі наші прогульки верхом звязані з цим чудовим конем, та ще з одним з чорних стаєнних, на якому їздив я, коли брат був на Лошаку. Він навіть попав у поезію. Брат Федько кохався з Явдохою Шепелів-

ною. А в селі до пісні “Ой, на горі, на горі вівчар вівці зганяє” добавили на цю тему такий кінець:

“Не сам же я прилетів,
Приніс мене сивий кінь.
Приніс мене лошачок
До дівчини на часок!”

Собак у нас було повне подвіря; так що бувало, як треба погавкати на кого на вулиці, то летить ціла хмара й великих і малих. Але не було з них жадної шкідливої, або “потайної”. Батько, та й ми усі дуже любили їх. Бувало, можна бачити таку картину: на чотири стовпи ганку, та на ґрати поспинались на задніх лапах пси, та щось там мудрують мордами. Це батько задав їм роботу: у різні дірки позапихав сухарі, а вони їх достають!

З них памятаю такі назви: Лейба (старий жовтий пес), Хайка (сіра дуже ніжна, але трохи шкідлива сука), Срулик (він же вовчик, невеличкий, темно сірий, в білих черевичках, дуже розумний песик — мій любимчик), Белка, він же Мошко (здоровий, білий, кудлатий пес). Усі “християнські” назви давав батько мій. Крім того був у нас Лягаш-Дексель, з яким брат Митрофан ходив на полювання.

Ціла потіха була, як іде старий сивий Дудь з Дуди-хою, та обминає наш двір вигоном. Уся ця свора мов скажена вилітає і багато треба було докласти зусиль, щоб оборонити жида від цієї напасти (“Паничу! Проведіть мене на Ваші собаки!”).

ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

МЕНІ частенько приходилось думати над тим, як далеко сягає моя пам'ять. І коли я починаю згадувати, то перші свідомі враження відносяться до Тарасівки, в яку ми переїхали з Ромашок в 1877 році, себто, як мені було два роки. Так, я добре пам'ятаю поворот москалів з Турецької війни в 1878 р. Такими ж ясними заховались у мене і другі враження, як окремі фрагменти.

... Перший сніг... Я вибіг на двір і чую, як сніг пахне. Пахне й кора на вишнях. Вода в річечці на березі вимерзла і льодок тріщить під ногами, коли ступить на нього. Кругом білий сніг і чорні дерева. Чудово!

... Мене везуть до баби — шептухи "Заварювать сояшниці". Я був хворий на шлунок. Баба, здається, звалась Баланка. Пам'ятаю, що мене клали на "піл" (постіл), баба зварила у горнятку води, поставила мені на живіт миску, а в ту миску перевернула те горнятко з водою, так, що воно стало там дном у гору. На його денце поклала навхрест ножа з веретеном і шматочок печини (глини з печі). Потім почала щось шептати, хреститися та спльовувати на бік, а в цей час брала в руки то ніж, то веретено і цокала по горнятці навхрест. Потім дала мені зісти "цілушку" (окраець) свіжого хліба з дрібкою соли. Мама мені потім розказувала, що я видужав зразу ж.

... Весна... Скарбовий ставок блищить на сонці так, що очі ріже. В очеретах у Ничипора Сьомаги є човен. Я з Дорою і Федею просимось, щоб нас пустили на ставок, а тут пора обідати. Від сонця і ясної зелені води божевільна радість...

... Рання весна. Перед цим ще взімку у воздуху носились усе весільні пісні. Був якийсь рік, що дуже

багато вінчалось, так що в церкві батько обводив круг столу пар по п'ять зараз. Потім почався піст — тумани, вогкі дні й ночі і, нарешті, — потекла по шляху вода. Ставок біля Бублія прорвало і по нашій леваді вода пішла каламутним, швидким потоком не менше як в аршин глибини. Якраз перед цим зрубали біля криниці зисоченого явора і треба було колоди перевезти до нас у двір. На гору тягнути не можна, бо високо й болото, треба перевезти городами. Запрягли дві пари коней у двоє саней і поїхали в нашу леваду навкруги: спершу дорогою біля Сьомаги, а потім, розібрали тин, завернули Радавцевою левадою — аж до нашої криниці. Я сидів буля кучера Микити. Коні йшли по черево у мутній воді, а під ногами лід. Було страшно й весело...

Тоді ж... молодий кучер Андрій Покота зробив мені з дерева човника і я на березі пускав його на воду на ниточці. Я навіть помалював його червоною фарбою. А краски, палета й пензлі були у нас в сінях в шафі. Мій брат Митрофан малював. Я навіть памятаю, як він скопіював "Христа с тростію" в звязаних руках. Оригінал належав, здається, Гвідо Рені, чи Корреджіо. Мене вражало, що в руках у Спасителя була комишина з "качалкою" (цвітом) на кінці. Якраз такий комиш росте у нас на ставку.

Не памятаю, чи то було ранньою весною, чи в осени. Я бігав по двору, — коли бачу суне хмара кінного війська, а над ним як ліс стирчать списи. Всі люди в болоті. Це повертають москалі з Туреччини з війни. Багато їх ішло через Тарасівку. Я навіть запам'ятав пісню, яку вони співали — "Ой, да, поле чистое, турецкое! Ми когда тебя, поле, пройдем!". Потім її співали у нас в селі парубки. Чудова мелодія! Вона в мене записана.

Того ж таки літа ходили по селі Сербіянки — ворожки (раніш це робили тільки циганки). Зайшли й до нас. Наворожили усім багато. Як ворожила Домці, то поклала щось у миску з водою, наче корінчик. А потім у воді щось

як трісне, наче пружина, аж вода бризнула в гору! Я перелякався. Мані наворожила правду, що вона вийде заміж за красивого блондина і буде жить “на местечко, на базар”. Вона дійсно вийшла потім заміж за дуже красивого Ф. Хіжнякова й жили вони весь час в містечку Жашкові.

Літо... чудовий золотий день. Неділя. Сестри й мама збираються їхати в Звенигородку. Уже й коні подали до ганку. Я кричу, щоб і мене взяли, — не хочуть! Я почав капризувати. Тоді сказали наймиці, щоб повела мене гуляти до церкви, поки вони зберуться в дорогу, а тоді, мовляв, мене покличуть, як усе буде готове. Я повірив і пішов. А коли прийшов додому, то вони уже поїхали, а мене не покликали. Обдурили. Як я тоді плакав! І не від того, що мене не взяли, а що мене ласкавими словами так гірко обдурено! Навіть зараз, коли мене хто обдурить, мені зараз пригадається ота перша образа, перше страждання од людської брехні.

Літо. Вечір. Батько сидить на колоді біля паліса-днику проти конюшні і курить цигарку з жовтої комишини-папіросниці. В оборі доять коров і пахне молоком і оборою. На протилежній горі в садках засипані білі хатки, наче шматочки цукру по зеленій скатерті. За садками, на горі видно на кладовищі капличку, — там поховано оо. Андрія і Артемія Левицьких. Трохи збоку Шепелів вітряк розставив крила і мов живий дивиться, як гасне сонце десь там за селом в полях, та пахне пше-ниця.

... Ясний соняшний день Пече... На ставку коло Бублія мочать коноплі. Страшений дух болота й конопель. Я й Федя в рожевих сорочечках і таких же штанях на шнурочку, лазимо біля води. Щось нашкодили. Вівчарева «молодиця взяла дубця і хотіла бити Федю, я обороняв, та сам її страшенно бив...

... Холодний осінній вечір. Наші поїхали в Звенигородку до сестри Тані, а мене, Федю й Дору залишили

вдома. Усе замкнено, страшенно хочеться їсти. На дворі уже ніч. Сумно, холодно, непривітно... Ми почали їсти кухонний хліб і плакати. Здавалось, що нас навіки покинули й забули. Коли це приїзджають! Зараз же розпалили в печі, почали готувати вечерю, поставили самовара і стали пити чай з свіжими “грецькими” булками, дуже смашними. Нам попривозили гостинців: із цукру якісь фігурки-коники, гарфа, і ще щось. Мені не подобається, не подобається також і виноград, який я вперше бачу, — він тільки на вигляд гарний, зелений, а не дуже то солодкий.

... Діти моєї сестри Тані — Гандзя і Маня гостюють у нас. Чогось нема нікого вдома. Вечір, в хаті темно і трохи страшно. Ми будуємо церкви з пляшечок та ріжних флякончиків. Замість дзвіниці поставили велику пляшку, а на неї синю лямпадку, та щей засвітили. Стало непривітно й страшно. Я кинув гуляться.

... Забрались під сходи в тім ганку, що біля кухні і там будуємо цукроварню. Матеріялом служить буряк і картопля. З них вирізуємо казани й цебри. Один буряк був страшенно твердий, а ніж дуже гострий і, як зіскочив з буряка, то так і упався мені в ногу. Але цікаво те, що не розрубав штанів, а разом з матерією врізався глибоко в тіло. Коли я глянув, то спершу перелякався, бо була велика рана в нозі. Але потім заспокоївся, бо витекло найбільше краплі крови, а то було видно пласт сала. Ми з Федьком залили рану березовою настоячкою і нікому нічого не сказали. Так воно й зажило само. А знак на нозі щей досі зостався. Там же ми будували і молотілку: конну, — таку як у нас, і парову, як у пана. А молотілка панська знаменита! Вона страшенно гуде ранком, коли встати ще до сонця. Ставок тихий, ясний, навкруги якась особлива тиша, тільки на економії гуде барабаном молотілка. А вже, як настане день, то можна часто чути, як паровик свистить: “Снопі-і-і-і-і-і-і!”

Вечір зімою. Усі дома. На кухні готують вечерю.

В їдальню нанесли соломи, щоб палить печі. А в кухні її до самого верху печі. Вона уже зігрілась, і так гарно на неї скакати з печі! А на печі... наношено піску для сушки. Він ще не протрях добре, і з нього дуже гарно можна будувати цілі городи, мости, проривати річки, робити будинки, ставити церкви. Наприклад: Богуславський монастир з високою дзвіницею, на високій горі! А коли глянути кругом на стіни (на печі) то усе навкруги обмальовано самими ріжноманітними фресками. Це ми з Федьком, а пензлі і фарби забрано у брата Митрофана. Памятаю, що ми навіть випрацювали певний трафарет відносно деяких річей. Наприклад: як малювати митрополита. Треба змалювати щось подібне до людської голови з патлами, а на голові якийсь четверокутник, — мабуть кlobук. Через голову ж скаче щось подібне до коня. Чому так?...

... Літо. Я, Федько, дяків Венедьо й Дора — моя сестра, гуляємо біля церкви в розбійників: одні ховаються в буряні на городі у Коцюби (паламар Коцюбінський), а другі їх стріляють і ловлять. Треба озброїться. Біля церкви, яку тоді малювали, лежить багато битого скла. Пішли ми брати те скло на шаблі. Я, сам не знаю чого, почав лізти на драбину, що зіпнята була на церкву. Але ж лізти треба не аби як, а так як лізуть справжні малярі: ногами ступати на шаблі, а руки тягнути по обочині. Як тільки потягнув, — зараз же здоровенна скалка пройшла мені через руку нижче великого пальця. Ото було переполоху!

Тоді ж, памятаю, малярі й малювання церкви не давало нам спокою. Я вивчив весь процес, як готуються білила, як мелеться жорнами мідянка з олією, або як золотять хрести. Все це я досконально пізнав, також як і ту пісню, що співали малярі: "Ой, хмариться дощ буде, признаюся вам люде!". Ми поставили у себе на ганку три пляшечки від прованської олії і почепили на них

мотузочки, які віяли на вітрі, цілком так наче на церковних банях, коли з них познімали хрести, щоб золотити.

У нас же в подвірі в той час ставили нову комору з тих обаполів (бальків) дубових, що лежали так довго на подвірі. Ми на тих обаполах завше було гулялись. Тепер комора майже закінчена. На крокви покладено лати, і треба тільки вшити все це сніпками. Я лазив на гору і на самій середній крокві намалював тушу хреста. Там він повинен бути й зараз. А стіну в коморі, то ми спеціально малювали, так як малярі церкву: поробили собі з Федьком такі, як у малярів колиски на шнурах, сиділи на них і мастили червоною глиною чудові дубові стіни. Спаскудили так цілу стіну в коморі. На горі на тих латах, я памятаю, часто сидів та вигравав якісь марші в старий помятий мідний рупор, що завалаявся десь у нас на горищі разом з старою морського зразку шаблею.

... Літо. У нас гості: волосний писар Машір, його помішник Соллогуб та фершал Шумський. Машір — високий, трохи подзьобаний мущина, упадає за мою старшою сестрою Домцею. За Манею — його помішник Соллогуб — дуже красивий чорнявий хлопець. Але мене більше всього вражає писар Шумський. У нього страшні чорні “бубликом” вуса і довгі бакіни “а ля Скобелєв”. Через вуса він пускає великі клуби тютюнового диму, або насажує з того ж диму одно кільце на друге. Табак курить з жовтої папіросниці-очеретянки, як і мій батько, а цигарки ліпить з жовтого паперу “Кроне” — жовтенька книжечка, обмотана тоненькою гумкою. На табашниці ж намальовано дві голови, приліплені одна до другої вгору і вниз, як то буває на картах, король, або хлопець. І написано у верхнім кутку: “Я курю”, а в нижнім: “Я тоже”.

Він розказував батькові про війну з Турками. А я ж її так ясно переживаю, бо всю оту “Газету Гатцука” з малюнками військових подій, де білі салдаки б'ють синіх турок в червоних фесах, а з зелених гір гармати так сма-

лять, що сивий дим та червоний огонь летить аж у долину: оті картини, та усіх генералів: Скобельова, Гурка, Османа Пашу, Дібіча та других, я ж знаю напам'ять! Я слухаю мов зачарований про різні героїства, які вчинив фершал Шумський. А з стіни, з великої ікони (образа), що малював кривий Врублевський, на цю усю компанію дивиться Св. Миколай з евангелією, в юхтових чоботях та в ризах. Наче сам хоче зійти та засісти на отому зеленому, рипсом критому дивані, до отого столу, де в хрустальній карафці жовтіє "лімоновка", або зелене "полинівка", а в чорних пляшках пахне вишнівка з сливянкою. А навкруги так чистенько, та мило, та утупно... Такі біленькі фіранки на вікнах, така блискуча підлога, такий гарний килим на стіні. І всі такі гарні та любі...

... Літо. Чудовий вечір. Сестри ходять по садку обнявшись і співають "Баламута": "Ізза гори світ біленький, десь поїхав мій миленький". До них уже їздять женихи і Маня закохана в Хіжнякова. Тільки що поливали цвіти і в саду пахне резеда і левквой. Батько сидить і крутить цигарку. Великий місяць виходить зза гори від Козацького. Брати — Митрофан і Льоня з Федьком, та ще хтось з семинаристів, що гостюють у нас, вернулись з полювання. Принесли багато качок-чирок, крижнів, а також диких курочок, бекасів. Було навіть скільки нирок, яких стрілять дуже трудно. Весело, гамірно... Всі дражнять Дору бекасом, бо була дуже худа. Ясно горить лампа в гостинній і їдальні. Чиста скатірка сліпить очі, чудовий запашний чай в прекрасних тонких шклянках, і весело, весело...

Літній ясний день... Ми з батьком їздили в Звенигородку. Звідти поїхали в гості до попа Турчановича в с. Хлипнівку, що стоїть в казенному лісі, не більше як три верстви від міста. Віхали в ліс. Високі чудові сосни, гарні дуби, прекрасні граби і ясені, а між ними лі-

щина з масою орхів. Після поля так приємно дихнути запашним холоднуватим повітрям.

Село якесь маленьке, не похоже на наші села, розкидане в лісі, так що його й помітити не можна. Церква так і не згадаю, яка вона була, здається вроді маленької каплички. Хата попова нова, висока. Сам піп стрункий, красивий брюнет, ходить на полювання (що попом заборонялось) і це мене дуже дивує, а разом з тим викликає до нього якусь симпатію. Частував нас печеною дикою козою, та чудовими свіжими грибами в сметані.

Звідти поїхали в Неморож, до батькового товариша о. Миколая Крижановського. Село якесь непривітне, в ярах. Стара церква з синім дахом та синіми ж віконцями на дзвіниці, стоїть на горобку біля попової хати. Хата стара, запущена, похилилась, стеля погнулась . . . Бідно, темно, пахне пусткою. Батюшка огрядний, дуже симпатичний блондин, має чудового баса і прекрасні русі буйні коси. Матушка сухенька, маленька, курить цигарки, і, як кажуть, “пе гірку”. В хаті нехазяйновито і не затишно.

Познайомився з малим хлопцем Колею, який потім став мені товаришем у бурсі (Крижановський) Ніколай II-й). Вразіння зосталось сумне й непривітне.

. . . Страсний тиждень, Чистий Четвер. В церкві “страсті” . . . Людей повно, неможливо протовпиться. Палає ціле море свічок. Урочисто й напружено . . . Батько читає вічно нову, вічно зворушуючу страшну трагедію страстей Христових. Доходить до найдраматичнішого місця, коли Петро відрікся втретє . . . “абіє петел възгласи”. Голос у нього переривається від хвилювання й плачу. Люди всі плачуть . . . Тихо . . . тільки чути зітхання, наче все завмерло перед видовищем людської нестійкості і слабодухості. Страшна трагедія і того від кого відріклись і того, хто відрікся. Чудові незабутні моменти! Скінчилось оповідання, на дзвіниці задзвонили в усі дзвони, а на крилосі Пилип Оверкович чудовим

баритоном виспівує стихирини “Утрени” про туж саму подію. Йому допомагають всі, що стоять на крилосі, але книжка одна і з неї трудно читати всім зразу, через те вони верзуть за дяком щось незрозуміле, аж поки не прийдуть до фінальної, всім відомої фрази, яку підхоплюють на весь голос: “нечестивий же Іуда не восхоті розуміти!” Виходить несподівано дуже гарно, цілком наче пісня з рефреном, бо кожна стихира має такий кінець.

Додому приходимо з святими свічками і починаємо випалювати хрести на сволоках у всіх хатах (кімнатах) — А в хатах пахне пасками, бабами, мазурками, яких тільки що вийнято з печі і уже розставлено на столі. Всюди чисто, тихо, все чекає великого свята в святій мовчанці... Перед усіма образами засвічено лямпадки... Наївне, ласкаве світло блимає по стінах, по стелі, вириває з мряки золоту раму картини, становить тіні поза вазонами, моментами освітлює і оживляє лица на образах, а самого тебе повертає в малу — маленьку дитину: на душі легко, гарно, чисто і радісно... Завгра “винос плащаниці”...

. . . Рання весна. Перший день Великодня. Тільки що почався ранок, в церкві скінчилась служба. Мокрий сніг заносить болото на вулиці. Вся вулиця й майдан перед церквою заставлені возами. Люде спішать додому, тиснуться в воротах, лізуть через огорожу, скакають у наш садок, топчуть молоді кущі агресу й бузку, та ламають щепи. Не дивлячись на Великдень, приходиться сваритись, та тримати хвірточку, але це не допомагає, — скачуть через паркан. Один так скочив раптово, що ночовки з свяченим покотились в болото. Одні сміються, другі жартують: лови поросю, а то втіче!”. Треті: “звичайно, свиня свинею, хоч і свячена!” Анекдот в натурі.

На святому тижні... Веснянки на майдані біля Дудя, коло каплиці. Дівчата “заплітають шума”. Голосно,

голосно співають... Молода травка, ясне, наче поволене небо, ясне молоде сонце, у воздуху якась тривожна радість... Знизу від ставка наближається гурт хлопців, чоловік з 30. Всі співають якоїсь дуже гарної пісні. Серед них мені особливо подобається "отаман", — син нашого старости Бойка, високий, вродливий блондин з невеличкими вусиками, у гарній темній світлі з зеленим поясом. Хлопці стають навкруги, дивляться на веснянки, жартують з дівчатами... А оглянешся назад, — стара, висока, біла церква дивиться своїми трьома банями й мережаними хрестами на радісний світ Божий, сама — біла, урочиста, висока і така рідна, рідна, як оце село, як оці люди...

... Пізня осінь. До нас прийшов "Веньгер", так у нас називали тих мандрівних купців, що носили товари (крам) у великій коробці за плечима. По більшості це були, мабуть, словаки, бо балакали якось напів-польською, як нам здавалось мовою, але так, що можна було їх зрозуміти. Коробка досить велика й тяжка, мабуть пудів зо 2-3, з товстого сірого полотна з широкими товстими ремінцями спереду, — ті ременці надягались на плечі, щоб ту коробку носити. В руках у "Веньгра" товста палиця з перекладинкою на верхньому кінці, щоб можна було сісти, чи стоячи відпочити, не скидаючи з плечей коробки, підперши її тою палицею. Часом цих "Веньгрів" звали "Венгерцями".

От один з них прийшов до нас. Йому дали добре пообідати, а потім в їдальні він почав розкладати свої товари. Ой, як же це було цікаво! Чого тут тільки не було: і намисто різне, особливо гранати, й коралі, і нитки, і хустки, і картини чудові, що пахнуть свіжою краскою, та образи католицького гатунку, краєвиди Швайцарії, фіорди, просто дівчина з міста з пташкою, або з квітками; серце Спасителя у віночку, — пробите, а з нього капає кров. Сам же Спаситель стоїть і лагідно всміхається, наче це йому не тільки не боляче, а навпаки,

дуже приємно. Тут тобі й олівці— чорні, сині й червоні, і губні гармонії, на яких так весело й легко грати. і матерії різні, і чого, чого тільки нема! Усе, що дають австрійські базари та польська Варшава! Все це розкладено на таких спеціальних листах твердого паперу, які закриваються і входять в коробку майже герметично — тісно, один за другим. Треба подивитися на обличчя наймишок, що тісним колом стоять навкруги! А який то празник, коли Марті або Насті куплять за десять копійок сережки (кульчики)! Мене найбільше цікавили картинки до наліплювання, або “переводні”, се б то такі, що спершу треба приліпити, а потім слинити палець і терти по ній, поки папір не злізе, а образок зостанеться там, де ти наліпив.

... Літо. Батько й мати поїхали в Звенигородку купувати нову бричку. Взяли й мене з собою. Не знайшли й поїхали в Мурзинці до якогось жида, що робить брички. Приїхали в село перед вечером. Село на горі над величезним ставком з водяним млином. Над ставком висока глиняна круча, на якій стремить невеличка церква-капличка. Сумно й непривітно . . . Купили бричку зелену з червоним кантом, та плетеними боками . . .

... Туж непривітність цього краєвиду спостеріг я і в другий раз. Було гаряче безвітряне літо. Хліба нового ще не зібрали, а старого не можна вжити, бо усі вітряки стали. Треба шукати водяного млина. От навантажили віз мішками з пшеницею та житом і послали до млина в Мурзинці. З Микитою поїхали я і Федько. Біля млина застали велику чергу селян. Наше молотимуть тільки в ночі. От же цілий день у нас до розпорядимості. Ходили, блукали ми з братом біля того ставка, але знайшли, що саме гарне та цікаве місце, біля млина, там де по лотоках біжить вода, крутить великі колеса, бурлить білу піну й чудовою річечкою біжить в ярку, обставленому свіжими зеленими кущами ліщини, молодими вільхами. Завдяки піні й тому шуму, що утворю-

ють колеса, — і вода, і зелень, і жовтий пісок здаються такими свіжими, лагідними, цілком не такими як отой здоровий ставок отам за греблею на горі, з мулистими берегами, очеретом і сірою сонною водою, що дримає під сонцем наче мертва. Весь день до вечора ми купались в тому ярку, то під колесами, то далі, там де вода біжить спокійніше. Обідали та вечеряли на возі, з “шаньки”, хлібом та салом з часником, а до того щей чудова, прозора, тараня! Пізно, як вже зовсім стемніло, полягали спати. Мельник поклав нас в млині на мішках з пшеницею. Цікаво було лежати та слухати, що робиться в ночі у млині: за стіною шумить вода, в середині під тобою гуркотить товстий вал, здоровенно каміння літає в своїх ложах, а над ними трясуться коші з пашнею. Від свіжого борошна віє теплом і тим чудовим запахом, який здається ніколи не перестане подобатися усім людям всього світу. Маленька лямпа “гасничка” блимає десь вгорі, млин весь трясеться дрібним тремтінням і колише тебе до сну... Чудово!

Бувало, що заходив до нас хто небудь з “катеринкою”, як у нас називали отой ручний органчик. Тоді, хоч мало, але дуже гарної музики можна було послухати. Памятаю одного, який прийшов до нас зімою, що дуже рідко траплялось, ходили вони звичайно влітку. Він забарився, а зіма впала рання, отож він бідолаха й теліпався пішки до гряниці. Прийшов до нас у хату синій від холоду, в якійсь вітром підбитій піджачині та легкому капелюшку. Шия була замотана гарусним шарфом і, коли він розмотав його, то на шиї у нього виявився здоровий червоносиній чиряк. Ми усі перелякались, почали його рятувати, клали якісь ліки... Він так мене розжалобив, що я цілий вечір плакав, уявляючи собі, як то він вночі йде проти вітру, в снігу по пустому темному полю, хворий, з тею убогою хрипучою катеринкою за плечима... Я й не знав, що й мені колись прийдеться хворому колочитися по світу з своєю кате-

ринкою. Тільки та ріжниця, що тепер ніхто дарма не прийме, і не тільки не нагодує, та не полікує, а й не привітає добрим словом. Зчезло це все разом з гостинною, доброю, старою Україною...

... Знов пригадується мені зима. Ясний день, блискучий від морозу, — аж скрипить. До церкви привезли нові бокові іконостаси роботи звенигородського кривого “Рафаеля” — Врублевського, які й тоді не здавались мені дуже мистецькими. Внесли до церкви й почали розпаковувати, та встановляти. Все нове, блищить позолота по червоному полі, пахне свіжою краскою й карюком. Два поставили біля старого іконостасу з боків, а один за крилосом з поновленою іконою “Божої Матері”.

Велике вражіння зробили на мене і zostались назавше в пам'яті декілька “далеких” подорожів, які я в ті часи зробив. Подорож до тітки Маші та дядька Боніфатія в Грушів, а по дорозі у Карпишині до дядька Іллі.

Літо. Гідні стаєнні коні. Іде мама, сестра Домця і я. Діло було в кінці травня, або в початку червня. Перед вечером були в Богуславі. Біля “квартири Аркадія” нас зустрів Федя, він гуляв з бурсаками на вигоні. Повів нас у хату. Я вперше був у “бурсацькій” квартирі. Мені все дуже подобається і самому хочеться в бурсу. В хаті трохи пахне Тарасівською школою, багато книжок і всюди бурсаки, такі поважні, великі. Вікна виходять в здоровенний садок, що тягнеться поза хатою вниз, аж до монастирського лужка. Здоровенні дерева затуляють вікна, так що в хаті аж темно. Біля хати великий двір, на якому бурсаки “ганяють дзигу”, та гуляють в мяча. В цьому дворі стоїть скільки хат — усе мешкання для бурсаків. А одна хатка з ганком, біля якого росте табак, — кімната якогось учителя.

Пам'ятаю, як я другий раз заїжджав до Феді, то він був уже на кімнаті Гдішинського — маленький будиночок над самою Россю. Була рання осінь, сірий теплий

день. Дощик трусив зверху серпанком над високою горою з монастирем, над синіми лісами, та темним містечком на обрії. Ми всі ходили в церкву і я вперше почув бурсацький хор. Мені дуже подобалось. Як виходили з церкви, та вийшли за хвірточку в товстім мурі проти дзвіниці, то аж скрикнув, — такий чудовий краєвид розстелився під ногами. Потім я пережив таке ж несподіване чудове вражіння в Криму, коли перший раз виїхав з Байдарських воріт...

Так, от, погостювавши у Феді, поїхали далі до Карапишів. Спершу треба переїхати богуславський пором на Росі: спочатку їдеш греблею, мягкою, пухкою, мов подушка. Вона, як жива, трясеться, коли по ній їхати. З неї просто на пором. Я перший раз його бачу і мене цікавить, як поїдем далі, коли перед носом у коней вода. Аж ось два дядьки й один жид (що брав за пором гроші) взяли за канат (кодола) і почали тягнути. Я не успів оглянутися, аж уже вода ззаду, а спереду її менше. Пристали до берега, взяли на ліво під глинистою горою, на якій стоїть якась школа з дзвінком на стовбі.

Виїхавши з містечка, покотили до с. Ісайок широкою, обсаженою старими столітніми, дупластими вербами. Ісайки — непривітне мале село під горою. Церква якась нежива, економія теж. Швидче вгору попри економію, і ми уже на узгір'ю, яке тягнеться до самих Карапишів. Кругом широкі простори, око сягає в сині степи... Дорога рівна й тверда, коні біжать дружно й швидко. Нарешті внизу, в долині показалися Карапиші. Це типове степове село, як воно попало в цей край, а не в Херсонщину!

Переїздимо село твердою дорогою, аж гуде — попри церкву, де піп Грушецький, а у нього дочка Саша — гарченька, повненька, чорнява. Далі через греблю, — друга пятибанна церква і дядькова садиба. В хаті чисто, чудово: підлога блищить, в залі гарний рояль, на

Гайдамацький шлях коло сел Кирилівки й Тарасівки, малюнок Ф. Красицького

стінах якісь картини, з яких я запам'ятав “Сосни” — Клевера. Це олеографія, а я знаю, що ота картина олійна в кабінеті більше вартісна. Мені вона подобається через те, що на ній намальовано — ніч в степу, біля вогню сидять чумаки, курять люльки. На вогні казанок, а далі в темноті сілуєти волів і темних возів. В ідальні на стіні висить чудова олеографія: російський салдат піймав за червоні штани турка, який лізе через стіну. Турок зі страхом дивиться на москаля, а той сміється. Виконано було дуже гарно. У дядька гарненькі дві дочки — Люба і Маня. Зараз вони вдома, їх вчить учителька — дуже гарна панна, що веде також хазяйство, бо дядько вдівець. Старша дочка зизувата Надя вже в школі у Києві.

Біля дому невеликий але чепурний садок. В залі, в кутку, “угольник” — столик з іконами й чудовим мармуровим розп'яттям. Мені чогось пригадується та заля у вечері, — я стою біля роялю і щось розглядаю. Виходить зять Климент (гостював у дядька), гарно одягнений, й швидко переходить через залю. Його черевики видають такий скрип і тріск, наче стріляють феєрверки. Заля порожня, резонанс страшний і, серед вечірньої тиші, ця стрілянина перелякала мене. Це тоді вважалось верхом шику моди. Потім і я мав такі черевики.

Далі з Карapiшів дорога йде через Синяву та Шандру на Грушів. Грушів — маленьке село в садках. Старовинна трьохбанна церква, а коло неї на цвинтарі біла статуя Божої Матері, що наступила ногою на півмісяць. Це пожертвував той поміщик католик, якого стара садиба стоїть край села. Тітка Маша і дядько Боніфатій Яновські — старенькі Філемон і Бавкіда: добрі, тихі, милі, лагідні. Дітей у них не має. В хаті чистенько, як у віночку, чудова булка до чаю, на стінах знімки моїх братів, та сестри Домці, яка знята разом з Анютою Андрієвною Кошиць (з Нізгуринець) — нашою двою-

родною сестрою. (Потім була замужем за дияконом Кисилевичем в Десятинній церкві у Києві).

Дядько, старенький дяк, любить свою жінку до божевілля, та слухає її у всьому. Він не має голосу і не здатний до співу. Вона навіть співати його учить та читати апостола. Тут же в Грушеві живе піп Грушецький — мій хрещений батько. Ми ходили до нього в гості. Стара хазяйновита хата, з великою канапою та глибокими кріслами в залі, здоровенним столом в їдальні, масою варення, та чудовим запашним міцним чаєм . . . Взагалі враження гарного, старофасонного попівськго дому. Моя сестричка по хресту — гарненька дівчина, а брат Федя моїх літ — чудовий хлопчик. Він ходить до дядька Боніфатія гуляти зі мною і ми перекидаємся через перекладину на ганку . . .

. . . Поїздка у Липнянку до тітки Матільди. Вона замужем за посесором Добрівольським. Федю віддали уже в бурсу, а мене повезли в Липнянку вчитися. У тітки були два хлопці майже однолітки зі мною — Вася і Альоша. Вона вчила їх сама, тож повезли до неї в науку і мене. Спершу с. Козацьке, з його старовинною церквою на три бані, такою ж, як і в Тарасівці. Край дороги стоїть якась кругленька каплиця, не то костел, не то якийсь масонський храм, — це стара бувша церква, збудована поміщиком Фундуклієм. За цією каплицею здоровенний старий парк, а за ним далі новий парк, в якому стоїть чудовий замок барона Врангеля, в старо-французькому стилі. Далі вперед по дорозі біля ставка — гуральня, в якій виробляють знамениту козачанську горілку. Потім на горі коло кладовища, могила сина Павла Галагана, того що поставив у Києві Колегію. Той син втопився на вакаціях в цьому ставку і, в честь його, батько, якому належало тоді Козаецьке, побдуував в Києві Колегію.

За Козацьким треба їхати на Лозоватку і, зараз за селом, треба переїзджати чудовий скарбовий ліс: темний,

мовчазний, прохолодний. За ним дорога звертає до Княжої, але ми минаємо цю поворотку, та їдемо на Лозоватку. Біля неї виїздимо на великий шлях з Звенигородки на Шполу. Дорога широченна, як взагалі в Україні “биті шляхи”. Край дороги стоїть Лозоватська церква, висока й гарна. І так комедно, що вона стоїть край дороги, наче самотня, бо села на видно, воно зараз тут же заховалось у яру.

Далі степом вниз, полишаючи ліворуч Терешки, прямо до Шполи, що біліє внизу двома церквами і цукроварнею. Саме місто брудне, погане, жидівське, гірше ніж Богуслав. За селом цукровий завод — щось біле, здорове, з димарем . . . Розказує про інший світ, інші інтереси, інших людей.

Далі на гору до Водянок чудова дорога. Там біля Кримок є балка з невеликим містком. Як спускатися до неї, то з одного боку ліс, а з другого поле. Коні біжать чудово, на душі весело, а в голові весь час мелодія хору мисливців з “Фрейшютц”.

Коли залишити внизу Кримки з їх однобанною церквою, то далі біля лісу є поворотка прямо на Липнянку. Проїхавши ліс, візджаєш в село, непривітне, й несимпатичне, як і його посесор, а мій дядько — Добровольський — кремезний, широкоплечий, з короткими вусами, непривітний, скаженого характеру чоловік. Він що дня стріляє на свою жінку з револьвера і зо всіма свариться. Про нього розказують, що одного разу в Новомиргорді він грав в офіцерському клубі в карти. Почав сваритися. Офіцери звязали його, обмотали його ж медвежим кожухом, вивезли на поле в ночі й кинули. А діло було зимою. Хтось їхав та підібрав його.

Стара економія стояла край села. Була досить велика, але якась запушена. Памятаю високу клуню, біля якої стояла велика парова молотілқа, велику воловню і таку ж конюшню. Біля них стояв здоровий високий вітряк голяндського типу, що повертається проти вітру

не вся будова, а тільки верх з крилами. Будинок власника старий, з скрипучими підлогами, великими картинами в круглих позолочених рамах. Малювання таке старе, що нічого розібрати не можна. Великі двері на балкон. Здорові вікна, з яких дме холодом. В кабінеті на столі, дві тумбочки (копія з Неронового Золотого дому в Римі), бронзовий Наполеон, та білий фаянсовий прибор для писання: в ньому пуделок для атраменту і для піску (до засипання написаного), а також жолобок для гусячих пер. Кругом холодно й непривітно. Тільки гарно в спальні у тітки. Особливо мені подобається біла пухова ковдра, така ласкава та тепла. Мій кузен Вася дуже несимпатичний, нервовий хлопець, мамин мазунчик. З нього потім вийшов великий авантюрник на широку скалю. Потім колись приїздив до брата Митрофана в Сологубівку і пропонував робити фальшиві асігнації (це попові підробляти гроші!!). Альоша — старший був дуже добрий хлопець, але нездібний до науки. Тітка казала, що це йому стало після того, як батько його дуже побив, коли він був ще маленьким. Альоша нарешті став робітником майстеровим і відкрив в Шполі каретну майстерню. Він заїздив підчас великої війни до мене у Київ. Я його ледве пізнав. Крижастий, середнього росту чоловік, трохи глуховатий, з дуже тихим голосом, простий, милий, серйозний і симпатичний. На життя не жалувався. А в цей же час, якраз перед війною, Васька, як той Хлестаков, їздив по усій Росії, видавав себе за князя, робив ревізії й труси в провінції, та брав хабарі. Нарешті, кажуть, його арештували . . .

Тітка вчила нас читати, Закону Божому, писати, та трохи арифметики. Памятаю, що про Різдво Христове вона призначила якраз на Різдвяні свята, і це на мене зробило велике враження. Вона нас не кривдила, була завжди весела й добра. Дядько іноді появлявся в хаті, щось буркав або кричав і знов счезав. Ми його страшенно боялись. Гуляти (на прохід) ми ходили або на по-

двіря, або у садок, теж старий та запущений. Біля садка жив економ, дядьків рідний брат, дуже милий чоловік. Особливо добра була його жінка. Жили вони в просторій хаті, дуже чепурній і чистенькій. Любили, як ми заходили до них, і завше частували нас домашніми цукатами. Кучер Артем — високий, дуже привітний, уже літній парубок. Коні худі, мов хорти, але страшенно прудкі. Артем брав мене по болоту верхи до криниці, коли гнали коней на водопой. Криниця була десь внизу біля тої дороги, що вела до церкви. Болото було неймовірне, мабуть була весна. Співав мені сорочицьку пісню, яку я зараз же завчив і досі памятаю. Слуги годувались у великій “челядні”. Це була непривітна хата, вогка, темна, повна тарганів, які хмарами ходили по стінах, та виїдали хліб до шкоринки. Хліб був ячмінний, якийсь сіро-зелений і до того смердючий, що в хаті не можна було дихати. То смерділа ще стара панщина.

Після Липянки дядько держав паровий млин у Голті, чи Ольвіополі. Тітка на старість кинула його. Приїздила до мене в Київ, як я був уже в Академії. Яка була, така й зосталась: “дама в турецькій шалі”, — весела й балакуча. Кінчила своє життя трагічно: її убили й ограбували, при чому перед смертю страшенно знущались над нею, вона була вся порізана на шматки. Лихі язики кажуть, що в тій банді брав участь синок Вася, якому завше потрібні були гроші. Як помер дядько, не знаю.

Коли Федю віддали в бурсу, а Дора була в Звенигородській двокласовій школі до підготовки до Київської Духовної Жіночої Школи, я зостався один, дуже сумував за ними та чекав того часу, коли вони повернуться на празники додому. Можна ж собі уявити після цього мій жаль, коли, повернувшись додому, Федько з Дорою почали себе вести зі мною, як з маленьким, мати якісь свої особисті інтереси, шептатись по кутках та ігнорувати

мене! А я ж завше з такою радістю ділюсь з ними всім, що мені дають смашного, а собі залишаю самі погані шматочки! Саме ж головне, що всі дома, а для мене наче нікого не має в хаті, наче я один, наче я один у світі! Мені так боляче стало, що я навіть плакав. Але потім з них злетів городський гонор і все пішло по старому. Вони перестали бути “старшими”.

Любили ж ми одне одного до божевілля. Я памятаю, як одного разу в бурсі в Богуславі (в підготовчій клясі) я прокинувся в ночі від почуття страшенної самотності й сирітства, та жалю до себе, що почав плакати. Це почув Федя, прокинувся і забрав мене до себе в ліжко під ковдру, та так розважав, потішав, та цілував, як рідна мати. Це й досі викликає у мене сльози на очах, як згадаю. А згідно бурсацьким поняттям така ніжність не була до лица мушині. Тут же була така ніжність, така хвилююча ніжність, що оце зараз пишу оці слова й плачу. Де ти мій рідний, любий братіку зараз!?!

Повинен сказати, що такого серця, як у Федя я не зустрічав в своєму життю: це була одна доброта, одна ніжність, одна чутливість. У нас в родині жінки були більш твердої вдачі, ніж чоловіки. Всі ми в нашій родині жили дружно, лагідно й рідко сварились між собою. Кажуть сестри, що тільки старший брат Митрофан у свій час був заводіяка та жорстокий хлопець, часто бив сестер. Я, як найменший, виховався “мазунчиком”. Мене любили усі. Виносила мене на руках найстарша сестра Таня. Так що я її звав Таню-Мамо!

Памятаю, що у нас чогось довгенько гостювала сестра Таня з дітьми Гандзею і Маньою. Гандзя гарненька дівчина, велика цокотуха. Ми її не так любили, як меньчу, не таку гарну, але більш скромну Маню. Граючись, ми частенько сварились. Не можу й досі без сорому згадати свинства, коли я раз ударив Маню по голові покришкою од табаку Кушнарьова, до того ж щей гострим кінцем! Потім через скілька день, як нас постригли, я

побачив на голові у неї знаки. Мені так це запам'яталось, що я потім ніколи не кривдив фізично.

Зараз, як оце пишу (4 серпня, 1930 р.) такий сум і печаль налягли мені на душу, що плачу, як мала дитина . . . Половина їх, моїх любих померла, інші далеко від мене, сам я одною ногою в могилі... А я ж не успів сказати їм, як ніжно, як божевільно я любив і люблю їх усіх!! Життя минає і туга за ними усіма з кожним разом, з кожним спогадом набирає нової сили й муки, так що іноді, серед білого дня плачу й кличу їх . . .

Знаю, що усе це даремно, що я ніколи жадного з них не побачу, і не зможу хоч би тепер сказати про мою любов до них . . .

Зостався один Федь, тай той гине десь там від голоду та туберкульозу; нас розділюють не тільки окіяни, та цілі краї, але й самий страшний жах у світі — “Советчина”. Вона убила мое сучасне, а зла доля ограбила мене з мого минулого й тепер хоче придавити мене на смерть. Поки що на потіху чортові залишила мене живим. В душі такі глибокі, криваві рани, що не знаю, чи зможу я далі витерпіти свою примусову замкнутість, свої скриті болі, нависказані жалі . . . Кругом море людей, а я наче в пустині . . . Мені здається, що мені зараз не було б так тяжко, як би я в свій час виказав мою любов до них! Але ота спартанська стриманність, яка чогось панувала у нас в родині, не дозволила цього зробити тоді, а тепер пізно! . . .

Я не памятаю, щоб в дитинстві хворів. Хоч і розказує мама, що маленьким я пив дуже багато чаю, так що навіть на ніч мені ставили великий збанок холодного чаю. В ночі я прокидався і кричав до мами: “чаю!”, і коли мама давала мені шклянку, то пив аж трусився.

Часто мені снівся один і той же сон. Наче якийсь чоловік ходить по залі і крутить над головою великий клубок, чи то ниток, чи то якихось ганчірок. Ходить він розмірно крок за кроком, та все крутить той клубок.

Робиться так страшно, що крім ковдри я натягаю на голову ще й здорову подушку. Але мені весь час чуто його кроки. Одного разу хтось з нас прокинувся, я осмілів, висунув голову з під подушки і розібрав, що то стукає у батьковій кімнаті стінний годинник. Той годинник мав дуже довгого маятника і дві мідні гирі, до яких батько з часом довішував різних залізяк, замків, підков, гайок, шрубок, взагалі всього, що могло б прибавити ходу старій зношеній машині. На білому цифербляті ходили дві грубі стрілки, а зверху, на дашку був намальований кошик з рожами й інчими квітами. Коли приходив мент дзвонити, він спершу шкварчав, сичав, скриготав, потім верещав і нарешті з кашлем вибив годину. Висів той годинник над лежанкою біля дверей в батьковій кімнаті, а чуто було його на всю хату.

Музикальні звуки завше тягнули мене до себе. У нас в хаті не було жадного музичного інструменту, аж поки брат Митрофан не привіз з Києва величезну гармонію “італійську”, на якій сам почав грати й навчив Домцю. Вона грала, та виспівувала: “Покинь нещасний думку гадати”, та “Ні, мамо, не можна нелюба любить”. Ця гармонія зявилась за приводом телеграфіста Кондратьєва, який приїжджав до нас з сестрою Серафимою, — та теж вигравав на такій же гармонії.

Потім Митрофан почав грати на скрипці, як мені було уже з десять років. Ту ж скрипку вживав і я, як був в Семинарії. Але в той час, про який я оповідаю, у нас в домі не було ніякої музики. Єдина, яку я міг мати і чути — це були дзвони. Отож мама й розказувала мені, що бувало нянька держить мене на руках у церкві, а в цей час на дзвіниці задзвонять. Тут то я піднімаю крик на всю церкву: “Неси, бісова душе, на дзвіницю!” І, бувало, кричатиму, що поки не понесуть.

Постепенно, усі явища й місця, де мені приходилось бувати, або що бачити, у мене почали асоціюватись з якимись мелодіями. От і тепер, як згадаю ту дорогу, що

веде від нас до волости, та яка мов виринає знизу зпід осокорів від нашої хати, то у мене зараз в голові мелодія: “Ой, у лісі, тай у лісочку битая дорога”. А коли глянути від церкви на край села до вітряка Сидора Харченка, то мелодія — “Ой, потеряв та соловейко голос”. Ну, це я розумію чому, — Сидор Харченко любив співати цю пісню.

А от чогось у вечері коли дивитися від нашої хати на гору на кладовище й каплицю, де поховано оо. Артемія та Андрія Левицьких, зараз виникає мелодія: “Гей, гей, доле моя, деж ти водою запливла!” . . .

А як в ясний день подивитися від нашої клуні на Бубліїв ставок, — то мелодія: “Ой, сяду я край віконця виглядати чорноморця”. Коли ж їхати в завірюху пустим полем, то зараз виникає мелодія: “Ой, ходив чумак сім літ по Дону”. Памятаю, що вже будучи семинаристом, їхав я раз у Веселий Кут до Світлінського о. Клімента. Всю дорогу мене мучила ця мелодія і за всю цю довгу дорогу, я не тільки переспівав її сотні раз, але в самих тонких деталях пережив смерть отого бідного, саодиного чумака в дорозі, серед пустого степу. А коли приїхав, то був такий схвилований, що почавши співати цю пісню, розплакався.

Або ще так: я на коньках на скарбовім ставку. Ясний; чудовий, не холодний день. Багато білого снігу й сонця. З Корсуня повинні приїхати з залізниці брати Митрофан та Ілля з Києва. Весь час в голові мелодія: “Ой, я нещасний, що маю діяти”.

А мелодія пісні: “Ой, знаю я, знаю, де милий за горами з чорними бровами” пригадалась мені у Києві, як я йшов до сповіді. А разом виникла така картина: Дору одвезли в Зневигородку у двохкласову школу. Я зостався один.

На городі копали картоплю. День був якийсь чудний. За селом вітряки шпарко махають крилами, наче спішать куди. Всюди осінь — порожня, холодна, вітря-

на . . . Я згадав Дору й ті цукорочки, що вона мені подарувала, з портретами різних генералів: Скобелева, Гурка, Османа Паші і т. д. Вона була така мила й добра, я її так люблю . . . а її нема коло мене. А Федько десь в Богуславі, чи Липянці. На мене напала така безнадійна, страшна туга, що я почав плакати, але плакав, і знав, що не можу її виплакати . . . і раптом побіг до криниці топитися. Чому до криниці? А у пісні ж співається:

“Булож мене утопити в глибоку криницю,
Булож мене утопити, тичиною пристромити,
Щоб я наверх не зринала, цього горя не зазнала.”

Може, коли буде час, я установлю по можливості всі асоціації, які лучаться в моїм життю з піснями. Зараз же хочеться накидати хоч коротко все саме звичайне, життєве, саме прозаїчне, на чому будувався узор мого духового життя, бо щось мені здається, що не довго мені писати оці спогади.

БАБИ.

У нас було багато приятелів між селянами, зокрема бабів, які приходили до мами, чи що “помогти”, чи так посидіти у неділю, та випити за нашим столом чаю з білою булкою (така, як пух, мама й сестри уміли пекти!).

Ось за столом сидить маленька, гарна, чепурна баба Виборна, та розказує, як її у Києві на прощі обікрали жуліки (босяки): підкинули порожній “пуляресик” . . .

— Я собі трохи відстала від своїх людей, тай пішла за вали (на Печерську біля Лаври — прим.), та, звиніть, воду спустила. Далі виходжу, бачу, лежить пуляресик, — чи хто загубив, чи що . . . Взяла тай підняла”. —

Тут вискочило двоє й кажуть, що то їхній пулярес, що в йому було пять карбованців, та що баба витягла їх. Перелякали бідну бабу й вона віддала їм і пуляресик і свої власні гроші.

Вона не раз ходила з Хвилоном, Пантелеєм та Яриною до Гробу Господнього в Єрусалим. У нас в залі під образами лежать вже майже два роки маленькі проскурки, що вона їх приносить звідти. Там же у пляшечці й Йорданська вода. У тій же шафці крім того є й пляшечка “Ригального масла” з Афону, воно дуже запашне і, коли помасти ним тіло, то так пече, як вогнем, аж шкіра злазить.

А ось друга баба Поліщучка . . . В їдальні ввечером пряде з мамою та наймичками (мама моя любила пряди). Вона співає мені пісню про Нечая, а я лежачи на лежанці, записую. Потім — “Горе мені, моя рідна мати, жити за паницею”, або “По бережку Марусина ходить, а за нею вітер хвилю гонить”, чи “Потеряв соловейко голос” — цю уже співають усі, і наймички, й мама, й сестри, і баба Поліщучка з Маринчихою та молодичею Маряною.

Пісня ллється не голосно, лагідно і надає такої уткульности хаті, щой сказати не можна. Я лежу на лежанці та раюю.

Іноді батько прийде за чим небудь із свого кабінету. . . . Він в своїй незмінній “кацавейці” (теплий жупанок), в високих чоботах з цигаркою в руці, — іноді кине який небудь дотеп, тай знов іде до своїх книжок, та ляmpi з обкладинкою від “Єпархіяльних Відомостей” замість а-бажура.

Ось в осени шаткують в кухні капусту. Багато баб та жінок (літні молодиці). Усі співають: “Соловейку маленький, в тебе голос тоненький.”

Були у нас і баби-ворожки: це баба Біланка, та баба Бриндзя. Вони не тільки “соняшниці заварювали” та лікували “Бишиху”, але й “переляк виливали”. Я сам малим багато раз був на їх курації і від “соняшниць”, і від “бишихи”. Раз, як була у мене щось наче дезинтерія, то заварювали соняшниці, а то раз розпухла щока, то зашіптували “бишиху”, а потім клали щось наче припарку: стружки з свіжої бузини й товчену крєйду на “бібулі” (грубий синій папір — обкладинка на цукор). Дуже дерла щоку, але чудово помогло. Дуже часто з цих лікарів користали мої сестри й сама мама і, кажуть, успіх був повний. А що кожного року нам обовязково стригли нігті й волосся, а потім ставили нас під одвірок, міряли зріст і, нарівні голови провірчували дірку, запихали туди волосся і нігті, та забивали дерев'яним чопиком — щоб ми краще росли!

Взагалі ціле село лікувалось у цих бабів, бо фершала (помічник лікаря) нам прислали в село, як я уже був в 3-й клясі бурси, біля 1887 р.

Я уже казав, що приятелями нашої родини були — баба Маринчиха (мати нашого кучера Михайла Бурі), та тітка Маряна. Вони завше приходили помагати мамі в хазяйстві, особливо під великі свята, коли йшли великі приготування, або коли до нас наїздило багато гостей.

Коли казати про бабів наших приятельок, то не можна забути баби Лищихи, матері нашого кучера Грицька лиха. Цей Грицько у свій час був перший парубок на селі — високий, стрункий, чорнявий, красунь — від погляду якого дівчата просто умлівали. Його кохання з Катериною займало усе село майже два роки, поки нарешті вони не побрались.

Він жив у малій бідній хатині з старенькою матір'ю — бабою Лищихою край села, біля нашого поля, що звалось “за городами”. Хатка стояла у чудовому великому досить садку. В цьому садку була й “Матушчина вишня”. У нас в Тарасівці водився такий звичай: в ознаку дружби й приязні дарувати в своєму садку дерево. От таку чудову вишню подарувала баба Лищиха мамі. А другу вишню — баба Покотиха (у нас її син теж був кучером — Андрій Покота, стара Явдоха звала його “бандала”, бо він був дуже високий). Чудову ж величезну грушу подарував мамі й Лаврін Бойко — заможний хазяїн.

З цих дерев ми не користали, бо багато було своїх, але вони вважались маминою власністю.

У Великий піст біля церковних воріт завше стояла з бубликами баба Кепша... Вона мабуть не була селянка, а міщанка, тільки жила в Тарасівці. Ці бублики були квасні й тягучі, мов гума. Ми їх звали “налюшниками” (шматок шкіри-сириці, яким трималась у возі, біля полудрабка, — люшня, — внизу біля осі її тримав “загвіздок”).

ШКОЛА В ТАРАСІВЦІ

Колись я стояв на дворі в осени й дивився на дорогу. По дорозі бігли в школу школярі й здоровкались зі мною. У кожного збоку торбинка з полотна, а в ній книжки. Мені страшенно захотілось у школу. Я уже чудово читав й перед цим учився разом з Федьком у “домашньої” вчительки Лізи. Тепер Федько був у тітки Матільди в Лисянці — “довершував своє образование”, а я зостався дома чогось без учительки. Одним словом я уже був цілком грамотний, коли мені захотілось у школу, читав навіть хрестоматію Паульсона. Але товариство, та оті торбинки з книжечками через плече, ділали на мене непереможно і я почав галасувати, щоб мене дали в школу і зробили і мені таку ж торбинку. На другий день я уже сидів між школярами на лаві. Треба сказати про цю школу. Це була церковна школа 1860-1880 років. Курс її був такий: спершу славянська грамота й письмо, підручник — славянський буквар, видання, здається, Київської Лаври. Далі читання Часослову, потім Псалтиря, далі Апостола. Кожна з цих книжок уявляла собою, так би мовити, окремий курс університету, окремий стан науки: “скінчив часословця; скінчив псалтирку; дійшов до апостола!” Одночасно ж з цим йшло вивчення “гражданського письма” (не церковного). Для цього вживалась “розрізна азбука” — кожна літера окремо наліплена на картоні. Далі — читання по якомусь букварю (не пам’ятаю), а потім “Родное Слово” Ушінського. Попутно з цим — арифметика (рахівництво), — “цихрики”, включно про всі чотири правила. Таким робом ішли начеб то два окремі курси науки: головний—славянщина, з псалтирями, то що, і побічний — “гражданська грамота” (російською мовою) і арифметика.

Коли я прийшов у школу, учителем був Іван Балан

(а його заміщував іноді брат його другий Балан — салдат “одставной”). Де сам Балан одержував освіту — не відомо, — це був наш селянин, сухотний чоловік з довгою бородою. Завше стояв в церкві на крилосі і співав з дяком. Мав двойко дітей, дуже гарних хлопчиків, з котрих один був у тій групі, де сів я. Він був дуже здібний і пильний хлопчик.

Після цього був учителем другий Балан (білявий салдат), бо цей Іван помер на сухоти, а після цього перейняв школу учитель Кривошпільський. Той був справжній учитель з Коростишівської учительської Семинарії. Він жé пробував завести у нас і хор, так що перші хори у церкві поставлено при ньому. Пізніше учителем був мій брат Митрофан по скінченню Семинарії, а його заміняв мій брат Федір (деякий час, з рік, приблизно, учителювала також сестра Дора). Такий був учительський персонал.

Як учив Кривошпільський — не знаю. Але Балан, видно, учив так, як його було учено, а через те при ньому школа мала багато цікавих рис, які слід би було занотувати.

Школа містилась у маленькій хатці біля церкви. Ця звичайна селянська хатка з малими віконцями була, як водиться, розділена сіньми на двоє, і ці дві кімнати зєднувались вузеньким проходом, який ішов поза грубкою ззаду сіней. В одній кімнаті містилась нижча, так би мовити, група: буквар, часоловець; у другій була вища група — псалтир, апостол, “Родное Слово”, арифметика. По стінах було поставлено багато образів, узятих ще зі старої церкви. Це були страшні богомази на полотні у рямах. Святі сиділи на цих полотнах цілими компаніями. Мені неприємно було на них дивитися, а чого — не знаю. Мабуть погане було малювання. Попід образами через стіну тягнулась полиця, на якій лежали клунки (оті самі торбинки, що мені так уподобались!), а з них пахло квасним хлібом і огірками. Вздовж стін стояли три

довгі столи, які вживались для громадських церковних обідів, а біля них довгі лавки, на яких сиділо багато хлопчиків і скільки (небільше чотирьох, — Марта, Ярина Грибінікова, Олександра Харченко, Одарка Галушкова) дівчаток. Загально було в хаті біля тринадцять дітей, а через те повітря було дуже тяжке: чоботи, кожушки, свитки, мокрі онучі, хліб, огірки і те, що завше пахне в школі. Дихати було досить трудно, але я в цьому і вбачав, головне, “справжню школу”.

Уся школа на увесь голос, як можна голосніше кричала — читала свої букварі, часословці, псалтирі і т. д. А по хаті ходив “страшний” (помішник Балана), Іван Нещадим з довгою лінійкою в руках. Він тою лінійкою бив ходячи зо всієї сили по столах і кричав: “Читайте! Читайте!”, це б то підганяв, як коней коло плуга. Як тільки хто один, або яка група “приставала”, і звідти не було чути того страшного крику, зараз перед носом у них по столу тріскала лінійка і розлягалось: “А чого ви стали? Читайте! Читайте!” Тоді зараз же звідти чулось просто на гвалт — одні: “Аз, Ангел, Архангел; како, Київ, Колокольня!” і т. д. Другі — який небудь уступ з часословця, чи псалтиря. Уважалось, що чим голосніше усі в школі кричать (не разом, а на розголос), тим краще, пильніше йде наука. А селяни, проходячи біля школи, тільки головами хитали: “Ну тай молодець же Балані! От, як хлопці вчаться!”

Писалось в школі такими приладями. Брався шматок паперу (річ дуже коштовна в ті часи, особливо для села), прикладався до гарячої груби (а дома в нас до самовару) і по ньому водилось шматком воску. Папір таким робом провощувався. Далі його лінійювали чим небудь гострим (частіше всього цвяхом) під “квадратик”, або лінійку. Далі — розводилась у пляшечці, або у мисочці крейда, вмочалось у крейду гусяче перо й писалось по навощеному паперу. Коли написане було не потрібне, — його стирали мокрою шматкою і папір, таким робом,

міг служити дуже довго. Саме трудне було — це вправно загострити гусяче перо: для цього потрібувалось крім гарного гострого ножика (“цизорик”), щеї багато хисту. А які там в той час були ножики в Тарасівці! Звичайний, залізний, такий що гнувся, з кругленькою, червоним квасом помальованою колодочкою! Коштував він 3 копійки, коли купувати на базарі, а частіше всього вимінювався на кістки та ганчірку (разом з мідними каблучками) у мандрівного жида: “Кісток, кісток, ганчірок!!”

Так, що зробити гусяче перо це річ не проста! Я потім уже, як був у бурсі, то бачив такі дорогі ножики для гусячого пера, де було приладдя таке, що вклада кінчик пера — цок! і готово: обрізано і розщеплено! Мої ж товариші по цій школі писали по більшості просто паличками, — я уже не знаю, як вони були приладовані.

Я, звичайно, як попович зявився з “грифельною” дошкою, та “грифельом” (рисік). Вона, а також мій “Паульсон” зробили враження не тільки на школярів, але й на самого учителя, — так мені здавалось.

Кожний учень мав своє завдання (“урок”), бо ігрових занять не було. В кінці тижня ті завдання „вислухувались” і тут же була й нагорода за невивчене, як також за усякі провини дисциплінарного характеру на протязі тижня. Всіх школярів збирали в ту хату, де була старша група (“Апостол”, “Родное Слово”, Арифметика — “Архиметика” або “арфиметика”, як казав наш дяк Пилип Оверкович). Там ставився невеликий ослон, біля якого стояв учитель і “старший”. По черзі викликали кого слід, той спускав штанята, лягав на ослона, а учитель, чи “старший” давав йому скільки різок, досить міцно. Звичайно, після цього були сльози, хоча били не дуже, так що плакали, мабуть, скорше од сорому. На протязі тижня звичайна кара була “паля”: в долоню давали скільки ударів “квадратиком” (деревяна, квадратова паличка), або лінійкою. Така субота зробила на

мене велике й неприємне вражіння, особливо, як Балан так покарав свого меньшинького, дуже кволого й симпатичного хлопчика. Воно бідне так гірко плакало, що я просто не міг винести цього, сам заплакав і утік додому. Більше уже в школу не ходив.

Цікаво ще було, що святкувалось у школі закінчення того чи іншого “курсу” (ступня), цеб то: коли дочитана до кінця і “вислухана” яка книжка — Часословець, чи Псалтир, чи Апостол. Тоді отакий “укінчений студент” приходив до школи з батьком дякувати учителю за науку. Подяка була грішми (скільки хто міг, мабуть копійки які) і натурою: хліб, курка, цукор, яблука, або кухлик меду, а іноді й добрий шматок полотна — це для учителя від батька. А від школяра товаришам — горщик каші пшоняної, крутої, звареної з картоплею. Цю кашу спершу коштував учитель, а потім “старший” у перерві, коли школа снідала, роздавав її школярам — кожному в руку ложку каші (і я одержав!). Потім порожній горщик виносився на двір, вішався урочисто на тину на кілок і усі школярі розбивали його палицями, грудками, камінцями. Це, щоб хазяїн його краще вчився надалі.

Я з своїм “Паульсоном” був там не до речі, тай до того знав більше від школярів, а ще до того враження від “суботи”, — тож я “курса” не докінчив, але про ту школу маю повну уяву. Там разом зі мною учились кривенька Марта Петрова, Ярина Грибінікова, Одарка Галушкова та ще якісь дівчата. Марта уже чудово читала Апостола, так що дяк Пилип Оверкович її прийняв на крилос. Вона навіть могла читати те, чого в школі не вчили — Октоїха і, навіть, Мінею!

Отак закінчилось мое образования в школі, не прийшлося навіть каші нести!!

ЦЕРКВА.

ВЗАГАЛІ про церкву (Св. Покрова): стара, трьохбанна. Построєна, як видно з різбленого напису на одвірку вхідних дверей, у 1777 році. Дуже висока й гарна. Іконостас аж до верху. Малювання знамените. Різьба по дереву теж. Образи, мабуть, з попередньої церкви, бо темні, аж чорні. Вся церква з обаболів дубових, дуже грубих, не менше, як пів аршина, а той більше. При вході з двох боків великі картини. Одна: страждання Спасителя. В ній мене вражало, як “воїни Ісуса за власи терзають”: один вхопив за бороду, другий за коси й обидва уперлись ногами в живіт і спину. Жиди всі в футрових типових шапках, в панчохах, патинках, з пейсами. Друга: “Об одержі меташа жребій” — коло стовба, до якого на других картинах привязано Христа; “воїни” грають в карти, долі лежить колода, світить виновий туз. “Жінка Пілата просить за Христа”, вона в українській вишиваній сорочці. В середині великий Крuciфікс. Кров тече з ребер, рук і ніг, і її збирають в збанок якісь люди.

З лівого боку — притча про десять мудрих дів. Як видно, намальована поверх страшного суду, бо де облупилась фарба, видно, як чорти лавою ного в ногу тягнуть грішників у пекло.

На крилосі висить реєстр — які святі від чого помагають: Іван-Воїн від сімейної сварки. Гурій, Самон і Авива — до хазяйства. Цим найбільше правили акафістів: “Гуріє, Самоне і Авиво, моліте Бога о нас!” “Святий Іване-Воїне, моли Бога о нас!”. Цей же Іван-Воїн у правому “приділі” намальований на невеличкому образі з копієм, у шоломі і в чоботях, — ноги міцно стулені, а стопи вивертуту в протилежні боки (без перспективи).

Там же Варвара у намисті і вишиваній сорочці, у вінку, з стрічками. У правому притворі — страждання Варвари (малював Сологуб з Вільшаної): вона стоїть навколішки і простягла вперед руки, голова уже зрубана, **стоїть** на землі, а Діоскор забарився рубати і тільки що замахнувся страшним мечем, який розширюється від держала до кінця, та якого він тримає обома руками. Замахнувся так, наче косить сіно.

В лівому ж притворі була вирізана з дерева фігура Янгола, якому хтось надів на шию хрещального хрестика. У нього одна рука була трохи поламана і бовталась на цвяху. Ми з ним здоровкались “за ручку”.

Чудові були корогви (“цех”). Їх було багато, майже всі стіни ними обставлено. Всі вони староукраїнського фасону: полотно прибито прямо до дерева. Кольору самого ріжного: червоні, сині, зелені. Держальна помережані ріжними фарбами (пам'ятаю: синя і жовта). На самому сукні часто було вшито старий козацький хрест з розширеними кінцями (сукно з другого кольору).

У вітварі над престолом на мотузках висів великий образ: Коронування Діви Марії Отцем і Сином.

В церкві спершу не було хор. Їх уже зробили при мені, як був учителем Кривошпільський (потім мій брат Митрофан завів постійний хор). Спершу хори були через всю церкву, посередині, наче балкон, або галерія. Сходи йшли з крилоса і такі круті, наче лізеш на скирду (стирту), або на горище (стрих). Потім їх перенесли назад до входних дверей по вимозі брата Федора, що теж був потім і учителем і регентом. Дзвіниця була окремо і далеко нижча від церкви. Всі дзвони були дуже старі. Тільки два були новіші — великий і “постовий” менший, висів коло вікна, що проти нашої хати. Великий був “баритон” і дуже доброго звуку. “Постовий” (тенор) — прямо якесь чудо краси по звуку. Був ще старий, що висів на “коромислі”, як в костелах — розбитий, і в

нього дзвонили тільки “на гвалт” під час пожегу. Голос справді мав хрипкий і тривожний: “ган, ган, ган!!” Ми любили часто лазити на дзвіницю і дзвонити, особливо до вечірні: гарний краєвид — ставок, гори, сади, наша хата, вітряки на дорозі до Козацького, заходить сонце, женуть з поля отару, встає золота курява, бляють вівці, кричать діти . . . а з церкви доноситься чудовий баритон дядка Пилипа Оверковича Олександровського, — співає “предначинательний псалом” — “Благослови душе моя Господа”, який я так любив. У церкві дві, три баби. Ходить батько в старих, золотих, жовтих ризах і кадить. . . . А коло церкви, наче слухають службу, застигли в святій мовчанці стара груша, молоді вишеньки, старий ясень і чийсь гробки зі стертими по каміню надписами . . .

Церковний староста Кузьма Шепель. Липень, спека... Я й Федько з батьком ідемо пішки (іноді з матір'ю та сестрами) в гості до церковного старости Кузьми Шепеля. Сьогодні неділя . . . Переходимо садки — тихі, празникові, спокійні, розкішні під липневим гарячим сонцем. Вишні уже одійшли, зате яблука наливаються і от-от будуть готові. Груші теж. Трава чиста, зелена і якась празникова . . . Така може бути тільки в наших садочках. Переваливши гору з кладовищем, спускаємось у “береги”. Височенні осоки, а іноді й верби, закривають од сонця леваду. Кущі калини й бузини тримають холод і вогкість, яку дав струмочок, що біжить між високою, соковитою травою іноді так, що його й не видно, а іноді, що треба навіть по кладці переходити. Після сонця зелена півмряка кругом. Пахне татарським зіллям, травою, вогкою землею, — взагалі запахом літа. Водичка біжить спокійно, ясна, холодна по темному дну між кущами лози . . . Іноді, де глибше, там робить ковбаньку, вода здається стоїть, а по ній бігають довгоногі павучки, на спокійному дні видно якихось жучків, іноді впливає маленька чорна жабка, розіпнеться по воді своїми ніжками і витріщить на тебе здивовані очі. А

рядом високі лопухи: коли його зірвати, скласти листок, та зробити з нього корячок, та набрати води, щоб напиться, то на зворотній стороні листок увесь покривається сріблом і білими, наче шкляними, бульочками. Вода холодна, пахне мулом . . .

Проходимо далі через леваду по мягкій, напів-вогкій, чистюсенькій стежечці: трава висока, дещо в ній уже одцвіло, дещо цвіте, а квіти — біленка ромашка, кашка, і жовта, наче полакована “куряча сліпота”, та рожева й біла з мохнатими головками конюшина, роблять леваду пошкожою на килим. Після пекучої вулиці, нагрітих садків, тут холодно й лагідно. Брилі й картузи поскидано, усі утирають хусткою чоло . . .

А глянеш на бік, — до левади спускаються городи з височенними, пнянуче-пахучими коноплями, зеленою картоплею, а по низах — з соковитими буряками, наче наведеним лаком, та, покритою “морозом”, капустою.

Капустяним листом теж дуже гарно пити воду з такої річечки, чи ковбаньки, — вона тоді пахне капустою і якась особливо смашна, бо зараз асоціація з шкуринкою житнього ароматного хліба, якого садовлять у піч на капустяному листку . . . А як його виймають і розкладають ще гарячий на столах і лавах, брунатний, блискучий зверху, то такі пахощі ідуть усюди, що ні з чим не може рівнятися . . . і так хочеться, щоб швидше він прохолов, та одрізати від нього з боку цілушечку, оту що тріснула, а потім намастити салом, або часником по шкуринці, а на м'яке посипати дрібкової соли . . . Смашно!

Переходимо леваду й піднімаємось угору вишневим садком — це уже садиба старости Кузьми Шепеля . . . Низькі вишні так гарно поставали на світло-зеленій травці, похажій на зелений оксамит, або плюш, — наче гімназистки на блискучому паркеті “рекреаційної залі”. За ними далі золотиться солом'яна загорода з кулів. Звідти чути, як гудуть бджоли, несе розпареним воском і ме-

дом, та ще чимось “святим”, — гам церковна невеличка пасіка, якою орудує староста. Вуликів рамочних мало, майже нема (то була новина тоді), а усе дуплянки покриті мисками, або просто солом'яними подушечками, чи “маткою”. А посередині щось подібно до маленького вівтаря: хрест під дашком, а на ньому образ Зосими й Саватія — бджоловодів Божих . . . Проходимо біля пасіки; бджоли від спеки злі й сестри пищать, — бояться, що кожна з них укусить . . . Їх дійсно багато і весь садок звучить їх чудовою музикою, в якій стільки спокою й тихої радості. А кругом запахи, аромати . . . і повітря нагріте наче в парнику.

Далі, клуня — висока, стара та якась гордо хазяйновита. Звідти несе духом старої соліми, зерна й порошу. Під стінами лежать якісь колеса, старе рало, борона — такі сірі, суворі, працьовиті і такі буденні на цій радісній празниковій, свіжій, ясній травці, та молодій гострій кропиві . . . Лежать, та строгим голосом розказують про рілю, сірі осінні дні, такіж сірі мішки з зерном, сіре груддя, що розбиває борона . . . про холоднуватий вітрець, що прилетів з порожнього, темно-зеленого лугу, де в очереті, чи осоці пересиджують крячки, — одпочивають на довгій дорозі у вирій . . . Але це осінь, осінь! Не хочеться ще про неї думати, бо ми йдемо влітку до старости їсти літній мед в щільниках . . .

От уже чистеньке подвір'я, стара, простора, чепурна хата. Бровко гавкає, дає знати про гостей . . . Виходить староста — середнього росту чоловік, з темною бородою, в якій уже з трохи срібла та морозу. Він у чистій, білій сорочці, в таких же штанях і в чоботях. Комір на сорочці низенький, гаптований, зав'язаний маленькою, вузенькою, темною стрічкою. Весь він, як мені здається, пахне воском, медом, церквою, взагалі чимсь дуже морально-чистим, майже святим.

Вводять нас у хату. Хата також чистенька й празникова, як і в Сидора Харченка, ріжниці майже нема, хіба що старіща. Стіл накрито скатіркою, яка з одного боку

завернута й накриває хліб та солянку з сірою дрібковою сіллю (це у нас такий звичай, щоб хліб завше був на столі). Над столом, як личить церковному старості, багато образів і один дуже великий, в золотій рамі, в скілька фігур; між ними вродливий Пантелеймон-Цілитель з якимсь пуделком в одній руці, оздобленим ріжними дорогими камінцями, і маленькою ложечкою у другій . . . от-от налле тобі мікстури! . . . Мені він завше не подобався і здавався нудним і солодким, як та мішанина від кашлю з лакриці . . .

Просять за стіл; починається гостювання і частування. Мед в щільниках чудовий, духовитий, церковне вино (“Рагум”) таке запашне, та солодке, але хочеться до нього шматочок проскурки, бо в голові зараз же картина говіння: холодна церква, Пилип Оверкович тягне баритоном — “Тіло Христова Прийміте”, діти верещать біля причастя — бояться попа в ризах. Мати втихомирює: “Цить, цить! Піп дасть меді!”. Або й так верещать без причини, бо майже усі немовлята . . . Я тільки що запричастився, разом з Федьком і Дорою, і нас повели до столика, де на циновому полумиску нарізано багато чудової, білої проскурки (теж пахне церквою), а староста наливає нам у чудовий корячок (горня) (де він тепер?) чистого “Рагуму” — духовитого, солодкого, густого й темного мов кров, а потім з мідного старовинного дзбаночка “запивки” — теж вино, але дуже розбавлене водою.

Ми запиваємо й заїдаємо, бо ще довго треба стояти у церкві, поки запричастять усіх дітей, а потім буде “благодарственна” молитва. Іноді ж, коли довго ждати, батько дозволяє нам іти додому, що б там собі прочитати цю молитву у залі з ясною, вощеною, червоною підлогою, перед золотим розп'яттям на “угольнику” — (трьох-кутний столик-божник), покритому вязаною скатіркою. Нижче два образи яснофарбного малювання Соллогуба (з Вільшаної) — молодий, гарний русявий Спаситель у голубій ризі і така ж молода вродлива Божа Матір, більше похожа по віку на його дружину, ніж матір. Тут

же стоїть це розпяття, про яке я казав, і лежать замотані в епитрахиль хрест і требник, а також стоїть “Хрестильниця” білого металу, пуделко для мира й оливи, ножиці, щоб стригти волосся і нігті у “крещаемого”, а також губочка, щоб стирати мирування на ньому. У другому, верхньому ряду прямо — великий образ Св. Варвари не дуже то гарного малювання (пензля звенигородського Врублевського): біля якоїсь комедної вежі з 3-ма вікнами, подібної до залізничної водокачки, і чогось темного кольору (на ясному краєвиді), стоїть Варвара у вінку, з розпущеними косами. Швидше жінка, ніж дівка, при тому років під 30—40. Одну руку протягнула до тієї вежі, а другу держить на животі, досить повному, щоб не подумати чого... Все намальовано невдало, так що здається смердить краскою. Збоку цього образу — ще два невеличких, чудового старого італійського письма — Спаситель та Б. Мати, в срібних кованих ризах — стиль бароко. За шклом там вложено парафінові квітки, в яких вінчалась моя мати й воскові вінчальні свічки.

Ми досить голодні, бо зранку нічого не їли, а уже 12 година. Швидко читаємо молитву. Тим часом, чай уже готовий, бо завше, коли дзвонять на “Достойно” в хагі лунає Домцін чи Мамин голос (традиційне при цьому дзвоні): “Став самовар!” . . .

Скоро Батько прийде додому, холодний, пахне морозом, церквою, буде читати якісь молитви там же де і ми, а потім . . . гарячий, чудовий чай з проскуркою . . .

Але я дуже відхилився в бік. Посидівши годин зо дві, та подивившись на пасіку, йдемо додому. Сестри сміються, пригадуючи старосту, та де які його вирази: “не мусю” (не мушу). Він так і звався у нас “Не-мусю”. Чоловік був високорелігійний і усердний до “Дому Божого”. Служив старостою здається з самого прибуття мого батька до Тарасівки (1877 р.) і до самої його смерті (1898 р.), хоч це й була посада виборна, бо люди вибирали його незмінно, також як і сторожа Петра

Панасенка. “Немусю” вів церковне хазяйство старано й економно. Сам писав такі рахунки: “Купле, све. у Ки. 2пу. 4ху.”, цеб то — “Куплено свічок у Києві 2 пуди й 4 фунти”. У церкву в останні часи надягав “пожалований” йому з консисторії особливий одяг, обшитий золотом, з шнурами і китицями на грудях і збоку на поясі. Це малося б бути по ідеї — великоросійський кафтан, який носила у Москві корпорація “Хоругвеносцев” (потім “Чорна сотня”), але Звенигородський кравець зробив якомсь так, звичайно не навмисне, що він виглядав, як гетьманський жупан. Було імпозантно і гарно. Він був друг мого батька і нашої родини.

Ще більш близько до нашої родини стояв церковний сторож Петро Плахотник, або Панасенко. Це був середнього зросту чоловік з дуже симпатичним (таким він і був сам по натурі) і гарним лицем. Мав волосся русяве і невеличку, теж русяву, кучеряву бороду. Чогось дуже був подібний до апостола Петра на картині Леонардо Д. Вінчі “Тайна вечеря”, тільки що той сивий, старий, а це Св. Петро молодший. Він жив біля самої церкви, мав гарну садибу, чудовий садок та добру хату. Церковним сторожем був з релігійного почуття, бо дивився на цю посаду, як на службу “Божому Домові”. Коли я у 1918 році був у Тарасівці, то застав його смертельно хворим на водянку. Він зворушив мене до сліз, розказуючи, що до останнього місяця, уже хворим ходив ночувати до церкви, яка була запечатана уже років з десять.

— Там, каже, — я ближче й до Бога й до нашого любого батька отця Антонія — (мого батька).

Коли говорив про свою скору смерть, то завше добавляв:

— Скоро, скоро вже . . . Там побачу мого любого батька о. Антонія.

Який ніжний духовий звязок був між цими людьми! І це тільки через те, що Петро, як і мій батько любили поезію церковної служби. Бувало батько читає Євангелію

й плаче, а біля нього з свічкою в руках стоїть Петро і теж плаче.

Все, що торкалось церкви, він робив і справляв старанно і з релігійним захопленням. Це був ентузіяст свого положення, самий ідейний, глибоко релігійна людина й поет. Коли б кожна справа на світі мала таких виконавців, був би рай на землі. Будучи неграмотним, він знав напам'ять не тільки усі служби, але й усі 12 "вечірніх" Євангелій. Коли, бувало, везе нас з Бурси, чи в Бурсу (що було найчастіше з ним) то дорогою перечитає нам усі Євангелія, усі воскресні тропарі, канони. Служив також при батькові незмінно разом з Старостою з 1877 р. і ще був після батька і при других попах аж до 1910 р., чи навіть пізніше. Цікаво, що за таку довгу службу між попом, старостою і сторожем не виникло жадної сварки!! Характеру він був тихого, й лагідного. Я ніколи не бачив його коли небудь злосним, або сердитим. Він мав родину з чотирьох душ: Лаврін, Марта, Грицько й Марія. Найбільшим другом моєї сестри Дори, а також моїм, була Марта. Це була кривенька на одну ногу дівчина з знаменито гарним інтелігентним обличчям і ясним трохи кучерявим волоссям. Вона на ті часи була добре освічена: скінчила школу (нашу сільську), але увесь час безупинно читала. З нею можна було вести розмову годинами більш цікаво, ніж з якою епархіялкою, чи гімназисткою, бо знала вона безліч, а природний ум доповняв усе. Вона не стидалась розпитувати про все, чого не знала й допитувалась до найбільшої дрібниці. Дуже любила поезію і той "Кобзар" (у синій полотняній обкладинці, видання Іогансона у Києві), який я їй подарував у 1897 р., я застав в 1918 р. на тім же почеснім місці — на полиці з книжками, біля образів. Знала ноти й була незмінною співачкою в хорі братів Митрофана, а потім Федора. Була найкращим другом сестри Дори: і чого тільки з нею не перебалакала вона! Всі опери, які йшли тоді у Києві, Марта знала напам'ять

(зміст) і більшість арій з голосу моєї сестри Дори. Але при тому це була чиста українка, без селянського нахилу до “паньства” й образованности” та спеціального жаргону! Тут уже заслуга трохи моя й братова. Вона була постійною читачкою на крилосі. А остання ніч в холодній церкві, де стояла домовина мого батька (1898 р.) у мене зеднується з її постаттю і голосом: вона усю першу ніч прочитала над ним, поки не приїхало попівство . . .

Лавріна мало памятаю, хоча він був мого віку, також і маленьку Марію. А от найменшого Грицька памятаю добре. Це було щось худеньке, маленьке, вчилось у школі у брата Федора, та поганяло у нас коло машини коней літом. Колись, як я уже приїхав з Кавказу, а був у Києві учителем в Духовній Семинарії, поїхав я у Тарасівку з Федею на батьківську могилу. Зупинились ми у Родіона Чуенка — учителя школи, бувшого братового учня і приятеля. Якось бачу — приходить до хати молодий хлопець, по європейськи вбраний—сорочка “Байрон”, на голові соломяна “тіролька”. Приніс міняти книжки до читання. Виявляється, що це Гриць (Плахотників) Панасенко. У другий і останній мій приїзд, як я уже застав Петра умираючим, я ближче розмовився з Грицьком і був дуже вражений: в ньому я знайшов чудово розвиненого, досить освіченого, начитаного чоловіка, з яким можна було говорити на всі теми. Він мене дуже зворушив таким же культом мого батька, як і у старого Петра. Каже:

— Я не можу забути моїх діточих вражіннь, коли я ходив до вас на тік раннім ранком до машини: бувало, сяду в кущах малини тай слідкую, як покійний о. Антоній ходить по садку та голосно молиться Богу . . . Потім я всюди шукав такого чоловіка по світу, бо хотів бачити чисту, святу релігійність і нігде не знайшов. Бачив тільки щось подібне в особі старого батюшки — священика Кріпостної церкви у Херсоні. Ці вражіння zostались у мене на все життя й дали напрямок усій моїй духовній істоті.

Мені чути це, було найвищою радістю, бо є ще близький мені чоловік, який також бачив мого дорогого, незабутнього батька й схоронив про нього такуж пам'ять, як і я . . .

Взагалі, треба сказати, що народ в Тарасівці був дуже прихильний до церкви. Але в цій релігійності не було того кацапського ідолопоклонства, за яким криється зв'язана натура "віруючого", як і не було з боку церкви та її служителів ні "Сидонського цареслав'я", ні гіпокризії. Питання морального виховання, чи то "водителства" парафії було якось щасливо вирішено самим складом "кліра", та його моральними якостями й поведінням.

Селяни любили й довіряли своєму попові; від нього й від дяка бачили завше ласку й ввічливість. Не було в поведінню "кліра" ні настирливості до "пасомих", ні відсутності самоповаги й поваги до свого положення — у всіх був такт і щирість; служби Божі було обставлено поетично, щиро й "благоліпно"; читання і спів були прості, ясні й зрозумілі. Фінансова сторона церковних справ була в руках братчиків, ні в чому не було ніяких вимог (що часто дуже траплялось в інших парафіях), — платня за треби була добровільна. А головне, по моєму, полягало в тому, що піп не любив надокучати людям "навчанням", — це спасало й його самого від прикрого положення, коли слово розходиться з ділом, і не турбувало людей: дидактика й мораль були так би мовити "ad hoc", проповіді ж говорилось тільки на Різдво, Новий рік, Велику П'ятницю й на Покрову (храм). Завдяки всьому вище сказаному, утворився біля церкви й її служб загальний настрій широти, поезії, любови й радості. З великим задоволенням я пишу це, бо відблиск цього настрою просякав усе життя моєї любої Тарасівки, й утворював атмосферу лагідності й легкості у взаємовідносинах, ту атмосферу, коли можна було "жити і людей любити". Ті часи назавше зостались (не тільки у мене,

але й у тарасівчан мого віку), як найкращі спогади в життю.

То ж було дуже багато людей “усердних до Храму Божого”. З них хочеться сказати про де кого.

От іде служба Божа . . . Біля вівтаря коло свічок та лямпадок порядкує з якимсь літнім дядьком (не памятаю назви) щей молодий Пантелей, — гігант, з душою й очами дитини. Кожна лямпадка поправляється пальцем, а олива з пальця обтирається об голову. Буває й так, що якась свічка не справно горить, або палахкотить дуже, чи чадить — зараз пальці слиняться, і гніт з шкварчанням або знімається, або гаситься, а пальці механічно теж обтираються об голову. Це багатьом з нас на крилосі дає велике задоволення. Його дражнили “Пантелей довгий (за зріст), а через те, що був ще другий Пантелей — винахідник, теж не менш довгий, то іноді молодіці поясняли про цього Пантелея: “той, що перед царськими дверми теліпається”. Він був знаменитий косар, майже такий як Йосип Рудань (про нього далі). Мав собі подружку, такуж усердну до Бога, молоду гарну вдову Ярину. Кажуть, а може й брешуть, що Пантелей у себе в хаті зробив щось на зразок “престолу”, та збирав людей у себе, коли не було служби у церкві, і вичитував цілі вечірні по часослову, та інші служби. З цього хотіли деякі утворити скандал, бо тоді було переслідування “штундистів”, і донесли про це попові. Якеж було їх здивовання, коли батько сказав:

— Треба тільки радіти, що люде моляться Богу й поза церквою! —

Так і скінчились старання дѣяких осіб (здається з адміністрації) завести у нас церковний розкол — “штунду”. Цей же Пантелей з Хвілоном (не памятаю прізвища — маленький, сухенький) скілька разів був на Афоні. До Єрусалиму ж ходили наші люди майже що два роки цілими великими компаніями.

Був ще у нас такий Опанас Искра. Так той просто

пішов на Афон та там і зостався, — записався у ченці. Через скілька літ подарував батькові свою фотографію: стоїть біля столика у повній “муніції” — на плечах монашеська мантия, на голові клобук, на грудях хрест, на шиї епітрахіль; одна рука опирається на поставлену на столику сторч евангелію, а друга піднята угору держить хреста, як то буває на образах “святителів” . . . Сам же “святитель” здоровенний дядько, більше подібний на бугая, чи доброго молотника, ніж на монаха. Ми з братом Федьком дуже втішились, дивлячись на цю фотографію, і нарешті просто примушені були зробити на звороті напис славянськими буквами: “Афонський Схімонах Афанасій Искра. Пішешествує з Афону до Уралу, з Уралу до Афону. М'яса не вкушає, горілки не п'є, табаку не курить, но девок любить”. Нє можна описати батькового обурення, коли він побачив цей напис! Він мовчки глянув у наш бік, покрутив біля лоба пальцем, посвистав і промовив: “Бурса беззаконна!” Це була його найзгідливіша лайка.

Це було уже після того, як на Афоні в Пантелеймоновськiм, здається, монастирі українські монахи разом з ігуменом українцем (бувшим полковником рос. генерального штабу) зробили українську революцію й хотіли виперти з монастиря кацапню. Справа дійшла до того, що російське правительство прислало навіть свою канонерку (боевий пароплав) до берегів Афону на випадок “усмірення”. Потім усіх українських манахів вигнали і “роскасірували” по різних російських монастирях, головних же зачинщиків послали в монастирі на Урал. От тудиж прямував і Искра, коли заходив у Тарасівку. Це було якраз на Страстній неділі і батько торжественно виносив плащаницю разом з Искрою, а потім служив з ним “соборне”. Після цього у багатьох релігійних настрoєнних Искра з його ієромонашеством зостався навiк ідеалом, бо деж таки “селянин наш Тарасівський, а вийшов на Афонського монаха-попа”.

ПИЛИП ОВЕРКОВИЧ ОЛЕКСАНДРОВСЬКИЙ

Коли балакати про персонаж наших церковних служб, то не можна обминути крилоса й хору. На крилосі панував наш дяк Пилип Оверкович Олександровський. Це не був якийсь там собі дяк,—це був “стихирарний дячек” як він підписувався, бо мав право носити стихар, в який був посвячений (це не з усіма дяками бувало!) А через те він і в приватному життю носив підрясник і заплітав косичку. Його люди називали через те “батюшко” (як і попа), та цілували в руку. Чоловік був надзвичайно спокійної та лагідної вдачі: за все життя й службу разом з батьком моїм (більше 20 років) у них не виникло жадної сварки. А це було трудніше уявити собі, як побачити білу ворону, бо завше дяк ненавидить попа, пише на нього пашквілі і бунтує проти нього людей. Ця згода надзвичайно гарно впливала на людей в Тарасівці. і всі селяни любили наш “причет”, як щось близьке й рідне. Бувало в осінню дощову погоду, по неймовірно брудній вулиці, їде віз, запряжений корівками, а на возі “причет” церковний: піп з сивою бородою, дяк, з такою ж бородою, староста теж, а з боку сторож спустив з возу ноги, держить на колінах клунок — “ризницю” у хустці. Баби низько вклоняються, проводять очима віз:

— Он, наші голуби сивенькі поїхали! —

Це треба заслужити!

Голоса мав Пилип Оверкович знаменитого. Такого природно поставленого баритона я чув тільки від Кузьміна — соліста моєї Капели. Музичність його була вражаюча. Все, що він співав, було так гарно з боку стилю (до того щеї трохи оздоблено властивими йому деякими вокальними прикрасами), — що я й тепер пригадуючи його спів, майже вивчений мною напам'ять, просто дивуюсь, який музичний талант крився в ньому. Розбираючись тепер в деяких зворотах церковних мелодій, в його інтерпретації, я вражаюсь тим глибоким артизмом його

мелодічно - ритмічної передачі. Досить пригадати його спів канону на Воздвиження Христа, такі дві діаметрально протилежні пісні, як: “Безумное веленіє мучителя злочестивого”, або 9-ту пісню “О, требаженное древо!”. В одній увесь драматизм змісту, коли Навуходносор кинув в огонь “юношей благочестивих” — так був виявлений ритмом і речитативом (*Recitando Agitando*), що це б зробило честь драматичному співакові найвищої марки! З другого боку, така кантілена й співочість, захоплення, натхненність, чистої води ліризм у пісні “О, требаженное древо, на нем же роспявся Христос-Царь і Господь!”. Для такого чулого виконання не знайдеш італійського терміну, а тільки старо-славянський (з “Тіпикону”): “умілітельно со сладкопінієм”.

Або урочистість його виконання “До молчить всяка плоть”! Треба бути не тільки артистом, але й глибоко віруючим чоловіком, щоб надати цій, самі по собі, прекрасній та глибокій пісні такого глибокого почуття, такої теплоти, разом з суворою урочистістю, що, іноді, просто душа завмірає від захвату і якогось жаху, — наче тебе винесено на височенну скелю й перед твоїми очима розвернулись краєвиди неймовірної краси, або наче ти присутній при найвищому і найстрашнішому, найзагадковішому таїнству — смерті!

Великий це був артист! А що головне, що це усе не було надумане, навмисне, ні, — це була творчість, природний вияв внутрішнього душевного стану, голос краси, яка жила в душі цієї людини, тої природної краси, яку можна відчуті тільки в народній пісні, в її народньому виконанні. Мене особливо вражала й хвилювала та риса його співу, коли невлотимими прикрасами, якоюсь незначною, випадковою фіоритурою, чи якимсь форшлагом, або самою сумою звука, чи просто віддыхом серед співу, мов блискавкою освітлювався органічний звязок цього співу з народньою піснею. Іноді просто стрепенешся від чогось, що тобі нагадує щось з народної пісні. При

такому співові відчувалась вся краса нашого обіходу й тайна його утворення, що, наче рефлектором, освічувались самі темні куточки історії нашої церковної мельопеї. Відчувалось, що такі власне співаки, і в такий спосіб, і на цій народній підставі творили наш старовинний спів; той спів, що тепер лежить мертвим, запротокольований в церковних нотних книгах, перебреханий незграбним, невдалим нотно-лінійним письмом, запечатаний сьома печатями від наших неосвічених нездар-композиторів, які його ще більше калічать та перебріхують своїми бездарними обробками.

Через те може так і тягнуло нас на крилос поспівати з Пилипом Оверковичом. Та не тільки нас, але й багатьох з селян, так що крилос набивався повним на службі. А що головне, — що усі ці співаки знали спів Пил. Ов. (вивчили) без його примусу, чи науки, а просто з замилювання й захоплення ним. І треба було почути, як іноді гукнуть оці чоловік п'ятнадцять на увесь голос! Це було море звуків, розлите самими надзвичайними струмками вільного голосоведення, як в народній пісні, це була повінь, яка бушувала. то зливаючись іноді в унісон, то розбиваючись пяти-шости звучними аккордами, мов хвилями об гранітну стіну Пилипового голосу, що домінував над усім мов дзвін, і правував усім кораблем нашим, мов міцним стерном.

Бувало, аж глянути хочеться, що там робиться на правому флангу крилоса (бо я завше стояв у лівому фронтівому кутку). Глянеш і бачиш — урочисту фігуру Пил. Оверк., а за ним далі Володю — сина його, (Венедьо і Федько біля мене), потім брати мої — Митрофан, далі Ілія, потім Пантелей (другий), далі Галушка, Іван Бублій, якийсь Осирьога (Сергій), Павло Шепель, Іван та Йосип Нещадими. Іван Балан, фершал Микита Семенович, а в самому кутку старенький селянин Потап Балан (батько Івана Балана), у якого старий голос тремтить, та теліпається, наче тремольо в другорядній поганій фісгармо-

нії . . . І весь цей натовп гремить, подібно тому звуку вому водоспаду, який ллється на голову, коли стати під самими дзвонами, як на дзівниці ударять “во вся тяжкая”. Іноді чийсь рот так роззявлено, що брат Федько, або Венедьо бе мене під боки і тоді ми або присідаємо, або ховаємось в глибині крилосу від сміху. Тут виявлялась висока музикальність Тарасівки, але й не останню ролю, а головну на крилосі грав Пилип Оверкович. Ці співи не можна забути, а про такого другого артиста дяка у Карапишах, Канівського повіту — я тільки чув. Це був старий Полікарп Скочковський.

Вертаюсь до Пилипа Оверковича. Він жив біля церкви. Мав гарну хату й добру садибу та невеличку пасіку. Його сини Володьо й Венедьо були друзями нашого дитинства, і ми часто бували у Пил. Оверк. в хаті. Хата проста, селянська, на дві половини: хата й кімната. Всюди чистенько, як усе, що в руках у жінки П. Ов. — Марії Андріївни. В “хаті” — живуть, а в “кімнаті” приймають гостей і там спить Пил. Оверк. Ця кімната з глиняною долівкою, чистенько вимашеною жовтою глиною. На вікнах (три вікна у чотири шиби) вазоночки з геранью (мушкатель-калачики). В кутку стіл накритий чистою скатіркою; старовинні образи — завітчані пахучими васильками, чорнобривцями, безсмертниками. Тут же висить обжинковий вінок тогорішньої пшениці . . . Під стінами такі ж білі лави, як і в Сидора Зінювича, але є скільки й стільців білого ясену, лаковані. За грубкою та її продовженням — зеленою деревяною перегородкою — спальня Пил. Ов.: широке ліжко вкрите ковдрою, на стіні килим сільської роботи, в кутку столик-угольник під образами. На ньому церковні книжки та “Клірові Відомости”, а також “Часть І-я, о родившихся” і т. д. Одним словом, все, що треба писати дякові. Тут же каламар з неймовірним атраментом, перо залізне й гусяче. Хата уся пахне мятою й васильками, та старими церковними книжками . . . В “хаті”, де живуть та обі-

дають, на сволюку висить різка, — знак батьківської власти і тої дисципліни, яка панувала в родині. А дисципліна була знаменита, так, що різка ніколи фактично не вживалась . . .

Сама Марія Андріївна дуже гарна жінка (Пил. Оверк. теж гарний), ходить з “повязкою” (називалась на селі “чушка”) на голові у будень (не очіпок), і “косиночкою” у свято. Таку косиночку на голові носить і моя мама. Вона зветься “хваншон”. Спідниця на ній темно-зелена, рясна, а “кохточка” — рипсова, “дзвіночком”, з маленькими гудзиками. Вишитий на краях комірчик, випущено поверх кофточки (блюзки), а з під нього виглядає золотий дукач. На рукавах теж випущено вузьку полосу кружева (мережева) — скромно й поважно. Вона прекрасна хазяйка (господиня), чудова мати, — ніколи не хвилюється, також як і Пилип Оверкович. Дочки: Віра, Пашуня, Дуня й Машуня. Машуня мала спеціальні вирази: “Папінько, чи залить Вам чаю?”, “Мамінько, не виряжайте так!” (не кажіть). Сини Володьо та Венедьо. Обидва не скінчили Бурси, дійшли, здається, до 3-ої кляси.

Венедьо — мій незмінний друг і товариш в дитинстві. Ми з ним пішки не раз, бувало, обходимо усі поля, та співаємо. В кишені у нього завше якісь сухарчики, або шматочок чудової паляниці, чи коржик, — і він весь час жує. Батька й маму зве “папінька” й “мамінівка”, **на Ви.**

Коняка у Пил. Оверковича — руда кобила з лисиною, бричка маленька, плетена. Цю коняку, як і стару свою зелену ряску, батько мій звав Марією Андріївною. На обісті, як і в хаті, усе чистеньке, акуратне; особливо гарно у пасіці (куди ми мало заглядуємо, бо боїмось бджіл).

Пилип Оверкович почав службу ще за Артемія Левицького паламарем, потім був дяком при його синові Андрію Левицькому, й далі при моему батькові. Помер же

після мого батька через рік і поховано його біля церкви з лівого боку, недалеко від мого батька.

До Пилипа Оверковича був дяком Коцюбинський. У нього, як розказують, учився грамоті Т. Г. Шевченко. Він був старий (років з 80), суворий, з довгою бородою дяк на покої, який виконував обов'язки паламаря. Часто, бувало, коли треба “дзвонити по душі”, а ми з братом гуляємо біля церкви, він кличе нас на дзвіницю і ми разом з ним дзвонимо. Дзвонили ми весело, а він мовчки, суворо, дивився у землю й читав “Помилуй мя Боже”.

Між садибою Пил. Ов. й церквою лежить великий город, напів зарослий буряном. Серед нього стоїть стара хата, в якій живе Коцюбинський. На вікні там завше лежать червоні яблука. Після “подзвону” він кличе нас до себе і дає нам по яблуку. Хата була стара й сумна. Ми боялись її, як і самого старого “Коцюби”. Помер він несподівано: їхав кудись своєю конячкою, запряженою в бідку (візок на два колеса), і в тій бідці помер. Потім знайшли: пасеться коняка, а в бідці мертвий паламар. Я його не дуже пам'ятаю, бо було мені тоді років шість-сім, не більше.

За садибою Пил. Ов. був ще маленький городик з садочком (біля Павлика), а там маленька, чистенька хатка, в якій жила проскурниха (жінка, що пече проскури до церкви), Паша Крамаренкова. Фактично проскурнихою числилась її мати, а вона виконувала її обов'язки, бо та була дуже стара. Сама ж Паша була доволі гарна, цокотуха, весела вдова “Майора”, чим вона дуже гордилась. Хрест цього Майора (Анна 3-ї степені) було повішено на образ Миколая.

Старенька проскурниха носила завше таку ж “повязку” на голові, як і Марія Андріївна в будень, такуж кохточку з дукачем і кізлові черевики. Любила чарочку, так що іноді в базарний день засижувалась досить довго з бабками у “березі” за бесідою, так що баби потім

ведуть її додому під руки: “Ходіть, Матушко, Ви уже стомлененькі” . . .

У Паші був синок, гарненький хлопчик, меткий, такий же як і вона. Коли, бувало, його спитати: “Як тебе звать?”, — він відповідав: “Мефодій Іванович Крамаренко — бойка штука!” Так у нас він і звався “бойка штука”. Був теж моїм приятелем в дитинстві. Я його уже бачив сільським учителем, коли сам був на першому курсі Академії. Потім він вийшов на попа. А другий мій приятель Венедьо Олександровський, як забрали в салдати, служив у Києві в Кріпостній Артилерії, а потім пішов у дяки. Я так і не бачив його після того, як він мені зробив візиту в Академію, будучи уже артилеристом.

Крім цих осіб були у нас ще дві вдови Левіцькі — свекруха й невістка (жінки попередніх священиків). Жили вони за нашим городом у старій, великій хаті. Стара звалась Артемиха (Артемій Левицький, батько Андрія Левицького), молодша — Андрііха (жінка Андрія Левицького, який був попом в Тарасівці перед моїм батьком): два покоління, дві живі традиції. Молодшій було тоді років під шістьдесять, а скільки старшій, то сказати не можу, але дуже древня баба була. Артемиха ходила в староукраїнським убранні, яке, мабуть, за її часів носили попаді: також кругленька “повязка” на голові, як у нашої дячихи й проскурнихи — “чушка” з шовкової колірної, або чорної хустинки, щось подібне до турбана. Коли була в спідниці, то до неї також кофточка “дзвіночком”. А до церкви у свято, — щось подібне до довгого жупанка з пелериною, запаска, а на голові очіпок з наміткою, жовтою, чи білою. Так само одягались і старі баби, тільки замість жовтих, чи чорних чобіт, попадая носила кізлові чорні черевики (шевро).

Це була висока, мовчазна стара жінка, якої ми малі дуже боялись. З її постаттю у мене асоціюється напів темна “кімната” у тій старій, великій хаті. Ця хата була

будована по такому ж пляну як і селянські хати, — як і хата нашого дядка: на дві половини, розділена сіньми; “хата” (вона ж і кухня) і “кімната”, при чому кімната розділялась на дві нерівні половини грубкою, яка продовжувалась дощаною перегородкою — “ширмою”, за якою була спальня.

Так от, в моїй діточій уяві, як тільки згадаю Артемиху, зараз встає ця “кімната” з глиняною мазаною долівкою, у якій пахне васильками, стоїть старовинне ліжко з горою подушок, а з стіни дивиться мов живий, мальований фарбами, гарний, огрядний священник, з чорною бородою, у чорній рясі, а в руках “посох” — велика палиця з срібною головкою; на руці у нього на другому пальці великий перстень. Цей портрет був настільки живий, що я його просто боявся, а потім, коли був уже в Бурсі та читав Гоголя “Портрет”, то інакше не міг собі уявити головної фігури, як в образі о. Артемія.

Артемиха до нас дітей була дуже добра. Памятаю її дуже мало, бо вона скоро померла. Цілком протилежний тип була Андріїха — жінка покійного о. Андрія. Як видно, вона не належала духом до попівського оточення і не дуже то її любила стара Артемиха. Це була балакуча “дама”, говорила по “руські”, курила, читала романи і багато розмов уділяла “політиці”, бо виховання одержала десь у “пенсіоні” (пансіон), здається у Звенігородці. Дочка Артемихи — Дуняша, про яку скажу нижче і з оповідань якої оце пишу, частенько розказувала, як ця Андріїха гризла пок. о. Андрія, та довела його до того, що він почав пити (сам чоловік був добрий по загальному присуді селян), і від гризот, горя й горілки помер. Дуняша розказує, що в хаті о. Андрія стояла вічна сварка й молода попада інакше не звала стару, як “Теліжиха”, бо та була з міщанського Звенігородського роду “Теліги”. Навіть, як та лежала хвора, то невістка, бувало, гукає: “Вставай, Теліжихо, годі лежати”. Ця попада була досить несимпатична, балакуча, самозарозуміла . . . а го-

ловне, огидна була ота цигарка, якої вона не випустила з рота. Обидві ці попаді жили біля нас у бувшій поповій хаті й мали частину городу. Це була церковна хата, а такі хати будувались звичайно разом з церквою, так що можна було помітити, що коли які церкви одного пляну, той хата попові однакового пляну. Нашу, наприклад, хату я в точній копії зустрічав в тих селах, де церква була такої архітектури і пляну, як наша. Так, що з певністю можна сказати, що стара хата о. Артема була збудована разом з попередньою церквою, на місці якої ще при мені стояла капличка на майдані вище церкви між дворами Ловчина Тertiці і орендою жида Газика. Можна уявити собі, яка вона тоді у 70-х роках була стара, коли наша церква, а значить і хата була збудована в 1777 році!

Ото ж у моїй уяві вона не розрізнялася з старою Артемихою та страшним портретом О. Артемія, і я її боявся. Навіть коли вона померла і по ній так жалібно голосила Дуняша, а потім її однесли на кладовище на горі, та поховали біля каплиці, яку видко було з нашого двору (там же поховано оо. Артемія і Андрія), я вечорами боявся дивитися у той бік . . .

Ще при мені в цій старій хаті можна було бачити сімю О. Андрія: при матері жила дочка Надя, гарненька дівчинка, що скінчила Лебединську монастирську духову школу (за нею упадав мій брат Митрофан), та ще наїджали її брати — Афансій, що був десь волостним писарем, Макарій та Петро, що скінчили недавно семінарію, і Павло, що кінчав Київську Академію. Але після смерти старої Артемихи усе, як водиться в попівських родинах, розвалилося: Надя вийшла заміж й забрала матір до себе. Брати поженились. Хату було розібрано за старістю, залишилась від цієї родини в Тарасівці одна Дуняша. Євдокія Артемовна Приймакова, або просто Дуняша, як звали її у нас в селі й старе й мале . . .

Висока, колись дуже гарна, стара жінка, одягнута

так як і стара Артемиха. Трохи глуховата, так що говорить дуже голосно з властивими для неї виразами: “Хе! Благодарю покорно, — накушалась як на Світле Христове Воскресення!”, “Хе! Сватайте оту панну, — у неї денег больше, як у мущини!” (ці вирази добре імітувала моя покійна сестра Домця, котра її дуже любила). Вона знаменито ворожила на картах, так що усюди була дорогою гостею, особливо у нас. Любила попиту чайку, а іноді й чарочку. Багато розказувала цікавого з “духовної” старовини і я дуже шкодую, що так мало запам’ятав. Пам’ятала багато з панщини, того побуту й порядків.

— Хе! Як увели ото “одкуп” на горілку (1860 роки, раніш курив її хто хтів), той послали ото обездчиків, щоб люди не вживали й не купували, а особливо не продавали горілки поза “одкупом”. То оті обездчики усюди на конях їздять, та роблять труси. А у папіньки на полі косовиця, вони й послали мене одвезти косарям барилко горілки. Ото я запрягла коня тай повезла. Коли, бачу, їдуть обездчики, та до мене . . . Почали однімати горілку, а я взяла те барилко між ноги, стиснула коліньми, то, як вони мене не качали, як не старались, а таки не одняли горілки! —

І дійсно, коли глянути на неї, то видно зразу, що не можна одняти, коли барилко попаде до неї між ноги.

Згадувала, що, як ще діувала, то приїдуть було в гостину академісти — Петро Лебединець з Зеленої, та Іван Левицький з Стеблїва, — то ми зараз на горище передягатись. А папінька кажуть “кавалірам”: “поки баришні передягнуться, то йдіть лишень в клуню (стодолу) та збийте снопів по пять!” То вони, бувало, скинуть сюрдути, та молотять, аж піт ллється, а ми сміємось, сміємось! . . . —

Лебединець — це знаменитий Київський протоієрей-археолог, про якого ходили перекази, що ніби то Папа Римський пропонував йому кардинальську шапку, коли

переїде на католицтво, але той відмовився. А Іван Левицький — це письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, автор “Старосвітських Батюшок та Матушок”.

Коли розказувала про смерть о. Артемія (свого батька), то було плаче, а нам теж хочеться плакати, і страшно стає й жаль.

Розказує, що старий о. Артемії був дуже добрий чоловік і його в селі любили. Одного разу йому прийшлося їхати на “маслосвяття” до якогось хворого. За ним прислали підводу — пару коней з саними, та чоловіка, якого прізвище було Перець. На дворі був ожеледь (поледиця), а їхати треба було дорогою біля млибобокого глинища, звідки брали глину для скарбової цегельні. Перець був випивши і, як сідали на підводу, о. Артемії і дяк Пилип Олександровський, то “мамінівка просили: “гляди ж, не перекинь батюшку!” . . . А Перець каже: “Я їх завезу туди, де перець не родить” . . .

І дійсно завіз . . . Їхали біля того провалля-глинища, він так правував кіньми, що сани покотились у прірву, — дяк і сам Перець вискочили, а о. Артемії полетів з кіньми у провалля й убився на смерть. Над вечір привіз Перець попа звідти, “де перець не родить” . . .

Багато розказувала Дуняша оповідань і всі вони були одно краще другого та дуже кольоритні, на жаль моя молодість не цікавилась цим . . .

У Дуняші був син Гріша — дуже милий хлопець, з яким ми товаришували, як були дітьми. Потім він пішов в “економію” — “у двір”, вчитись на коваля. А коли вже завіз собі власну кузню у Тарасівці, то вирішив одружитися. Я тоді був в 5 класі Семинарії, а Федько учителем в Тарасівці. Гриша посватав дочку Майданівського дядка Ходзіцького і ми з Федьком були запрошені “шаферами” (дружбами).

Діло було літом. В годин 5 вечора Матвій запряг “стаєнні” чорні коні в англійську упряж, але у віз Федько одягнув Льонькиного (брат) фрака, я ж був у

вишитій сорочці, якихось голубих штанях і жовтих “скоороходах”. Їхали помалу, бо вечір був чудовий, а Майданівка близько, верст може 4 або 5. Настрій, як то кажуть, “телячий”. Доїжджаємо до Будищ, іде ціла купа “строкових” дівчат у Майданівську економію до роботи (була неділя вечір).

— Гей, дівчата! Сідайте, підвеземо! —

— Та ну? —

— Чого Ви, ми не жартуємо, сідайте! —

За хвилину — повний віз дівчат — у паничів і у кучера по дві на руках, іде регіт, залицання, віжки кинуті й коні йдуть “ходою”. Так до самої Майданівки . . . Біля самої Майданівки, на великій кручі (село внизу) під невеличкою грушкою така картина: стоїть конячина запряжена в бричечку, біля якої походить якийсь дяк, а за бричкою заховалась дяківна, — передягається в “бальову” сукню. Це ж ідуть на весілля, а ми там друзьбами!! Ото буде, коли нас пізнають!

— Дівчата! Геть з воза! Матвій, пускай коні повною ходою! —

Пролетіли мимо дяка, закутані у пороховики від курави. Приїздимо. В церкву не пішли, . — чекали на “друзьбів”. Гостей повно. Старий Ходзіцький дає при нас у сінях якомусь хлопцеві доручення на російській мові: “Ось тобі, сину, батілка (пляшка), біжи до Ицька...” Я задоволений.

В хаті молода сидить на подушці, їй розплітають косу, надягають “фату” (весільну намітку). Жидки (чотири чи п'ять чоловік) виграють: “Не шей ти мене, матушка, красний сарафан” (італійсько-московська пісня). Жених (молодий) у сірій чумарці, але штани “на випуск”. Гостей тьма, усе дяки . . . Є гарненькі дяківни. Годин біля 7-8 йдемо до церкви під звуки того ж “Сарафану”. Отець Платон Тихий вінчає, я з Федьком друзьбами. Після вінчання зустрічають музикою, далі чай, а потім баль. Під ранок вечерея, а по вечері на підпитку

така “метелиця”, що старшому дружбі (Федькові) веселі дячихи розірвали фрака пополювині. За це добре дісталосся нам від батька: “Бурса беззаконная!”

Не могу не згадати також близького до церкви постійного співака на крилосі, Івана Юхимовича Нещадима. Старенький чоловік з зіпсованими очима, старий парубок, ветеран Турецької війни (1877-78). Служив при Скобелеві і був під Плевною в його відділі. Голос мав “тріпочучий тенор”, спів любив до божевілля. Співав у обох моїх братів в хорі — Митрофана й Федора. Страшенно милий, лагідної вдачі чоловік і великий наш приятель. Коли випе у “кумпанії” чарочку, любить розказувати, як то після здачі Плевни на загальному параді війська йому доручили знамя, бо знаменоносець було убито. От тут то він і бачив “Скобильова!”:

— Стою, знаєте, держу те знамя, а руки от-так, от-так!! (труситься). Враз як закрячить: “Вря, вря!” (ура), аж земля загула, — вижу, летить на білому коні, став проти мене . . . а у мене сльози з глаз . . .

Тут плач, і на цьому кінчається оповідання. Дуже тонкої душі був чоловік і частенько плакав розчулений від гарного співу. Вражіння робив душевної чистоти та щирости. Цікава була його смерть. Якраз на Великдень після служби, на якій був і він, люде йшли з пасками через кладовище на той куток, де жили Нещадими. Дивляться — на одному горбку стоїть чоловік, схилившись обома руками на хреста. Підійшли, — аж то мертвий Іван Нещадим!

В народі ходить таке повіря, що коли хто умре на Великдень, той іде просто до раю.

Іван Юхимович безумовно заслужив його того раю...

ТИПИ

В ТАРАСІВЦІ три ставки: один зветься скарбовий, другий Бубліїв, третій “на Хуторах”. Скарбовий ставок великий і дуже гарний. Широкою частиною він виходить на головну дорогу, яка йде з Тарасівки на Вільшану, там гребля й місток з “опустом”. Під цим містком на тому опусті ми часто сковзались по дошках, вкритих мохом, який під невеличкою струєю води був ніжний та м'який мов оксамит. Під тим мостом ми частенько ховались, коли при купанні нас застав дощ, але треба було бігти скільки гонів через греблю.

Раз влітку (я був тоді уже в 2 клясі бурси) побігли туди ховатися від дощу я, Митрофан, Льоня, Федько і П. Хижняків, що тоді гостював у нас, та женихався з моєю сестрою Манею. Дощ припустив сильний, який тільки буває в липні місяці після страшної спеки. Злива шуміла над нашими головами. Було страшно весело, як то буває при літньому дощі. Ми почали співати хор з “Сім слів Спасителя” — Гайдна: “Муліер екце філіус туус, ет ту екце Матер туа!”. Зверху шумів дощ, а під мостом було затишно і був чудовий резонанс, так що нас пятеро звучало, наче здоровенний хор . . .

Біля мосту починався той майдан, на якому розташовувався по середах ярмарок, а далі над ставком йшли один за другим “береги”. Памятаю Радавців перший, а другий чи третій “Малюткин”. Малюткою дражнили височенного, майже в сажень на зріст, чоловіка (після чього зосталась вдова Ярина, у якої потім частенько влаштовувались вечорниці, де й я з Федьком бували).

В цих “берегах” було дуже гарно: по згоріщу до них спускались городи, зелені, пишні з високими соняшниками на межах, з запашною свіжою капустою внизу,

біля води. Далі розстигалась цілком “шовкова трава”, на якій так хотілось завше полежати під тінню височенних осокорів, що завше тихенько шумлять. Від берега по воді починається височенний очерет, а в ньому де-не-де прогалина, в якій стоїть старий, брудний, напів залитий водою човен і стремить дрючок, щоб гнати човен по ставу. Коли сісти на човен і зайти в комиш, то зразу тебе обнімає запах води, баговиння, ряски, татарського зілля . . . Кругом тиша, жадного тобі звука! Де-не-де тільки хлюпається дика курочка, та запищить бекас, або закряче чирочка (дика качка). Чудово так сидіти на човні, слухати ці звуки, та держати на колінах рушницю, чекати, коли впливе на чисту воду яка небудь нещасна тварина.

Стрілецтво, слава Богу, мене не дуже цікавило і після кількох спроб, я ніколи не брав уже в руки рушниці для полювання. Не пощастило мені держати її і для “защити атечества”, а мало що не прийшлося . . .

Вершина ставка заросла очеретом уся, а навкруги найкращі “береги” Івана Харченка з одного боку, та Непічора Сьомаги з другого. На протилежнім боці під горою, на якій стоїть економія, живе Конон-рибалка. Йому доручено слідкувати, щоб ніхто не ловив риби на ставку. Цей Конон єдиний чоловік у Тарасівці, якого ніхто не любить. Скажена, бісова душа, і завше напів п'яний. Побачить кого небудь на човні — лається і кричить на усе село. Так він хотів було лякати і нас, але **потім привик**, що іноді хто небудь з нас поплаває по ставку на тому човні, який годиться хіба для Харона, щоб перевозити через Стикс мерців.

Другий ставок — Бубліїв. Він зараз внизу за нашою клунею, біля Бублієвої хати, за темним вишневим садком, що спускається по крутій горі вниз. Цей ставок невеличкий. Півкругом його поставали величезні осокори, що тягнуться вдалечінь до самого краю села. Коли глянути вліво від нашої клуні, то можна бачити

тільки море садків, а на протилежній горі розкидано в садках хатки прямо угору до самого кладовища. Там на першому пляні каплиця. Молоді вишеньки на могилках, весною завітчані у біле, зелена травиця й старі, старі хрести дерев'яні й кам'яні з написами. Одні стоять прямо, другі похилились . . . і так тихо, тихо та гарно . . . Зникли прикрости й турботи, вся проза дійсності. Хочеться сісти й слухати цю тишу без кінця.

А на "Проводи", ранньою весною (на гробках), коли на всіх могилках розіслані біленькі скатерки, поставлено всякої великоїдної їжі, люди тихенько сидять та балакють між собою, діти граються крашанками. Батькова риза блищить на сонці мов жар, димок від кадила ніжною голубою струйкою розносить навкруги пахощі ладану. Чутно голос Пилипа Оверковича: "Христос воскрес із мертвих . . ." А вгорі таке ніжне-блакитне небо, таке ласкаве сонце, на землі така боязлива, наївна травичка, в повітрі так дивно дзвенять жайворонки, що хочеться плакати . . .

Коли тепер в своїй уяві я вийду у вечері за клуню, та гляну на осокори, на небо з чіткою гравюрою садів, то зараз чую пісню: "Ой, знаю я, знаю, де мій милий за горами з чорними бровами . . ." Це Марія Павличкова іде по воду і своїм чудовим альтом голосно співає у березі цю пісню . . .

Внизу, трохи далі в кінці ставка колись був млин, я ще його памятаю з дитинства. Його потім розібрали, після того як повинь зруйнувала греблю, — тепер за ним видно скромну садибу Йосипа Руданя. Чудовий дід, типовий запорожець! Міцна постать, весела вдача, гарне обличчя з невеличкими вусами й борідкою (іноді голений). Він не мав поля, а заробляв на життя косою. Наш великий приятель. Він весь час помагав нам у косовицю — вів перед косарям. Працьовник був надзвичайний. Такого косаря не було на всьому селі.

Він же і гарний співак, я від нього записав скільки чудових пісень. Мені може було років з шість, сім, як він уже був літній чоловік. Далі, як я вже був теж літній, то в нього посивіли вуси, а коли я приїхав в Тарасівку в 1918 році разом з Ів. Масиченком, як мені було уже 43 роки, то він був молодший ніж перше, тільки вуса стали ще сивіші. Застав я його у хаті, як він збірався йти з косою на поле.

— Як живете Йосипе? —

— Та так, як завше, заробляю “за снопа”. . . —

Року 1929 Федько писав мені, що їздив у Тарасівку і Йосип ще був живий.

Якось трапилось, що Бубліїв ставок спустили, остався тільки рівчак з водою. На місці ставка зазеленіла лучка. Біля неї поставив собі кузню гарний молодий коваль Микита, що працював “на другій економії” у Колясінського. Як і в Івана Степановича, кузня у Микити була свого роду клюбом, туди сходились посидіти та побалакати усі, кому не було чого робити.

Колись, як Федько був уже учителем в Тарасівці, а я у клясі четвертій або п'ятій Семинарії, задумали ми зробити бричку для щоденного вживання. Отож Федько змалював плян брички, стельмах зробив дерев'яну роботу, а обкувати та зробити рессори взявся Микита. Але він не міг працювати у день, бо був зайнятий на економії. Тож приходилось йому цю роботу вести в ночі. Діло було літом. Як тільки після вечері у Микити задзвенить молоток, ми зараз з Федьком беремо пляшку горілки, сала, паляницю і йдемо до кузні. Іноді до нас пристає дядьків Венедьо, а там, дивись надходить хто небудь з парубків “півчих”, тай з дівчат хто загляне . . . ото ж і починаються під дзвін молотка вечорниці. Бувало сидимо, поки на світ благословиться. Пригадую, що ми оту бричку кували місяців зо три, чи чотири . . . Так, як дід Марко з Панталеем, строїли біля волости містка. Але про це потім. . . .

Раніш на цьому ставку, дуже затишному і милому, були покладені кладочки. На них часто збирались собі сусідні дівчата “гулять”. А коли мій брат Митрофан любився з Явдохою Свиридовою, що жила тут же близько ставка під горою (він на ній потім женився), то й пісню склали:

“Ой, на горі хатка, а в долині кладка,
Ой там грали, вигравали молоді дівчатка (2),

Одна Панасівна, друга Бубліївна (Липистина)
А третьої не пізнав, либонь Свиридівна (2)-(Явдоха)

Кладочка тріпоче, водиця хлюпоче,
А той Митьо через тин, як не перескоче (2).

Співали цю пісню на голос: “Ой, поїхав Саврадим”. Так творяться народні пісні.

До речі, біля цього ставка жила і Ярина Гребіникова, котра довго кохалась з нашим другом, співаком Федіного хору, найінтелігентнішим і найкращим парубком села — Володимиром Черненком. Щось довго у них не налагоджувалась справа, і, перше ніж поженились, вони багато пережили різних драм. Біля цього ж таки ставка це кохання й точилось. А оспівано воно було у пісні, яку склав Володимир, та цей голос їй надав, й деякий час цю пісню в селі співали парубки. Пригадуються мені слова її.

“Прощай, прощай ти моя дівчино, більш мене не
[сподівайся,
Шукай собі кращого від мене, з ним любися цей
[кохайся!

Ти ж водила, ти ж мене манила, рівно три годочки. —
А теперя мене відкаснулась, як горлиця голубочка!

Деж, дівчино совість свою діла, мабуть в землю
[закопала?

Ти ж божилась, мені присягалась, що вірно мене кохала!

Ой, теперя ж мені тяжко, важко, плачуть очі, серце
[моє бється,

Що товариш мій любий та вірний, тай той з мене вже
[сміється!

Взагалі з цим ставком у мене багато зв'язано дорогих спогадів. Тут одного ясного літнього дня почув я від Венеді Олександровського пісню: “Ой, сяду я край віконця виглядати чорноморця”. Тут у березі я вперше побачив, яка красива стала Липистина Бублієва, коли її покинув фершал (Кат його знає, як його було прізвище, але був наволоч; ославив і звів бідну дівчину). Тут колись маленькими ми гуляли аж до пізнього вечора. Пора вже вечеряти. До Бубліїв уже пригнали худобу, а наші не вернулись ще з Звенигородки . . . Стара Бубліїха уже покликала вечеряти (їй мене разом з її сином Іваном, з яким я гулявся). Сиділи усі біля порогу на дворі і вечеряли хлібом покришеним у овече молоко. Я тоді їв його вперше і воно мені дуже не сподобалось.

На цей самий ставок по крученій вузькій вулиці, починаючи від дякової хати, ми спускались Івановими (Бублій) санками: я, Дора, Федько, Марта Плахотникова і Липистина Бублієва. Гора велика, дорога досить довга і прямо виходить на ставок. Снігу, хоч утопитись, та такий іскристий, та білий, та блискучий! Мороз невеличкий, сонце прямо сліпить очі. Іван правує (ногами), санки летять, забігають в якісь обочини, де тінь, і сніг голубий з іскрами, мов цукор — “рафінад”, звідти вилітають на біло-жовтий від сонця, а далі по битій блискучій дорозі вниз, аж до самого ставка! Вилетіли на ставок і зразу падає нервово нагруження, а на душі радісно й весело . . .

На цей ставок я завше дивився, коли виглядав батька з кладовища після яких небудь похорон. От, уже все скінчилося, і дзвони на дзвіниці давно замовкли. Сплила, мов на воді, і сама подія, що хтось там помер. На дворі і в повітрі тихо, наче нічого й не було. Нарешті, на горі, біля каплички замаячили корови й хрести (“цех”). Це вже вертаються з похорон. Уся “процессія” на кладовище йшла дорогою, а по-

вертаються тепер садками, просто через гору, біля Свирида, та діда Рака. Пронесли цех, при чому хлопці несуть корогви не в руках, а на плечах, неуважно, як річ, що уже вислужила свою урочисту роботу і повинна бути здана в церкву на спокій до нового мерця.

Нарешті іде батько . . . Ось попереду Петро-сторож несе у хустці “ризницю”, за ним батько й дяк та ще хтось з селян-розмовляють. Старий батько несе в руках капелюха, ряса перекинута через руку, сам у якімсь піджаку, темних штанах і високих чоботях, в зубах цигарка — в довгому комишовому мундштуку (цигорниця — в що вкладається цигарка), в руках незмінна червоно - жовта комишова палиця ковінькою. Лиса голова блещить на сонці, довга сива борода патріярха відхилена вітерцем на бік. Хода бадьора, хоч не спішна . . .

Або така пригадка про ставок.

Повний місяць . . . Ставок спущено, наполовину висох. Кругом стіна очерету. Я, Федя й фершал співаємо: “Не співайте півниченьки”. Підходить Антін Сидоренко (тенор) і Іван Нещадим (бас). Складається чудовий ансамбль. Луна від повноголосого співу розлягається над водою (туди — далі, біля мосту, а ми в “вершині”), та йде берегами далеко . . . на все село. Все навкруги затихло й слухає: глибоке небо, повний місяць, срібні осоки, мітелки очерету, далекі вітряки на полі . . . верби над водою, холодні сутінки свіжих, вогких берегів, — і наші душі.

Надбігає “любитель співу” монопольщик з пляшкою горілки в кишені, далі писар . . .

— Ми так і знали, що це ви співаєте . . . —

А далі посідали у “березі”, послали за таранею й пивом . . . і баль до ранку . . .

Куди це все зникло? . . . Де воно? . . .

Тоді ж на ставку Антін Сидоренко спокушав ме-

не оселились в Тарасівці. Надзвичайна чуйність та сердечність . . .

З тим ставком у мене зв'язані якісь сумні поетичні почуття і чогось завше асоціюється пісня: “Ой, на ставу, на ставочку качечка ночує, — не будь же нам, серце, в парі, душа моя чує” . . . Коли в душі впливе наверх якесь жалібне, тужливе почуття, коли стане чогось жаль, що було й минуло, — зараз в мене перед очима отой ставок . . .

Був іще памятник ставок для мене. Це той, що між Тарасівкою і Кирилівкою. Його звали Озером. Раніш воно було оточене лісом, а тепер навкруги тільки поле. З ним зв'язана в мене уява про пустинну воду, серед непривітного яру. А пустинної води я завше боявся. Тудю ми їздили часто в Кирилівку до Кошиців, як я був ще зовсім маленьким. Приходилось вертатись часто вночі, а їхати згори: коні стримують бричку, ніч, темно, яру не видно, а тільки дорога біліє в темноті . . . Страшно! Може з того часу у мене зосталось таке почуття до цього озера. Це та Гупалівщина, якою йшли на Лисянку гайдамаки.

В селі ж в напрямку хуторів був ще ставок. Його я мало знаю, бо туди тільки ходили брати на полювання, та приносили багато дичини. На всіх цих ставках присяжним, так би мовити, рибалкою був Антін Сидоренко зі своїм старшим братом-мисливцем і рибалкою. Цей старший Сидоренко був миршавий, маленький чоловік, страшенно самоупевнений та балакучий, а як мисливець, то й брехун порядний: “Знаєте, мачичу, оце минулої зими я застрілив “дікую кошку”! Рушниця в нього була знаменита: дуло задовбане в шматок люшні, з неймовірно великим, якимсь дурним курком. Гукала вона на усе село, — не знаю тільки, чи був з того який толк, чи ні.

Зате Антін, його брат, був чудової статури, гарний, жартівливий парубок, великий amator співу. Спі-

вак нашого церковного і нецерковного хру. Мав страшенно веселу вдачу, і дотепи так і сипались у нього з язика. Де Антін — там сміх і весело. Таким він зостався до цього дня, коли я оце пишу ці спогади (30. VI-1930): брат писав мені, що він і досі живий, і як завше, веселий та милий, хоч добре посивів. А як я приїздив у Тарасівку, та був у нього в гостях, то при мені прийшов його син:

— Тату, коли ж Ви мені дасте десять карбованців, що обіцяли уже десять раз? —

Виявляється, що він іде у “вільне козацтво” (яке тоді організовувалось), захищати Україну. Як видно, то наша дружба з Антоном, та національне усвідомлення не пропало даремне, та дало свої наслідки . . . Антін був і є до цього часу моїм найкращим другом. Познайомився я з ним, як він тільки вернувся з салдатів, на дзвіниці (чогось ми там гуляли). Мені було років з шість. Він мені каже:

— Я вам, паничу, зроблю чудові саночки!

З того часу почалась наша дружба. Як я в останній раз приїздив в Тарасівку в 1918 році, то доручив йому поставити хреста на могилі мого батька (а не попові, за що той на мене образився) . . . Антін був стельмахом.

Такий же веселий на диво був собі чоловік, наш фершал Микита Семенович Даценко. Жарт ніколи не висихав у безодній криниці його гострого спостережливого розуму. Треба було почути, як він копіював старого Гр. Шепеля, — це був шедевр! Мої сестри прозвали його жартуючи “душа общества”, але це була правдива душа товариства. Скільки ми з ним по-посміялися, як бували на картах у писаря Титаренка. Його повногруда жінка ледве на той світ не загнала нас постійною стравою-яешнею з салом. Я потім років з п'ятнадцять не міг її їсти.

Волосні писарі грали величезну роль в селі. Це

не були собі ті анекдотичні писарі, яких виводили в “маларасейських” комедіях, так звані сільські писарі, ні! Це були писарі на всю волость, які крутили всіма справами краще, ніж сам мировий посередник, — це були великі риби! Особливо добре памятаю старого Загурського (поляк), а потім його сина Олександра Загурського, який удавав з себе сільського Чайльд-Гарольда, чоловіка “не понятого і мрачного”, що не перешкаджало йому їздити по сусідах, та волочитися за панночками. Він любив усе “прекрасне та високе”, був дуже чулий до поезії і перекладав на російську мову Шевченка. Я й досі памятаю в “минають дні, минають ночі”, був такий вираз: “Доля, где ти, доля, где ти? Нет мне никакой!”.

В своїх залицаннях він ніраз, видно, терпів невдачу, бо іноді жалівся мені, що його ніхто не розуміє; нарешті — “я сказав себе: Загуруню! сіді себе дома!”. В хвилях його розпуки й зявлялись на світ Божий отакі переклади, як “Доля, где ти!”.

Він був поляк, а через те його сестричка, гарненька дуже панночка, вічно чим небудь захоплена, бувало каже: “Ах какая я радая!”.

Взагалі ж це були дуже милі люди. Я уже розказував про знайомство його з Кречмером. Олекс. Загурський потім женився з якоюсь, кажуть, гарною, теж писарівною з Винограду, яка мала чудне прізвище — Копійка. Він потім був в тому ж Винограді писарем.

Деякий час був у нас в селі і Урядник (поліційний чин), але потім цю посаду тут було знищено. Це уже було, коли я був на першому курсі Академії (1898). Наш сусід, Сергій Ковальчук, був жонатий на гарній молодиці Степаниді, дочці баби Маринчихи, і сестрі нашого кучера Михайла Бурі. Баба Маринчиха була у нас завше в домі дуже близька і дуже щира помішниця. Її дочка Степаніда була така гарна молодиця, що навіть я — малий хлопець — задивлявся на неї, хоч і

не розумів, що і до чого. Степанидин чоловік був у салдатах і я пам'ятаю, коли він повернувся додому. Для мене це була ціла подія, особливо його мундур, — чорний з білими петлицями, та червоними еполетами, а до того на грудях знак: дві рушниці навхрест і напис: “за отлічну стрельбу”. З таким же написом були у нього і великі срібні дзигари. Це мене просто з розуму зводило, тим більше, що я бачив, яку шану йому виказували селяни, коли в садку у баби Маринчихи був бенкет з приводу його повороту зі служби. Мені малому здавалося, що найвище положення — це бути салдатом, та шей з такою ознакою на грудях!

Прошло скілька років і цей Сергій став уже трохи вбиратися в піря: він відкрив у своїй хаті (внизу через наш беріг) пивну. Це була перша пивна, яку село бачило, бо багато, навіть, не пило пива ніколи. На відкриття її Сергій запросив усе начальство — Старшину, Старосту, Соцького, Зборщика податків, Урядника, Монопольщика, та паничів, яко представників умової інтелігенції. До цього прилучено було і внука Шевченка — Григорія Петровича Шевченка (представник художнього світу). От ми й засіли. Як не старався нас приймати по “благородньому” Сергій, але у нього все виходило по селянськи. Він сам сидів край столу, припрошував, наливав, частенько вставав зза столу для розпоряджень. Степанида подавала. Усе було чемно й трохи церемонно, аж поки горілка не розібрала, тоді усе пішло “без образованія”: хазяїн начастувався, хазяйку ми посадили поміж себе в кутку на покуті і під загальний галас виявляли їй ознаки теплої, найтіснішої “уваги”, а в цей час вона веде високу партію в нашому загальному хорі, що вигукує на весь голос: “Ждала я, ждала, дождала, мітелками двір вимітала!” Потім, бувало, я, Федько і зять Яків Лебедович, як заспіваємо вдома за столом: “Ждала я, ждала”, то так і покотимось від сміху.

На цій гостині я мав честь розмовляти і з “гаспадіном урядником”:

— Вижу, знаєте, біля ставка купаються ріжніі люде. Я сібе прохожу і посматрую. Но, вижу меж ними какоюсь студент . . . Ну, думаю — сволоч! А оказується, што Ви порадошний чоловік . . . —

Пили ми цілу ніч і до ранку було випито триста пляшок пива. Тут уже були й точились самі ріжні розмови. Староста Кармазин пристав до мене:

— Паничу Шашка! Єй Богу, як от у мене зараз . . . то ви не повірите . . . Єй Богу! Крилцо під залезною кришою, хата здорова, нова, і в хаті не без молошного . . . сало старе, хазяйське. А син Дорошко, от нехай панич Федько скажуть, — цеж їрой! Як вийде на вулицю, так усі хлопці тіко й шіпотять: старостенко, старостенко! А він, як ухопить одного, та другого, — та через ножку, через ножку, — покладе всіх в одну мить! Ви не повірите . . . ото Посребник (мировий посередник) приїздить: “ну що, Кармазин, старався?” — Єй Богу, кажу, Ваше благородіє, аж руки попухли!” — (цебто навожу так порядки на селі).

Він так захоплений своїм старостинством, що не знає де себе посадити і що про себе говорити. Бо деж таки, обрали на селі його, а не кого другого, а він же неграмотний, так що може тільки прикладати до паперів “підіска”. Підіском звалась та залізяка, що підкладалась для міці під деревяну вісь. Селяне прозвали так печатку сільського старости з написом “сельській староста”. “Підіска” звичайно спершу задимлювали на свічці, потім слинили папір і тільки тоді уже накладали “підісок”. Так от, підісок і заміняв Кармазинові його грамотність, а що кулаки у нього були здорові, то виконував він свої обовязки з успіхом, так що навіть “Посребник Маков” хвалив його.

А син його Дорошко був учнем мого брата Федька. Це був хлопчина досить дурний, але дійсно міцний, з

рябим, широким, майже круглим лицем, на якому нічого не написано. Співав він у хорі брата “галтом” (альтом), але на науку був дуже твердий, так що, як мені приходилось щось з ним виучувати, то я, памятаю, на грубці нарізав драбинку і по ній вчив його, які переходи треба робити голосом, бо він самого простого інтервала не міг зробити певно. А голос був добрий . . .

Після цього вечора Венедьо прозвав Сергія Ковальчука—“Полупортір”, бо, частуючи нас, Сергій усе розхвалював якесь чорне пиво “полупортір”. Так от, після цієї вечірки, якимось у церкві, на літургії стоїмо усі на крилосі і щось співаємо. Людей в церкві повно. А біля іконостасу ставить свічки Сергій Ковальчук, та низенько вклоняється, перехрестившись. На ньому, без огляду на літо та спеку, якийсь кумедний піджак-пальто з теплого бобрику, темного кольору. Як видно, то відкривши пивну, він став цілком на панську ногу. Але цей теплий піджак було таке незрозуміле й дурне, що Венедьо не витримав, штовхнув мене під бока, тай шепоче мені: “Пальто полупортір”. Цей жарт пішов по усьому крилосу, і від сміху ми ледве закінчили якусь там пісню (не дивлячись на обурення Пилипа Оверковича). З того часу Сергій став по усьому селу “Полупортір”.

ПРО ШЕВЧЕНКА.

П АМЯТЬ і, так би мовити, “почуття” Т. Шевченка в нашій селі було дуже велике. Він знався і “мислився”, як щось своє, недавнє, майже сучасне (для того часу, 80-ті роки). Це може через те, що в Тарасівці багато було живих людей, котрі його знали й бачили; були навіть товариші його дитинства, як, наприклад, старий Григорій Шепель; крім того у нас в Тарасівці були його родичі, наприклад, його внука Олена, віддана за Бичохвостова (дуже гарна жінка). Його ж племенник Петро Григорович Шевченко був наш добрий знайомий (це в Кирилівці). Я з братом Федором і нашим зятем Яковом Лебедовичем якось випадково попали до нього в свати від Івана Бублія, нашого сусіди, хориста з братового церковного хору в Тарасівці. Син же Петра — Григорій Петрович Шевченко — був спершу учнем художньої школи в Одесі, а потім фотографом у Кирилівці. Той уже був цілком наш приятель, бо віку був нашого. До нього ми заїздили з моїм другом Ів. Ів. Масиченком, як були на закладці пам'ятника Тарасу Шевченку в Кирилівці в 1918 р. Вся моя молодість, коли я “належав” ще до Тарасівки, йшла в його товаристві. Крім того, ще недавно тільки (в початку 80-х років) помер паламар нашої церкви Коцюбинський, у якого Тарас Шевченко, як кажуть, вчився грамоті. Одним словом, пам'ять про нього була жива й свіжа, наче про те, що було вчора.

Загальна думка про нього була, що він “боровся за волю” людей (тоді ще панщизняних) і за це його було покарано тюрмою і засланням. Що він, не умер, бо замість його поклали в домовину якогось салдата, а сам він утік в Галичину, та іноді “інкогніто” і тепер

заїздить до знайомих людей в Тарасівці, коли буває в наших краях.

Розказують, начеб одного разу він приїхав і гостював у своєї унуки Олени Бичехвостової. Був дуже привітний та ласкавий, особливо з дітьми, яких обдарував цукерками. Був дуже старий і мав велику сиву бороду. А коли в гостину прийшов старий Григорій Шепель, то Тарас Григорович запитав його:

А що, не пізнаєш мене? — то Шепель аж тоді пізнав його, бо колись разом вони на Озері (між Тарасівкою і Кирилівкою) й “ягнят пасли”, — а взагалі Шевченко не “виявляв себе, бо боявся переслідувань від влади, а через те видавав себе за якогось Кречмера — друга Шевченка. Цей Кречмер нібиб то був чоловік впливовий і по його ініціативі та клопотанню було дано (від уряду) пенсію сліпим родичам Шевченка. В дійсності ж це не Кречмер, а іменно сам Тарас Григорович, тільки так себе називав і за такого себе видавав.

Мені самому прийшлося познайомитись з цим Кречмером. Одного разу він приїхав у Тарасівку і зупинився у свого приятеля — нашого волостного писаря Олександра Загурського. З цим я був теж приятель і у нього бачив цього Кречмера: старий дід з сивою довгою бородою, в європейському костюмі і білому картузі. З його розмов тільки памятаю, як він розказував, що був десь на Полтавщині, чи то у Прилуках, чи у Лубнях “Городничим”. Потім бачив я у Загурського його фотографію. Цікаво, що він ніколи не давав свої фотографії окремо, а завше разом з Шевченковою: на одній знімці Шевченко стоїть у весь зріст в кожусі, без шапки, з палицею в руках, на другій — в такій же позі Кречмер — той же Шевченко, тільки з сивою бородою . . . Для чого це робилось — не знаю, але схожість і подобизна була велика.

Цікаво, що то за один отой Кречмер; мабуть зав-

дяки йому іменно й склалась легенда, що Шевченко не вмер, а живе за кордоном і приїздить іноді в Україну. (Я тоді був в клясі 3-4 Семинарії, роки: 1892-93-94).

Взагалі ж про Шевченка багато розказувала мені мама. Вона ж казала й про те, що він служив у нашого родича-попа Григорія Кошиця в Кирилівці (батька о. Олексія Кошиця), та возив до бурси у Богуслав молодого Олексія. А коли повернувся з Петербургу відомим художником, то закохався в Тодосю Кошицивну (мабуть сестру Олексія), з цього нічого не вийшло — вона йому відмовила. Усе це розказувалось в той час, як о. Олексій Кошиць — наш родич був нашим сусідом в Кирилівці і ми майже що тижня їздили до нього.

Якось не вірилось, що усе те творилось з тими людьми, яких сам бачиш на власні очі. Та що я вважав це все байкою, бо всі оповідання були якісь легендарні, не точні, казкові, тай до того прикриті якоюсь конспірацією, бо Шевченко був “бунтівник”. Крім того, тоді я ще не був у тому віці, щоб цікавитися Шевченком уже не по “Тарасівські”.

“Кобзаря” ж я вперше прочитав у 1-й клясі Семинарії, як мав 15 років (до того тільки чув від матері про “Сон”, за якого Шевченка заслали, та про “Кавказ”, де він лаяв царів, та казав вирізати царенят”).

Коли ж прийшла моя національна свідомість, тоді уже о. Олексія не було в живих і з Кирилівкою перервалися тісні стосунки; рідко коли ми там бували. Там уже пішло нове покоління. Стара Мотрона Фоминічна (жінка Олексія) жила у сина Митрофона, що заміняв на парафії батька. Всі вони переїхали з старої церковної садиби у свою власну. Стару церкву (з банну, в чудовою, високою дзвіницею серед старого саду) знесли, і поставили нову московського стилю, а за нею

й другу такуж, коли парафія розділилась на двоє. Єля вийшла заміж за Івана Більневича і поїхала, кудись, чи то в Москву, чи Саратов; Павло Олексієвич приїхав з Італії, де співав в театрі “Скала”, та поспівавши у Києві, заангажувався до Московського Великого театру. До нього поїхала Ліда, й Ліза; Грицько помер, Семен був у Семинарії . . . Зв'язок терявся.

Сам Митрофан Олексієвич не був дуже симпатичною людиною, а це теж відбивало від Кирилівки. Потім, як я уже був в 5-6 класі Семинарії, цей зв'язок встановився та на іншому ґрунті: я, уже національно свідомий, та брат мій Федір з Яковом Лебедовичем (учителем в Звенигороді) заприятелювали з Петром Григоровичем Шевченком (небожем Тараса) і частенько їздили до нього. Жив він дуже бідно, десь на край села, біля нової церкви. Любив випити чарочку. Щоб він розказував що цікавого про свого дядька, не памятаю.

Одного разу попали до нього в свати, цілком несподівано . . . Якось на Різдво, коли Я. Лебедович з моєю сестрою гостювали в Тарасівці, після веселої та досить “мокрої” ночі, ми встали ранком в доброму гуморі. Випили чаю, потім похмелились “лімоновкою” та закусили добрим кінцем ковбаси (з часником!), виглянули надвір, а там . . . легенький мороз, вітер трусить дрібним сніжком, — просто роскіш! Сидіти дома гріх!

— Матвію! Запрягай коні!! —

Коні чудові, чорні, аж вудила гризуть, санки широкі з гарною “бараницею” Матвій править знаменито . . . Нам усім трьом вкупі не більше 65 років: молодість, безпричинна веселість, сміх, мороз, швидка їзда . . . А в ногах “на усякий випадок” добра пляшка “цитриновки”, два кільця ковбаси, та четвертина сала, а при цьому здоровенна свіжа паляниця . . .

— Поганяй! Куди? —

— А куди прийдеться, — тим часом за село у поле . . . —

Не їдемо, а летимо . . . весело, гарно! . . . Матвій й каже:

— Он-о Іван Бубій їде свататись у Кирилівку! — Де? — Та он-он! — Дивимось, щось в завір'юсі звертає одною конячкою у яр до Кирилівки (на Озеро — “Гупалівщина”).

— Їдь за ним! —

Держимось на віддалі. Дійсно конячка завертає до Петра Григоровича Шевченка у двір . . .

— А! он воно що! . . . Матвію, завертай! —

Їдемо й ми у двір. Входимо в хату й застаємо сватів від Івана Бублія. Хазяїн не знає, як нас витати, чи просто як “знайомих”, чи може теж, як сватів від Івана, бо Іван наш сусіда, та ще й співає у Федька в хорі. Бачимо, що хазяїн схиляється до думки, що ми теж начеб то “свати”. Не хочемо його переконувати в протинім, а що до самої справи, то чому не допомогти Іванові? Він добрий хлопець.

Ото ж і почали ми співати одної разом з дійсними сватами, таї доспівались до того, що батько, й мати, й дівка згодилися. А над вечір ми разом з сватами на доброму підпитку, перевязані рушниками, як справжні свати, котили що духу додому, а там до Івана Бублія у подвіря.

Уже тепер добре не пригадую, чи дуже були раді таким новим, несподіваним сватам, але пригадую, що ми коні одіслали додому, а самі вернулись городом пішки (це був наш сусід) пізно у ночі, ще на кращому підпитку.

Потім пригадуючи цю подію, не раз ляли себе, бо нове подружжя вийшло дуже невдале й не дуже щасливе. Як би не наша безглузда візита, то може б дівку й не віддали за Івана.

Ще про Тарасівку . . . Властиво про деяких селян, що пішли вище селянського стану.

Перше всього, старий Григорій Шепель. Він був тоді дід біля 70 років. Старий, панщизняний сільський староста. Багато розказували про нього недоброго: ніби б то у свій час забагато грав на руку панам і кривдив людей. Через те, коли “вийшла воля”, то люди йому відплатили: звязали й поклали на базарі (базарний день у Тарасівці завше бував по середам). Усі люде йшли й плювали на нього, цілий день так лежав . . . Але це все забулось і тоді, в 80-х роках, він був старий дід, всіма поважаний. Казав, що від дитинства товаришував з Т. Шевченком. Був скільки разів Старшиною Волости. Жив біля Волости на горі. Хата була напів міщанська, напів-шляхетська, така, яка буває у бідної шляхти, або в панському дворі у службовців, одним словом “скарбової постройкі” — з двома коминами, з ганком, з віконницями. В хаті великий портрет царя Олександра II в молоді роки. Я був у нього в хаті ще малим хлопчиком (років 5-6) на весіллі його другого сина Карпа, що вибрався вже на пани (як і його менший брат Ловгин), та був начальником Поштово-Телеграфної контори у Жашкові. Ловгин теж був таким урядовцем спершу у м. Винограді, потім у Звенигородці. Карпо женився на Лізі (така була у нас, для брата Феді, де який час, гувернантка). Памятаю, весілля було “на пацьку ногу”, навіть запрошений був повар. Гуляли до самого ранку, а я спав десь на одежі у кутку, на шубах. Додому привезли подарунок — шматок торту. Я думав, що він солодкий, попробував, — а він з чимсь кислим. Страшенно не вподобалось.

Найстарший син Шепеля — Вакула жив уже як простий селянин, і мав садибу рядом з батьковою. Його діти були нашого віку й дуже дружили з нами. Дві дівки — Ярина старша і Явдоха менша були співачки

на усе село. Ярина — альт, Явдоха — сопран. Їх музикальність особливо яскраво виявлялась в піснях, коли вони в гурті виводили “підголоски”, — це були такі імпровізації музикальних фігур, такий чудовий, натуральний контрапункт, що наші композитори багато б дали, аби мати таке невичерпуєме джерело музичної інвенції! Таланти були колосальні.

Молодша Явдоха співала у Федька в хорі, була закохана в нього, також, як він у неї, цей роман тягнувся досить багато років. Хлопці в цій родині були надзвичайно гарні (вродливі), особливо старший Павло. З одним з них я зустрівся в потязі 1918 року, як я тікав з Києва після першого бомбардування большевиків, — він їхав з фронту. Багато балакали про все і мене вразило, що будучи полковим писарем, значить “франтом на смерть усім покоївкам”, він хоч і був “франтовато” одягнений, але свідомий українець.

Взагалі, деякі тарасівчане “робили кареру”. З учнів мого брата Федора памятаю Тараса Галушку, Павлика (не памятаю імя), та Родіона Чуенка. По скінченню сільської школи Галушка поступив в Акциз і там дослужився старшого контрольора. Приїздив до мене під час великої війни уже свідомим українцем (що так трудно чекати від урядовця й “пана” з селян). Він заснував просвіту десь у Смоленському, та приїхав до Києва за книжками для цієї просвіти.

Другий — Павлик — вийшов на урядовця в Державнім Казначействі. Родіон Чуенко — на учителя. Був ним у Тарасівці після мого брата Федора, а потім у Майданівці.

З старшого покоління — два Шепелі: Карпо і Ловгин стали начальниками поштово-телеграфних контор.

Кармазин — став судовим приставом у Києві. Варнава Терпиця — молодчим офіцером у Чорноморській флоті.

Не кажу вже про багатьох, що в салдатах робились

старшими унтерофіцерами (як Сергій Ковальчук, Йосип Нещадим і др.), а на других посадах — старшими. Це говорить тільки про те, що народ в нашій Тарасівці був якийсь особливо здібний.

Скажу про других, так би мовити, визначних людей, але таких, які не кидали нашого села.

Іван Степанович Тертиця (брат офіцера Варнави). Він служив у добровольному флоті кочегаром і обіхав два рази кругом світа (як він казав). Памятаю його в 90-х роках: носив синю матроську сорочку, обшиту білими шнурами, штани “кльош” теж сині, на голові кочегарська кепка. Старався бути “образованим” і говорити по “руські”. Біля хати свого батька Степана Тертиці на майдані за церквою викопав свою кузню і почав працювати. Робота була звичайна селянська: леміш, чересло, зубя до борони, шина на обіддя, загвіздок, підкова, сапа, клямка і т. д. При кузні завше скільки чоловік селян — сидять, курять; балакають, сміються, роздувають міх, помагають бити великим молотом . . . Взагалі ж, — летючий клуб, де обговорюються усі світові новини і переслухуються (мов лекція) оповідання Івана Степановича про чужі, культурні міста, порядки і людей . . .

Коли набереться багато зайвих людей у кузні і падає добрий настрій, виконується такий жарт: напікається непомітно яка-небудь шина, чи зуб від борони до біла в горні, потім сунеться в сухий пісок в той мент, як на ковадло непомітно плюнуто. Далі враз кладеться на цю слину біле, аж пашить, залізо і зо всієї сили бється молотком. Вибух, наче від пострілу, а мільйони гарячих іскр “приском” посипають усю компанію, яка мов опечена вилітає з кузні під загальний сміх хазяїна і тих, що на дворі.

Ідучи на прохід або на Голубниче (наше поле), або й так по селу, ми обов'язково заходимо в “клуб” Івана Степановича. Сідаємо, закурюємо і починається розмо-

ва на самі пекучі, або самі абстрактні теми. Балачка йде з великим задоволенням для обох сторін, бо паничі вважають Ів. Степановича культурним, багато знаючим і багато бачившим чоловіком і балакають, як з рівнею.

Буває й так, що день якийсь блідий, сонця нема, хмарно . . . вітрець повіває, наче в осени . . . Біля кузні нікого нема, але чутно сопіння міху, дзвонить ковадло, синій димок потихеньку веться з під старої макітри, яка замість комина прикрашає земляну стріху кузні. Ми підходимо ближче . . . Чуємо спів: Ів. Степ. видно один і на самоті виливає душу. “Вдалі тебе я обездолен, Москва, Москва, родімая земля” — несеться з кузні під сопіння міху . . . Потім враз обривається цей (модний тоді) романс, і молоток ритмічно гатить по залізу мягко спершу, потім більш і більш сухо та дзвінко, а замість чудової мелодії про “Москву” чутно: “гггаххх!, гггахх!, гггахх!”. Ми входимо. Іван Степанович з одсунутою на потилицю кепкою (козирьок чотирикутний-прямий, “щитком”), із спітнілим, чорним від диму обличчям і білим чолом, засовує залізо в горн, прикриває вугіллям, кропить водою з квача, дає скільки подихів міхом, — потім весело здоровкається . . . Сідаємо, закурюємо й починається розмова . . . Іван Степанович у своїй мові любив в перші часи вставляти російські слова і “морські” терміни, але поступово одвикав і кинув усе це, як тільки зносилаь матроська сорочка й кепка, а почався звичайний картуз та піджак. Будучи приятелем мого брата Митрофана, який женився на селянці, Іван Степанович і своє сватання обставив “по панські”: бідну молоду (селянську дівчину) закували у вузькі модні черевики на гудзиках, в корсет та сукню білу, європейську, з фатою. Але через те, що молода була уже, здається, на четвертому місяці, до корсета стягали наче суню на коняці, так що нещасна ледве не кричала. Весілля було теж напів-інтелігентське — з “музикою” (а не мизиками). Баль одкривав сам молодий полькою, при

чому перш ніж почати танець, він стоячи в позиції, три чи чотири рази ляпнув лівою ногою по глиняній долівці в такт музики. Своїй молодій жінці зробив не кожуха, а “шубу”, з лисиці, криту матерією. Ця шуба особливо вілась їй у печінки, коли після “європейської масляної” почався звичайний “селянський піст” — трудове життя, та прийшлося вийти з возом та кіньми на возку буряків до заводу: уся валка на весь голос виспівувала на її адресу експромти Івана Бублія:

Будем шуби надівать (2)

Будем шуби, сиротино, надівать (2)

Будем, серце, панувать(2)

Будем, серце, сиротино, панувать(2).

(на голос “Как на горке каліна” — рос. пісня — їатяк на панство Івана Степановича).

З Ів. Степ. ми були великі приятелі. Зустрівся я з ним в останній раз у 1918 р. — передо мною був почесний, серйозний селянин, **свідомий українець**, один з провідників громадського життя. Кажуть, що він помер від сухот горла . . . Хай йому земля пером. Гарна, щира і доброї душі була з нього людина . . .

Цікавим типом був також **Пантелей** (прізвища не памятаю — здається Нещадим). Це був механік з божої ласки: механіку і машинерію він любив до божевілля. Крім того, весь час щось винаходив. З його винаходів уславився “механічний віз” (про автомобіль тоді й чутки не було у нас. Це роки 80-90-ті). Цей віз було “винайдено” на відомім уже принципі залізничної дрезини. Самий механізм, як розказують, знаходився під возом, а на гору з під воза виходило тільки коромисло з держакон на двох людей, які сидячи чи стоячи рухали його взад і вперед, як на дрезині. Спробу цього Тарасівського автомобіля було призначено у базарний день на дорозі до Вільшани за “Общественим магазином”. Треба сказати, що дорога ця була широка і в досить доброму стані, бо це був по-

штовий тракт на Вільшану. “Запасний магазин” (для зерна на випадок неурожаю) стояв на шпилі за селом. Від нього Вільшанська дорога спускалась просто вниз на площу біля ставу, де, що середі, розташовувався базар. В базарний день тут буває великий натопв народу, бо приїздили з сусідних сіл. І, як звичайно, на наших базарах, усякий товар розкладався просто на землі на ряднах. Багато було усякої москателі і бакалії; сотні горшків, мисок, та макітер; столики з салом, мясом; низенькі кацапські ятки з крамом, жиди з шапками й картузами; у літку — цілі заїмки кавунів, динь; навіть ятка з книжками: “Бова Королевич”, “Гуак”, “Лицар Міловзор”, “Битва з Кабардинцями, або Прекрасная Магометанка, уміраючая на гробе свого мужа”, Салдат Яшка-красная рубашка. Сінія ластовіци”, “Как салдат спас царя”, “Подвіг Купца Наголкина, “Єруслан Лазаревич”, “Житія святих”, та різні перекази рицарських романів.

Народ хмарами посувався по базару, приглядався, торгував, просто дивився (як от ми, бувало), кричав, галасував; а в сусідніх “берегах” (левади обставлені осоками й вербами, з річечкою або ставочком, та травицею) цілі кумпанії сиділи за пляшкою горілки, бубликами, та таранею і гукали: “Ой, там моя родинонька пить, гуляти вийшла”, або “Пийте люде горілочку, а ви гуси воду”, “Ой, вербо, вербо кучерява”, “Спить пяниця в рубленій коморі” . . .

А над усім цим сонце, сонце й сонце у синьому безодньому небі з білими хмарками . . . Рядом же скарбовий ставок, мов дзеркало, ясний, спокійний. В нього заглядує й небо, й осокори, і гори з садком та будинком пана Ящевського, а навкруги похилились очерета, в них хлюпаються дикі качки-чирки, й кричать дикі курочки. Пахне осокою й водою, а з базару несе таранею, бакалією та смолою, рогожами та свіжою упряжжю . . .

Ми молоді, нам весело вештатись серед цього натовпу, дивитися на незнайомих і наших, розглядати у ятках книжки й ікони на папері . . . Весело, радісно, а головне . . . літо, літо . . .

От, в такий день призначена була проба “автомобіля”. Тарасівським звичаєм, зібрались куми й кумочки, та приятелі. Перше всього випили по чарці, а далі до праці, щоб добре везло, а там і до проби . . . Чоловік з десять вилізло на воза, а двоє сіли біля коромисла, щоб рухати його. Гальми й руля, звичайно, не було: винахідник забув про них. Що багато насіло народу — то нічого, бо все одно їхати з гори. Сіли й рушили, — а з боку дороги великий натовп цікавих . . . Сонце світить, внизу шумить базар . . . Почали двоє рухати коромисло. Віз хоч і неохоче, а поїхав, бо все таки було згористо. Чим далі вниз, то все швидче, нарешті покотив так, що коромисло вирвалось з рук (бо гальми ж не було) і почало перекладаиною репіжити по головах усю компанію, раз уперед, раз назад . . .

Знявся крик . . . Вискочити не можна, бо віз, як паротяг дупить вниз, коромисло молотить, люди у возі кричать, ті, що край дороги, сміються й свистять, а внизу на базарі витріщили очі й бачуть, що уся оця комедія летить на них мов грим з неба . . . Нарешті врізались в базар, в ряди з горшками, кавунами й людьми та дрібним крамом . . . Крик, гвалт . . .

Цим скандалом закінчився винахід Тарасівського автомобіля. Багато ще було подібних винаходів у Пантелея, і, коли вони не так гучно кінчались, то усі були винаходами того, що уже давно винайдено. Сам він був дядько високий, чорнявий, досить гарний і дуже веселий. По смерті нашого батька купив у нас конну молотілку.

СИДІР ЗІНЬОВИЙ ХАРЧЕНКО.

ВЕЛИКОДНІ СВЯТА. Тепло, сонце, дорога потряхла у низинах, на греблях грузько. Стаєнні чорні коні запряжено у зелену бричку, — ми їдемо з празниковою візитою до Сидора Зіньовія Харченка: батько, мати, я, й Федько.

Сидір Зіньовий — заможний селянин, якого усі в селі поважають за розум, міцну і правдиву вдачу та хазяйновитість. Він має досить поля, гарну садибу, вітряка; хата простора, гарна, добре вшита (з хрестиками на даху), з ганком під залізним дахом, з зеленими віконницями. Хата на дві половини: парадна - світлиця, чистенька з мащеною долівкою. Широкі лави зі спинками по всій стіні. Вздовж хати до половини гарна грубка, далі зелена деревяна перегородка з дверми у маленьку кімнату-валькірик з невеличким загратованим вікном. Там стоїть "піл" — засланий темним килимом, з подушками, під якими в головах заховано невеличку ковану скриньку з грішми. Тут спить сам хазяїн. В головах же повішено образа і поставлено довгий спис, а на стіні висить рушниця. У великій кімнаті, довгий стіл засланий гарною скатіртю домашнього виробу. На передній стіні багато образів, завітчаних сухими васильками, що пахнуть на всю хату, і прикрашених гарними вишиваними рушниками: Це, здається, найкраща і найпростіща в селі хата, коли не рахувати хати Лаврона Бойка.

Сам Сидір кременезний, середнього зросту, широкоплечий чоловік з дуже гарним обличчям, свіжим, рум'яним, обрамленим короткою бородою. Одягається солідно, по хазяйські: добра чорна свита, або гарний бі-

лий кожух, підперезаний зеленим чи червоним, іноді жовтим поясом. Добра шапка на голові, або бриль у літку.

Сидориха — дуже гарна жінка, трохи вища від свого чоловіка. Риси лица тонкі, шляхотні і завше сумні. Мені здається, що у нас не було другої жінки більш стильової, шляхотно-делікатної і такої привабливої, але завше сумної! Кажуть, що причиною тому була тяжка вдача чоловіка. До того ж вона бідна була хвора на грижу. А що вже хазяйка, — то треба було подивитись на той двір, заглянути в хату, та покоштувати тих паляниць, що вона пекла! Так і казали: Сидоришині паляниці..

Дітей у них не було. Потім уже Сидір взяв собі за годованця дорослого парубка — сина Петра Шепеля (брата нашого церковного старости — Кузьми Шепеля). Перед цим він довго вивіряв та розгядав усіх хлопців на селі. Усиновивши того хлопця, він оженив його на чудовій гарненькій, маленькій Марії — дочці Івана Васильовича Харченка, бувшого скільки раз старшиною у нашій волості; і потім передав йому усе своє майно.

Зараз Великдень і в хаті все приготовлене для прийому гостей. На столі паска, крашанки, печене порося, ковбаси, смажені кури, сало, мед, горілка у великих карафах і чудові вишнівка з сливянкою.

Приїздить і дяк наш Пилип Оверкович Олександровський, такий же сивий, як і наш батько, у такому ж підряснику, а з ним Марія Андріївна — його жінка — гарна, в літах вже, з дуже привітним, молодим обличчям, якомсь схіжа на Сидориху.

Спершу співають “Ангел вопіяше”, потім батько “благословить трапезу”, і всі сідають за стіл. Хазяйка не сідає, прислуговує, а хазяїн припрошує гостей, і сам напів-сидить збоку на кінчику осла. Починається частування. Спершу по чарці простої (батюшка благословляє). Тим часом дяк береться за курочку і без

ножа розбірає її по кісточках так ловко, що біля кожної кісточки є місце! Артист був у цьому, такий же, як у співі. Коли уже всі в доброму настрою, Сидір викликає мене малого на двобій: виносить із спочивальні спис, і ми починаємо воюватися. Іде страшна метушня. Я нападаю на Сидора, він обороняється, а часом хапає мене на руки, підкидає до стелі, або садовить собі на плечі — бій страшенний, так що Сидориха було утихомирює старого. Через годин дві батько з дяком відїджають, а коли тут є мої брати старші (як на Різдво), то гулянка йде далі. Надходить хто небудь з сусідів і тоді уже йде справжня гуляня. У ночі присилаються по нас коні з дому, усі пращаємось, пють “на колеса”, потім “на коні”, а потім так. Сидір обдаровує паничів празниковими подарунками: кожному по старовинному Катерининському срібному карбованцю (пам'ятаю, що старші не брали і Сидір дуже ображається). Такі відвідини бували й на Різдво. Раз пам'ятаю, що я поїхав додому раніш, а потім у ночі привезли старших братів і двох Филиповичів (Петра й Івана), а третього “Сапартона” (прізвище) — семинаристів, що у нас гостювали — усіх без пам'яті. Мороки тоді було з ними!

І тепер, як згадаю Сидора, та його вітряки, що стоять за селом біля Галушкового займища, то зараз у голові проноситься мєльодія “Ой, потеряв соловейко голос” і чогось ввижається ясний, вітряний, теплий, квітневий день. А як пригадаю церкву й службу, та батька в білих, атласних ризах, вишитих квітками, то так і бачу сувору, урочисту постать Сидора, що завше стояв в правому притворі спереду, та його чудове “благоліпне” обличчя . . .

Цікаво, що цей чоловік ніколи не ганявся ні за якими почесними посадами і, скільки раз його вибрали старшиною, або церковним старостою, — завше відмовлявся. Але жертвував багато й усюди . . . Гордий і розумний був чоловік.

ЗВЕНИГОРОДКА.

МИ їздимо в Звенигородку до моєї старшої сестри Тані. Вона замужем за Климентом Світлінським, який після учителювання в Тарасівці пішов на службу в акциз. Вони живуть за містом в маленькому будинку, що виходить вікнами на поле (де потім було поставлено казарми для війська). У Тані маленький синок Яша, як то кажуть хворий на сухоти, але це не перешкаджає їй і її чоловікові бути веселими і в доброму настрою. Приходять гості: акцизник Віельгорський і домовласник Лаптев. Віельгорський має жінку, що курить цигарки, та пару досить швидких добрих коней. Приходить телеграфист Кондратьєв з гармонією і сестра його — Серафима, гарненька, зизоока панночка. Починаються танці під гармонію. А на обід був борщ, аж червоний від помідорів.

У вечері йдемо в гості до Марії Олександровни. Це молода вдова, що живе з старою матір'ю, в старій хаті, з старим садком, біля двоклясової школи. Кімнати в хаті М. Олекс. темні, старі, з особливим запахом, який буває в старих будинках, з глиняною підлогою, стіни мазані глиною, вікна маленькі на чотири шиби з мутними шклами. Звичайна міщанська хатка. На стінах старовинні гравюри, полинялі фотографії, а в одній кімнаті навіть якісь шаблі й пістолі (видко чоловік її був військовий). Вражають мене старовинні пістолі з тяжкими розширеними наконечниками на дулі (видно з XVII в.). Марія Олександровна дуже мила дама, досить гарна, живе й весела. Цілком під пару моїй сестрі Тані.

Звенигородка — місто з одною брукованою вулицею (головною), не тоне в болоті тільки через те, що тут пісковий ґрунт. Є річка Гнилий Тикич — широка, що

собака перескочить.. Є навіть лазня десь внизу, коло річки, куди воду тягнуть з великої криниці двома цебрами та вирлом з конякою. Тут є головна крамниця—бакалія й мануфактура — Пахлова. Але у нього мало беруть взагалі, бо він, яко кацап, дере й не дає кредиту.

Більшою популярністю користується жид Чорноморський — тут дістанеш чого хочеш, від сукна, лямпи, посуду до оселедця, якого так гарно можна зісти з жидівською булкою у хазяйській кімнаті по за крамницею. До того ж у нього й винниця, а в ній знайдеш усякі горілки, роми й вина.

Є в Звенигородці й “Моди шляп — Хава”, а рядом навіть папірова крамниця Юдицького. А для тих панів, що оддають свою білизну до прання, а не перуть її вдома, та сушать у садку на мотузках, — є “прачешная” Полонського (сина його я зустрів в Голлівуді, Каліфорнія в 1927 р.).

Є тут аптика Савіцького, де така чудова зельтерська вода у зелених пляшках за 5 копійок! Корок стріляє, як з рушниці, вода бе у ніс газом, куди ліпша ніж та, що наливають з балону, яку можна купити й випити в спеку на вулиці, з брудної грубої шклянки. Але фактично і ця добра, хоч і смердить вапном, бо дуже холодна, осідає на шклянці біленькими, срібними бульочками, та забиває дух . . . А сонце пече, як скажене, по улиці літають хмари піску й пороху; рядом наша бричка пахне шкіряним фартухом і краскою, а коні мокрі; на козлах Матвійко у новому кашкеті, батіг з китицею з волічки на новому бичиську.

Є в Звенигородці три лікарі: один поляк Грінцевич, другий жид - Варшавер, жінка якого грає на роялі і, як водиться в таких містах і положеннях, розказує, що вона учениця Антона Рубінштейна (і тепер ще можна таких учениць зустріти в провінції). Третій — доктор Філіц — у якого лікується наша родина.

У всій Звенигородці є один двохповерховий будинок

— Поліція. Є також “Собор”, Покровська церква і костел. Як виїхати за костел через Тикич, то на горі верст за п'ять, в садах село Озірна, а далі Водяники. В Озірні піп Шиманський, біднючий, але його доньки гарненькі “гнуть фасон”. А у Водяниках живе мій товариш Вася Більневич. Його батько хазяйновитий, багатий, огрядний піп. Старші брати його Іван (женився на Єлі Кошиць у Кирилівці) і Петро, — великі “каваліри” й люблять карти.

Трохи збоку, ліворуч Звенигородки, в лісах село Хлипнівка, там наш знайомий, гарний, не молодий уже піп Турчанович, а ще далі — Неморож, де живе о. Миколай Крижановський.

Коли виїхати з міста на Кринички (така балка в Звенигородці), то попадаєм на широкий степ, по якому тверда, як камінь, дорога веде на Гудзівку, де біля ставочка стоїть (по моему природна) гора-могила, що насипав, як кажуть, легендарний козак Гудзь. На ній у козацькі часи висів великий дзвін, що збирав на раду козаків. Так розказували старі люде. Піднявшись вгору по дорозі, біля нашого поля й ліска “Попів Ріг” — попадаємо уже на нашу дорогу до Тарасівки.

Звенигородка місто давне, відоме з 16 ст., як замок, а тепер страшенно сумне й нецікаве. В мої часи там не було навіть готеля, а був “Заїзд” Винокура... Заїзд це досить великий дім, в якому на фронті замість дверей брама. Коли відеш, то спершу треба проїхати прохід в будинку, з дверима по обидва боки (двоє, троє дверей) — це так звані “номери” — кімнати для подорожніх, а далі великий з яслами двір (критий), де подорожні ставлять повози й коней. Кімнати — це тихий, безвиходний, провінціяльний жах: канапа вищирилась пружинами, два стільці, столик, миска для умивання, а на стіні портрети двох Ротшільдів і барона Гінзбурга.

Тільки приїхав, — просовується голова мишуриса: “Може панич хочуть діфчинки!?” — далі пошепки, склав-

ши два пальці бубликом, а решту одставивши: “гимнажистки!” . . .

А їсти дають “фіш” (фаршировану рибу) з жидівською смашною булкою, “цароцки” і “пари пиви наверх” (дві пляшки пива), або просто “з пивом наверх!”

Великий наш приятель — це кравець Борух Володерський. У нього одягаємось усі. Дійсно він шие так, що не сором у Києві ходити в костюмах його роботи. Шие він не поспішаючи, так що треба часто заїздити на примірку, сидіти літом в його прохолодній “залі” з земляною долівкою, ясно-вчищеною мідною посудю, та підсвічниками у шафі за шклом, та з тими ж Ротшільдами на стіні. Крім цих Ротшільдів висіла ще картина “Дружественное Свіданіє Трьох Монархов”: посередині німецький цісар Фридрих-Вільгельм I з великими сивими бакенбардами держить за руки — лівою — російського царя Олександра II, а правою — австрійського цісаря Франца Іосифа. Всі вони в ріжного кольору штанях. У російського царя чорні бакенбарди, у австрійського — руді.

А в сусідній кімнаті, видно через двері, дочка Боруха повненька Фаня сидить з нареченим. Довго мовчать, він дивиться на неї, а далі тремтячим голосом (мабуть від почуття) починає тихенько співати: “Ваші чорнії гляза, режут серце без ножа . . .” Вона спокійно дивиться на вулицю, де діти граються з білими козами, курява лежить лавою, валяється лушпиня від кавуна, а на сонці, от-от згорить наша бричка з кіньми й Матвієм, що дрімає на козлах . . .

Був ще другий “поставщик” нашого дому — Ицько Кац. Той шив нам хлопцям чоботи, коли учились у Бурсі. Потім, коли були ми в Семинарії, чоботи купувались у Києві. Я робив чудові черевики у Войченка на Олександрівській вулиці (5 карб.) і вже після Академії один раз у Штольмана (німець) на Крещатику, чудові, на

м'якій підошві з лосиної шкіри, та на високих закаблуках (обцасах). Але ж і коштували вони — 15 карб.!!

Кац був дуже гордий нашими замовленнями, а ще більш тією печаткою, якою висмлював на підошві біля корка: “Іцко Кац”.

Там же була й “Каретная мастерская Богуцького”. Брати зробили у Богуцького санки — “козирки”. Як приїхали до дому, то ми жажнулись: це був якийсь помальований зеленою краскою “ковчег” — вузький, та довгий. Потім ми для сміху запрягли у ці санки в простяж шестеро коней, поїхали в Звенигородку, підїхали до якоїсь бідної жидівської хатки, та огорнули хату так, що санки стояли перед дверми, коні круг хати, мабуть передня пара могла тягнути сіно з “седзєня”. Люди ставали й вигукували: “Ой, сани ж!!” Потім ті сани розрізали на двоє і з одної частини вийшли невеличкі сани, які нам служили аж до батькової смерти.

Було у нас і не без мистецтва! Жив тут кривий маляр Врублевський, який так націоналізував всі сюжети на образах, що всі святі були одягнені або як кацапи, або мали якусь кацапську деталь в одєжі, напр. червона сорочка-косоворотка під пояс-шнурок. В Тарасівській церкві біля правих дверей в іконостасі ставилась у піст ікона: “Положеніє во гроб”. Там Йосип Арімафейський в високих чоботях, плисових чорних штанях, кацапській сорочці-косоворотці малинового кольору, поясок-шнурок з китичкою, а на голові старомодня жидівська шапка з футром та гострим плисовим верхом.

Щож торкається музики, то вона була репрезентована двома “бальними” оркестрами: Рефуля і Горбатого.

Рефуль поважний, маленького росту, балухатий жид, завше гарно одягнений, у візитці. Під очима має мішки, лице не виспане, бо грає по ночах балі та весілля. Досить гарний скрипак. Має “Капелу” в 12, а в екстра - випадках 16 чоловік. Бере дорого. За

2 дні, сестриноного весілля взяв з нас 40 карбованців! Його оркестр робив на мене велике враження, бо там було багато скрипок, контрабас, мідні й дерев'яні струменти. Бувало, як почнуть вальс “Невозвратное время”, або “Кліко”, “Теплий ветерок”, чи “Тігрюнок” або “Мерседес”, — то слухав би все життя. Тромбон ухає, контрабас стогне, флейта свистить, клярнет “наливає звука”; корнет іноді, мов зухвалий юнкер, виведе таку фіорітуру, що потім треба виливати з нього слину; скрипки другі засапались та вигоцують ритм. Музиканти сидять за столом в сінях, а спереду всіх у залю — сам Рефуль . . . Припав до скрипки головою й міцними, еластичними пальцями викликає з неї цілу річку звуків, лагідних, сильних, веселих, журливих, бравурних . . .

А як вдарить мазура! Ото була музика! Сам аж виросте, лице стане веселе, огні в очах, на смичку вже повисло скільки одірваних волосків, — скрипка ж, як скажена! — просто кусає за ноги, як собака. А усі додають до цього свого вогню: з контрабасу просто клоччя летить, клярнет вилітає, як пес на пожар, а в деякі менти, особливо пекучі, барабанщик так шпарне у тарілки, що хазяйка кидається в їдальню, думаючи, що гості б'ють начиння.

А як мило та любо проводиться “лянсе”, особливо фермат у четвертій фігурі, коли дама робить реверанс, а кавалір їй низенько вклоняється!

Я не кажу вже про той страшний “шабаш відьм”, коли після вечері, перед світанком йде “метелиця”, й усі старі стають в коло з молодю! Буває так (у літку), що за курявою не видно нікого — одні ноги, тай то тільки коли нахилияться вниз!

А як подано ранній сніданок перед розїздом (на світанку, коли вже гасять лампи), а в гостей обличчя зелено-сіро-жовті, — тоді для шефа окрестру починаються жінки. До столу, де снідають, підходить Рефуль і оголошує: “Кирилівські панич, на добридень!”, “Гарасівські Панич, на добридень”, “Озирянські баришня,

на добридень!", Кереливські баришня, на добридень" — і грається кожному щось уже по бажанню Рефуля, який зараньше добре спостерігає, хто й що найліпше танцює. За це треба платити, хто що може.

А при загальній урочистій вечері в ночі завше був номер "для слуха". Найчастіше це була "Полька-соловей" — якась песа для скрипки — соло з рефреном у формі польки, де скрипка імітувала соловія. Тут Рефультові повне поле для вільної фантазії і на позиціях і, навіть, поза кобилкою! Він робив це знаменито, а оркестр щось тихенько підогравав, поки не впадав бадьорою полькою фортісімо в рефрен.

Меньш художній та більш дешевий оркестр — була "музика" Горбатого. Його прізвище було інакше, але він дійсно був горбатий, то його так і прозвали. Максимум до якого він доводив свою капелу був 10 чоловік, звичайно ж їх було шість. За вечір він брав 15 карбованців. Виконня було не те, але музичні номери тіж самі.

Ці капелі привозились і одвозились до міста кінями. От же, побачивши на дорозі отаку підводу накопичену жидками з інструментами, та спитавши фурмана, звідки він, — можна було знати, де сьогодні "баль з музикою".

СУСІДИ.

ОТОЧЕННЯ наше складалось з сусіднього повітства. Попи бували один у одного “запросто” дуже рідко, хіба найбільш близько знайомі, напр. ми й Кирилівські Кошиці. Для більш урочистих прийомів давались “балі” з музикою. Тут зіджалось до нас майже усе близьке повітство. Яких тільки повозів тут не було, починаючи від старовинних бричок і кінчаючи фаєтонами та ресорними дрожками. З екіпажу, коней, та убрання кучера складався певний комплект “виїзду”, який вважався річю першорядної ваги й найліпшою презентацією. Я уже не кажу, що для кучерів це все було “альфа й омега” всього світу: треба було тільки глянути, яким паном сидів кожний з них на козлах, коли чудові коні запряжено в “англійську упряж” при фаєтоні! Тож, при зїзді гостей для нас малих було цікаво розглядати “виїзди”.

От “баль” . . . Приїздять Кирилівські. На одній підводі отець Олексій Кошиць з “тонною”, але дуже симпатичною попадею Мотроною Фоминичною, а на другій — сини й дочки: Єля, дуже гарна повненька дівчина (симпатія мого брата Митрофана), Ліда — сухова, якась сувора. Ліза — чудова блондинка з чорними очима. Сини: Митрофан — високий блондин (він мені не подобається, якийсь самоупевнений), Павло — теж високий блондин з великою шевелюрою й в димчатих окулярах. Він має чудового тенора, але ми ще не знаєм, що з нього вийде в будучині відомий оперовий співак. Григорій — парбучак, і, маленький мого віку, Семен. Це наші найкращі знакомі, до того ж рідня.

Приїзджають Маринські: Отець Іван Березинський з жінкою, дочкою — Афанасією Іванівною, негарною,

досить літньою панною, та синами — Петром та Іваном. Симпатичні люди. Отець Іван особливо імponує мені: він “Благочинний”, і від нього приносять нам іноді “курсорію” (обіжник) з оповіщенням “благочинницького зїзду”. Курсорію цю приносить спеціальний пошланець, який іде од села до села пішки! Я не знаю, коли та курсорія доходила до свого кінця при такій швидкості.

Далі — Пединівські: Отець Олександр Волков з товщенною попадею, та з дочками: красунею Юлею, Олею, Лідою, яку звать чогось “цап”, але гарненька вона була на причуд. Юля — бльондинка. Після Єлі Кошиць це друга симпатія мого брата Митрофана. Оля струнка-шатенка. З ними брати, — дуже симпатичні хлопці: Ваня й Вася, товариші моїх старших братів.

Приїздять і Майданівські: Отець Іван Тихий з невимовно поганими дочками: Стехою і якоюсь меншою, що ми прозиваєм “маккасіном”; та синами — Федьою і Кирюшою. Федьо дуже гарний, але має нахил до чарки, як і батько, а Кирюша вражає своїм високим ростом. Попада ж товста, як і Пединівська, так що разом з Будищанською-Скрипчинською, як сіли у трьох на нашу рипсову канапу, то зразу провалили її. Коні Майданівських малі й погані. Добрих трудно було мати, бо парафія була убога, і жили вони бідно. Одного разу, правда, зібрались були на нові коні, хоч і маленькі й не показні, але все таки пристойні. От раз же попада і приїхала до нас похвалитися, так начеб то, по дорозі, з Звенигородки (хоч дорога лежала зовсім не через Тарасівку). Сидимо за столом та пем чай, а коні й бричка стоять біля ганку, бо заїхали, бач, “на одну хвилинку”. Враз, хтось протарабанив возом по улиці. Наша гостя, як схопиться: “Ой, поносили! Поносили!” цеб то нові коні понесли бричку з кучером, з жиру). Ми вискочили надвір і бачимо — бричка стоїть на місці, кучер спить на козлах, а

коні поклали один другому голову на шию, та теж дримають. Вийшло трохи ніяково . . .

По Майданівських — приїздять Будачинські: Отець Іван Скрипчинський (сестри кажуть на нього “рижий скрипа”), з молодого товщеною попадею. Старий Юдко, що їздить по попівських домах, та шиє підштанники й переносить новини, за що мій батько зве його “Єпархіальні відомости”, розказував, що якимось задумали поїхати Скрипчинські до Звенигородки (Юдко тоді шив у них). От подали бричку, дешевеньку й не дуже стійку. Спершу сів батюшка, а потім “вийшли матюски (матушка), та й поцали вилазити на брички: стали на піднізки, узялись обома руками за руцки, хотіли вилізти, тай перекинули усю бричку разом з батюски. Бідні батюски зламали собі нога!”

Далі приїздять Журавські: Отець Миколай Кротевич з синами — Петром і Іваном (як у Березницьких).

За ними Козачанські: Отець Іван Левицький з попадею, — дуже “тонні”, манірні й мені не до вподоби.

Бувало, що іноді нагляне з Сегединець отець Андрієвський, теж з товстою попадею. Взагалі, крім моєї мами та попаді Березницької, усі попаді були на диво “огрядні”, так що коли яка проходить по хаті у шовковій сукні, а на сукні маса усяких оборок, бантів, та стрічечок, то просто шумить, як хмара. Панночки ж, крім Майданівських, були одно одної кращі. Всі жили в достатках, так що “баль” тягнувся іноді два дні, а весілля найменше три, а той цілий тиждень. Випивалось не мало, гралось у карти, молодь танцювала під музику Рефуля, або Горбатого. Фортепяна мали в домі майже всі цопи, крім Будищанських та нас. Але давати танці під фортепяно, вважалось поганим тоном, та ознакою бідности, — це можна було “так собі” потанцювати, коли пристей, то без Рефуля не обходилося.

їдеш, або зайдеш без запрошення. Коли ж збирали велику ролю при забавах грав спів хором. Не було

ні одного “вечора”, або весілля, чи просто гостювання, щоб молодь не збиралась десь в садку або в залі і не співала хором. Співали тільки українські пісні, а з російських було дві, чи три, не більше: “Солов’єм зальотним юність пролетела”, “Вечірній звон”, “В бурю во грозу” (з “Жізни за Царя”), і ще якісь. Балакали між собою старші — по українськи, а молодь, що приїздила з Семинарії та гімназій старалась “гандаляпати” по російськи, кажу “гандаляпати”, бо це була така російська мова, що правдивий росіянин напевне утік би, почувши її. Наприклад: якась попадя розказувала, що хтось щось загубив, а друга питає: — “І штож, нашлась ета потеря?” або були такі вирази — “майте ввіду” “зделат предлог” (посватався), велике зеркало звали “тавалет”, рукавички — “палцатки”, наколку на голові — “хваншон” і т. п.

БУРСА.

МЕНЕ віддають у Богуславську Бурсу (Федько був уже у 1. клясі, а я повинен був вступити до “приготовительної” кл.).

Перше всього треба було мене обмундирувати. І от мені зроблено: тонкого полотна сорочки з одкладним ковніром, до них краватка, така, як тоді була в моді — чорна, вузька стрічка, на кінцях вишиті якісь квіточки. Завязувались бантом. Далі: піджачний костюм, жовтуватий, парусиновий, в зелену клітку, гудзики жовті, рогові, досить великі; штани “на випуск” поверх чобіт. Чоботи з халявками, на підковах (найвищий бурсацький шик). Робив їх Ицько Кац в Звенигородці, та шей на підошві висмалив свою печатку. Чобітки “Єлецкого товару” (юхта) “до рицини” (не до вакси), то б то, мастити їх треба рициною. Штани можна випускати поверх халяв і запускати в халяви — це уже торкається метеорології. Пальто зроблено і мені й Федькові з “бобрику”, якогось майже вишньового кольору. Крім звичайних кишень є ще дві продовгуваті — в глибині душі гордий. Як пальта, так і костюм робив “придворний” кравець Борух Володерський в Звенигородці. Який картуз і яка шапка — не памятаю.

Білизну й костюм укладено в одну досить велику скриньку разом з Федьковими річами. В тій же скринці наші підштанки з грубого домашнього полотна, носові хусточки і багато білих онуч (панчіх ніхто не носив). Крім того, там же наші книжки - підручники. Збоку шуфлядка з олівцями, перами, ручками, квадратиком, а на відкидній верхній ляді — друга шу-

фляда — більша. Там по 2 десті білого паперу і по 2 — сірого. Крім того, там різні коробочки з картинками-подарунками-сестри Дори.

Крім того напасовано різні “галди” (на бурсацькій мові це той провіант та гостинці й ласощі, котрі кожний привозив з дому). Там і коржики, й печені кури, й сало, й калачі, паляниці, різні сухарики і багато чудових яблук та груш, варення й мед. Але це все впаковано окремо.

Іде зо мною батько, мати й Федько. Запряжено бричку шестериком: чотири в корінь, а два у простяж. Причеплено дзвінка з боку правого переднього коня. Ззаду за бричкою впасована ціла копиця сіна, в ногах у кучера мішок вівса й відро.

На дворі хмурно й мокро. Майже два тижні ліпив дощ, на дорозі болото, через те й запрягли шестерик. Виїхали ранком . . . Коні біжать весело, бадьоро й швидко. Треба їхати більш сорока верстов. Попасати будемо в Шендерівці у “тьоті Маші”, так батько зве жидівку шинкарку. На душі трівожно й весело . . .

Проїхали Будища, минули дім Енгельгарда з садком і високою вітряною помпою над криницею; проїхали коршму “Рим”, де схрещуються дороги з Кирилівкою й Будищ на шляху до Моринець. А ось і Моринці, всі в садках — здоровенне село з великою церквою. Виїхали з Моринець, перескочили яр, піднялись на взгірря. Пішли гори й байраки вкриті темними лісами, холодними в середині, синіми здалеку, коли дивитися на них з гір. Праворуч вдалечині біліє Стеблів з білою цукроварнею. Нарешті ми на горі: перед нами на дорозі здоровенний, мурований, старий вітряк, а під ногами містечко Шендерівка з величезним ставком по той бік під крутою горою, на яку піднімається дорога на Богуслав. Кучер Грицько Лихо ловко править кіньми і ми з “шиком” спускаємося в містечко до шинку “тьоті Маші”.

Коршма “тьоті Маші” стоїть на єдиній і головній

вулиці. Входити треба в зелені шальовані двері. У великій кімнаті з земляною долівкою, за деревяними ґратами стоять бочки з горілкою: знизу три великі, на них дві менші, а на горі маленький бочонок з “шпиртом”. Крани на бочках здорові, мідяні. На полицках стоїть, а на ґратах висить, ріжний, темний, мідний, або цинковий посуд: кухлі, “кручки”, “бички”, “півкварти”, “кварти”, “око” і т. д., а також бублики і тараня. В хаті страшений дух сивухи, земляної підлоги, махри (тютюн) і ще чогось специфічно шинкового.

Нам дають окрему кімнату через сіни: такіж зелені двері, одно вікно, стіл, два стільці, неможлива канапа, той же самий дух, але в шафі за шклом ріжний мідний, ясний посуд, а на стінах портрети Ротшільдів і французького банкіра “Барона” Гірша (чи Гірса) . . .

“Тьотя Маша” — дуже мила, середніх літ жидівка, голова повязана хусточкою, яку спущено вниз поза вуха. Мило розпитує нас про наші родинні справи, приносить фаршировану “фіш” (гефілте фіш), карафку горілки, дві пляшки неможливого пива і чудові жидівські булки. Апетит страшений. Коні поставлено в “заїзд”. Грицькові ви-несено “кручок” горілки, — він обідає салом з часником. Мені хочеться усього: і риби, і сала, і курки, бо все таке веселе, надзвичайне, миле й гарне.

Перестоявши годин дві, знов у бричку й гайда далі, мимо здорового ставка на гору до Сидорівки. Коні біжать чудово, все прояснилось, показалось сонце, зазеленіли навкруги ліси, засиніли обрії, зажовтіли лани, заблищало блакиттю небо з рештками біленьких хмар. З височенної гори — з одного боку стіна, з другого провалля — спускаємось в Сидорівку біля цукроварні Смирненка. Завод зостається ліворуч з боку, а дорога веде в село непролазною баюрою біля невеличкого ставка та старої церкви. Скільки раз, і в яку б погоду я не їздив Сидорівкою, ця баюра ніколи не висихала і коні тонули в ній майже по черево.

За Сидорівкою дорога тверда, широка й вигідна — тут трохи піскуватий ґрунт. Через невеличкий яроч знов угору і такими ж високими кряжами до Киданівки. Киданівка лежить у великому яру. Спускатись треба з дуже крутої гори. Село нерадісне й неутульне. Прямо перед очима по той бік села здоровенна економія з клунями, возовнями, воловнями, кошарами, стіжками, оже-редами. Але це все розкидано незатишно й непривітно. Швидче, мимо! . . . Далі лісок дуже милий, а ліворуч десь ховається в деревах Комарівка, її не видно, але вона там. Вихопились з лісу і опинились на високій горі, внизу Хохітва з старовинною церквою, вкритою синім дахом з золотими зорями; ще далі розлогий луг, по якому веться чудова, ласкава, приваблива Рось, а за яких верстов дві — висока, шпильста гора, на якій біліє Богуславський Монастир, а за ним по одному пологому, а другому високому берегу розсунувся Богуслав. Ліворуч нас, на полі зза гори виглядає червоний дах білого будинку — це Бурса. От воно . . .

Скільки раз мені потім приходилось проїзджати цєю дорогою туди й назад, вона мені ніколи не докучала. Навпаки, робилась щораз кращою й ріднішою. Залежно від пори року та від погоди вона набірала завше нових красот та цікавості.

Наприклад, їдемо з дому після Різдва. Виїхали пізно, так що в Шендерівці були майже перед вечером. Нас бурсаків було аж чотири пари саней. На перших я з братом Федьком, далі сани нашого дядка з Володьою та Венедьою Олександровськими, та Ваня Ходзіцький з батьком з Будищ, а на дорозі пристав до нас в своїх саннях Кирюша Радзівський з Комарівки. Між Шендерівкою і Киданівкою впала темна ніч. Мороз стояв страшений. Коні всі обмерзли інеєм, а на зупинках з них стовбом йшла пара. Ми залякли у своїх кожухах, та хустках намотаних на шиї й голови. Чутно було тільки скрип полозків та храп коней. Небо чорно-синє, а на

ньому така безліч великих, ясних зір, що здавалось, воно все палахкотить вогнем. По землі ж стелеться морозний туман, що добирається прямо до кісток. Кожухи біля ротів позамерзали, а бороди у візників — купа снігу (з нами їхав Петро Панасенко, наш церковний сторож). Іноді вони схоплюються з саней і біжать рядом з кіньми, щоб загрітись. Ледве добрались до Киданівки і насилу впросились у якусь хату перегрітись. В хаті руки й ноги почали одмерзати і пішли такі зашпари поза шкірою, що хотілось кричати. Тільки раннім ранком рушили в дорогу і на сніданок були в Богуславі.

Або ось рання весна . . . Мене везе після “масляної” в Богуслав моя старша сестра Домця. Вона дуже гарна, досить повна дівчина, в прекрасній зеленій, шовковій суконці: “баска” тісно охоплює фігуру. Суконка закрита і шия оточена маленькою смужкою білого кружева (рюш). На шиї золотий круглий медальон з перлами й бірюзою. “Баска” застібнута цілим рядом кругленьких гудзиків, якихось особливо гарних. Спідниця . . . трудно описати, це дуже складна річ: багато бантів, оборок, плесіровок, стрічок, а ззаду величезний “турнюр”. Ніжки гарні, стрункі, з високим підйомом, в гарних черевиках. Темні коси зложені на голові коронкою. Одягнена в лисячу шубу, в руках “муфта”, на голові гарнісенька шапочка. Брови чорні, густі, очі сміються . . . така мила, гарна, я її так люблю . . .

Як виїхали з дому було морозно, але сподіватись на санну дорогу трудно, — покажись сонце і все потече. Але виїхали великими зеленими саньми “на підрізах” і одною парою рудих “стаєнних” коней — думали проскочимо; а тут виглянуло сонце і все потекло річками, — правдива весна. Небо ясне, сине, тепле . . . Ліси в мареві . . .

За Шендерівкою уже не було снігу, а цілковите болото. Підрізи врізуються в землю, коні перестали бігти, а далі едвє йшли. Тільки в пізній, теплий, вогкий ве-

чир добрались до Богуславу. Прийшлося Домці сидіть днів зо два та чекати морозу. Не знаю вже, як вона доїхала додому.

Або: їдемо додому на Великдень. Було болото й за намй прислали воза й робочі коні. Візником — той же Петро Панасенко (церк. сторож). Виїхали холоднуватим, сірим, вогким ранком. Всю дорогу співали з братом “Да ісправиться” Бортнянського. Якийсь такий празниковий настрої! Петро ж увесь час читав напамять, слово в слово “дванадцять утрених Євангелій” одну за одною . . . (А сам був неграмотний!). З пів дня почався дощ. Дорога стала тяжкою й неможливою. Лило, як з відра. Уже була ніч, як ми тільки наблизились до Моринець, а звідси додому ще п'ятнадцять верстов. Дощ нарешті перестав, віхали в Моринці, — ні одне вікно не світиться. Сади чорні, чорні понависали над вулицею, так що й дороги не видно. Тихо, навіть собак не чути. А здалеку, десь з “берегів”, лине якась сумна, самотня мелодія: хтось, десь, кудись, до когось іде, чи то вертається і повним голосом співає пісню — “Калинонька та малинонька, чом не рано зацвіла!” Чудова, знайома мелодія . . . Стає сумно й самотно.

Заїхали ночувати до якогось хазяїна, Петрового приятеля. Памятаю тільки велику хату, старий, здоровенний садок. Все яблуні та груші — гарні, високі й темні, так що й невидно сірого неба. Ранком хазяїн нагодував нас і дав нам на дорогу по великому червоному яблуку. Додому приїхали аж у полудень. Пропустили й “Вербу”, що святити вчора . . . А це не аби яка неприємність. Бо завше підїжджаємо додому, коли святять “Вербу” після вечерні й утрени. Народу біля церкви багато, постелена на землі верба. Чується весна, земля чорна . . . далі празники — свята. Радісно . . .

Або ще така картина: після Великодня їдемо в бурсу — я й Федько. Коні — четвертик — запряжені “в корінь”. Але Федько умовився з візником Микитою, що

візьмемо у воза “стяжну” упряж і передню штильвагу (добавочну), щоб у дорозі перепрягти четверик у “простяж”, та приїхати в Богуслав “шиком”. Так і зробили. Батькові не сказали ні слова, бо не дозволив би. Суворий був чоловік. Але для їзди “стяжком” треба спеціального “стяжного” батога, довгого, з плетеним волосяним тонким наконечником на чудовому, гнучкому “бичиську”. Бо увесь “шик” полягає в тому, щоб “палить” (ляскати) з того “бича”, наче з пістоля.

Чудова весна, дерева тільки що розпустились, навкруги все зелене, поля наче вкрито килимами. Небо ясне, повітря легке, тепле . . . Їдемо проз Моринський ліс (за Будищами), що тягнеться верстов на чотири. Дорога проста мов шнур. Їдемо ходою і доплітаємо того батога, бо був ще не готовий. Нарешті все готово, червона китичка біля бичиська на батогу, мов зоря. Наконечник довгий, з кінського волосу . . . Перепрягаємо “стяжком” в корінь; “Патлатий” та гнідий (руді), в передню пару—“Качур” і “Мужик” (чорні). Дорога м’яка, коні одпочили за чотири верстви ходу. Ляснув бич, четверик підхопив, мов на крилах, тільки гаї та поля збоку пролітають! В одну мить промайнула дорога і над вечір ми з страшенною пальбою “з бича” віздимо в Богуслав, дивуючи усіх міщан, та викликаючи заздрість у бурсаків . . .

Потім ці батоги, та мистецтво ляскати ними увійшли у нас в таку моду, що у вечері літом, після занять, Федько бере батога і починається перекликання: Федько в дворі Федорця бє, мов з пістоля, а Кротевич відповідає за пів верстви з кватири Богородицького.

Але кожного разу, як виїдемо з Хохітвянського лісу і перед нами розстелеться вдаличині Богуслав, та як повернеш ліворуч голову, та глянеш на червоний дах (потім зелений) бурси, — то наче серце увірветься. Так наче тебе везуть на каторгу, такі приємности чекали нас в тому будинку. Але не буду забігати наперед . . .

Отож ми приїхали (краще, мене привезли) для вступу у ту бурсу. Треба було тримати іспит. Як раз тоді Бурсу перевели з монастиря в новий будинок на полі, біля Покровської церкви. Будинок був гарний, на два поверхи. Внизу було помешкання управителя, інспектора, бібліотека, канцелярія, роздягалка і приготівельний клас. На горі: Учительська кімната, 1, 2, 3, 4 класи і рекреаційна зала (потім її переробили в церкву).

Зупинились ми на квартирі у Федорченка (де уже рік жив мій брат Федько). Це була звичайна міщанська хата на дві половини, — в одній жив хазяїн з родиною, а на другій були бурсаки — “квартиранти”. Хазяїн старий Федорченко, або Федорець був строгий, високий, суворий, з невеличкою сивою бородою чоловік, ходив завше в сірій чумарці, або критому сірим “черкесом” кожушку. На голові невисока смушкова шапка, або міщанський суконний картуз. Чоловік був надзвичайно доброї душі, хоч суворий та мовчазний. Коли йому приходилось де вихилить чарку, то тоді тільки “отверзались його уста” і він приходив до нас, та співав “Янгол Вопіяще”. Стара Федорчиха була досить повна, колись гарна жінка. Одягалась у вишивану, а часто гаптовану білим українську сорочку. На шії одна низочка намиста з золотими дукачами. На голові міщанська повязка — “кичка”, шовкова у свято, міньонового кольору. Спідниця — або темна у квітах, або брунатна в полоску. Дуже добра, мов мати. Мали вони дві дочки й сина Гриця, що вступив разом зі мною у Бурсу. Старша дочка Олена була якась “невдала” дівка і, як то часто буває з такими в родині, її було запряжено в чорну роботу. Вона тільки й знала, що носила з річки до хати воду, та усе мовчала, як батько. Меньша — Федора — дуже струнка й гарна. Особливо вражав колір її лица: ніжно-рожевий, прозорий; не можна було не пригадати квіту олеандру, коли дивишся на неї. Була весела, щебетуха. Але долі не мала (я її потім уже

в 1908 році бачив, жила, бідна, поденною працею). В свято одягалась так, що любо було глянути (це взагалі був одяг Богуславських міщанок). Голова була повязана рядком стрічок, які спускались на плечі (їх менше ніж у сільських дівчат), іноді гарна квітчаста шовкова хустка. Одягалась в ніжнього кольору “спенсер”, щось подібне до жупанка з рукавами, до стану, з пелериною на плечах. Ця пелерина була іноді з другого матеріалу. На грудях багато низок дорогих коралів, грубих, справжніх, перенизаних золотими та срібними дукачами. На кожному рядку було дукачів не менше п'яти, а на останньому навішувався самий великий, золотий, а також хрест. Таким робом на шиї було усе приданне дічини. Цього намиста іноді бувало рядків по десять. “Спенсер” іноді робився з “коврової” перської — плюш-матерії. Такаж спідниця. На ногах чорні (кізлові) сап'яниці з жовтими підковами. Вдома в будень вона носила вишивану сорочку й невеличку низочку намиста. До речі, повинен сказати, що такого шляхотного українського типу, як у Богуславських міщанок, трудно знайти: тонкі гарні риси обличчя, прямий носик, чорні брови, і у всій постаті щось . . . що каже про гарну шляхотну породу. Балакали ж усі міщани чистою українською мовою. Тоді не було навіть і натяку на маларасейський жаргон, і хто по російськи калічив свою мову, дражнили паничами й піднімали на сміх.

Хазяїн був кожухар, через те у дворі завше стояли великі бадді (бочки) і шаплики, в яких у квасу з висівок кисли овечі шкури. Тіж шкури висіли на дворі на жердках. І в цей перший період їх обробки повітря все смерділо чимсь кислим і досить огидним. Потім уже, коли шкури вичинялись, розчісувались та білились, повітря уже не було таке затроєне, але все таки досить чути було. Це була для нас невігода, але з другого боку було добре, бо з обрізу цих шкур ми шили чудові мячі, набиті повстю. Кожухи робились білі з гарними від-

логами з дрібного баранчика, отороченого сивим смушком. На боках кожухи обшивались червоною шерстяною мережкою, а по полах внизу обкладались різними узорами з кольорового сап'яну. Хазяїн возив їх два-три рази на рік у м. Боярку на продаж, — вантажив возів два, три. Я думаю, що він мав добрий прибуток, бо держав двох челядників: Ничипора й Захарка. Ничипір був кремезний середнього росту парубок років під сорок, дуже солідний. Захарко чорнявий, гарний, молодий хлопець. Ми з обома дуже дружили.

Федорченкова хата стояла над річкою Свавілкою (притока Росі). Город спускався до самої річки. Річка була маленька, чистенька, обставлена старими вербами й осоками, мала дуже м'яку гарну воду, котру вживали до пиття. Купатися в ній — була невимовна насолода. Сама хата не дуже велика, але у двох кімнатах жило нас учнів з 8-10. "Койки" (ліжка) були приставлені одна до одної по під стінами. Посередині стояв стіл заляпаний чорнилом, та зрізаний кишеньковими ніжками. В кутку висіли образи, один — гравюра, страсті, чи що. З боку на стіні портрет Комісарова, того самого, що врятував життя цареві Олександрю II від замаху: Комісаров сидить на кріслі в дворянським мундурі, збоку шпага, а його жінка в московським національним убранні — сарафані і кокошнику — стоїть біля нього, поклавши на плече руку. Це була олеографія в стилі "патріотичних народніх" картин. Вона нам так подобалась, що ми весь час стріляли в неї з лука, наклавши замість стріли здорового цвяха. Все лице у Комісарова і його жінки було побите цим цвяхом, і чогось його зі стіни не знімали, а так він і висів там цілих три роки, поки я жив у Федорця.

Так от, вогким серпневим ранком повів мене батько на іспит. Спершу йшли здоровою площею, вкритою зеленою травою, яка від дощу здавалась особливо свіжою. Ліворуч були будиночки на зразок наших Звени-

городських, гарна Покровська церква. Праворуч — якесь невеличке провалля, а за ним дерева і знов здоровий город; зза городу піднімалась дорога на гору, де було кладовище, що дивилось своїми ворітьми на цю площу (на воротях образ — Марко Гробокопатель). В кінці площі, ліворуч, майже під кладовищем красувався новий, гарний будинок Бурси, білий під червоним дахом. У дворі на високому стовбі висів під дашком дзвоник з довгим мотузком. Зараз у цей дзвоник влучно й майстерно калатав сторож Митрофан (гарний блондин), скликаючи чесне бурсацтво на лекції, а мене і других новаків на іспит. Через усю площу то натовпом, то парно йшли люди. Тут були уже старші бурсаки, як і новаки з батьками. Я зі страхом і цікавістю увійшов у високий будинок (вхід з двору). Мене вразили кам'яні сходи на другий поверх з залізними ґратами й лякованими, жовтими поручнями, на яких блищав рядок мідних яблук (щоб бурсаки не спускались по них, як по рейках). А над сходами довге величезне вікно. Кругом нові високі двері, білі . . . Усе пахне фарбою. Біля сходів, коло дверей у “приготовительний клас” в кутку відро з водою, з причепленим на ланцюжку кухликом. Відро теж викрашено зверху синьою, а в середині — білою фарбою. При чому фарби свіжі і в середині в воді поодставала шматками. Вода смерділа так, що не можна було пити . . .

Іспит вступний робився в 1-й клясі (як вийти на сходи, ліворуч перші двері). В просторій світлій кімнаті з двома вікнами, що виходять на містечко, стояв стіл засланий червоним сукном з золотою торочкою. Біля нього чорна дошка з крейдою і мокрою губкою. Ліворуч дверей проти стола ряд шкільних лав, чоловік на двадцять. В передніх рядах було їх нових, лякованих, жовтих — штук зо три, чи чотири, решта були незграбні, старі, чорні, покарбовані бурсацькими ножами: там були вирізані якісь ініціали, прізвища учителів, якісь да-

ти, і дещо замальовані соромицькі слова. Кожна лавка була зроблена так, що мала перед собою й стола, на якому можна було писати, і в шуфляду якого, ховати книжки. Ці лави звались “партами”. За лавами два здорових вікна, з яких одкривається чудовий краєвид на Богуслав.

Ми сіли на лави, прийшла “комісія” й почався іспит. Мене заставили щось прочитати, написати на дошці своє ім'я й прізвище, спитали молитви і щось з арифметики. Скінчивши, я сів на лаву і почав слухати, як відповідають інші. Памятаю Гамана (Іларіона), йому прийшлося читати вірші Жуковського. Він, як поставив помилковий наголос, то так і не злазив з нього на протязі всього віршу. Так, що виходило так: “**Натко медку з караваєм покушай, причту про пчолок послушай**”. Мені це було смішно. Після іспиту пішли додому і почалось уже “бурсацьке”, не домашнє життя.

Робочий наш день було розділено так. Вставати приходилось в годин шість ранку. Умившись та поснідавши, готувались до лекцій: збирали книжки, зошити, підчитували, хто чого не успів “визубрити” (викувати) звечора, і т. п. У 8 годин, здалеку розносився голос того дзвоника, що висів на стовпі біля бурси. Зо всіх квартир бурсаки валили до Бурси. Лекції починались в пів до девятої ранку, а кінчались в пів до другої в день. Кожна лекція тягнулась годину. Приготовительний клас мав всього три лекції, так що “приготовішок” пускали до дому в 12 год. в полудень. Решта приходили з лекцій біля другої години дня, обідали й були вільні до 5 вечора. В 5 год. знов дзвінок і усі, пополуднавши, сідали за приготування лекцій на завтра, так до 8 вечора. Потім знов дзвінок на вечерю. По вечері були вільні до 10 вечора. Лягали спати звичайно в 11, а іноді й пізніше, хоч засижуватись довго заборонялось.

Я уже казав, що вставати приходилось біля 6 години ранку, а може о 7. Для мене, що привик спати

вдома до пізна, це була велика мука. Я завше вставав не виспавшись. Приходилось умиватися в місці холодною водою, а це була друга неприємність: в хаті холодно, вода холодна, сам не виспався, аж дріжаки беруть тебе . . . Далі снідали. Чаю, до якого я привик ранком вдома, тут не можна було сподіватись кожного дня, через те, що нас годували, як самі їли, — по міщанськи, а така штука, як чай не була дуже поширена в ті часи, та й цукор коштував досить дорого. Звичайно ранком давали куліш, або галушки з салом, а у піст з конопляною олією з підсмаженою цибулею. Часами давали млинці з шквареним салом, в піст з тою ж конопляною олією. Галушки звичайно ті самі на смак, тільки ріжнилися формою, — крайні квадратами, чи інакше, або були “рвані”, але це вважалось ріжнomanітністю в сніданку. Пятьдесять років пізніше (в 1928 році) я знав тих же вражень в Італії, коли мені подавали той же самий суп, тільки “пасташута” (макарони) була ріжної форми і це вважалось за ріжнomanітні супи. А Італійці навіть хвалялись мені, що у них знаменита кухня, бо самих “супів” — сто.

Галушки були пшеничні, а іноді давались і гречані, але ці останні вважались богуславськими міщанами за “мужицькі”, так що ми їх одержували не часто. Я особливо ненавидів пшеничні, крайні квадратами, товщиною в палець, особливо, коли їх подавали пісними з олією, та присмаженою цибулею.

Млинці подавались дуже горячими, а до них на кожного чоловіка по великому шматку сала.

Це я любив. Іноді млинці давались теж гречані, як і галушки, але вони були дуже добрі. Коли ж ця страва подавалась пісною, цеб то до неї подавалась тільки в тарільці олія, тоді я прямо дивитись не міг на них.

Найприємніше було, коли давали чай з булкою. Звичайно, хто може подумає, що це був той запашний, прозорий, темного ніжного кольору чай, який так

чудово відсвіжує чоловіка ранком і будить роботу мозку, той трохи помиляється. Це був якийсь жовтий настій, дуже блідий, а на чому його було зроблено, дуже трудно вгадати, бо він завше пахнув то папірцем, то трохи нафтою, або сірниками, то милом, взагалі тим, біля чого він лежав у жида в крамниці. Тай правду сказати, “чай” була річ другорядна, бо головне було те, що до нього подавалась, на міщанських помешканях — добра паланиця, а на учительських — біла булка. Цього ж добра давалось скільки хочеш, так що не тільки їлось (їлось дуже мало), а ховалось у кишені, та “шабатури” (торбинки) для книжок, як можна більше. Бо... це ж була валюта, на яку йшла гра в перервах між лекціями. А гралось то в пера, то в гудзики, то в ще щось. Були такі артисти, як наприклад Профир Петрушевський (потім зустрічав його в Братстві монахом — “послушником”), що в нього в пальті була нарочито продрана кишеня, так що вся пола уявляла собою здоровенний мішок, завше набитий або паляницями (він жив у міщанина Бабенка), коли він ішов з дому в бурсу, чи млинцями ще теплими й масткими від сала чи олії, або білою булкою, коли він ішов з бурси, — “вигране”. І не тільки одна пола, а обидві! Крім того, замість книжок, які він ніс в руках, уся шабатура була набита тими ж продуктами — “валютою”, а іноді млинці лежали навіть закладені в книжку!! Це факт. Одного разу наш “Грек” (учитель грецької мови) — Туркевич викликав його на лекції прочитати дещо з грецької граматики Кюнера. Він почав таке плести, що учитель встав з катедри і підійшов до нього подивитися, звідки він добуває такі слова. Підійшов, — і остовпів від здивовання та обурення, — вся книжка аж текла од сала, чи олії: весь папір був промаслений настільки, що всі літери злились на прозорому папері в якусь масу, так що не можна було розібрати нічогосінько . . .

Але я відхилився на бік.

БУРСАКИ.

П ОСНІДАВШИ таким робом, всі забірали книжки і йшли в бурсу, а дзвінок калатав на весь Богуслав.

Тай майстер же був отой Митрофан дзвонити у той дзвінок! У нього в руках мотузок робився якоюсь зміюкою, що бігла знизу наверх до дзвоника, а той вибивав такої дрібушечки, що просто любо було слухати. Під цю музику сунула хмара бурсаків.

Які були тут типи, дуже трудно змалювати, бо “бурса” була літами сама ріжноманітна. Ті новачки, що вступили разом зі мною були років по 9, а з класи 3, або 4 були й років по двадцять. І не диво, що іноді який небудь “філософ” посидить в кожній класі два роки, то й набереться років з вісім, а до того ще й вступив до бурси у років дванадцять, отож і вийде, що були такі дядьки, що мені було страшно підійти до них. Особливо до Куліковського, який звався Фомич (мабуть по батькові). У нього були вуса і уже кучерявилась трохи й борідка. А пальці були такі закурені, що нігті поставали аж чорні. Це одно уже було страшенне геройство, бо за тютюн нас “гнали”, як перших християн у Римі. Рядом з ним широкими кроками йде Миляницький, самий високий у всій “бурсі”. Він умів кидати камінцем далеко, як ніхто, а пливав “на вимашки” так гарно, що чогось подібного я вже потім ніколи не бачив. Далі видно страшеного Войтовського Касяна. Це теж якийсь Голяф. Знаменитий тим, що в літку може сидіти у воді цілий день, та “печерувати” (витягати рукою з під каміня) раки та рибу. А через те, що при цьому приходилось завше стояти раком на сонці, то, звичайно, він був не тільки весь чорний, але ззаду червоний, як варений рак, бо вся шкіра була спечена. Отож

і склалось у бурсі і зосталось нащадкам таке прислів'я на того хто мав червоне лице, або с'червонів від чого небудь: “червоний (або став червоний), як Касянова.....”

Це, так би мовити, представники часів героїчних. Далі йдуть: Тит Крижановський, Олекса Цвітковський. Обидва гарні і дуже серйозні. А за ними — Гольдштейн та Олексій Костецький з Кротевичем старшим, Януарій Новаковський. Це каваліри, які не дають спокою Богуславським міщанкам, за що мають собі смертельних ворогів серед кожухарів та кожумяк. Між ними бувають дуже часто і досить серйозні сварки, які не кінчаються бійкою тільки через те, що міщанські парубки досить розважний народ, за спиною ж у бурсака, хоч і десь далеко, а все таки стоїть якесь “начальство”. А що скандальчики, то бували і досить гучні (про це потім). І цікаво, як відголос минулого: під час непорозумінь парубки подавали такі репліки: “Ми й Кошицям штани ламали, а не то що вам!!” Як видно, то мої брати, та Кирилівські Кошиці все таки не даремно були в бурсі.

Потім гордо йде, шапочка на бакир, Пилип Попович, якого бурса звала “Пупа”. Цей теж “кавалір”, але більш за баришнями, яких в Богуславі було дуже мало. Проходить ще скільки “аристократів” з бурсацького світу, але зараз не можу пригадати їх прізвищ.

Цих “найстарших” я памятаю тільки один рік, і як я був уже в першій клясі, то нікого з них уже в бурсі не було. А коли я був в 4 клясі Семинарії, то дізнався, що “Фомич” Куліковський привіз уже свого сина в приготувительну клясу тої ж Богуславської бурси.

Далі іде, так би мовити, “середня класа” бурсацького суспільства. Це, хоч і літні, але звичайні, нічим не відзначені бурсаки. За ними ніяких “історій” не числилось, крім упертого лінивства в науках, та дрібного збитоцтва середнього бурсацького калібру, — наприклад: побити жидів на Росі зімою, повибивати вікна в Синагозі, пустити в чоло учителеві пожувану мяжку

кульку з паперу, або прорізати церату в стільці на катедрі, та налити у повсть чорнила, так щоб учитель цілу годину розмальовував собі білі штани і т. п.

В цьому пописувались і той Петрушевський з млинцями, і Деревященко, і Маєвський, і Шокало, і Крижановський рудий (старший), і Володимир Олександровський, і Домніцький Митрофан, і Ковалевський . . .

Далі вже йшла дрібнота від 9 до 13 років.

Оскільки старші йдуть солідно, остільки ці кричать, бігають, гоняться один за другим, пустують. Одягнені всі в самі ріжноманітні костюми: уніформи в нас тоді не було ніякої, отож батьки одягали своїх синків, як кому дозволяла кишеня. Тут були самі ріжні костюми в літку, починаючи від сюртуків і кінчаючи піджаками перешитими з старших, і самого ріжноманітного кольору. А зімою, чи в осени, то пальта були такі, що змалювати на папері трудно: були і просто “черкесові” на ваті, були й з бобріку (як от у мене з братом), були і кожушки криті сірим. Шапки та куртузи теж самого ріжного гатунку, фасону і якости. В суху погоду у всіх штани були на “випуск”, а коли мокро, чи холодно, то в “халяви”. Всі несли з собою необхідні для лекцій книжки, а були такі, що брали з собою майже всі підручники. Мене особливо вражав такий Захарія Трембовецький. Він завше ніс таку силу книжок, що я не міг збагнути, як вони у нього під пахвою держаться. То була ціла гора, починаючи від страшенно великого географічного атласу, все менше й менше, а на кінці маленька груба євангелія. Тут були також, крім підручників, навіть словники, такі великі, як латинські напр. Так що коли б їх усі покласти в тому ж порядку на стіл, то вийшла б досить велика піраміда. Цей же “Захарія” держав усе те під пахвою! Просто ходячий університет, а не чоловік. І хто б міг подумати, що носячи таку купу науки що дня в клас, він не вилазив з одиниць та дво-

йок! (У нас пятибальна система: найвища марка 5, найнижча 1).

Багато хлопців, носили книжки в “шабатурах”, крім таких, як той Петрушевський, що в них шабатури були для провізії, а книжки під пахою. Ці шабатури робив жид Гершко з здоровенною рудою бородою, а також молодчий переплетчик Бенюмен Бенемецький. Шабатури були ріжнокольорові, папірові. Переважно зелені. На дощі вони дуже розмокали, так що міняти їх приходилось дуже часто. Але коштували вони не більше 10 копійок кожна. Були, правда, зроблені і з парусини, але то були дорогі і вважались люксюсом, як і ножики з білими черенками та написом: “Завялова в Вормсе”.

УЧИТЕЛІ.

З КРИКОМ, галасом уся ця орава входить в будинок бурси і розпливається по клясах. Мій “приготовительний” був на першому поверхові, і ми таким робом відрізані від всієї маси бурсаків. У нас і учитель один по всім предметам — Крижановський, а дражнять його “Миципса”. Він маленький на зріст і дуже сердитий. Памятаю одного разу літом він прийшов в новому костюмі з білої матерії, що звалась “чортова кожа”. Це була дуже цупка матерія, так що штани, а особливо сюртук, стояли лубом. Бурсаки зразу зрозуміли, що можна зробити Миципси чудову пакость, і на другий, чи третій день це здійснили. На стільці в цераті, яка покривала сидження, була прорізана невеличка дірочка, а туди налито чорнила. А що під циратою була повсть, то зробилось щось подібне до тієї подушки, яка вживається до штамповання. Отож і почав штампувати свої білі штани на протязі цілої години. В кінці лекції у нього під полами усі штани були рябі, мов зебра. Чим закінчилось це, не памятаю, але памятаю, що мені було жаль і штанів і того Миципси.

Другі учителі були теж свого роду типи, які хоч здалеку, але нагадували учителів бурси Помяловського. З початку мого бурсакування багато з них повиходило “в заштат”, так що я памятаю тільки нове покоління учителів - Академіків. Але про старих я чув свіжі, що називається вчорайші оповідання. Особливо багато їх було про учителя грецької мови — Климовського. Він лупив бурсаків по всім правилам бурсацького мистецтва: тут були і звичайні “цопатки”, т. е. — нігтем зігнутого пальця по голові, чи в лоб, і “смазь” — цеб то, коли

усією долонею обхоплювалось лице бурсака і підтягувалось знизу вверх; і “скубок” — коли кулак ставився на голові сторч на великому пальці, а потім так раптово повертався, що великий палець вискубував чуба, а решта палців кісточками біла по голові, як молотком; було тут і “драння за уші”, коли мочки вух майже відривались від голови; було також і спеціальне, властиве одному Климовському, биття двома пальцями по всьому обличчі зверху вниз, через ніс і губи, так що губи поневолі хляпали, що було дуже “смішно”. Крім такого, так би мовити, “голого” рукоприкладства, били лінійками по долонях, це звалось “палі”; били квадратиками простими і з залізними рубцями; били по лиці, по шії, а бувший інспектор Штангеев мав з собою завше спеціальний шматок гуми, якою лупив бурсаків по чім попало. Смикати ж за чуба — це була річ звичайна. Іноді для кари вживались такі неподібні речі, як наприклад лопатка для вугля до груби. Нею управитель Стернов так лупцював бурсаків у себе в хаті, що гук ішов по всьому будинку наче грали на бубоні. Це звичайно було, коли після лекцій в суботу до смотрителя “прикликались” на справку ті, що мали двойки та одиниці на протязі тижня. Звичайно били всі. Я памятаю був уже в другій клясі. Двері наші, що виходили проти дверей 4 кл., були одчинені, мабуть для повітря. Чуємо, що в клясі учитель Богородницький дуже кричить на когось. А потім враз, тріск, гром, — в нашу клясу бомбою влітає розпатланий Деревященко і ростягається на підлозі. Це його викинув з кляси учитель так, що він відчинив двері чолом і ліг “трупом” під самою катедрою у нашого учителя.

За прикладом начальства бились і старші бурсаки, та взагалі всякий, хто мав охоту, міг бити слабшого. Мене це все минуло, бо вчився я добре, а до того мав брата Федька, дуже здорового фізично, так що бурсачва боялась мене зачіпати. А Федько не раз

і не одному доказав на практиці, які в нього кулаки.

Багато розказували і про бувшого смотрителя Ганецького, про його спосіб “наглядно” учити Закону Божого (релігії). Наприклад, розказували про гріхопадіння Адама в раю, він заставляв одного бурсака вилазити на класну дошку (вона стояла на ніжках) і грати ролю змія, а біля дошки два бурсаки (Адам і Єва) ведуть усю розмову, вивчену з книжки під невпинне шипіння “змія”, що сидів на дошці. Далі з'являється янгол і виганяв їх з раю. Бога грав сам Ганецький. Так що все йшло “в лицях”.

Учителем латинської мови я застав “Ілюху” — Ліхнякевича. Це був здоровенний чоловік, мрачний і суворий. У мене був товариш Мик. Крижановський, який не міг запам'ятати латинського приіменника (кум-с). Ліхнякевич написав йому на чолі чорнилом цей “cum” і сказав не змивати його цілий тиждень. Так той і ходив з тим “кумом” на чолі з тиждень.

Я уже казав, що застав нове покоління учителів - академіків, але зосталось трохи старих. Так що “старий дух” ще не зовсім вивітрився і я ще відчув ту стару бурсу, яка трохи нагадувала бурсу наших батьків, так добре звальовану у Помяловського.

При мені “штат” був такий: смотритель Померанцев, дуже гарний, дуже лагідної вдачі, що ніколи не тратив рівноваги. Він нам усім здавався великим “аристократом” і дуже нам всім імпував. Через те, що він ніколи на нас не кричав, він користувався серед нас великою повагою і авторитетом. Одно його слово було для нас законом.

Інспектором був Андрій Стернов. Маленький, чорненький чоловік, з козиною бородою і жовтим обличчям. Страшенно сердитий, жорстокий, невмолимий. Бив він нас страшенно, а жах наводив такий, що як тільки літом в темноті забіліє його солом'яний капелюх, вся вулиця, де жили бурсаки, вимирала, як від

чуми. Я думаю, що він був гістерик, а крім того мав тяжке родинне життя. Діти у нього вийшли невдалі, особливо менший. Старший Васьо скінчив Київську Академію після мене, і я пам'ятаю його дуже маленьким хлопчиком.

“Надзірателем” (вихователь) був спершу Кутепов, а потім Мик. Боряковський, дуже симпатичний і добрий чоловік. Він ніколи не бився.

Географію і арифметику замість “Лаврух” Крижановського, симпатичного, гарного чоловіка з великим чубом до плечей, та “димчатими” окулярами, при мені почав читати Афанасій Біляновський. Це був дуже вродливий, плечистий брюнет, досить спокійний, але не без того, щоб “мазнути” бурсака. А іноді тією указкою, що призначена для географічної карти, так було опереже по плечах, що бурсак тільки скрутиться.

Латинську мову, замість уже згаданого “Ілюхи” Ліхнякевича, заступив Николай Афонський. Дуже красивий брюнет. Стриманий і шляхотний чоловік.

Біляновський, він, і Володимир Богородицький — це були справжні три красуні. Вони разом почали працювати в бурсі, разом поженились у Мироновці у о. Ольшевського, разом відійшли у Київ, коли Богуславська бурса було скасовано.

Найкращий з них був Володимир Васильович Богородицький. Він був дуже високий, з чудовим довгим каштановим волоссям, яке спадало на плечі, з маленькою русавою борідкою, у широкополому капелюсі “Рембрант”. В руках мав завше грубу палицю і ходив трохи розхитуючись з боку на бік. Він зробив на бурсу просто оголомшуюче враження, і через пів року уже всі бурсаки імітували його і в походці, і в співанні (прикладали до щоки руку, або тримали себе за підборіддя). А співав він тоді басом, так нам здавалось. Потім уже, як я був його колегою в Жіночій Духовній Київській Школі, я побачив, що йому не тільки

голосу, а й слуху бракувало. Його зовнішність робила такеж враження, як і його спосіб навчання російської мови: для нас це було цілковите одкровення. Він заставляв нас учити всю премудрость синтаксу не по книжці, а з живих прикладів, які він сам видумував. А придумував він їх дуже хитро й розумно: знаючи добре психологію і фантазію молодих хлопців, він захоплював ніби б то цілі уступи й фрази з якихось авантурних оповідань і романів. Це нас страшенно інтригувало, і хоч його лекції приходилось записувати (що нам не особливо подобалось), але ми знали усе “на зубок”, і вчились весело й охотно. Багато помагала тут і симпатія до нього. Він нас водив влітку гуляти в ліс, чи в поле, вчив нас малювати і був нам за старшого брата.

Ця дружня любов до нього зосталась не тільки у мене, але й у всіх його учнів, кого я тільки потім зустрічав в життю. В каторжанну атмосферу бурси він вніс струю м'якості, якесь гарне, лагідне світло і теплоту. Так що в очах багатьох бурса теряла свої страшні риси. Світла пам'ять про цього чоловіка зостанеться у мене назавше. Помимо всього, він потім, коли я уже був його товаришом по школі, виказав стільки гарних рис, як людина, що тепер мені не дивно, чого ми діти любили його: діточе серце відчуває усе добре.

Учителем грецької мови при мені був Туркевич, а потім Махов. Туркевич був низенький, маленький, грубенький чоловік. Коли ходив, то вимахував одною ногою на бік. Дразнили його “Пуць”. Був собі середній чоловяга, ні добрий, ні злий. Але ухитрився ліпити мені “двойки” увесь третій рік, так що прийшлося мені “зостатись” на другий рік. А я ж не завше знав тільки на “двойку”! Узлився він на мене чогось. Так що брата Федора завдяки йому вигнали з бурси, а

мене zostавили на другий рік через оту грецьку мову, хоч по другим предметам я мав чудові “бали”.

Одним з симпатичних учителів, про якого добру і вдячну пам'ять я заховаю до смерті, був учитель співу Петро Степанович Гдішинський (Гдешінській). Його любов до співу передалась його учням, а мудра метода та завзяття в роботі дало майже всім нам чудове знання нот. Вчилися ми церковному співу, а підручником нам був Церковний “Обіход” Потулова, з якого ми й починали нашу нотну грамоту. Так що квадратова нота була уже вивчена, коли ми приступили до круглої. Цю останню вчили без підручників, тільки на лекціях П. С. Гдішинського, аж поки не появлялись у нас книжки Архангельського з одноголосним укладом церковного співу круглою нотою. Навчання сольфеджію було поставлено чудово. Всі зразки з обіходу Потулова призначені (по програмі) до вивчення, ми повинні були спершу сольфеджувати, а потім співати зі словами. Крім того все це вчилось напам'ять. Помимо того, учитель заставляв нас сольмізувати вивчену уже напам'ять песу, починаючи з різних ступнів гами, так що несвідомо для себе самих ми сольмізували одну і туж річ в різних тональностях, роблячи механічно (і теж несвідомо) транспозицію її. Тепер цей спосіб мені здається далекоглядним і мудрим, а тоді це була просто виграшка для нас називати звуки мелодії один раз одними, а другий раз другими нотами. Я властиво навіть уявити собі не міг в той час, яке це для мене буде мати значення в будучині. “Обіход” Потулова співався в клясі на загальному співові спершу в унісон, а потім в терцію двоголосно. Особливо ж нам подобались різні канони й двоголосні імітації (здається Рожнова), які співали, коли учили круглу (італійську) ноту. Це привчало нас до ансамблю і самостійности в ньому. В програм входило не тільки знання нотної грамоти, але і знання усіх

церковних співів “гласових”. А разом з виучуванням цих напівів, ми виучували і слова різних стихир, канонів воскресних і празникових, догматиків, кондаків, богородичних, прокімнів, а іноді навіть і “самогласних”. Одним словом, усієї тієї колосальної “бездни премудрости” церковного співу, якої нігде, крім духовних, та спеціально церковно-співацьких шкіл не можна здобути, яка має свою довгу і велику історію, широку життєву “практику”, має свої невимовні красоти і надзвичайні цінности, і знання якої так бракує нашим, так званим “вченим музикантам” . . . Досконале знання цієї музики пригодилося мені надалі при студіюванні народної пісні, в уясненні її колосальної ролі, як джерела нашої церковної музики, в уясненні стилю народної, релігійної і обрядової музики, її органічної структури, та у виконанню, взаємних впливах нашої церковної і народної музики. Але я забіг наперед.

З кращих голосів складався церковний хор, яким управляв той же П. С. Гдішинський. В тому хорі я співав сопраном до третьої кляси, коли мене було взято на крилос “установником”, то є тим, хто веде розпорядок читання на службі по “уставу”. При мені в хорі були чудові голоси, з яких памятаю як зараз двох сопранів Ковальського Олександра і Запару, — альтів Маркела Кальницького та мого брата Федора. Були досить добрі баски та тенорі. Неймовірно вражіння зробила на мене музика Бортнянського — “Господи, хто обитає в жилищі Твоім”. Це був перший концерт, який розучували бурсацьким хором при мені, і взагалі перший концерт хоролий, який я почув. Вражіння зосталось настільки сильне, що я навіть зараз памятаю усі деталі тієї роботи: зимні вечорі, співанки в бурсі при свічках, повертання додому. Усі місця концерту, де і як Петро Степанович сердився і на кого кричав. Далі, ще більше враження зосталось від концерту “Воспойте Господеві”, а соло обох концертів — басо-

ве: “Яко клястєся Господь Давиду”, та тенорове — “І синове їх до віка сядуть на престолі моїм”, — навіки будуть звучати в моїй душі.

Не забуду одного ясного літнього дня, коли у Покровську церкву (куди ми ходили, доки не зробили у своєму будинку) з'явився оперовий артист Трезвинський — відомий бас. Він колись вчився в нашій бурсі і по старій пам'яті зайшов прямо на крилос. Якраз ми співали концерт і він зробив оте соло “Яко клястєся”. В тих небагатьох звуках короткого соля я почув справжній голос і те, як співають вправлені артисти. Довго потім бурса імітувала це соло.

Треба сказати, що з Богуславської бурси вийшло не мало відомих оперових співаків: тенори — Павло Кошиць (Великий Московський Театр), Олійников, Сікачинський; басы — Орест Левицький та Трезвинський. В свій час це були зорі на оперовому небі. ✓

Потім були виучені і другі концерти: “Боже, пісьнь нову воспою тобі”, “Господи силою твоєю”. Багато співали Турчанинова (особливо задостойників), і майже всього Бортнянського (кажу про найпотрібніші речі в церковному співові). Співали Львова, його канони Воскресні навіки zostались в моїй пам'яті найкращим зразком чистого мелодизму, ясної гармонії і поетично-релігійного настрою. Пасхальний Канон співався завше Веделя. Взагалі церковні служби зоставляли на мені велике враження співом, хоч стомлювали страшенно довгим стоянням в церкві. Але про це потім.

Як я був у першій клясі, на лекціях співу іноді учились і світські пісні, але дуже рідко, і все московські народні мелодії, з підставними для школи словами. Вони не опанували моєї душі своїм впливом, бо підносились нам дуже рідко, більш для практики в сольфеджіо.

Памятаю ці цікаві для мене лекції: сонце заливає всю клясу ясным світлом, у великі вікна видно синє, си-

не весняне небо, за стінами відчувається радісне перше пробудження природи — там десь шумлять струмочки мутної води, сніги сходять в провалля, дерева чорніють і робляться вогкими, обрій прозорим, воздух трівожно радісним . . . все обіцяє скору зелень і тепло. А в клясі широким потоком ллється безконечна мелодія “Достойно і праведно есть” грецького напіву Літургії Василя Великого. Ця мелодія має якийсь задумливо-спокійний, дуже світлий характер і якось невимовно пасує до того радісного свята, яке зараз панує в природі. Це відчуває уся маса моїх маленьких товаришів, і ми повним голосом виливаємо оцю прекрасну мелодію, в якій чуємо і радість скорої весни, і радість скорого свята Пасхи, коли поїдемо додому . . .

Перед усім веду я. Не знаю, чи це на цьому номері, чи на якому другому, я збився і потягнув всіх не туди. Враз квадратик Петра Степановича оперезав мене як вогнем! Я аж скрутився, але образи не відчув ні на каплю, бо зрозумів зразу, що то означає бути провідником і які наслідки для всіх і для самої справи означає його помилка.

Нарешті вся бурса на своїх лавах по клясах. Продзвонив дзвінок і ми чекаємо учителів. Багато б можна було сказати про самі науки, та спосіб навчання, але не вважаю можливим і цікавим говорити про все докладно.

ЛЕКЦІЇ І ПРЕДМЕТИ

ПОЧНУ з Закону Божого, який стоїть в списку предметів першим і найважнішим. Старозавітну й Новозавітну Історію читав нам Стернов. Переказувати історичну частину він міг добре, а іноді і з великим почуттям, яке передавалось і нам, так що сражданья і смерть Христа ворушили нам всім душу і доводило нас всіх до сліз — плакав і учитель і учні. Зате Катехизис (Філярета) і його навчання викликало у нас всіх огиду невимовну: це було вимучене заучування напам'ять запитань і відповідей (в такій формі була написана ота проклята книжка), заучування тупе, дурне, а головне, дословне. Завдяки цьому у нас з пояснень не оставалось ніякого сліду в голові. Зненавидів я цю “науку” зразу ж, і потім в Семинарії не міг ніяк учити Догматики (це теж саме). А все зводилось до того, що “Почему сіє важно в третіх?”, — “В третіх сіє не важно”.

До Закону Божого належало й навчання про Богослуження, так званий “Церковний Устав”. Тому, хто не має хоч малої уяви про цю штуку, нічого не допоможуть ніякі розяснення, чи пояснення. Коротко кажучи, це — колосальне море ритуалу (який комбінується безпереривно майже кожного дня в році). І це усе треба було знати **напам'ять**. Ця “наука” була єгипетською мукою для всіх, хто не мав природного хисту до неї. Вивчити оті всі комбінації служб Воскресних з Празниковими, та в додачу ще з службою якому святому, розкласти увесь матеріал до читання зо всіх книжок без помилки і докладно, та щеї до того, коли це все трапиться в який небудь з постів, — річ

просто неможлива. Але нас заставляли, і не тільки заставляли, але й вимучували. Мені якось пощастило опанувати оцею “премудростю”, так що я не тільки мав найвище відзначення, але й був назначений на крилос провадити сужбу та наглядати над усіма “чтецями” (це було в третій клясі).

Арифметика та Географія викладались до того сухо; невдало і просто безтолково, що огида до першої зосталась у мене на все життя, а цікавістю до другої я завдячую тільки тому, що любив багато читати про всякі подорожі, та відкриття, кохався в тих великих мандрівках, та пригодах, які зустрічали їх на кожному кроці. Щож торкається отої географії, якої нас вчили, то я її також ненавидів усією своєю істотою, як і інші бурсаки. Оті “німі” мапи, оте заучування на пам'ять міст, річок, гір, фльори, фауни, індустрії та населення і т. п. без живого слова, без картин, та прикладів, без історичних пояснень, робили ту клятву географію такою єгипетською карою, як і “церковний Устав”. Мені іноді і тепер сниться ота “німа” мапа Російської Імперії, та як мене заставляють знайти на ній який небудь город Торжок, або Сапожок, або сказати чого і скільки випрацьовує якийнебудь город Заднепроходск. Тоді просипаюсь я в холодному поту. Одно добре, що нас заставляли малювати на клясовій дошці мапи ріжних частин світу, та країн, напам'ять. Єдине, що ми любили з цього жаху, це мапу Бразилії. Вона вся зелена, на ній одна тільки річка Амазонка, а міст нема, крім Ріо-де Жанейро (чи думав я коли, що буду там!?).

Коли говорили про арифметику, що отой “басейн, в який проведено три труби”, або оті два ідіоти, що “вийшли назустріч один одному з ріжних міст, в один і той же час”, і досі сняться мені, коли мене чекає яке лихо, або я маю захворіти. Або отой купець, що завше щось змішує непотрібне: або каву з вапном, або цукор з сіллю, або щось непотрібне. Я думаю, що власне

через оту арифметику у нас в містечкових крамницях мило смерділо карасиною (нафтою), чай — милом, кава — сірниками, цукорки — віжками, сало — рибою, ваніль — часником, і т. д., безумовно, що тут походив отой клятий “купець” з арифметики Малініна і Буреніна, або Євтушевського. І скільки страждань прийняла ота свята мученицька бурса через того “купця”, або отих подорожніх, або отої труби, через яку вода то наливається, то якогось чорта витікає. Скільки було “заушений” і одиниць! — сказати не можна.

Саме невдале у всьому бурсацькому програму було навчання грецької та латинської мови. Коли мій батько розказував, що у них викладалось на латинській мові, а відповідати вони повинні були теж латинкою, то для нас це було казкою, від якої зостався такий анекдот, як бурсак жалівся начальству, що товариш його побив: “Его йшов, ілле пхнув, его покотився, капут розвалився, а сангвіс дзюр-дзюр!”. Або переклад на латину “І шумить і гуде”:

“Et tonat, et sonat, magnum pluvium caelum dat . . .
A quis, quisque me puellam meum domum reducat?!”

Цю пісню ми виспівували всі. Або вірш:

“Boni fratres бурсачва, nos vivemos дружно:
Bone крадем калачі sicut nobis нужно!”

Від того часу ще zostались деякі загадки, що старі попи, подібні до Хохітвянського о. Ловгина Топачевського запитували бурсаків на іспитах, коли були “асістантами”: “Аве, аве, кум аве”! Здрастуй, діду, з птицею). Або, що таке є Консисторія: “Консісторію — сі ест обдірацію попорум, дякорум, дяяконорум, паламанорум — кве”.

У нас же латина була поставлена так погано, що тільки дуже здібні учні могли її вгризти, а решта сиділо на “одиницях” та “двойках”. Сам я не вилазив з “тройки”, але дуже часто мав і двойки. Латинська граматика Смірнова, та оті страшенно грубі словники прямо жак

наводили. Що ж торкається синтаксу, то це була мудрість поверх моєї голови й здібностей. Одно вже, чого стоїло — знайти в періоді дієслово! А нас заставляли не тільки заучувати правила, та робити переклади, але й заучувати на память цілі відділи з ріжних уступів отої клятої латинської хрестоматії. Я досі памятаю: “*Jacobus habuit duodecim filios, inter duos erat Josephus. Nune pater amabat prae ceteris, quia senex gennerat cum . . .*” Але саме страшне було це писемні вправи з російського на латинську мову, особливо, коли це робилось не вдома, а в клясі експромтом! Скільки тут переживалось катастрофічних ментів, скільки робилось помилок, з якими труднощами списувалось у товариша, або рятувалось товариша, що сидів далеко від тебе . . . а в наслідок, скільки було одиниць, двойок, та неприємностей!

“*Tantus respondit: ‘Ubi es? Nihil sentio!’ In Cornu favri parva sedebat musca ‘Site nimis gravo, inguit, statim avolabo’*”.

Не менш страшна річ була “грека”. Тут так само зубрились правила, без пояснення й толку, зубрились слова, робились переклади з грецького на російську і з російської на грецьку, та писались оті домашні та клясні писемні роботи. Також заучували дещо “на память”, головне молитви. І, хоч грека була меньш трудна, ніж латина, але отої граматики Кюнера я забути не можу. І досі памятаю, що в кінці там було таке чудове правило, що звалось дуже оригінально — “Сінкопе” і “Метатезіс”, а з того правила приклад, коли дієслово “петоме” переходить в “птаоме”. Оце, мабуть, і є той метатезіс (перестанова).

Для перекладу з грецької мови треба було “вишукувати” у словнику значення слова, виписувати їх в окремий зошит, та вчити те на память. Як це робилось оте заучування і які наслідки воно давало, то для цього був найкращим прикладом мій товариш Митрофан Домні-

цький. Теж в граматиці Кюнера носив у клясу млинці. Коли його учитель запитував значіння якого небудь слова, то він довго стояв і щось шептав. В цей час “Пуць” не витримує:

— Мітрофан! Что ти шепчеш? —

Це він перебирав підряд усі слова, які вивчив на цю лекцію. Перебирав та перечитував з початку до кінця, але через те, що хвилювався, не міг ніяк знайти того слова. Відходив на своє місце з одиницею, або двойкою. Мені було його завше жаль, але дивитися, як він пригадував оті слова було дуже смішно. Дальше другої кляси він не пішов.

Про російську мову я уже казав. Завдяки вмілому навчанню Богородицького ми любили ці лекції, вчились добре і досить знали цей предмет. Що мені подобалось, то це те, що він нас заставляв вчити напамять багато віршів і гарної прози. Ми дійсно багато знали напамять, навіть до цього часу у мене в пам'яті затрималось багато таких віршів і вступів з прози, що про автора їх уже й пам'ять загинула. Але й тут не обходило без дефектів того часу: нам нічого не пояснялось. Через те деякі речі укладались в голові у бурсака в якісь особливі форми й набирали свого власного змісту. Наприклад з віршами Пушкіна — “Утопленик” у мене виходило так:

написано — “Суд наедет, о́твечай-ка!

С нім я век (?), “Не разберусь!”

Делать нечего . . . Хозяйка!

Дай кафтан, уж поплетусь” . . .

В моїй уяві воно мало такий вигляд:

Судно едет . . . “Отвечайка

С нім я век (?), “Не разберусь!”

“Делать нечего, хазяйка!”

“Дай кафтан, уж, Поплетусь!”

І малювалась картина, що десь вночі по річці їде якесь судно, а з берега хтось кричить і треба відповіда-

ти. Мабуть якась сторожа. А Поплетусь уявлявся собі якимсь дідусем, дуже добрим, але смішним, у якого заплітаються ноги. І це не тільки тоді, як мені було дванадцять років, але майже до самої семінарії тягнулась ця мана, хоч я уже сам сміявся над цим!

А ще кращим прикладом такого навчання, був мій товариш Санік Пашковський. Нам було завдано зробити “Опісаніє” (переказ) — кожному на ріжну тему. Саніку дісталась басня Крилова “Подагра і паук”. Звичайно, як ото хлопцеві в дванадцять років описати оту “падагру!” Отож Санік і вчистив: що “падагра” це такеж створіння, як і павук, тільки що паук живе на стіні в павутині, а подагра живе у людини в носі.

Було ще багато й інших курьозів подібних до отого Поплетуса, та Подагри, бо не було жадних пояснень. А пояснень не було, бо російська мова офіційно вважалась “нашою мовою”, “общепонятою”, той пояснити нам не треба. От же ми самі робили запитання, але відповідь була іноді досить оригінальна. Наприклад: на запитання, що таке “Герой нашого времени” (Лермонтов), відповідь була: “Садись, дурак!” А на запитання, за що зруйнували Запоріжжя (з приводу Тараса Бульби, Гоголя), нам було пояснено, що потріба в ньому минула і воно було уже шкідливе для Російської Держави, бо зачіпало Туреччину.

Найкращим відпочинком від всіх арифметик з географіями, та греки з латиною були лекції співу. Там було приємно, радісно й весело (хоч памятаю в Семінарії вже і з цього предмету ухитрились зробити кару Божу: почали навчати старовинних крюків (ноти), від яких чуб ставав догори. А до того ще й вчитель — піп Тараненко був страшенна бездара, смішна фігура — малий, сердитий. Так що оті лекції повинні були провадитись в присутности майже всього семінарського начальства, бо все повернулось у бешкет.

Нарешті пробив дзвінок з останньої четвертої (а в пригот. кл. з третьої) лекції, і бурса радісно складає книжки й біжить додому. За яких хвилин десять на майдані біля бурси нема жадної душі, — усі по квартирах, обідають. Біжу і я з другими додому, на квартиру Федорця. Книжки до чорта, і за стіл! Подається гарний з свіжою капустою та бараниною, або воловиною борщ. Далі якась печеня, або вареники, чи котлети. Особливо смашні борщі бувають в осени, коли ще є свіжа капуста, — він червоний від помидорів, духовитий, наваристий. Баранину нам давали часто, бо в Богуславі, як я казав процвітало кожухарське ремесло, там різалось багато баранів і мясо було дуже дешево. Іноді до борщу подавалась каша з салом. Особливо я любив кашу з великого абисінського пшона, зварену на молоці й подану з салом та шкварками. Наша Федорчиха уміла робити її знаменито.

У неділю чогось завше подавалась рижова супа з мясом, це була уже якась традиція. Він мені не подобався абсолютно, але приходилось терпіти. На третє давалась каша з молоком, або вареники з сиром, а в літку з ріжними ягодами. В четвертій годині дня давався полуденок (підвечірок): в осени по два яблука, чи груші, або кавун з доброю паляницею, або літом по мисочці чершень, чи шпоришок (порічки), або вишень. В свято, або в неділю на полуденок чогось завше був чай з паляницею. Іноді давали просто шматок хліба помащений солодкою патокою, чи з шматком сала. У вісім годин шкільний дзвінок кликав на вечерю. На вечерю — або тіж самі галушки, або суп, або куліш, або чай з хлібом та салом. На заговіни ж були цілі “вечері” по скілька страв, але обовязково котлети і молошна каша. Ми завели “сагову” молошну кашу. Це була новина, яка скоро прищепилась на всіх квартирах. На масляній зїдалась не-

вимовна кількість млинців, та вареників, або каші з маслом та сиром. Загально ж треба сказати, годували нас добре, хоч і просто. Нам, дітям, завше хотілось якихось пундиків, а через те великим поспіхом користувався булочник Франц, що перед службою Божою в неділю рано ходив по майдану з корзиною повною чудових булок, рогаликів, та крендельків, посипаних цукром. Перед службою по звичаю нічого не годилось їсти, так що ми йшли до церкви “на тще серце”. Їсти ж хотілось он як. Ото ж, як з’являвся на площі Франц у німецькому капелюсі з пером, та люлькою в зубах, а на обох руках по корзині з булками, то вся бурса атакувала його і, в яких небудь десять хвилин, в корзинах не зоставалось нічого. Іноді ж такі “аристократи”, як ми з братом, купували в крамниці у Гейниха голандського сиру на десять копійок на двох, тоді всі дивились на нас з заздрістю. У того ж Гейниха купувався і табак Когена — 25 коп. восьмуха (чверть фунта). Але це ніхто, крім мого брата та Кротевича не дозволяв собі. Навіть Тит Крижановський, та його приятель Олексій Цвітковський курили по 16 копійок восьмуху! Решта ж бурсаків смалили Бог зна-що.

Обідалось на швидку, бо на дворі чекали нас різні забави, а часу до 4 години було мало. Через те за яких пів години усі квартири висипали на площу перед бурсою, чи на менші майдани, біля волости, або квартири Гдішинського.

Спершу хочу сказати про квартири, на яких жила бурса. Коли стати біля будинку Бурси лицем до містечка, то перед очима простелиться великий майдан, може з пів кілометра довжини. З лівого боку від нього тягнеться чийсь город, а потім невеличке провалля. За цим городом йде вгору до кладовища дорога з містечка. По тій дорозі (згори, зліва вниз до містечка)—квартира Кутепової, стара кв. Гдішинського (потім Лагодзін-

ської), Вільковської, Сільванської, а далі Богородицького. За цими будинками, далі за садами, видно горбок покритий ліском. Він стоїть над лужком, що простягається по Росі. Там ховається квартира Коломійцева. Що це була за квартира, я не знаю, бо вона була так далеко від бурси, що мені здавалось на тому світі.

Починаючи ж праворуч од бурси вниз були квартири: Ольшанської, Новаковського Овдія Івановича, дякона Пашковського, далі дім попа Кремінського, Покровська церква, і площа кінчається. Тут вона перерізується впоперек ровом, на якому стоїть величезна стара верба. Далі праворуч кв. Гдішинського (перенесена з старого місця) і Бабенка. А з лівого боку — квартири Козлінського, Заржіцької, Федорченка, а далі через скілька хат — Піньонжка. Проти квартири Федорченка, де я жив, приходилась кварт. Бабенка з чудовим садком понад долиною, в якій стояв бровар. Коли від бурси глянути цілком в правий бік, то за кв. Ольшанської десь далеко заховалась кв. Богородицького (стара) і Афонського. А за Покровською церквою біля Волости, де спершу була квартира Сільванської, як я жив у неї, в садках поховались якісь інші міщанські квартири, але назви їх я зараз не можу пригадати. Там жили бідніщі бурсаки. Всі ці квартири мали кожна своє обличчя, в залежності від того, який був хазяїн. На учительських квартирах лежав відбиток більшої інтелігентности, ніж на міщанських, на останніх зате було більш простоти, так що всі дяківські сини давали перевагу міщанським квартирам. Але без огляду на те, бурсаки та їх звичаї були однакові на всіх квартирах.

Одна квартира була на язиці всіх бурсаків, а саме квартира Овдія Івановича Новаковського. Про неї розказували цілі оповідання, не так про бурсацьке життя, як про оригінальність самого хазяїна — Овдія Івановича. Хто він такий був і чим займався, перш ніж почав тримати квартиру для бурсаків, ніхто з нас не знав. Ми

знали тільки, що він любив полювання і що осени, або зимою “по першій пороші” ходив на зайців. Знали, що у нього була жінка Саша, дуже добра до бурсаків хазяйка: добре їх годувала, добре за ними доглядала. Він мав три сини з дуже романтичними іменами: Януарій, Фавст і Жорж — всі вчилися в бурсі. Я сам памятаю Овдія Івановича. Високий чоловік, досить сухий, з довгою бородою, у високих чоботях, з рушницею за плечима. Одягнутий в якийсь козушок, на голові досить стара шапка, а літом, чи в осени бриль з фетру. На всю бурсу, а можна думати, що і на весь світ дивився з погордою. Бурсаків інакше не називав, як “в середньому роді”: Ковалевське, Яроцьке, Комарницьке, і т. д. На квартирі у нього жив отой самий “Ковалевське”, а разом з ним скілька його товаришів, страшенно збиточних хлопців. Великою насолодою для них було дражнити Овдія Івановича. Вони витівали неймовірні речі, що доводили Овдія до крайного обурення. Наприклад: вкрасти з печі приготовані на вечерю котлети, та розбити, чи заховати чудову поливяну ринку. Одного разу у вечері надзіратель Боряковський підходить до квартири Овдія і чує страшенний галас в хаті. Овдій Ів. кричить несамовитим голосом: “Паршивое Ковалевське! Віддай ринку!” Прийшлося робити ціле слідство, перш ніж ринка була повернена назад. “Ковалевське” ж сиділо за це в карцері після лекцій до 4. год. вечора.

Другого разу була така історія. Маленький син його Жорж, якого він теж звав “Жоржа” (з наголосом на останньому складі), спав разом з бурсаками в одній хаті, рядом з опочивальнею Овдія Ів. Бурсаки посварились і вирішили вночі набити за щось оте Жоржа. Коли всі поснули, деякі з них підкрались до Жоржа, накрили його подушкою й почали місити. Жоржа стало кричати. Овдій Іванович почув, схопився з ліжка і не світючи світла, кинувся в ту кім-

нату, де була бійка. Бурсаки в одну мить розлетілись по своїх ліжках, наче нічого не було, а Жоржа зразу ж притихло, знало, що не можна жалітись, бо буде гірше. Овдій Ів. влетів в хату, кинувся до Жоржевого ліжка, і в той мент подався назад, відхилив двері в спальню й кричить до жінки: “Саша! Саша! Світи свічку, Жоржа . . .” Видно бійка залишила слід тільки в повітрі і по цьому Овд. Ів. вирішив справу.

Крім Овдія Івановича в Богуславі були ще деякі типи, досить кольоритні. Наприклад — писар з “Волостного Правління” — страшенний кавалір, завше дивився вгору і ходив наче проковтнув аршина. Була чутка, що писав вірші.

Був ще жидок з Бровара. Мав такий важкий вигляд, що його інакше не звали, як “благородная гордость”. Мій брат Федько так ловко підстрелив його з лука, що зніс йому все перенісся. Як тільки не попав в око, один Бог знає. Скільки тут було гвалту та крику, не можна розказати. Але довести теж нічого не можна було, бо брат тоді вважався хворим і не ходив на лекції, я ж з другими “приготовішками” тільки що прийшов з третьої лекції. Причепитись можна було тільки до нас малих, бо брат разом з луком опинився враз в ліжку під ковдрою. Винуватого не було . . . На цю справу нагодився лікар Стефанський, що приїхав до “хворого”. Отже ясно, що хворий не міг підстрелити здорового. Так це діло затихло. Налякалися ж ми всі здорово.

Тепер варто сказати, як ми платили на наших квартирах.

На деяких помешканнях платилось тільки грішми, напр. у Богородицького, або Афонського, Більшість же хазяїнів брали грішми тільки частину, а решту повинні були привозити натурою — дещо з збіжжя, так наприклад: 30 карбованців на рік грішми, а до того скільки там пудів борошна пшеничного, жит-

нього, гречаного, крупів гречаних, ячмінних, пшона, сала, масла і т. п. Ціна мінялась і на різних квартирах була різна, менша чи більша. У Федорця тільки за мене й брата платилось чистими грішми, а то всі платили половину, чи частину грішми, решту ж натурою. За мене й брата брали по сто карбованців на учбовий рік. Такі ж квартири, як у Богородицького, брали по 240 карб. на рік. В ті часи, та ще при тих умовах, коли піп одержував на рік 300 карбованців, це було дуже дорого, хоч тепер така ціна здається смішно-малою.

Внутрішнє життя на квартирі мало такий розпорядок (адміністративний). На чолі квартири стояв “старший”. Це звичайно бурсак старшої кляси, пристойного поводження й гарних успіхів в науках. На його обовязку було слідкування за порядком на квартирі, та за тим, щоб бурса не біла байдів. Іноді він підготовляв таких, що одставали в науках. У нас на квартирі старшим був Макар Крамаренко, син попа з Пединівки (наш Тарасівський сусід). Він дійсно був дуже здібний і гарний хлопець. Деякі були в нього “на репетиції” (підготовці) і платили щось біля пяти карбованців на місяць. Ідея таких “старших” була гарна, але при бурсацькому строї життя вона повернулась в дещо цілком протилежне самій ідеї. “Старший” на квартирі став властиво тираном, який вимагав від своїх підданців всього, а їм нічого крім штовханців не давав. Старшому треба було оком мигнуть, щоб йому і чоботи були почищені, і табаку принесено і т. д. Лупив він бурсаків, як чортів у верші. Цього могли уникнути тільки ті, що добре вчилися, або що мали сильного захисника, як я в особі Федька, чи якого приятеля, що не давав тебе на знуцання. Коли ж його не було . . . доставалось і від старшого і від інших бурсаків.

Крім “старшого” на квартирі завше був “діжур-

ний по квартирі”, якого обов'язком було слідкувати за порядком, особливо під час вечірніх занять, а також вести так званий “квартирний журнал”. Журнал — це був зошит розграфований на такі відділи: 1) ім'я й прізвище, 2) куди виходив з дому, 3) до якого часу, 4) для чого, 5) коли вернувся додому. На першій сторінці був список тих, хто жив на квартирі. Вимагалося для порядку, щоб кожний, що виходив з дому, повинен був записатись у цей журнал, а дижурний повинен був одмітити, коли він повернувся додому. Звичайно, це було не до виконання, і в журнал записувались тільки тоді, коли виходили з квартири після 5. години вечора, щоб мати чим виправдатись на випадок, коли б прийшов на квартиру чи надзіратель, чи інспектор. Цікаві були іноді записи в цьому журналі. Памятаю одну, яка нам була дуже до вподоби: “Іван Ілча, з кири на кикиру, на п'ять минут, занесу”, це повинно було означати: “Іван Ілич, з квартири на квартири, на п'ять минут . . . занесу”, то б то, що він кудись щось відносив і залишив квартиру на яких п'ять минут.

Коли квартиру відвідував надзіратель (а це було майже кожного дня), або інспектор (майже що тижня), то вони розписувались в цьому журналі. І зараз памятаю та можу скопіювати їхні підписи: Надз. Н. Боряковський, або Смотр. А. Стернов. Про ці відвідини скажу пізніше.

Отож після обіду летиш що духу на двір гуляти. Тут до твоєї розпорядимості є всякі приладдя, зроблені самими бурсаками: цурка, скраглі, мяч. В “цурки” гуляти легко, бо для цієї гри досить двох партнерів, а приладдя такі: добра палиця, щоб бити цурку, сама цурка — коротенька паличка з надструганими кінцями і хворостина — відбивати цурку. Спершу цурку кладуть на кінець великої палиці на руці, потім її підкидають, а в цей час довгим кінцем палиці підбивають

її вгору наперед. Той, хто стоїть напереді, повинен довгою хворостиною відбити ту цурку назад, так щоб вона впала, коли можна, ззаду того, хто бє. Тоді бити починає той, хто відбив, а той хто бив — іде на його місце. Коли ж цурка упала спереду того хто бив, тоді він робить якісь неописані маніпуляції: бє оту цурку по надструганому кінцеві, вона підскакує вгору, він лупить її палицею далі, так що вона аж гуде в повітрі. Коли ж вона упала, він іде до неї відраховуючи: раз, два, три, — один; раз, два три, — два, і т. д. Що воно й для чого, зараз не можу сказати, бо забув (тай не знав), але тут були якісь “ставки”, що треба було відограти.

Для “скраглів” (городки) треба було більше приладь, хоч грало тільки дві особи (можна скільки хочеш людей). Треба мати два припаси самих скраглів (короткі грубі палички з чверть аршина довжини), по пять штук в кожному припасі, крім того багато звичайного паліччя. На певній дистанції робиться два городки, один проти другого: цеб то малюється на землі квадрат, а в цьому ставляться скраглі — чотири кладуться купкою на землі, а пятий стоїть по середині сторч. Треба бити палицею цю фігуру так, щоб вибити, якнайбільше скраглів за межу городка. Відповідно тому, де яка палічка упаде, вона набирає своєї назви. Я пам'ятаю, що та, яка упала на першу межу перед городом звалась ППП, а ті, що розсипались по усьому городу звались **поросята**. Далі треба було, не сходячи з свого місця, вибивати паліччям усіх поросят з їх логова за межу города. А коли доходило до ПОПА, то того сторч. Бити його було легко і я дуже тішився, коли мені випадало скільки ПОПІВ. Коли використано було усе паліччя, що було в запасі, а фігури ще зоставались, то партія вважалась програною. Цю гру я дуже любив, а “цурку” ненавидів, особливо після того, як Іван Ходзіцький перебив носа Кир. Радзівському.

Для гри в мяча треба було збирати компанію. Через те вона у нас провадилась цілими квартирами “ін корпоре”, або навіть цілою бурсою в присутности начальства, особливо коли був гарний весняний день. Найбільше грали в “Гилки”. Граючі ділились на дві лави — одна проти другої. В одній лаві стоїть той, що бе мяча. Він його “гилить” доброю палицею іноді так високо, що ледве оком хватиш (особливо Меляницький, як я казав). Поки мяч летить в повітрі уся ця лава налагоджується бігти разом з тим, хто бив мяча. Як тільки хто з передньої лави впіймав мяча, повинен влучити мячем кого небудь з тих, що біжать, перше ніж добіжить до другої лави. Далі мяча бе другий, по черзі.

Була ще гра: “заганяти свиню в масло”, цеб то мяча в ямку, викопану серед круга, де теж покопані інші ямки. Як ця гра провадиться, не памятаю. Ще одна гра з мячем, звалась “матка”, теж щось таке, що когось треба було бігти, й хтось когось уціляв мячем.

Мені всі ці ігри не подобались, бо я не був дуже сильний і немав нахилу виявляти свою енергію в такий спосіб. Мені більше подобалось лазити десь на Росі, або Свавільці по камінцях, або перелазити на той беріг в гушавину, та розшукувати у якихось диких місцях “скали”, великі каміння, або шукати “Мертве Море” — маленький ставочок серед густих кущів з чудовою скелею. Або ходити в довгі прогульки “до Манастиря”, або в “Лужок”, чи в “Хутір” попа Россінського, чи “до Хохітви”. У мене потім, як я уже був в третій класі на другий рік, склалась чудова компанія: Дмитро Леонович, Мишка Яворський і Методій Павловський. Це були хлопці такого ж, так би мовити, поетичного складу характеру, і їм так само, як і мені, більш імпонувало щось читати, ніж ганяти з мячем, любоватись природою замість того, щоб розбивати кому небудь носа цуркою. Скільки гу-

лянок ми гарних зробили, скільки перебалакали, переспівали, перебачили! І тепер аж приємно, як згадаю.

Бувало в гарний день в червні купимо собі у Гейниха по добрій тарані, та білій паляниці, візьмемо палиці в руки — і гайда до самого вечора! Пішли раз в лужок до монастиря, де була колись стара бурса. Там під камінням є печера, про яку багато ходило досить таємних оповідань серед бурсаків, включно про те, що там десь під землею хтось колись знайшов якісь повози та коней в розкішній збуї, чи щось подібне. Ми, звичайно, цьому не вірили, але полізти під оте каміння треба було. Отож по черзі почали туди просовуватись. Коли заліз, то я ледве виліз, бо був застряг у тій печері. Набрався досить страху, поки звідти видобувся на світ Божий. Багато гарних вражінь, незабутніх і яскравих зосталось у мене по цих мандрах. Тут вперше Методій Павловський прочитав мені свої вірші УКРАЇНСЬКІ. Вірші здається були досить невдалі, але українські.

Зімою грали головним робом в “сніжки”, коли був свіжий м'який сніг, — особливо перший. Тоді виходили цілими лавами — квартира на квартиру. Я памятаю таке бойовище коло нас: з одного боку була квартира Федорченка, Бабенка, Заржницької, та Козлінської, а з другого боку велика квартира Гдішинського.

Крім того “качали баби”. Я памятаю, що ми зробили чудову бабу, вона стояла в садочку, перед нашими вікнами до самої весни. Коли ж на річці був добрий льод, отут то була гульня! Майже вся бурса була “на коньках” (совгах, лижви) в різних місцях Росії та Свавілки. Велика приємність сковзатися (їздити) по першому льоду! День чи ясний, чи тихий, сірий, хмурий з невеличким морозом. Льод гарний, чистий, в деяких місцях він наче чорний паркет, а в деяких — по цьому паркету пущено знизу срібні, дрібненькі бульочки, — наче хто розбив скло.

У мене коньки прості, з деревяною колодочкою по-

мальовані червоним квасом. Носи у них задерто вгору, а на лезах пороблено рівчачки з гострими краями, які ріжуть лід. Ці коньки не дуже добрі, та й чіпляти до ноги дуже не вигідно, бо треба зашрубувати у за-каблук задній гвинт, а потім привязувати до ноги чи пасочками, чи мотузочками. Як ті так і другі погано тримають, коньок сповзає з ноги, а мотузки душать ногу. Друге діло “галіфакси”! Але їх здається на всю бурсу три пари, не більше (одна у брата Федора). Ті обхватують підошву спеціальними лапками, а корок защіплюється спеціальним приладдям, яке потім закладається на лезо конька. Поперше, що дуже вигідно, а по-друге — має дуже гарний вигляд. А головне, що ці коньки з тупими носами, не задертими в гору, як у звичайних. Найменші бурсачки бігають на одному конькові підпираючись лівою ногою. Вся ця юрба, на двох і на одному конькові сидить на річці до пізнього вечора і тільки дзвінок в 5 годині “на заняття” може загнати, та й то не всіх, додому за книжки.

Їздили на коньках по всіх закутках Росії й Свалілки. Найкраще місце (як і для купання) було біля парома, що перевозив людей у містечко. Там Рось була широка, і для добрих “конькобіжців” було більш простору. Тут же іноді зводились битви з жидами. Памятаю одну. В суботу перед церковною службою вся бурса була на льоду біля парома. Лід був новий, свіжий, чистий, як зеркало. Маса бурсаків літали по його паркету від одного берега до другого. З нашого боку беріг межував з городами, а з боку містечка з проїзною вулицею та рядом кузень, в яких працювали звичайно жиди. Сьогодні субота і робота в кузнях припинена, а через те, що новий лід просто манить до себе, то на ставку багато жидів з жидівками в празниковій одежі, та нових калюшах (навіть папірець з ціною ззаду не зірвано) поважно ходять “під ручку”, парами. Тут же багато бурсаків носиться поміж ними коньками, показуючи різні

фокуси їзди. Враз щось спинилось і почався крик. Виявляється, бурсаки почали “підбівати” жидівські парочки і то почали падати на лід: цеб то—біжить бурсак на коньках і на всьому бігу звертає до пари, та штовхає каваліра під ногу. У жида кальоші сковзькі, він падає, тягнучи за собою свою даму, а бурсака і сліду нема. Звичайно, що такий “експромт” подабався бурсі і почалось масове “підбивання”. Жиди почали кричати, та лаятись, а може хто кого з бурсаків й ломакою потягнув. Тоді старші бурсаки скомандували найбільш моторним “підбивати” всіх, хто зустрінеться, а самі одійшли на бік, чекаючи певного менту, коли ситуація набере бажаного характеру, щоб вмішатися самим. По команді решта бурси, що не мала коньків засіла за тинами біля берега. Серед гвалту на річці видно було, як бурса почала випирати жидів з річки на беріг, на якому вже зібралось немало народу. Нараз звідти на поміч жидам рушили ковалі (теж жиди) з паліччям. Бурса почала одступати і заманювати противників на цей бік. Коли ті були вже майже по цьому березі, зза тинів вискочив бурсацький резерв і погнав ворога з криком та галасом на той бік. Але біля того берега жиди отримали нову підмогу і потисли бурсу знов назад.

Підчас цього відступу менший Козлінський ішов на коньках “заднім ходом” і не помітив, що наближається до ополонки. В азарті битви він не чув, як його попереджували й кричали. Мент . . . і він у воді! Зразу вся баталія завмерла на самій високій ноті, бо, як бурса, так і жиди налякались того що сталось. Перші кинулись рятувати хлопця, а другі швиденько махнули на той бік додому. Козлінського звичайно витягли, бо “бобрикове” пальто не дало йому зразу пірнути в воду, але мокрий він був, як хлющ. В цей час в бурсі задзвонив дзвінок “до церкви”. Одвести Козлінського куди небудь сушитися (до його квартири було далеко)

не можна було, бо спізниться до церкви — означало розкрити всю подію. Отож він так і пішов мокрий до церкви, там його заховали в натовпі, і він цілих дві з половиною години стояв на церковній службі мокрий, і додому йшов мокрий. І . . . хоч би нежить схопив, або горло заболіло! Як видно, бурса не могла жалуватись на здоровля.

Взагалі, за шість літ свого перебування там, я не памятаю, щоб хто небудь серіозно захворів. Все зводилось до легкої перестуди, та для того, щоб пропустити як небудь лекції, й посидіть дома. В такому випадку на помешкання приїздив доктор Стефанський жовтою бричкою і парою добрих коней. Він був високий, сивий, дуже милий чоловік, і бурса його любила. Про нього ходила чутка, що він не доктор, а польський повстанець, що втік з Сибіру з краденим докторським пашпортом. Може до цієї чутки спричинилось те, що він ніколи ніяких ліків не давав. крім касторки (рицини), та хини в мікстури. Так от, приїздив Стефанський, оглядав бурсака, писав йому рецепт, а потім наш сторож Митрофан з бурси приносив лікарство (побільшості тоді, як бурсак уже ганяв дзигу по майдану, або заганяв “свиню в масло”, або відбивав “цурку”). Мішанка хини була зроблена з якимсь сиропом, дуже гарно пахла, і хоч була сказано гірка, але разом з тим трохи кислуватенька. Отож всі оті мікстури хини випивав я. Мені дуже подобалось це лікарство . . . І як я тільки не заслаб від нього! Касторка ж ішла на мащення чобіт. Треба додати ще, що ми не мали лазні, а все таки у нас не було ніякої нужі.

Коли Стефанського не було дома, або він сам був хворий, до нас приїздив старенький доктор Миколаїв. Він був страшенно милий дідусь, увесь голений, з лицем темним, як та сігара, що завше стреміла у нього в роті. Він нас потішав і розважав. А як розпитував про хворість, то це було коротко:

— П'ять, кушать можеш? На двор, до ветру ходиш?
— от і все.

Ліки теж були тіж, — хина й рицина. Їздив він тако ж старою, як він сам, бричкою, в якій ресори були не сталеві, а ремінні, на яких висіла вся бричка й гойдалась, мов колиска. Коні теж були роки́в по 25 кожний. Сам сидів в екіпажі, поклавши обидві руки на стоячу палицю з срібною головою, в роті сігара, на голові старий капелюх, а в холод якась кумедна шапка. Цілком картина з 30-х років XIX століття.

Але я ухилився трохи набік.

В 5 годині вечора від бурси несуться звуки дзвінка, який сповіщає, що всі повинні братись за книжки і не мають права виходити з квартири. Спершу подавався полуденок, а потім сідали за книжки. Звичайно, коли це було літо, то всі готовили лекції на дворі, де кому подобалось. Для цього бурса ще з ранньої весни починає собі будувати різні “бесідки” (альтанки) в затишних куточках в садку, коли такий є, а коли нема, то на городі, або десь на камінцях на Свавільці. У нас, на квартирі Федорченка, була побудована на городі, між двох осик гарна альтанка з хмелю, який вився вгору по тичинах. Крім того, кожний бурсак окремо знаходив собі десь у дерезі, чи кущах куточок, деб йому ніхто не перешкаджав готувати лекції, чи підготовляти́сь до іспиту. Коли ж діло було в осені, або зімою, то приходилось вчитися в хаті. Я колись років через тридцять приїхав до Богуславу з Федьком і заходив до Федорченка, де ми колись жили бурсаками. Крім хазяїнів, які померли, все зосталось так, наче ми виїхали звідти вчора. Навіть ті ліжка залишились, на яких ми спали. Боже, які тісні це були кімнати! Я просто не міг збагнути, як можна було в таких двох звичайних селянських кімнатах помістити десять бурсаків. А тож ми тільки спали в двох кімнатах, а вчили́сь в одній! Уявляю собі, що то за повітря було в хаті.

Як зараз, пригадую темний осінній вечір. Через вікно в хату дивиться пекельна тьма. Вітер шумить по шибках у вікні і по солом'яній стрісі. На столі горить нафтова лампа, а за столом десять хлопців. Той пише, той щось “зубрить” напам'ять, той “вишукує слова” в лексиконі, а той рішає якісь арифметичні задачі. Говорити, або сміятися нікому не дозволялось, — “діжурний” зараз опереже тебе лінійкою. Але бували випадки, коли й сам “діжурний” виходив поза межі своїх обов'язків, і можна собі уявити, який то був переляк, коли серед гармидеру та сміху враз відчиняться двері і увійде надзіратель, або, не дай Боже, інспектор, а ще гірше сам Стернов — смотритель . . . Починаються різні допити та слідство: хто, як, коли і т. д. А не дай Боже в хаті накурено! О, тоді держись бурсо! Зараз всі повинні дихнути на начальство, щоб почув, хто куриє, а потім трус. Обшукується все: шуфляди в столі, всі наші скриньки, кожний куточок в хаті . . . А табаку нема, бо він захований під столом: з середини в столі прибивається чотири цвяхи, а на них прилажена коробка з тютюном, так що навіть, як заглянеш під стіл, то не побачиш, де вона. Ще обдивляються пальці, чи не закурені, а також обшукуються кишені. Але таких випадків було не багато, бо курити в хаті боялись, — бігали на двір.

Пам'ятаю ще один осінній вечір, що вривався мені в пам'яті навіки. Сидимо ми за книжками. Коли це з квартири Пін'юньжака прибігає Олекса Цвітковський (був тоді в 4 кл.) до свого приятеля Якова Лебедовича. Почали щось говорити в сусідній хаті, але такими стурбованими голосами, що ми всі зразу ж перелякались. Потім когось послали до сусіда кожухаря Ободовського за пістолетом, і, коли його було принесено, вони обидва кудись пішли. Пам'ятаю, як зараз, обличчя Цвітковського: гарне лице нахмурене й бліде, руки ніяк не можуть скрутити довгої цигарки, бо трусяться від хвилювання.

Він нічого нікому з нас не сказав, а чекав поки одягнеться Лебедович. Ми zostались в хаті у великім страху. Якось тоді уже стало відомим, що парубки зараз повинні були устроїти перед вікнами Катерини Піньонжикової скандал: кричати “кабак!” (за Цвітковського).

Спершу треба сказати, що таке отой “Кабак”. То був такий звичай в Богуславі реагувати на порушення дівчиною певних традицій в поведженню. Цей звичай, як показує практика, міг вживатися і для цілей помсти, коли наприклад дівчина дає перевагу хлопцеві не свого шару суспільства. Тоді хлопці, обсудивши справу, збираються одного вечора перед вікнами дівчини, один виголошує скарбіозні вірші, а гурт в кінці кожного вірша кричить “Кабак!” Це фактично приносило дівці неславу і вважалось, як публична образа. Як реагували на це богуславські обивателі, не можу сказати, бо в той час мене такі справи не цікавили. Справа, про яку я розкакую, вийшла через те, що гарна Піньонжикова Катерина не звертала уваги на богуславських хлопців-міщан, а давала перевагу “паничеві” Олексі Цвітковському. Тут безумовно грало ролю ще й те, що вона вважала себе панянкою, бо батько її був писарем при Богуславській поліції. А була вона дійсно гарна, до того ж і вдягалась не по міщанськи, а по “благородньому”. Одним словом був привід для “Кабака”.

Коли Цвітковський і Лебедович вийшли, ми затихли і почали чекати, що то буде. Довгенько ждали. Коли це серед нічної темряви розлягся високий баритон і почав на зразок церковного читання витягати непристійну пісню для того випадку.

Ми з притишеним віддихом чекали стрілу, бійки і т. д. Нічого цього не було. Потім Цвітковський в наших очах був героєм і Дон Хуаном, до кінця того року, аж поки він не перейшов в Семинарію. Ми малі, якось особливо дивились на нього при зустрічі.

В такі осінні вечорі лячно було виходити надвір, бо

у воздуху завше було чутно шум води, то Рось бігла та шуміла по каміню, і це надавало всьому якогось тривожного настрою. Особливо я боявся виходити після того, як побачив похорон судді Аробажина. Він жив над “Шумом”, на високім березі, в старому будинку з високим солом'яним дахом. Будинок був якийсь страшний, стояв в запущеному садку, наводив на нас страх, як і сам хазяїн його. Ми часто бачили його, як ходили туди гуляти — високий з сивою бородою, суворий. Високий беріг Росі здіймався там скелями над невеличким порогом, по котрому мчала вода, рвучись між камінням, і шум від неї завше стояв в воздуху, це і звалось “Шум” або “Шумок”. Суддя помер в осени і ховали його над вечір. Я вперше бачив мерця і дуже боявся потім. Занесли його звечора у Покровську церкву і залишили там до ранку. Памятаю сіре небо, високу вербу над дорогою проти Гдішинського хати; двері в церкві відчинено і видно, як над труною горять свічки, а навкруги так страшно, що сказати не можна. Потім довго я не міг залишитись в порожній хаті, або в темноті, — все ввижалась труна, та свічки.

У вісім годин вечора знов чутно дзвінок. Бурса вечеряла, і потім до 10 години була вільна. Тут кожний або читав, або кінчав свої лекції, або заводив з ким небудь яку гульню.

Але у вільний час бурса не тільки бешкетувала, або грала в різні бурсацькі іграшки, але й займалась мистецтвом. Спів був необхідною приналежністю життя. Співала різні пісні: українські, російські й штучні. Деякі з них я хочу занотувати, особливо російські, бо на них одбивається епоха й смак того часу.

Так, з Пушкіна: “Там где море вечно плешет”, “Над озером в глухих дубравах”, з Лермонтова: “По сінім волнам океана”, “В полдневний жар в долине Дагестана”, невідомих авторів—“Что затуманілась зоренька ясная”, “В свой край возвратясь із дальокой страны”, народні — “В

деревне жівал, метьолкі вязал”, “Гуляет по Дону казак молодий”, і ще щось.

Мене особливо вражав навіть тоді вірш і спів такого твору: звався він — “Праведник і грешник”.

Грешник: “Страшно в могіле, хладно, ужасно,
Ветри там воют, гроби трясуться,
Белия кості стучать (2).

Праведник: “Тіхо в могіле, мірно спокійно,
Голуб с голубкой там отдыхают,
Голуб на ветке сидіт (2).

Більше слів не було. Це було щось подібне до якоїсь мініятури, чи епіграфу, і в такому вигляді було записано в співанику у кожного бурсака. Я забув сказати, що звичай мати співанники, та записувати кожен нову пісню, чи гарний вірш, був дуже поширений у нас в Бурсі (мабуть еволюція “альбомів” XIX ст.). Я цього “Праведника” списав у Саніка Пашковського. Не менше враження робив на мене заупокійний глас, на який співав оцей дивовижний вірш:

В свой край возвратяся із дальней страни,
Трі путніка в гості к старушке зашли.
Пріймі, пріюті нас на тьомную ночь.
А где же красавіца, где твоя дочь?

— — — — —
В светлице свеча пред іконою горіт,
В светлице красавіца в гробе лежіт.
Вот первий вошел, покривало поднял,
І мертвую в бледни уста целовал.
“Ах мілая, мілая, ти умерла,
Ти мною навекі любіма била!”

І щось в такому роді далі.

Багато співалось салдатських пісень, таких як: “Салдатушкі, браво ребятушкі, а где ж ваші жони?” при чому наголось робився такий: Салдатушкі, браво ребяту-

шкі". Або — "Как под горкой, под крутой гулял майор молодой", чи "Салдат празднічка дождьоться, як свиня водкі напьоться" і ще якісь.

Були тут і відгомін Кавказької війни (1812-1875), наприклад: "На чістом поле огоньок", Кримської (1855-56): "Да вскіпіт фіал заздравний", і Турецької (1877-78): "Шумі Маріца".

Або такий шедевр:

"Метьолкі вязал, в Маскве продавал (2)
В Маскве, в Маскве (2)
В Маскве продавал.

Аднажди я ехал Бальшою Ямской (2)
Бальшою, бальшою (2)
Бальшою Ямской.

Увідел я деву прекрасну собой (2)
Прекрасну, прекрасну (2)
Прекрасну сабой.

Прекрасна дева в акошке сідіт (2)
В акошке, в акошке (2)
В акошке сідіть.

В акошке сідіт, платочком маніт (2)
Платочком, платочком (2)
Платочком маніт.

"Метельнік, бездельнік паді-ка сюда (2) •
Паді-ка, паді-ка (2)
Паді-ка сюда!"

В приспіві сопрани й альти дрібненько вичитували: "прекрасну, прекрасну, прекрасну, прекрасну", а басы з тенорами гуділи як дзвони: "собой, собой, собой, собой!", тоді всі разом: "Прекрасну собой".

Крім того співалась якась пісня про котру казали,

що вона спеціально для “майовки”. Початку не памятаю, але кінець такий:

“Ми тебе любім сердечно,
Будь нам начальніком вечно,
Наші зажег ти серця,
Ми тебе любім отця!”

(Далі нотні приклади — 13 номерів).

Найбільше співали українських пісень. Найулюбленіші були такі: “Ой, у полі сніжок летить, а в долині козак лежить”, “Ой, у полі верба, під вербою вода”, “Ой, чумаче, чумаче, життя твоє ледаче”, “Ой, гаю мій гаю”, “Ізза гор-гори, їдуть мазури”, “Ой, зіма, зіма ти холодная”, “Ізза лісу темного, ізза садика зеленого” (некрутська), “Було літо, було літо”, “Ой у лузі, та шей при дорозі червона калина”, “В Таганрозі в лузі”, колядки і багато других (дивись додатковий список).

Були такі пісні, що передавались в бурсі з покоління в покоління, а були й нові, які появились уже при мені. Так напр. деякі семинаристи із нашої бурси, заїзджаючи в Богуслав, привезли пісню — “Гей, ну хлопці, славні молодці” (на голос “Гей не дивуйте”), “Та туман яром, та туман яром, мороз долиною”, “Та туман яром котиться”.

Бувало й так, що вигукували на панахидній VIII глас: “Блаженних” —

“Їхав піп Макарій
На кобилі карій
І вовк йому повстрічашеся,
І кобила іспугашеся,
І Макарія понесе;
І се бисть глас з небесе:
“Саб, тпру, цабе!”

Або на VII глас:

“Їхала Хима з Єрусалима

Старою таратайкою, сивою кобилою.
Таратайка скрегоче, кобила йти не хоче!”

Чи на II-й глас:

“А з вечора приморозило (2)
А до ранку дрібний дощик ішов.

— — — — —
Козаченька приморозило
Чорнявого ізморозило
Під віконцем пізно стоячи”.

А ось III-ій глас:

“Раз отець Кондратій
Со пречистою своєю братією
Гряде на христини до куми Горпини.
Зрю: на столі сивухи
І множество складкою варенухи —
Аз возвеселихся, і зіло упихся.
Со пречистим своїм духом
Под столом заснухом”.

(подав П. М.)

Я думаю, що це був відгук ставого способу зачувати гласи. Бо у старих дяків був такий спосіб (про це говорить в своєму виданні Обіхода Абламський), як мені розказували такі старі дяки, як в Росішках Кравсовський: на початок кожного гласу було окреме речення. Зараз не можу згадати всіх речень, але пригадую скільки на такі гласи:

- I — Ішов чернець із монастиря,
- II — Стрітив його другий чернець:
- III — “Ой, куди ж ти, брате, ченче грядеш?”.
- IV — “Іду во град, брате, чи жива моя мати”.
- V — . . . . .
- VI — “А вже ж твоя, брате, мати давно вмерла!”
- VII — . . . . .
- VIII — “Уви мні, мати моя!”

Звичайно, що такий російський скарб музичний, про

який я згадав раніш, не міг впливати на наше музичне виховання, бо крім того, що взагалі він був ніщо, він ще більше теряв у своїй дешевенькій ціні поруч з українською піснею. А через те наш світогляд складався під чаром народньої пісні, яка надавала, так би мовити, “тонус” усьому тому періоду нашого дитинства в бурсі.

Великий вплив робили скомпліковані церковні “партези”.

Всі ці пісні і багато других бурса співала вечорами хором, і співала дуже добре. Не кажу уже про те, що всі масові прогульки, чи невеличкими компаніями завше зєднувались зі співом. Голоси були дуже добрі — крім сопранів та альтів, були добрі тенори й баси. З тенорів памятаю Мишку Павловського, а з басів — Куліковського, та баритона Тихона Проценка. Бувало, де тільки збереться три бурсаки, там зараз же лунає пісня.

Крім слів до пісень, багато переписувалось нот. Але ноти у нас були більш духовні, так що, як колись Кирило Радзівєвський дістав зошити з чистими нотами для скрипки (без слів), то я страшенно зрадів, і уже не памятаю за яку ціну випросив собі один зошит, де були вальси: “Тігрьонок”, “Дунайськія волни”, “Невозвратное время”, “Долорес”, “Теплий ветерок”,; та польки: “Гусарская”, “Денег нет!”, “Надя”, “Катя”, “Сиротка”; мазурка — “Гуляй душа”, та марш — “Бракосочетаніє”.

Я просто не міг надивитись на ці ноти, що крили в собі чисту музику без слів, а що я сам читав ноти чудово, то я скоро оті всі танці співав на голос, та завчив напамять, так що й досі памятаю.

Крім співу багато бурсаків захоплювалось малюванням. Хоч у нас його не навчали, але багато бурсаків самі змальовували деякі образки, як уміли, а потім, як я уже казав, приїхав Богородицький, та почав дещо вчи-

ти малюванню, але дуже мало. Памятаю, що я сам дуже захоплювався цим і багато змальовував різних гравюр з книжок.

Крім їздження (сковзання) на коньках в зимі, для бурси найбільшою насолодою, а разом з тим і розвагою в літку, було купання в Росі. Через те, що квартир було багато і при тому в різних місцях, то контролювати купання, аби уникнути нещасних випадків, не можна було. Тож нам заборонялось купатися коли хто хоче, а дозволялось купатись тільки в певних місцях Росі і то по дзвінку, та в присутности надзірателя. Це місце було біля Піньонжка, — там Рось була тиха й неглибока. Купатися ж біля парому, де вона була широка й глибока, категорично заборонялось. А найтяжча кара була за купання в “Шуму”, про який я казав. Це було найнебезпечніше місце. Часто було так, що менчі класи купались біля Піньонжка, а старших водили на “Плоський камінь”. Це було праворуч від того місця, де купались всі, близько до бровару, та біля Гамарникова млина. Там був плескуватий великий камінь, який поступово схилявся до води. На ньому було чудово не тільки роздягатися, але й скакати у воду, досить глибоку й спокійну.

Нижче за Гамарниковим млином та греблею був отой “Шум”. В цьому місці скелі здавлюють Рось і перегороджують її порогом з каміння. Вода проривається через ці каміння і досить сильною бистриною з шумом летить вниз, утворюючи чорторії (вири), та протилежні течії. Щось в мініятурі походить на Ненаситець на Дніпрі. Тут дійсно купатися можна було тільки тим, хто умів добре плавати. Спершу кидаєшся у воду зпід високої скелі, що нависла над водою (цілком така ж скеля на Ненаситцеві). Перша струя не дуже широка, але дуже швидка вниз, а потім звертає й виносить на досить вигідний камінь, звідки можна легко вернутись до того великого каміня, що навис над водою. Це так і роблять

не дуже вправні плавці. Більш сміливі можуть перескочить цю течію і попасти на продовгуватий камінь, що лежить посеред річки. За ним іде уже широка струя води дуже сильна з чорторіями та рівнобіжною протилежною течією, що відносить назад угору до порога, а звідти знов кидає у першу струю. Тут треба уже добре плавати, та знати, де яка течія.

Отож, коли зразу з середнього каміня скочити у воду (так “достають дна”), то течія підхоплює, і поки ти йдеш униз, вода принесе тебе до якогось каміня в глибині, об який ти стукаєшся ногою і береш напрямком вгору, з води. Коли виринаєш, то ти вже так далеко, що треба досить багато проплисти, щоб добратися до головного прибережного каміня. Це одна штучка.

Друга полягає в тому, що ти стрибаєш в воду, переборюєш течію першу і попадаєш в другу з протилежним напрямком. Вона несе тебе вгору наче проти води, до самого порога. Тут можна вилізти на камінь, до якого другою дорогою не доберешся, і трохи відпочити. Потім стрибаєш у воду в першу течію, і вона несе тебе вниз, далеко, через маленькі вири, які треба теж побороти.

Третя штучка, — це побороти першу й другу течію і виплисти аж на протилежній беріг, дикий з високими скелями. За ним починається пустинний острів. З цього неясного досить опису видно, що купатися в “Шумку” було небезпечно для того, хто не вмів добре плавати. Але бурса уміла добре плавати, а через те й “Шумок” був завше повний.

Я навчився плавати в “пригтовітельному клясі”, сам не знаю як, але памятаю, що після того, як почав тонути: хтось мене потягнув на глибоке місце й кинув. Я зразу ж упірнув, напився води, але зараз же виринув, та почав щось робити руками й ногами. Тим часом мене витягнули. Це була перша лекція плавання і досить успішна, бо уже через який місяць я чудово плавав, і до кінця

бурси вважався одним з найкращих пливців. “Шумок” став для мене потім найкращим місцем для купання.

Біля парома Рось була широка і ми часто бились об заклад, хто більше разів її перепливе. Я перепливав її туди й назад два рази без відпочинку.

Так ото ми могли купатися з дозволу начальства, та під його доглядом, і тільки в певний час. Розуміється, що цього ніхто не придержувався і всі купалися, хто коли захоче, а крім того щей в положений час “з начальством”. Були такі артисти, що не вилазили з води цілими днями. Я вже казав про Касяна Войтовського, вічно чорного, або червоного від сонця (особливо ззаду).

За це начальство накладало на нас досить “оригінальну” кару (на тих, кого зловило). Їх всіх посиляли до Бурси, та садовили під парканом на сонце, відбираючи шапку, книжки, взагалі все, чим можна було закрити голову, щоб не палило сонце. А палить воно в Богуславі в червні місяці досить добре. Скільки призначалося сидіти “на солнишке”, я не знаю, але знаю, що коли брусак почервоніє, а в очах підуть вогневі круги, тоді його знімають з “поста” і він біжить у бурсу, та поливає голову холодною водою. Цеб то коротко кажучи, доводили до соняшного удару. І це робило начальство. Якому дурневі прийшла в голову така ідея, я не знаю, а слід би було навіть занотувати в педагогічних аналах.

Крім купання, на річку нас тягнуло “печерування” раків та риби. Як раки, так і досить велика риба, така як головні та сомки ховались в печерах під камінням. Їх ловили руками: поринаєш у воду, знаходиш печеру, закладаєш туди руку, а рак тебе зразу щіпає за пальця. Тут його й тягнеш надвір. Бувало, що попадались дуже великі раки й головні. Наші бурсацькі риболови, як Касян Войтовський, мокли у воді цілими днями, а сушились голі на сонці. Звичайно, що разом з рибою та раками вони ловили в бурсі двойки, та одиниці, а потім

“переекзаменовки”, та другі призмности. Але для справжнього спортсмена такі перешкоди не мали ваги.

Коли я заговорив про сидіння “на солнишке”, то треба сказати і про інчі кари, які на нас накладало начальство. Самою звичайною карою був “карцер”. Справжнього карцера у нас не було, а так звалось, коли після обіду сидіти в клясі до 4 годин дня, або коли кара тяжка — до 8 вечора. Сидів і я не раз, як до 4, так і до 8 годин. До 4 сидіти було весело, бо завше клас був повний, тільки що їсти хотілось здорово. А от до 8, це була справа інча. Тут тебе одводили нагору в якийсь закалабок біля учительської кімнати. В тому закалабку була драбина на горище. Там тебе замикали, давали свічку і залишали одного. Коли починає смеркати і в твою келію дивиться чорна ніч через велике вікно, а по залізному даху гремить вітер, та ще коли, не дай Бог, погасне свічка, — отут то наберешся страху. А коли випустять, — та йти до дому через темний майдан! Кругом ні душі, ззаду кладовище, темно, хоч око викולי . . . Поки дзвінок “на вечерю” калатає, доти біжиш, що духу, щоб більше пробігти, потім, як перестає дзвонить, ідеш тихенько, та все приглядаєшся, чи нема на твоїй дорозі якогось страхіття. Коли знов задзвонить, ти знов летиш мов несамовитий, аж поки прибігаєш додому сам не свій. Але товаришам не можна показувати, що ти боявся, бо пропаде весь чар твого “геройства”, який надає тобі оте сидіння до 8 години! Я добре пам’ятаю оту площу, через яку не раз приходилось бігти темними осінніми вечорами.

Накладались на нас і гуртові кари. Наприклад: в маї місяці, на іспитах, бурсаки з нашої квартири та з квартири Бабенка (що була проти нас через дорогу) гуляли в “скраглі”, але чогось не в дворі, а на дорозі. В цьому місці на дорозі була колись ковбання, засипана цеглою і сміттям. В цей час в будинку Бурси щось мурували і возили туди цеглу і глину по цій дорозі. Ко-

ли валка з глиною їхала там де ми гуляли в скраглі, то коні розвалювали наші городки. Бурсаки почали сваритися з візниками, а далі сварка перейшла в бійку і хтось з візників потягнув якогось бурсака батогом. Тоді бурса взяла візників “в каміння” і закидали їх тою цеглою, що валялась по дорозі. Я не памятаю, щоб кого ударили. Але візники привезли глину в Бурсу та поскаржились інспекторові на нас. Прийшов інспектор Саббатовський (Арістарх Гаврилович), чудовий, милий і добрий чоловік, який, при доброму серці, завше мав суворий і грізний вигляд, щоб лякати бурсаків та підтримувати “дісципліну”. Ми всі дуже любили його і не дуже боялись. Розслідувавши справу, він не знайшов кого небудь окремо винуватого, а через те наклав на наші обидві квартири домашній арешт на тиждень: по обіді ми не мали права вийти на двір, а повинні були сидіти в хаті, та “займатись лекціями”. Як раз наші квартири були проти його вікон (він жив в будинку Бурси), і, хоч далеко було щоб бачити звичайним оком, як то виконували його наказ, але в далекогляд можна було бачити. Врешті після обіду ми всі вилазили через задні вікна на город, а звідти йшли куди хто забажає. Двір же перед фронтовими вікнами був порожній. І виходило, що ми всі сидимо в хаті, та “зубримо” наші лекції, тоді як нашого й духу не було не те що в хаті, а біля двору. Всі розходились, як найдалше. У вечері ж, після занять, ми всі роздягались у хаті, вилазили тими ж вікнами в город і бігли голі до Свавільки купатися. Я ніколи не забуду цього надзвичайного купання, — темна ніч, темна вода, страшні верби над водою, і ледве помітні білі плями каміння. Не забуду й того почуття свіжости після купання, коли прибігаєш мокрий в хату, та наскоро обтершись рушником, кидаєшся в постіль.

Одного разу ця ідилія була порушена смотрителем Стерновим, що завше наводив на нас жах. Ми зговорились винести ліжка на двір і спати на свіжому повітрі,

бо ночі стояли теплі, а в хаті було душно. Тільки що винесли ліжок зо двоє, коли бачимо, — в темноті біліє солом'яний бриль Стернова. Не можна розказати, який переполох піднявся серед нас! Поки він успів дійти до нашої хати від Гдішинського, ми не тільки втягнули в хату ліжка, але й спали “мертвим сном”, кожний на своєму місці. Так що йому прийшлося нас будити. Всі встали “заспані” . . . він подивився по хаті і пішов до чорта. Не памятаю, чи цілий тиждень ми були під цим вигідним для нас арештом, але спогадів про нього зосталось чимало.

Всякий, хто нахватав на тижні двойок, повинен був з'явитися в суботу до інспектора на “распеканцію”. А ті хто одиницю—до смотрителя. Завше набиралось і тих і других осіб по десять. До чого це приводило і які наслідки давало, я не можу сказати навіть тепер. Приходили ми . . . За хвилю виходив смотритель, чи інспектор, і починав кожного розпитувати, за що він отримав двойку, чи одиницю. Тут же читалась “нотація”, а бурсак робить вигляд, що плаче, а тим часом, закрившись рукою, мастить собі слиною очі. Цікаво, що це все бачили й знали не тільки ми всі, а й той інспектор, чи смотритель. Це тільки вчило нас брехати. Правда, що Стернов іноді був в поганому настрою, тоді в ход пускались руки, чи навіть бляшана лопатка для вугля, як я уже розказував. Але все таки не було часто.

Найстрашніша провина — це було палення тютюну. За неї садовили в карцер до 8. години вечора, і зменьшували “балл” (одмітку) по “поведенію” (поводження) в відпускнуому “білеті”.

З малих провин — було ходження в містечко без дозволу начальства. А ходити туди ми любили. Там у жйда Чорненького було стільки цікавих для нас річей, починаючи від ножиків в білих черенках з написом — “Завялова в Ворсме” (коштував 25 копійок, а то й 40!), та кінчаючи різною бакалією, якої ми не купували, а

пильно оглядали. Були й такі майстри, що бувало розглядають ножики (кишенькові), і ніяк його не вдовольниш, — і той поганий, і той негарний! А Чорненький викладає, таї викладає на прилавок ніжик за ножиком, аж поки не згубить їм лік. Тоді бурсак, розхвалюючи який небудь ніжик, так ловко клацне, пальцями, що кожного разу один з ножикив опиниться у нього в рукаві. Таким робом жадного не купить, а принесе додому два, чи три. Але таких “одчайних” бурсаків було мало, це уже були справжні “герої”, яким ніяка справа не була страшна.

І спитати тільки, якого чорта ходили ми у те брудне містечко? Весною по згористих вулицях сунула в Рось лава болота, наче лава з вулкану; кінне сполучення переривалось на місяць, а ходити по містечку можна було тільки пішки, перескакуючи з камінця на камінець! Всі хто приїздив до міста, залишали коней за містом, а покупки робити ішли пішки. Всі будинки в цьому забутому Богом місті були дерев'яні, чорні, напів-зогнивші, і горіло воно що літа страшенно. Перший великий будинок на два поверхи поставив був жид Гінцбург (здається). Цей будинок був як біла ворона серед чорних, домінував над усім містечком і тільки підкреслював його убогість, та неvigлядність. Нам же було цікаво туди ходити, бо це була ціла мандрівка в стилі Майн Ріда, чи Густава Емара.

Спершу треба було йти-скакати по камінцях, потім довгою, чорною, м'якою і якоюсь непевною греблею через річку, біля млина. Далі вгору смітниками, які смерділи овечими шкурами та різним паскудством, що викидали обивателі-жиди позад своїх брудних хатинок. Далі, уже в місті — вузькими вуличками, обставленими різними крамничками—“лавками”, де у вікна виглядають якісь чайники, шклянки — брудні, замурзані; якісь вила, тройчатки, лопатки; над дверми висить шматок червоної китайки (“кумач”) — це крамниця з тканинами, а з других смердить оселедцями — бакалія; а

коли чути свіжою шкірою, — то чоботи, або упряж. А там далі намальовано великі ножиці, а під ними чоловік в простирадлі з наміленою бородою — і більш нічого. Зрозуміло! Ще далі пахне свіжим мясом, на дворі біля дверей висить туша якоїсь скотини, а на маленькій дощинці написано: “продажа християнського мяса”, цеб то, не кошерного. А там ще вище, вулиця за вулицею, дійдеш до площі — “торговиці”, за якою на видному гарному місці стоїть костел, жовтобілий, а за ним починається ліс, що веде до Мироновки. Звідси чудовий краєвид на Богуслав.

Коли ж спускатись вниз по головній вулиці до парома через Рось, то збоку буде кам'яна Троїцька церква, негарної московської архітектури, якась несимпатична, завше напів-облуплена, а в сірі осінні, чи весняні дні, якась обдрипана серед цього чорно - брудного містечка, В ній дзвін поганий і не дзвонить, а якомсь гавкає: “Гав, гав, гав!!” І це так підходить до самого краєвиду, коли дивитись на нього від Федорченкової квартири: вечір сірий, майже чорний, вода безупинно шумить по камінцях, ворони кричать, як несамовиті; над чорним, наче купа гною містечком, висить туман, а з того туману чутно: ‘Гав, гав, гав!’, таке старе, та-чуже, як той піп Мирон з тої ж Троїці . . .

Коли спуститися майже до самої Росі біля парома, то з правого ж боку крутою, жовтою глинястою кручею піднімається висока гора, а на ній стоїть сіре, під зеленим дахом “Двухласное Учліще”, біля якого, як і у нас у бурсі, стремить високий стовп, а на ньому під дашком висить дзвінок, що скликає з містечка учнів на лекції. Та глиняста круча, та отой несимпатичний державний будинок надає всій горі якогось неприємного кольориту.

Але з тієї гори такий краєвид, якого трудно де небудь знайти! Через років тридцять я був в Богуславі та заходив на ту гору, в садибу попа Ципріяновича — далекого мого родича. Я був просто схвилюваний від тієї краси, яка

розкрилась передо мною. Внизу слалась Рось, спершу лугом праворуч під високими вербами, де ми колись купались. Далі вона переходить на каміння, розбивається на окремі струмки, що невпинно шумлять, як і колись шуміли за мого дитинства. За Росю в садах поховались гарненькі біленькі хатки обивателів. Далі площа з Покровською церквою і білим будинком колишньої нашої бурси. Ще далі, наче між берегами Росі, чумацькою шапкою піднімається гора, а на ній біла церква монастиря з високою дзвіницею та білою стіною, яка наче перстнем охвачує весь монастир. А ще далі синіють ліси Хохітви, де колись малим хлопцем я блукав з товаришами, та співав пісні бурсацькі. Все це під ясным сонцем, ласкавим та рідним, виглядає таким спокійним, таким близьким, таким свіжим, наче й не було тих сорок років, що промайнули, як один день . . .

Милий, милий мій Богуславе! Таким гарним ти був мабуть і тоді, коли по твоїх майданах гуляла Маруся “Богуславка”, та ота Бондарівна, про яку й досі співають . . .

А з цієї гори дивився на тебе отой філософ Балабуха разом з своїм автором Нечуєм, такий же “Академіст”, та щеї тої ж Академії, як і я, та отой Нечуй (Левицький).

На твоїх гноїщах не раз текла людська кров і від татарського лука, і від польської та козацької шаблі, та гайдамацького ножа.

А тепер, як в тому Чигирині, — “базари, — де військо червоне, як море” колись гуляло . . . Спи ж, повитий жидовою!

Від минулого зосталась одна стара деревяна Троїцька дзвіниця (мабуть ще XVII ст.), що притулилась до нової кам'яної, наче баба жебрацька під церквою . . .

Крім забавок та гулянок по околицях Богуславу бурсаки любили дуже читати. Бібліотека у нас була не дуже то велика, але для бурси вистарчаюча. Книжки видавали

кожного тижня. Перечитану книжку треба було повернути разом з зошитом, куди записувався зміст прочитаного. Найулюбленими авторами були, звичайно, Майн Рід, Густав Емар, Фенімор Купер, та Жюль Верн. Зачитувались також казками Андерсона, та іноді писаннями мандрівника Честякова. Такі ж речі, як Толстого “Розкази із Ясної Поляни” абсолютно не подобались хлопцям. В них було багато чужого нам кацапства, та відчувалась інстиктивно надуманість та нещирість, і через те симпатії вони не викликали ніякої. Зате така книжечка, як “Хрустальное Сердце”, якої автора ніхто не знав, бо перша сторінка була вирвана, перечитала вся бурса і, я думаю, не один хлопчик (як я грішний) тихенько плакав над нею. Найбільше подобались мені різні мандрівки з описами самих страшних, але дійсних пригод. Я пам’ятаю, що ніхто не брав книжки “Природа і охота” (не знаю автора), бо то була дуже велика книжка розміром, і якось не викликала цікавості своїм зовнішнім виглядом. Але я раз таки взяв її, і як почав, то так і не кинув до самого кінця. Читав я багато, любив читати ще з дому. Ще як мені було років з вісім не більше, я перечитав вдома багато книжок, найбільше французьких романів-премій до якогось журналу. Особливо пам’ятаю “Евеліну ля Корбель”, де фігурував якийсь падлюка Моріц, що вбивав своїх любовниць, затикаючи їм отруєну шпильку в голову. Я ненавидів його від усієї душі. З російських (ще дома) мені найбільше подобалась “Мілорд Каторжник” (здається роман Гейнце), де фігурують сибірські бродяги-варнаки, та різні страшні, загадкові типи. От же можна собі уявити, яке враження після того всього хламу зробили на мене журнал “Записки о Южной Руси” та Данілевського “Беглие в Новоросіі”, де на світ денний витягнута була Україна, хоч і маргарінова. А потім уже в бурсі, як грім з неба на мене упав Гоголь. Я просто одурів від його оповідань з українського життя. Тоді у мене ясно спалахнув огонь свідомої любови до

рідного краю і його історії. Саме найбільше враження на мене робила “Страшна помста”, та “Вій”. “Тарас Бульба” з своїми довгими періодами не дуже то мені подобався. А “Мертві душі” цілком були не до смаку. Моєї уваги не минув ні один співак, журнал “Основа”, “Енеїда” — любима лектура бурсаків, “Наталка Полтавка” . . .

Так ото ж почну знов з початку. Оселили мене на квартирі Федорченка. Прожив я там три роки, включно до 3 кляси. За ці три роки памятаю на тій квартирі таких бурсаків: Тарнавичі — Іван і Костя — мій товариш; Володимир Олександровський — старший син нашого дядя; Іван Ходзіцький (з Будищ), Іван Шокало, з тогож села, що й Тарнавичі — син селянина; Микола Крижановський з Неморожа (Ніколай 2-й, як він значився в списку); Яків Лебедович (з Тарасівки ж, — син дядя), потім наш зять; Кирило Радзівський (з Комарівки), Володимир і Степан Григоровичі (з Лисянки), Петро Корнілевський, та Макар Крамаренко (з Пидинівки) — наш “старший”. Всі вони були дуже милі гарні хлопці. Ніхто нікого не кривдив. Наш “старший” — Крамаренко був дуже серйозний і добрий; він завдавав тон усій квартирі, через те ніякого хуліганства не водилось. Іноді тільки б'ються Тарнавичі з Шокалом, або Олександровський потягне через вікно за бороду старого Гершка — палітурника. А яких особливих оказій не траплялось.

Рядом з нами були сусідами: Ігнат і Микола Заржіцькі, Олекса Хмільовський, Порфир Петрушевський, Караванський, Касян Войтовський, Антін Кмита, Тит та Микола Крижановський (Ніколай 1-й по списку), Олекса та Андрій Цвітковські, Мик. та Полікарп Гдішинські, Methodій Павловський (мій товариш), Санік Пашковський, Маєвський, Лука і Василь Козлінські, Іларіон Гаман (що так вразив мене читанням віршів на іспиті), Зах. Трембовецький, Пеньонжко (мій товариш). Це кажу тільки про тих, що в той час сусідили з нами на квартирах Ба-

бенка, Козлінської, Заржіцької та Пенъонжка. Згодом у мене були другі товариші та приятелі. Майже усі ці бурсаки носили свої прізвища, якими їх надіяла бурса, іноді так влучно, що треба було дивуватись. Так напр., Караванським звали у нас якусь паличку. Та паличка нічим не відзначалась, але хто бачив Караванського, то ту паличку без Караванського не міг мислити, як і Караванського без палички. Ходзінський Іван звався “Ходзівав”, бо погано вимовляв своє прізвище разом з імям. Радзівський звався “люлька”, бо мав перебитого носа (перебив Ходзіцький цуркою); Крижановський 2-й звався чогось “Крисінська”, чого — не знаю, знаю тільки, що це було схоже на “крису” (пацюка). Мене дражнили “Котом”, не дуже влучно, хіба що созвучно, а через те це прізвище вживалось мало. Порфир Петрушевський звався “Патрохля” і т. д.

З цього туманного періоду мого життя у мене сталося мало вражіннь і всі вони були затьмарені тугою за домом, якимсь упередженням до нового життя, та цілком зовнішніми вражіннями нового місця, нових людей, нових учителів, та начальства, — всього нового, яке мені здавалось ворожим і страшним. Я не знаю, як би то я себе почував, коли б не було зі мною брата Федора, який уже звик до бурси і міг мене захистити, заспокоїти, коли треба, то пожалувати, як це він часто робив.

Тільки природа давала мені чудові, незабутні вражіння. Особливо вражала мене своєю свіжістю, та могутністю рання весна, може через те, що тут була Рось, яка весною так розливалась, та мала такий чудовий, бурхливий, сильний льодоход, якого я потім нігде не бачив. Памятаю той, якийсь урочистий, трівожній настрій, коли наближалась пора льодоходу. В ночі чуто якісь неясні шорохи від осідання ростаючого снігу, крики ворон стають сильніші, радісніші, воздух що дня теплішає. Річка почорніла і на берегах міщани почали уже

готувати човни, та просушувати “підсаки”, якими ловили рибу під час льодоходу. (“Підсака” — це причеплений до довгої ломаки обруч на чотири мотузки, а на обручі прилажений з сітки мішок. Коли льод пройде, або й під час самого льодоходу, рибалки стоячи на березі, чи де на каміні, закидають цю “підсаку” у воду, проводять нею у воді, доки хватить ручки, а потім витягають. Риби було в ній завше багато).

Якої небудь ночі враз почується у воздуху якийсь сильний шум і тріск, — Рось пішла! На другий день увесь берег покритий людьми. Одні ловлять рибу, другі просто дивляться. Річка мчить бурним потоком, крига лізе одна на другу, ламається, тріщить, шумить, напорюючись на каміння; каламутна вода несе, що запопала по дорозі. Одного разу захватила млина з мельником-жидом Менделем і, серед крику та галасу, понесла вниз. Жид виліз на дах і звідти щось кричить, йому відповідають з берега, але за шумом води й криги ніхто нічого не розбере. Коли млина піднесло трохи ближче до берега, Мендель кинувся у воду. Витягли його переляканого, мокрого й холодного — зуби цокотять. Зараз же завели у сусідню хату. Звідти він вийшов через пів години й теж дивився з нами на річку. Я й тепер памятаю його обличчя, бороду, вбогу одежу і крупинку каші, що застрягла в бороді. Весь він такий добрий та смішний, а до того ще й переляк у нього не пройшов.

Як пройде вода і земля трохи підсохне, зараз же по зеленій траві починається гра в мяча та цурки. Задзвонять постові дзвони, почнеться Канон Андрія Критського, а потім “Покаянія двері”, та “На ріках Вавілонських” . . . піст. Чим дальше, тим він більш докучливий, аж поки не приїде Петро (наш церк. сторож) робочими кінцями забирати нас додому на саму Вербну Суботу. “Верба бє, не я бю, за тиждень Великдень, недалечко червоне яечко!” . . . А там і Страстний Тиждень з запашними,

духовитими на всю хату “бабами”, з дверми, що не можна ними стукати, поки оті “баби” сидять в гечі; з чудовими мазурками, з страстними свічками, жалібною плащаницею, чудовими співами, безсонною ніччю перед “Утренньою”, цілоденним Великодним дзвоном, ясным сонцем, веснянкою коло Дудя на майдані; з радісними обличчями, з гостями, з довгими днями празникової скуки, чудової, якоїсь змістовної та красномовної . . . Коли б швидче той Петро приїжджав! . . .

Літа мої молодії, де ви ся поділи!

А чи в луги, чи в байраки геть од мене одлетіли!

А як повернешся в Богуслав! . . . Цвіте черемшина й бузок, Свалілка обставилась зеленими вербами, навкруги все таке свіже, таке зелене та радісне. В душу заглядає блакитними очима щастя. Чогось так приємно дивитися на отих Бабенкових дівчат, що й досі ходять прибрані по празниковому. А було їх аж чотири: Олена, Катерина, Марина й Ярина. Особливо гарна молодша Марина. Але й наша Хтодорця Федорченкова не гірша, коли не краща! Дивись, як вона отам сміється до челядника Захарка! А як личать їй оті дукачі на шиї! Єй Богу, вона такаж гарна, як моя сестра Домця. От якби її посватав мій брат Митрофан! Але він упадає за Пединівською панночкою Юлею Волковою. Правда, що й та дуже гарна, а головне — грає на п'яно, та освічена. А Митрофан же такий розумний, скоро скінчить семінарію. Він не може одружитись з ким будь . . .

Або яка гарна ота дівчинка Грекова, що ходить в Покровську церкву з мамою. У неї такі гарні дві коси. Вона мабуть теж скоро буде вчитись. Не відомо, куди її віддасть мама, мабуть в гімназію. А то була б вона там, де моя сестра Дора, тоді може б я познайомився з нею . . .

А далі почнуться ясні, теплі, травневі дні на іспитах . . . Листя навкруги ще не вспіло потемніти, хвилює, мов

зелене море; Рось блищить на сонці так, що аж очі ріже, в небі летять маленькі, білесенькі хмарки... Ляжеш на спину і дивишся вгору, а на душі така солодка туга за чимсь далеким, гарним, невідомим. Хочеться, щоб стало щось несподіване, прекрасне, радісне, не тільки для тебе, але для всіх, для всього світу, навіть для... отого осоружного Стернова...

Чогось пригадуються двоюродні сестри Люба й Маня Маяковські-красуні, особливо Люба. Вони живуть недалеко Богуслава, в Карапишах... От, коли б стало чудо і вони приїхали!...

Як я перейшов до 2-ої кляси мені уже трохи почало розвиднюватись, і я уже не так сумно переймав бурсацьке життя. Тепер уже я не вважався “малим”, а справжнім бурсаком, і належав уже до тих, що творили бурсацьке життя. Кімната “клас 11-й” була на північ і виходила вікнами на містечко. З вікон одкривався чудовий краєвид: широкий майдан простягався від самої бурси до дороги; там видно було квартири — Федорченкову, Бабенкову, Заржницької і Козлінської. Справа біла баня Покровської церкви, а там на горі містечко, і, як корона, жовто-біла будівля костелу. Любо було дивитися на цей краєвид, він справді був гарний! Але шкода тільки, що ми сиділи до вікон спинами, а лицем до катедри, що стояла під глухою стіною. Під час перерви між лекціями наша кляса менше страждала від бурсацького гвалту й метушні, бо була при сходах в долину на перший поверх. Найгірше було 3-й клясі, що була як раз посеред коридору. Від нашої гарної кімнати у мене чогось назавше зістались найкращі спогади, не дивлячись на те, що тут почали вчити греку і латину, які вилазили нам боком.

В другій клясі якось почалось більше звертатись уваги на свій зовнішній вигляд. Так що брат Федько замовив собі у шевця Кислінського чоботи “до вакци” з “бельгійського товару”. Ці чоботи знамениті тим, що

головки у них були чорні, до вакси, але халявки, наче замшеві. Головні ж такі чоботи носили попи, й усі заможні люде. Тепер уже й табак купувався у Гейниха не той, що бурсаки завше курять (якийсь 16 коп. восьмуха), а фабрики Когена, в коробочці, на якій намальовано грубу одаліску, що смокче довгого цибуха. Коло неї розкладено коробочки з тютюном, та сигарами, а зверху висять різні медалі з королями, та їх жінками. Збоку ж стоїть якась індіанка і держить в руках листя того ж табаку. Цей тютюн коштував 25 коп. восьмуха, був чудового жовтого кольору і страшенно гарно пахнув. Він мені дуже подобався і я його любив, коли розпаковували коробку, але курити не міг, бо він був дуже паний. Взагалі, мені відбило цікавість до курення після того, як ми з Федьком ще вдома поробили собі з бугили (бузина) люльки, понабивали їх тютюном з батькових недокурків, та накурилися так, що я майже цілий день був хворий, та ледве Богу душу не віддав.

А стригтись почали ми вже не просто, а “під польку”. Це нам робив парикмахер (стрижій) Бинчин, що ходив по квартирах та стриг бурсу по 5 копійок з голови. В той час у нас заведено було щось подібне до уніформи: блюзи під ремінний пояс. Через те, що ніяких ясних гудзиків нам не “полагалось”, так що фактично не було чим пишатись, як це робили “карандаші”-гімназисти, то у нас вся увага була звернута на пояс з реміню, та пряжку на ньому. Важно було, щоб пряжка була не ясна, бляшана, легка, а “вороненної сталі”, масивна, чорносиня. Шкіра повинна бути грубою, а сам пояс широкий.

Крім цього всього ми захоплювались ще різнокольоровими чорнилами, які робили з фуксини різних кольорів: червоної, синьої, та зеленої. А до того ще робили з різнокольорового паперу лихтарики. Це була дуже мудра штука — гарно скласти — поплесувати папір, так щоб лихтарик гарно складався і не теряв своєї круглої форми. По за цим усім — тіж самі: “гилка”, “матка”,

“свиня”, “цурка”, але “дзига” вважалась уже діточою забавкою. Мандрівки ж по околицях Богуслава, в “лужок”, до монастиря та старої бурси, на “Попів хутор”, до Хохитви, або за костел — стали частіші.

Весною 1887 я перейшов у 3-ю клясу.

Бурсак 3-ї кляси вважається уже “старшим”, держиться від малих осторонь і, коли не говорить, то мріє про Семинарію, край бурсацьких бажань. В третій клясі я з братом Федьком “зустрілись”, бо він зостався там на другий рік. Треба сказати, що третя кляса у нас вважалась, так би мовити, рубіконом, на якому рідко хто не застрявав. Тут розширявся програм, вводилась географія, катехізіс, десятичні дробі в аритметиці, церковний устав. Грека та Латина приймали загрожуючі розміри. Одним словом, всякий бурсак зараньше був психологічно приготований до того, що він засяде в цій клясі на два роки. Воно так по більшості й траплялось. Не минула ця лиха година ні брата ні мене потім. Таким робом ми засіли тепер в одній клясі.

З огляду на те, що в 3-й кл. завше зімувало досить народу — “второгодників” (другорічників), то й кімната була одведена найбільша в усьому будинку. Вона виходила вікнами на с. Роскопанці, та ту дорогу, що вела з містечка на гору, до кладовища. В ній завше збирали всіх бурсаків перед церковною службою і смотритель читав і поясняв нам чергову евангелію, що буде читана на службі Божій. Від цієї кімнати у мене не зосталось жадних спогадів, хіба один. Якось у вечері я прийшов до церкви раніш, ніж треба було. Став коло середнього вікна, та почав дивитися на дорогу за Россю, що вела до с. Ісайок, а далі йшла на Карапиші. Мені стало сумно і так захотілось додому, що я почав тихо, а так голосніше співати якусь пісню. Мені щось пригадується, що це була колядка — “Царія вдарте во струни”, сама популярна в Тарасівці. Враз одчинились двері і ввійшов інспектор Саббатовський. Я перелякався й замовк...

А він підійшов до мене й ласкаво почав розпитувати, яку то я пісню співав. Я йому розказав. Він погладив мене по голові, тай пішов собі. Ця несподівана ласка, та щей увага до пісні так мене вразили, що я почав плакати . . . Крім цього випадку не можу згадати про ту кляту кімнату нічого доброго. Там мене почав переслідувати учитель Туркевич-“Пуць”, як ми його дражнили. Він зарядив мені “двойку” на весь рік без перестанку, без огляду на те, чи я знав лекцію, чи ні. Тут я зазнав перші життєві огірчення: будучи майже найкращим учнем по всіх предметах, а через ту прокляту греку, та того клятого, нікчемного та злого “Пуця” повинен був зостатись на другий рік . . .

В цьому році ми перейшли на другу квартиру до Юлії Нечипоровни Сільванської. Вона наняла гарненьку хатку біля Покровської церкви, проти волості. Була вона трохи літня панна, жила з старенькою мамою, дуже добра й балувала бурсаків. Я з братом Федьком були на тій квартирі старшими. Там жили тоді такі хлопці: Марко Діхтяренко, Степан Степанов, два Шевченки, Білявський, нас двоє і ще хтось з малих.

Цього року ми наче показалися. Можливо через те, що вступили в найгіршу смугу життя — Федькові було 14 років, а мені 12. В цей час найменше думається про науку, а найбільше про все, що її не торкається. Ми так і поводитись. Наше “старшинство” не відрізняло нас від решти хлопців. Ми однаково пустували, як і ті, що були в першій, чи другій клясі. Але, що ми були старші, то ми перші подавали привід до всього: напр. — зачепити, та дражнити жида сусіда; перелякати оту жидівку, що з дитиною сидить на возі над проваллям, та чекає чоловіка з містечка (вдаєм, що хочем перекинуть її в провалля); улаштувати цілу війну на кручах провалля, біля нашої квартири; брати штурмом окопи “противника”, та заставляти менших бурсаків плигати з страшенної висо-

ти в провалля; посадити малого Шевченка в рів та заставити його кричати “Ухи!” на адресу “Пуця”, який в цей час гуляє по дорозі, і т. п. Одним словом, багато де чого можна записати на наш рахунок за цей рік. Найгіршим було оте “ухи”, що ми заставляли малого Шевченка кричати до “Пуця”: одного разу він підійшов до рова, витягнув звідти Шевченка і почав допитувати, хто то навчив його цим жартам. Той довго вагався, а нарешті виказав на мене й брата. З того часу Пуць поставився до нас спеціально: зарядив і мені і братові “двойку” за греку, як писану, так і устну на весь рік “постійно”. Як би гарно ти не знав лекцію, як би добре не написав писемної роботи, все одно тобі буде поставлено ДВОЙКУ. Нарешті це озлило нас і ми перестали вчитися по грецьки.

Бувало привеземо додому “білет”, то в ньому за всі місяці за греку стоять одні двойки. Брат, як більш вражливий хлопець, покинув учитися майже по всіх предметах, через те у нього “білет” мав просто страшний вигляд: “коли” (одиниці) та двойки стояли наче москалі в строю. У мене ж той же “білет” мав більш оригінальний вигляд, бо рядом з гарними баллами (відмітками) з інших предметів, — по грецькій мові стояли тільки двойки. Це заставило нашого батька їхати до того “Пуця” за поясненнями. Той сказав йому, що коли ми почнемо вчитися краще, той й він не поскулиться на кращі відмітки. Таким робом виходило, що тільки ми одні всьому причиною. Це ще більше загальмувало справу, так що я врешті одержав “переекзаменовку” з грецької мови, не витримав її і зостався на другий рік, а брат, після такоїж переекзаменовки, як другорічник, повинен був вийти з бурси.

Для мене це було страшне огірчення, бо поза відмітками з грецької мови, я міг би бути першим учнем. Моє щастя, що той клятий Пуць вийшов з Бурси того ж таки року, а на його місце вступив гарний чоловік Махов, а

то не скінчив би я бурси і не бачить би мені Семинарії, як свого вуха.

Я трохи забіг вперед . . . В цьому році закінчили строїти церкву в нашій рекреаційній залі (проти 3-ї класи): А з тим від учнів одняли останнє місце, де можна було зимою гуляти в перервах між лекціями. Перед тим ми ходили до Покрови. Ми спершу збирались в Бурсі, там нас перевіряли, ставили в ряди, і ми гуртом машерували до Покрови. Там простоювали довгі, довгі служби, не маючи можливости відпроситись води напитися. Вистояти ж без руху й води дві з половиною години малому хлопцеві річ трудна. Бувало ноги так болять, що хочеться плакати, а від спраги пересохне у горлі, а губи наче повсть. Піти ж до надзирателя та попроситись “вийти”, це значить пройти біля інспектора, а там біля самого Стернова! Ні, краще умерти від спраги!

Іноді, коли в Покрові не було служби, нас водили аж у монастир, де колись була стара бурса. Памятаю, що це було в осени. Стояв хмурий, сірий, темний вечір. Було щось надзвичайне йти всією громадою, наче походом, в рядах кудись далеко за місто, кілометрів зо два. Іти треба спершу майданом від Бурси, біля Покрови повернути на дорогу, далі біля волості прямо на поле в напрямку Хохітви. Там скрутити ліворуч в яр, темний від дерева, на дорогу, що веде прямо в монастир. Тут, справа, — ворота в двір, де була колись квартира Аркадія і де жили мої старші брати. В тому дворі, як я уже казав, стояло скілька хат, а позад їх спускався до Росі старий чистий садок, темний, поетичний.

По другий бік дороги, на шпилечку над проваллям стояла малесенька хатинка-квартира баби Сарачихи. Дорога впірала вниз між високими стінами провалля, над яким шуміли дерева Аркадієвого садка з одного боку, а монастирського лісу з другого. В тому ліску на старому кладовищі були цікаві надгробки. Один з написаними віршами на спомин про якогось Рубана. Мені здавалось,

що то і був отой поет-епітафіст (XIII віку), що його вірші написано на могилі Кочубея та Іскри, біля Лаври у Києві, та Барського в Братстві, бо склад віршів його епітафії той же самий, що і на Кочубеївському надгробку.

Дорога йде монастирським лужком, де ми лазили в печеру, потім піднімається вгору. З лівого боку стоїть звичайний міщанський будиночок, в якому колись була квартира надзирателя Кутепова, та був “приготовітельний” клас старої бурси, а далі, з правого боку, стоїть самий будинок бурси — маленький, сірий домок, з стовпом для дзвінка. Порожній занедбаний . . .

Проти нього звертаєш в монастирські ворота. За стінами праворуч ідуть келії монахів, потім невеличка зімова церква, далі домок Ігумена, а там і велика церква з високою дзвіницею. Коли стати на її ганку, та глянути на всі боки, то серце завмре від захоплення та радості: такого краєвиду трудно знайти по всій Україні. Праворуч тече Рось, обставлена камінними скелями, далі міщанські хатки в садках, а ще далі на горі сіре містечко з білою Троїцькою церквою. На саміж горі — костел жовтобілий, з одною банею, а за ним синіють ліси, які з правого боку вкривають весь обрій. Внизу під монастирем — Рось не дуже широка, але купання тут чудове, особливо з того каменя, що навис над водою, наче той, що над “Шумом”, про який я розповідав . . .

Церква досить велика й висока і дуже резонантна. Тут наш хор звучить чудово. Мені особливо врізалась в пам'ять мелодія ірмосів 4-го гласу: “Моря чермную пучину”, який тоді співали. Він звучав у мене в вухах весь час, як ми вертались додому після служби, темної ночі. Звучить він і зараз, коли пригадаю оту мандрівку в ма-

З того ж часу, як Хохітвянський піп о. Ловгин Топачевський поставив своїм коштом церкву у самій Бурсі, виникає ота мандрівка.

настир. А коли заспіваю мелодію його, то зараз же в уяві

годі ми перестали ходити і до Покрови і до Монастиря. Була своя церква, а в ній своє право, через те Стернов запровадив такі служби, що ми просто з ніг валились. Виспівувалось та вичитувалось усе, чого тільки вимагав церковний “Устав” для монастирів. Чого й нащо він це робив, не знати, але на нашу голову упала страшенно трудна робота по монастирській “служити Богові”. Була вона трудна не тільки для тих, хто повинен був вистоювати всі служби, але й для тих, що учили отой церковний “Устав”. Стернов, який навчав того Уставу був вибагливим інквізітором і одному Богові відомо, скільки “колів” отримали бурсаки по “Уставу” за його учителювання, та скількох людей і душ відвернув він від Бога та церкви. Я якось спасся від цього, бо отой “Устав” та церковні служби дались мені зразу, і я вважався не тільки найкращим учнем по цьому предмету, але й був назначений головним “уставщиком”, щоб провадив тими службами на крилосі.

Наша церква була зроблена в рекреаційному залі, а віттар примуровано на двох високих стовпах з надвору. Церква, а особливо віттар були маленькі і тісні, але все було нове та чистеньке. Малювання по стінах не було, аж поки хтось не замовив місцевому Рафаелю два образи: Андрія Критського (мабуть на честь Стернова) та пророка Амоса з піднятим довжелезним пальцем на правій руці.

Були зроблені й хори для півчих, але вони були дуже невідгідні, бо стеля була низька, так що жадного резонансу не було. На тих хорах під час служби завше стояв Стернов і пильно стежив за всім, що робилось в церкві. Було аж страшно знизу з мого крилоса повертати голову у правий бік: завше твої очі зустрічались з очима, що світились мов у вовка, а два кінчики його цапиної борідки, один довше другого, ворушились мов живі. Так і здавалось, що до твого вуха долетить сичання:

— Ппппаааддіка сюда! —

Помішником моїм на крилосі був мій товариш Мето-

дій Павловський. “Старостою” церковним (біля свічок) був другий мій товариш, Санік Пашковський, якого ми дражнили Кобилою, бо якось кобила розкrojла йому чоло і той знак залишився навіки. Цей “Санік” був типовий дяченко — лукавий, підхлібливий до начальства, “усердний” до церкви, і ми над ним частенько сміялись. Вчився він добре і вважався зразком доброго поводження. Звали ми його ще “гнотіком”, бо це він так по російськи називав гноти до лямпадок, коли звертався до Стернова.

А все ж таки одного разу ми його спокусили. Хочу розказати про цей випадок, бо мені й тут дісталось від Стернова “раз назавше”. Якось прийшли ми раз в церкву за годину раніш, щоб приготувати все до служби. Як уже все було готове, комусь в голову прийшла ідіотська ідея: взяти кадило, та, імітуючи диякона, стати перед царськими дверми і “возглашати”:

— Благослови, Владико! —

Другий відчинив царські двері і щось йому таке відповів, що той почаствував його кадилом (звичайно порожнім) по плечах. На кадилі порвався ланцюжок. Це зразу отверезило всіх, двері у вітвар було зачинено й всі кинулись латати кадило. Зв'язати ланцюжок чим небудь більш-менш міцним не було можливості—під руками не було нічого. Отож висотали з блюзи нитку і нею зв'язали порваний ланцюжок. Почалась служба. В кадило накидано вугля й ладану, і піп почав кадити у вітварі, а далі вийшов з царських дверей, щоб робити “начало”. Тільки що махнув кадилом раз-два, а нитка перегоріла і враз весь ладан з вуглем полетів по церкві, та засипав новий килим перед царськими ворітьми. Счинилась метушня. Поки поправляли кадило, служби почати не можна. Я з жахом дивився на це все. І не дарма: бо як глянув на хори, звідти зараз же закивав до мене палець Стернова, а далі й він сам зійшов вниз, та пішов до “учительської” кімнати, яка звалась у нас “зборною”. Я пішов за ним. Як тільки прийшли ми в “зборну”, він почав мене випитувати,

хто це зробив. Я відмовився назвати винуватого, раз і два, а за третім разом він так бахнув мене по лиці, що у мене з очей посипалися іскри. Він мовчки повернув мене і викинув за двері. Це був перший і останній раз, коли мене було бито, і вражіння від цього я не можу забути й досі. Але видно, що в цій справі фактично брало участь двоє, а хто вони були я не памятаю . . .

Жилось нам на квартирі Сільванської досить добре. Вона нас гарно годувала і поводитися з нами дуже лагідно. У неї служила дівчина Ликеря, яка зхвилювала мені кров вперше. Взагалі ж, від тої картири у мене зостався поганий спогад, бо життя там звязане було з 3-ю клясою бурси, так що всі неприємности мої якось переносяться й на ту хату . . .

Я уже казав, що цей рік був для мене й Федька фатальний. Його викинули з Бурси, а мене зоставили на другий рік за оту “Треку”, при чудових успіхах по всім предметам. Це була найгірша образа для мене на все мое життя. Мені остогидла і бурса і учителі. Щоб уникнути надалі таких неприємностей, мене перевели на квартиру до учителя Богородицького. Ця квартира була “з репетіцією і надзором”, себ то, до учнів було приставлено репетитора, який перевіряв їх лекції, а за поведженням дивився сам Богородицький. Коли б думати, що дійсно ті 240 карбованців, які платились за учбовий рік обслужені чимсь, було б помилкою. На “репетіцію” там могли рахувати тільки ті, що самі не могли вчитися, але таких там було дуже мало. Більшість же учились добре без репетитора. А “надзор” полягав в тому, що до нас ніхто з начальства не заглядував, а жили ми собі як знали, й робили, що хотіли. Робили ж ми досить багато поганих річей.

Квартира Богородицького містилась тепер в новому будинку Гамарника на вулиці, що йде вгору з містечка до кладовища. Це був гарний, майже найкращий в містечку новий дім по цей бік Росі. Помешкання було

просторе й вигідне. Не памятаю, скільки учнів жило на цій квартирі, знаю, що досить багато, може з п'ятнадцять. Годували нас добре і ставились до нас гарно. Головна ж вигода була в тому, що жадний з “начальства” не ходив до нас. З моїх товаришів тут жили: Дмитро Леонович, Вася Більневич та Комарницький. Решта була з нижчих клас. До нас було приставлено репетитора Камінського, який тільки що скінчив Київську Семинарію. Він був доволі “бурбонистий” чоловік, якого я запам'ятав тільки через те, що він грав на клярнеті романс “Встретясь с тобой, ангел ти мой”, я слухав і мені не дуже подобалась його гра. Більше мені подобалась гра на роялі моєї молодой хазяйки, Олени Йосиповни з Ольшевських з Мироновки. Це була висока, дуже гарна молода пані. До неї їздили такі ж гарні сестри з Мироновки. Про це треба сказати докладніше.

В м. Миронівці жив собі піп о. Йосип Ольшевський. Гарний, огрядний і веселий чоловік з прекрасним тенором. Великий аматор музики та співу. Господь наділив його досить численим сімейством — здається шість, коли не сім дочок, та два сини. Усі дочки дуже гарні й піп виховував їх в Київській Фундукліївській гімназії. Старший синок вчився теж в гімназії. Але дві ріжні справи: одна — виховати дочок, а друга — видати їх заміж, особливо коли в кишені “віють вітри”... Попові Ольшевському повезло, бо під боком була Богуславська Бурса з женихами молодими учителями - академістами: Богородицьким, Афонським та Біляновським. Інакше гарні дочки о. Йосипа змарнувались би, як і другі попівни без посагу. Отож, одного гарного дня о. Йосип справив зразу аж три весілля: старшу віддав за Богородицького, другу за Афонського, а третю за Біляновського. Решта дочок залишалась у Фундукліївській гімназії (найкраща з них звалась Рая-Раїса). З того часу в Богуславі частенько став появлятися на вулицях старовинний берлін — страшенно великий, на височенних колесах, запряжений чет-

вериком, а той шестериком поганих “робочих” коненят. На козлах сидить кучер Петро, біля нього один з синів о. Йосипа. Тут же збоку стремить на довжелезному дрючку “факел” для освітлення дороги. З козлами на передньому сидженні три молодших панночки, а на заднім сам о. Йосип з досить огрядною попадею. На заду цього ковчегу привязана ціла копиця сіна, знизу теліпається відро. В середині ж берлину десь між переднім та заднім сидженням захована хура мішків з ріжним запасом. Одного разу ззаду була привязана навіть клітка з гусьми чи курми. Це о. Йосип везе гостинця молодим зятям. Коли цей загін коней з отим ковчегом підїздив з страшеним громом та скреготом до хати, уся бурса вибігала дивитися на молодих та гарних панночок, а я зокрема на Раю. З їх приїздом на хазяйській половині піднімався сміх і регіт, біганина, веселість, взагалі те життя, яке привозить чи приносить з собою молодість. Іноді устроювались тут і балі, тоді чутно було, як наша хазяйка Олена Йосипівна співає під акомпаніамент фортепяна романси Гуріліва, Пасхалова, Алябіва та Варламова. Або чутно вальс “Тьоплий ветерок”, коли були танці. Мені завжди так хотілось потрапити туди та подивитися: ажеж у мене вдома теж бувають не гірші люди! Я ж тут наче якийсь салдат на засланні. Бували зібрання у мого хазяїна й зімою. Я пам'ятаю, що хтось з наших бурсаків утяв таку штуку тому ж Пуць-Туркевичу. Поприбивав цвяхами до підлоги його високі кальоші-боти. Коли гості на доброму підпитку почали виходити, Пуць заліз ногою в кальошу, хоче відорвати її від підлоги, зачепився і упав. Ми під дверима раділи й сміялись. Але потім досталось декому, хоча ми так і не зрадили винуватця. Другого разу налили в кальоші води та виставили на мороз, щоб замерзла. Що тоді власник робив з ними, я так і не знаю.

Я казав, що на цій квартирі жив Дм. Леонович, мій товариш з третьої кляси — симпатичний, милий та лас-

кавий хлопець. Він скоро став моїм найкращим другом. Він мав великий талан до малювання карикатур. Бувало, одним чи двома штрихами так вдасть, що просто не знаєш, як налюбуватися. Цим захопив він і мене до малювання. Де ми тільки не малювали і чого, і на які теми! Усі зошити, всі книжки, всі столи — все було обмальоване карикатурами і досить вдалимими. Нарешті не хватило місця і нам вподобалась стіна нашої хати знадвору, звідки дивилось на вулицю наше вікно. Через скільки днів вона була вся розписана “аль фреско”, та так що всі мужики, що їхали з містечка зупиняли коні та дивились на ту стіну. Досталось нам від Богородицького немало за це малювання, але стіни вже не поправляли до самих канікул. Так вона і простояла від осені до весни.

Жив зі мною тут мій товариш Мишка Яворський. Разом з Леоновичем, Методієм Павловським та ще з Микитою Барвінським утворилась у нас гарна компанія для екскурсій по околицях Богуславу. Дружба між нами залишилась на ціле життя. Жив тут також і молодший Кротевич Володимир, а також мій товариш Федя Грушецький з Вербівки. Це був бідний, нездатний, а до того ж хворий на гистерію хлопець. З ним іноді траплялись припадки: він корчився, бив себе по лиці, плакав, кричав. Ми всі дуже його шкодували й старались чим можна йому допомогти в науці. Микита Барвінський перевівся до нас з подільської Бурси (у Києві). На перший погляд він робив якесь кумедне враження: довготелесий, незграбний хлопець, з неймовірно довгими, наче попеченими, червоними руками та патлатою головою; лице було теж негарне. І ніхто б не сказав, що з нього потім вийде красунь, імпонуючої зовнішності. Але треба було до нього ближче приглянутися, щоб побачити скільки він мав у собі симпатичних рис. Він був розвинений, розумний хлопець, щирий та добрий товариш, так що не можна було його не полюбити. А всі, хто його коли знав, любили його за веселу вдачу, ясний, трохи скептичний та

цінічний розум, та колосально гострий язик. Він став і зостався до кінця Семинарії моїм найкращим другом, хоч доля нас і розвела в різні сторони. В ті часи він нам дуже здався, як добрий знавець грецької мови. Учителем замість клятого Пуця, став у нас Махов — маленький чоловік, дуже лагідний та добрий. Він безоглядно довіряв учням і ми його обманювали на кожному кроці. Всі наші писемні роботи він роздавав нам, перше як поставити на них одмітки, щоб ми повиправляли помилки, які він попідкреслював червоним атраментом. Ми переписували все наново, а потім під редакцією Микити Барвінського самі собі робили легенькі помилки, підкреслювали їх таким же атраментом, виправляли і віддавали назад. Цілком природно, що ми одержували кращі відмітки за писемні роботи, як того заслуговували. Коли ж нам давалась робота, що звалась “екстемпорале”, цебто експромт, без підготовки, отут то Микита ставав в допомозі всім!

Я уже казав, що догляд за нашою квартирою позбавляв нас від відвідувань надзірателя і інспектора. Це теж було нам на руку. Частенько Богородицький виїздив з молодою жінкою до тестя в Миронівку і зоставався там з суботи до понеділка. Отут ми й використовували нашу привілею “з надзором”. Посилався на місто один або два хлопці, накуповувалось всякого “закусону”, горілки та вина й у вечорі устроювали баль з служницями. Було досить весело. Тут я був закохався в покоївку Олену і майже два роки ходив з цією любовю в серці.

Одна тільки річ, яка мені псувала завжди настрої, це відсутність мого любого брата Федора, до якого я так звик. Його віддали у Київ до учителя семинарії Г. О. Булашева, щоб той приготував його в Семинарію. Про паскудний вчинок цього педагога скажу коротко. Він взяв за це з мого батька 1000 карбованців! Сума на ті часи та шей для сільського попа просто жахлива. Взявши цю тисячу, він не вчив брата сам, а доручив це своїй

жінці. Мабуть у свій час, коли він перевірів його знання, брат не був досить приготований для вступного та щей конкурсного іспиту, бо Булашов просто не повів його на цей іспит, а одіслав додому, сказавши, що в Семинарії перебудовують якусь там стіну і прийому нових учнів не буде. Треба собі уявити тодішню безправність і безсудність, коли це діло так і зосталось без кари для цього падлюки. Головне ж, що я мав того ж року вступати до Семинарії і батьки боялися за мене. А коли я вступив та щей попав в відділ того Булашева, він дійсно хотів мені крутити веремію, але я не дався, бо здібності мав добрі, а до того ж спеціально зайнявся цим предметом (словесність та література).

Отож брат писав мені листи з Києма і мені чогось так жаль було його та так за ним скучно, що я ледве не плакав, та все шукав, щоб мені нагадало про мого любого Федю. На стіні висів календарик, на якому було намальовано Кивські краєвиди. Цього було досить, щоб нагадати мені про брата, я було цілими годинами стою, дивлюсь на той календарик та плачу, згадуючи його.

Чогось з цим сумом у мене зеднується мелодія “Бог Господь” 3-го гласу, Київського роспіву. Тоді якраз я почав переписувати для себе ноти. Памятаю особливо “Воскресні Ірмоси 6-го гласу” Львова та “Достойно” — Київське, яке я копіював з рукопису найстаршого Козлінського, що був в Семинарії (два брати ще в бурсі).

Мандрівки ж по околицях Богуславу були ті ж самі, як і купання в Росі біля парома. Тут був чудовий луг (лужок), який тягнувся аж до с. Роскопанець. Ми жили тепер близько цього лужка і він став для нашої компанії місцем найкращих прогульок. Я й тепер хвилююся, коли пригадаю його пишну траву, повну квітів, його гарненькі стежки з жовтим пісочком, кущі лози над тихою, ясною Россю, камінь біля Роскопанського млина, де ми завжди купались, те почуття краси, спокою й радості, яке оповивало нам душу, коли ми годинами лежали і без роз-

мови тихо дивились на небо. Моя мила Рось, найкраща річка між річками! Памятаю я її в той сумний ранок перед виїздом додому на Великдень, коли зо мною трапилася така пригода: Богородицький дав мені грошей, щоб я купив собі нового картуза. А картузи тоді носили сині з лаковим козирочком та такою ж перепонкою на ньому. Такі тепер носять німці. Дав він мені гроші, я не розгорнувши глянув — жовтий карбованець, гарненько складений. Пішов у містечко до жида, вибрав собі картуза, віддав йому гроші тай кажу важно:

— Давай сімдесять копійок здачі.

Він мені дав, я й вернувся додому. Треба уявити собі моє здивування, коли Богородицький почав мене лаяти! Виявляється, що то не був карбованець, а цілих три. Тільки що їх було згорнуто так, що жовта сорочка була наверх. Як цю справу розв'язав Богородицький, я уже не знаю, тільки вона мені спаскудила передпразниковий настрій та чудове враження, що я мав від Росі того ранку.

Враження ж було незабутнє! Була рання весна. Рось тільки що розлилась, лід зійшов і вода стояла висока. Кругом тихо-тихо. Над річкою клубами встає пара, а зпід неї, наче вимите скло, показується чудова тиха вода, у якій відбиваються чорні кудлаті верби, що похилились над водою. Кольор води й усього сіро-сизий, холодний, але відчувається, що скоро зза туману встане сонце і це все засяє новими яскравими фарбами. Це той момент освітлення пейзажу, який би треба було назвати "очікування". Такий момент я потім знайшов у тій картині, що потім в Семинарії Ваня Біляновський намалював для мене. Такі моменти можна спостерігати в природі тільки ранньою весною, або при першому багатому, пишному снігові, що забілів усе, крім води; вода чорна-чорна, а разом з тим прозора, в ній одбивається все навкруги з особливою ясністю й чіткістю. Небо хмуре, спокійно-сіре. Кругом тиша, всі звуки наче втонули в білій перині снігу, наче все лягло на спочинок в

білу чудову постіль. . . Тож таке чудове, незабутнє враження було спаскуджено отим жидом, наче хто наплював у святу чашу. . .

Весь цей рік я провів під знаком мелодії дуету Глінки: “Не іскушай мене без нужди”, а також отих нот, що мені подарував Кирило Радзівевський — з вальсами та польками, про які я уже казав. З того часу пройшло пів сотки років, а мене й досі хвилюють примітивні звуки вальсів: “Дунайські волни” (Івановича), та “Долорес” (Вальдтепфеля). Як почую їх або почну співати — враз в душі полум’ям спалахнуть спогади, серце забеться швидше, душа порине на крилах в минуле, наче на мент вернулось справжнє життя. . .

В один з гарних ранніх весняних днів до мене приїхав брат Льоня з Карапишів, від дядька о. Ілії Маяковського. Він був в легенькому на лисах кожусі, критому синім сукном, високих чоботях, в якомусь теплому капелюсі. Мені він дуже подобався: високий, молодий, гарний. . . Гостював він у дядька перед тим, як став учителем в м. Тараші. Потім був у Тараші в соборі дияконом, а далі священником с. Пісчана на Київщині. Він мені сказав, що сестра Маня, яка вийшла заміж минулого літа за Хіжнякова, чекає дитини. Мені так хотілось, щоб то була дівчинка! Вона буде така ж гарна, як і Маня, але в додачу вродливий Хіжняков. Памятаю, що цьогож таки літа 1888 року на вакаціях ми поїхали в Карапиші. Я думаю, що то було 20-го липня на імянини дядька Ілії, бо памятаю літо було в самому розцвіті. Там я знов бачив Любу Маяковську і знов мучився тим, що я малий бурсак, а вона уже доросла панна.

Виїхав я з музикою в серці й сумом на душі. Памятаю, що з нами тоді їздив Льоня. Біля Роскопанського млина ми стали й пішли купатися до Росі. Вода, як завжди, була прозора, зелено-жовтава, а з великої спеки, здавалась неймовірно ніжною та прохолоджуючою. Льоня, як богуславський бурсак, плавав чудово, а ми з Федьком

не одставали від нього. Я знов милувався струнким, сильним тілом Льоні, його м'язами та ніжно-білою шкірою, та все радів, який то у мене гарний та сильний брат. Потім дивився довго на протилежний беріг, де стоїть камінь, що ми з нього купались літом з товаришами... Без них весь лужок і Богуслав показалися такими порожніми та нудними, що я був радий, коли знов сіли на бричку. Гарні коні взяли повною ходою під гору до парома...

В цьому році мені минуло 13 років і я цього літа став дорослим. Забув сказати, що в 4-ту клясу я перейшов першим. Це була відплата пам'яті отого проклятого Пуця. Було це в літку 1889 року.

На квартирі у Богородицького жив я і 4-ту клясу від осені 1889 до літа 1890 р. Ті ж самі були й мої приятелі, заняття й розваги, але до всього прилучалась думка про будучу Семинарію. Не скажу, щоб я дуже тишився тим, що буду в Семинарії, мене більш займало те, що я буду жити в Києві і хоч жаль мені було за Богуславом, але я відчував, що йому уже "пора перейшла". Вчився я добре і сподівався, коли не першим, то дуже добре закінчити курс. Для будучого це мало не мале значення. Вийшло ж цілком іначе...

На масляні, коли нас "ропустили" на три дні, якое після обіду ввалюється до мене на квартиру ціла компанія моїх товаришів, чоловік з вісім. На велике мое здивування... випивши. Це було щось нове і несподіване. Взагалі таких явищ не було, щоб бурсаки напивались та ходили по вулиці п'яні. Правда, що вони не були п'яні цілком, а дуже веселі. Я памятаю щось робив з якимись книжками чи нотами.

Зо сміхом та жартами вони порозкидали мої книжки, заставили мене одягнутися та йти до бровару пити пиво. Це було теж новиною. Я одягнувся й ми пішли. Прийшли до бровару, випили по шклянці пива та пішли

гуляти. На вулиці ми нічого не робили такого, щоб кидалося в очі, а йшли хоч весело, але цілком пристойно. Коли бачимо на площі біля Покрови їдуть сани нашого диякона, а в них сидить хтось в кожусі з піднятим коміром. Треба було подивитися на той комір, щоб побачити, як звідти світилися вовчі очі Стернова. Не буду розказувати, як він нас зупинив, як одіслав у бурсу, щоб ми там сиділи до глибокого вечора; як він приїхав і як провадив слідство. Нарешті нам об'явили, що ми вважаємось звільненими з Бурси, але повинні продовжувати свою роботу, поки не приїдуть за нами наші батьки. Ми розуміли, що ми ще не звільнені, але що буде велика ворохобня з батьками, коли вони приїдуть. Через те взяли за свої книжки, як ніколи. Всім учителям наказано було нас не питати, а тільки задавати та поясняти лекції надалі. Почали ми чекати батьків. Це була найгірша мука.

Нарешті почали зїжджатись з дальніх сіл попи до своїх "блудних синів". До мене приїхав батько зо старшим братом Митрофаном. Батько зустрів мене спокійно та, як звичайно, ласкаво, хоч і сумно. Але брат Митрофан не втримався, щоб не покартати мене: "Здрастуй, Зклюко" (цебто той, кого "виключають"). Мене не так це образило, як вразила його нечуткість: хіба він не бачить, що за цей час я повинен був добре помучитись та спокутувати свій гріх! Але ж батько це добре бачив.

Побалакало наше начальство з батьками, тай залишило нас в спокою. Зате ми почали провадити нашу роботу, як найпильніше. Треба сказати, що з 3-ої класи в 4-ту перейшло нас всього 12 осіб, так що, коли б виключити тепер вісім, то не було б кого послати в Семінарію. До того ж провинились найкращі учні.

Наше дурне начальство покарало нас тим, що випустило нас всіх по "второму разряду". Здається, що це був перший випадок у світі, що не було кращих та

гірших учнів, а всі гірші. Таким робом закінчилася моя бурса неприємно й сумно. Я почував себе ображеним, бо був першим учнем, а випустили мене як “гіршого”.

Згідно звичаю, іспити тягнулися до самого Петра і Павла. Таким робом 28 червня 1890 року я закінчив першу добу свого шкільного життя, пробувши в бурсі з осені 1884 року до літа 1890 року.

Виїздив в останнє додому з Богуслава в мокрий, літній день... Були дощі довго й зелень навкруги була особливо свіжа й соковита. Їхав возом, четверо коней, кучер Микита... Прощався з Богуславом думкою, було сумно на душі й чогось жаль...

СЕМИНАРІЯ

(1890-1896 рр.) Київ.

У 1890 р. 28 червня (на Петра й Павла) я скінчив Бурсу у Богуславі . . . Закінчилась доба дитячого життя. Далі ставало щось нове, серйозне — життя серед дорослих, серед нових обставин, у новому місті, а головне у Києві. Самого менту розставання з бурсою та товаришами не памятаю. Памятаю тільки, що був дощовий тиждень, все було вогке, могутньо зелене, чудово прекрасне. У мене були уже кальози, — диво на всю бурсу. Поїхав я додому з кучером Микитою, робочими кіньми й возом. Як пройшло те літо також не памятаю, бо всі думки були у невідомому будучому, в Києві. Почались приготування: в моїй гардеробі появилсь чорний сюртук, “гладжені (прасовані) сорочки” (з твердими нагрудниками) і т. д. — все як у справжніх “молодих людей”.

Нарешті дорога до Києва. Я вперше їхав залізницею. Поїхали: батько, мати і я. Їхати треба було зі станції Корсунь. Знов таж дорога, якою колись я їздив до Корсуня за Хіжняковим (потім наш зять): на Кирилівку, Пидинівку, Сегединці, Журавку, Квітки . . . Знов той же чудовий Корсунь з його палацом на острові, та милою, ласкавою Россю; той же залізничний двірець, що так уразив мене перший раз своєю пишнотою. Нарешті ми у вагоні. Рушили . . . Я так був повний свідомости, що їду залізницею, що ніяк не хотів сідати на лавку, відчувалось якесь чудове напруження, наче я разом стою й лежу на крилах в невідому далечінь. Їхали ніч, а ранком, тільки почало сходити сонце, я прокинувся й побачив у вікно, як потяг біг по якомусь високому насипу-валу серед поля. Чудовий серпневий ранок прокидався з нами, і вид-

но було, як летять вагони, як крутяться колеса. На полях люди вяжуть пізне жниво — гречку, ячмінь і т. д., синіють вдалині ліски, сонце чим далі більш золотить увесь краєвид, потяг додає ходу, а в серці така божевільна радість, що хочеться кричати від захоплення. Батько жартує:

— Бачиш, припрягли коней і набавили ходу. Я сміюся, аж заливаюсь, а потяг швидше й швидше . . . Мабуть ішов вниз під ухил . . .

От уже й Мотовилівка: сосновий чудовий ліс, літницька, гарно одягнена публіка, а на пероні чогось військовий оркестр грає марш “Буланже”.

Нарешті в чудовім мареві ясного дня щось на обрію заблищало, заіскрилось золотом, забіліло, замиготіло — Київ!!

Перше, що вдарило мене, це страшенний шум від руху: якийсь чіткий, кам'яний стукіть кінських копит та тріскотіння дροжок. Біля двірця їх було ціле море. В двірці лавою стояли якісь люди. На шапках напис. Всі вони кричали, вигукували назви готелів, наче гавкали . . . Я майже оглух. Сіли і прямо в готель “Женева”, біля Софії. Готель був дуже скромний та старий. Коли я вийшов на вулицю та глянув ліворуч у гору — на мене наче посунулась колосальна біла гора з золотим верхом, що прямо сліпив очі — це була дзвіниця Софії. Хрест здавався під самим блакитним небом, по якому бігли біленькі, легкі хмарки. Коли глянути на хрест та небо, то здавалось, що хмари стоять, а дзвіниця сунеться на тебе — от-от упаде. Страшно, моторошно й радісно. Тоді я ще не міг усвідомити архітектурної краси, але мене вразило “щось”. І досі ще свіже те перше враження . . . І коли заплющу очі, то не тільки бачу цю дзвіницю, але майже переживаю теж хвилювання щой тоді.

Далі пішли ми з батьком та мамою на Володимирську горку. Вона вразила мене менше, хоча краєвид зачарував: пароплави внизу здавались дуже малими, а я уяв-

ляв їх собі грандіозними. Потім пішло блукання по Києву: Михайлівська, Андріївська церква (величезне враження) і нарешті Лавра з Печерами. Тут відчувався особливий світ, нінащо не схожий, якийсь превищеній настрій, урочистість, нервова стурбованість: усюди святині, безліч богомольців, страшні печери, особливий чудовий спів, трохи вже мені відомий від братів і зятя Хіжнякова. Все це ще більше припало мені до серця, бо я знав, що тут жила маленькою моя мама. До того ж героїчна постать Мазепи, про якого ми колись вдома читали, разом з підсвідомим почуттям якоїсь далекої, рідної старовини, --- невимовними асоціаціями зв'язувалось з Лаврою. Висота дзвіниці прямо убила мене. І що цікаво, — не так вразила мене зовнішність церкви, як старовинні подвійні зелені дахи на будинках, особливо Митрополичому, та темні переходи до печер серед темного саду. Дзвони годинника на башті додавали якогось особливого чару й подиху старовини.

Не памятаю, як прийшли ми на Подол до Семинарії, як я туди “вступив”, першого враження від маси учнів, клас та учителів — все було нове, не похоже на Богуслав, шумливе, чуже й трохи страшне.

Наука давалась мені добре, і я зразу здобув собі признание від учителів і не мав ніяких турбот з своїми “баллами”.

Оселівся я на квартирі у “Неньки”, як звали стару попадю Долінську, що держала пансіон для семинаристів. Наймала вона невеличку хатку на розі Борисоглібської і Братської вулиці (на Подолі) проти Борисоглібської церкви. Уже в ті часи хата була така стара, що дах з гонти був майже на хіднику, а вікна до верхніх шиб під землею, в траншеях (в закопах).

Я думаю, що тій хаті було тоді більше сотки років і її оминув загальний пожар Подолу 1811 року. Можливо, що в цій хатці жив Ведель (або хоч бачив її, коли ходив біля неї), бо його біографи кажуть, що він умер “стоя на

молітве в садіке свого дома протів Борисоглебской церкви на Подоле”. Хатка, як я уже казав, була проти Борисоглібської церкви, на розі двох вулиць — Борисоглібської і Братської. Хід до неї, як водилось тоді, був з двора, куди вела з хвірткою брама. Сама хата побудована була літерою “Глаголь” — Г, і з двору була шкляна “галерія”. Щоб увійти в ту галерію, а далі в хату, треба було спуститися по сходах ступнів три-чотири вниз — так осіла хата.

В дворі була “оптова торговля олією — Ломагіна”. Моя кімната виходила вікном у двір, повний з барилками з олією, та “бітюгів” — грузових платформ-возів запряжених здоровенними кінями. Було завше гамірно, метушня й сморід від олії та рогожі, що нею вкривали вантаж, особливо коли пекло сонце. В моїй кімнаті жив ще Вас. Корчинський, 1 кл. семинарист, мій товариш з Богусл. бурси. В сусідній кімнаті жили Юльо Тарновський — 4 кл., веселий, чорнявий, гарний хлопець та Федя Джозовський — 6 кл., маленький, милий.

В 3-й кімн. — два барти Соханевичі, старший Всеволод — 5-ї кл. і молодший, мій товариш Льодя — 1 кл. Умер в тім же році від крупозного запалення легенів. Старший був високий, франт, співав тенором, грав завше в карти (був заможний).

В 4-й кімн. — Павло Гаєвський (6 кл.) — поважний, спокійний, дуже симпатичний чоловік, невеличкого зросту, з вусиками, гарний; Федя Комарницький (6 кл.) — страшенно добрий, гуморист, якийсь підстаркуватий, симпатичний хлопець; Олександр Дзбановський (6 кл.) — високий, кучерявий шатен з борідкою “а ля Генріх IV”, чудовий баритон-співак, дуже музикальний, неймовірної доброти і здібностей. Існував тим, що писав всім “сочіненія” — писемні завдання. Він живе й досі, читав в списку совітських композиторів його імя.

В 5-й кімн. — їдальні, жив високий, сумний, туберкульозний, тихий та добрий хлопець Завадінський (4

Олександр Кошиць — студент Духовної Семинарії
Знімка з 1895 р.

кл.). Як він там міг жити, не можу уявити собі, бо з першої години дня до 5-ї години вечора в тій кімнаті без перерви обідали приходять “столовники”, а потім пили чай і вечеряли ми. Він жив за “ширмою” (параваном).

У “Неньки” Долінської була дуже гарна дочка замужом за якимсь здорованем (здається скінчив Подільську семинарію). Сама “Ненька” була з Поділля. По всіх кімнатах тинявся й кидав немилосердно цигаркою її небіж, звільнений з Подільської семинарії “народоволець”. Він був, як усі ідеалісти, цілком безпомічною й безпорадною, доброю дитиною (років 35), мав якусь винувату усмішку й вічно щось думав. Мабуть літав мріями в “соціялістичний рай”. Чи дожив він до “большевицького раю”?

До нашої господині приходило багато людей “столуватись” (обідати), так що нам приходилося після лекцій чекати свого обіду з годину. За цей час в кімнаті 4-й (Гаєвського) старші з 5-6 кл. сідали грати в “пульку” (преферанс), швиденько її розгравали, на виграні гроші посилали в ресторан “Золотой якорь”, або рядом в “Погребок” (торговля горілкою) до поляка Камінського, що казав “досвіданячко!” (його так і звали), по пляшку, чи півпляшки спирту, який розводили водою й випивали за обідом. Чого спирт, коли була в продажу чудова житня горілка, — не знаю . . .

Після обіду старші лягали спати на годину-дві, потім ішли хто на прогульку, хто по ділу, а в 6 чи 7 годині сідали кожний за підготовку лекцій. Іноді заходив на квартиру для ревізії помішник інспектора, розписувався в книжці—“квартірний журнал”, тим діло й кінчалось. Коли кого не заставав дома, той повинен був по повероті йти у Семинарію і давати пояснення, де він був в цей час. Крім цього невігод не було ніяких і ми жили цілком вільно, ходили в театри (заборонялось!), робили у себе вечорниці з знайомими дівчатами, та танцювали. Але про це скажу більш.

Поруч, в домі проф. Київської Духовної Академії й

мійського голови Сольського жив учитель Софійської Духовної Школи — Костецькій, нервовий тип з розстріпаною борідкою й кривим цвікером на носі. З ним жила сестра його жінки Дуня Лаврентева — гімназистка. Одного разу на масляну наша квартира влаштувала баль з випивкою й танцями під “аристон” (машина з папіровими плитами, — треба крутити корбою). Після восьмої години вечора, коли відбулась чергова ревізія Семинарської інспекції, зібрались гості і почався баль з танцями. На мене велике враження зробила ця Дуня Лаврентева. Але що я був!? Підсвинок з 1-ї кляси, й тільки ! . . . А тут же поруч такі кавалери як Всеволод Соханевич, Петро Гавр. Джозовський, Юлько Тарнавський, Дзбановський, які відсмалювали мазурку так, що деякі “па” випадали на стелі, а з під ніг йшла курява й майже вогонь!

Словом жилось нам чудово, а годувала нас “Ненька” знаменито. Семинаристи тоді не мали уніформи і одягались хто як хотів, хоч ті, що жили в “Корпусі” (інтернаті) й мали щось подібне до “форми” — чорне пальто, чорний з плюсовим обшиттям картуз. Ті ж, що жили на власні кошти по квартирах, одягались, як я уже казав, як хто хотів — капелюхи, шапки, картузи. Багато було заможних, то ті виглядали просто “франтами” — чудове пальто, капелюх, рукавички, паличка. Як напр. Петро Гавр. Джозовський (потім скінчив університет і був слідувателем в Лисянці) був зразок “джентельмена”, як ми його собі уявляли тоді: чудово одягнений з якимсь показним смаком, що змалювати не можна, але видно у кожній рисочці.

А костюм — то, або гарна піджачна, або жакетна пара, при чистих комірцях і самій фантастичній краваті. Хлопці були дорослі й серйозні, літ 24-25. Не можу забути Ол. Дзбановського. Гарний, завше із вишуканим смаком одягнутий, в широкополому артистичному капелюху, і завше свіжій краваті. Як я уже згадував, він заробляв тим, що писав майже всім семинаристам “сочіне-

нія”,’ цебто писемні роботи. Як то треба було знати усі предмети й програми, щоб писати без кінця по 4, 5, 6 робот у різних клясах, на різні теми, в різних стилях! Хто сам не хотів працювати, — замовляв йому і він так набив руку, що за 3 карбованці писав на тройку (при п'ятибальній системі), за 4 карб. на 4 і т. д. Цим і жив, бо заробляв чудово. Прекрасно співав баритонем (“Бурний потік” — Шуберта). До своїх же прямих учбових обов'язків ніколи не відносився дуже пильно, а завше вискакував з небезпеки завдяки тільки природних своїх здібностей. Його так і звали “шармакольоґічний”, від виразу “на шармака”, себ то хитруном.

Одного разу ще в осені, чи весною (добре не памятаю) я поспішав на лекції ранком і напившись гарячого чаю, та накинувши “на опашки” пальто на плечі, побіг в Семинарію. На дворі стояв туманний ранок і я біг дишаючи вогким повітрям. Прибіг на лекції і почув що не можу балакати — пропав голос. З того часу у мене почався катар горла, якого я лікував п'ять років, і тільки на 2-му курсі Академії (себ то через 8 років) я його позбавився, але хрипкий голос остався назавше. Скільки потім я вистраждав від цієї хвороби, — сказати не можу. Ця хвороба як раз упала на розцвіт мого музичного почуття. Перед цим я мав дуже добрий голос, ще в бурсі, і співав спершу сопраном, потім у мене почав формуватись тенор. Мені якраз ішов 16-й рік, любов до співу переходила в якусь манію, нові музичні враження, нові хорові пісні та романси, взагалі новий музичний світ, що відчинився перед мною у Києві, хвилювали мене; потребували голосу (я не вмів грати на п'яні), — а тут . . . усі співають, а у мене так засихає й болить горло, що з очей котяться сльози. Мука неймовірна! Починаєш співати разом з другими, або для себе, або хочеш вдома показати щось нового, що чув, або навчився, а замість голосу з горла вилітає хрип, або свист. Все кінчалось завше сльозами. Я доходив до відчаю й молився Богу, щоб мені за-

лишилось хоч стільки голосу, щоб хоч для себе можна було якось співати, бо без співу я умру . . . Така мука продовжувалась років зо три, потім я настільки направився, що міг уже потроху задовольняти ту пекучу потребу співу. Коли діло зайшло про музичні вражіння, то прийшлося би багато говорити про перші мої роки в Семинарії та в Києві взагалі.

Тут я почув спершу справжні хори церковні, тут я вперше побачив і почув геніяльного Якова Степановича Калішевського, прекрасний хор у Михайлівському монастирі (диригентом був Макаревич), хор залізничників в Десятинній церкві Москальова і другі хори церковні — їх було безліч і всі вони були прекрасні і дуже музикальні навіть на теперішню мою оцінку. В самій Семинарії був гарний хор, але мало що здисциплінований, і не було гарних діточих голосів (тоді ще жінки не співали в церковних хорах), а що казати уже про хор Духовної Академії, — поза Калішевським це був найкращий в розумінні інтелігентности хор у Києві. Він мені особливо подобався тим, що тут можна було почути старовинні концерти Веделя, які по традиції належать до репертуару хору Академії, бо в ній учився й диригував цей композитор.

Що торкається світського співу українського, то Семинарія в цьому відношенні була для мене цілком одкровенням, новий світ; треба б писати цілі розділи про Семинарію і семинаристів того часу, як носіїв української музичної культури. Скажу тільки одно, що уся Семинарія була тоді цілковито просякнута українським духом і українською піснею. Кожна кляса (а було їх 13, 6 коренних, 6 паралельних і одна 1-ша “Єпархіяльна”) уявляла собою самодовліючий здоровенний хор. Я тепер тільки дивуюсь, коли згадую те голосове багатство, яке уявляли собою ці 500 молодих хлопців, серед яких було не більше 5% безголосих, і не більше 2% немусикальних.

Одним словом це була якась природна консервато-

рія, без професорів, де постановка голосу передавалась по традиції, шляхом переймання гарної манери співу, а знання нот було також необхідне й samozрозуміле. Кожний семинарист був готовий прекрасний хоровий, а в більшості, і сольовий співак, половина ж з них — прекрасні хорові диригенти. Був також порядний оркестр, майже симфонічного складу, були гарні скрипаки, чেলісти, клярнетисти (гірші були мідні духовики). Були учителі для цих студентів і окремі години музичних лекцій. Перерва між лекціями повертала кожному клясу в хор. Пісня бушувала, неслась то з одних то других дверей, так що поміщикам інспектора було не мало роботи бігати з одної кляси до другої і встановляти тишу. А весною, коли семинаристи поїдуть по Дніпру на човнах, то це була втіха і безплатні концерти для всієї околиці — кожний човен з семинаристами — чудовий хор. Співались переважно пісні Лисенкові. Дуже була популярна: “Ой, ти Днепр, ти мой широкий”, з “Аскольдової Могили” Верстовського. Тут в Семинарії я вперше почув аранжовки Лисенка, які надовго звели мене з ума, створили для мене музичний національний світ, та дали непереможний, вже свідомий потяг до рідної пісні. Перша частина кантати “Бють пороги”, яку семинаристи залюбки співали всі, як звичайну пісню, і досі проймає мене морозом, як згадаю її тужливі, широкі мелодії; серце замирає і перед очима, як живі встають мої молоді роки, та всі ті постаті, що пройшли перед моїми очима в той час . . . Оживають краєвиди Дніпра, київські теплі, літні вечорі, навіть запахи молодих тополь на Боричевому Токку та Братській вулиці, зелені взгіря Царського саду, золоті бані Брацтва під першим несміливим промінням місяця, коли ще на небі вечір змагається з ніччю . . . Як усе це далеко, і як близько, і його не можна забути!!

Перший рік Семинарії був занадто багатий на нові враження, так що усе в пам'яті змішалось в якомусь поетичному тумані і хоч пригадати усі подробиці трудно,

але якийсь загальний емоціональний тонус тих переживань зостався свіжим і досі.

Тоді перший раз я попав в оперу. Давали “Руслана й Людмилу” Глінки. Сидів я на самому останньому ряду галерії, і міг бачити тільки червоні чоботи князя Володимира, що підходив до самої суфльорської будки, та ще трохи бороду Чорномора, коли його несли по сцені; а коли ж я згинався утрое, то бачив навіть голову Зачарованого Лицаря, яка страшенно одчиняла рота, а з неї кумедно було чути спів цілого чоловічого хору (Балада Фіна!). Музики не збагнув зразу, але загальне враження зосталось урочисте й величне. Був ще й на дргуих операх, але не згадаю на яких.

В звязку з цим осталось незабутнє враження площі біля Софійського Собору, через яку приходилось іти зимою, поспішаючи на 8 год. вечора в театр: сніг тріщить під ногами, мороз, вгорі блакитна небесна пустеля з ясным повним місяцем, внизу ряди газових ліхтарів вздовж вулиці, а збоку сліпить око золотими банями біла Софія та височенна дзвіниця, що наче пливе в повітрі . . .

Або широченний Хрещатик: вікна крамниць (склепів) кидають цілі снопи проміння на масу публики, безконечний ряд ліхтарів нижуть в морозному тумані діамантову низку по обох боках улиці; сотні коней-“рисаків” летять під різнокольоровими сітками, піднімаючи цілі урагани снігу, візники викрикують якимись дикими голосами — “Сторонись!” на душі радісно, весело й трівожно, а ноги від морозу самі летять . . .

З тих перших часів мені неясно пригадується ще така картина: я та ще хтось зайшли перед вечером (мабуть був вересень) до когось з семинаристів (здається Ів. Тарновича) на квартиру по Андрієвському Спуску, а як зайшло сонце пішли ходити по Києву. Ця прогулька здавалась мені надзвичайно довгою і феєричною. Ми ходили по якихось вулицях, де збоків росли здорові каштани. Ліхтарі ховались в їх темних шапках і тільки кидали

світлі плями на хідник жовтої цегли. Йдеш, здавалось, по якійсь чудовій алеї в теплу літню ніч. Я думаю, що то була Велика Володимирська. (Взагалі тоді дерева у Києві було далеко більше ніж в останні часи, особливо після того, як інж. Демченко перемощував брук і знищив по краях дороги усе дерево, а Київська “Дума” так і не насадила нічого). Потім пішли до якоїсь темної вулиці в страшенно високих тополях (Бібіковський бульвар) і проминувши її враз опинились перед темним колосальним будинком з величезним ганком на страшенних грубих та високих колонах (Університет). Коли ми підійшли під цю колонаду, то мені просто страшно стало. На протилежному боці був сад, а в ньому якась будівля з дощок (будували монумент царю Миколі I). За будинком був теж величезний сад (Ботанічний) . . . Ця екскурсія в мене назавше зосталась в пам'яті — все нове, таємне, гарне, незвичайне — й завше викликає почуття легкого холоду, темної ночі, таємної мовчанки, радісних вогників ліхтарів серед зелені і глибокого чорно-синього неба з великими зорями . . .

Колесо шкільного життя затягнуло зразу так, що я навіть не помітив, як наступила пізня осінь, навіть не успів ні разу подумати про Тарасівку та Богуслав, або про свою родину. Часу взагалі було мало: вільних дві-три години на день, працювати приходилось багато, щоб добре “зарекомендувати” себе, як учня. Одного дня, сірого й холодного (мабуть був жовтень, або листопад), я пішов бродити по Києву й опинився на терасі Андріївської церкви. Передо мною розістлався широчезний краєвид. Під ногами гуркотіло місто, за ним, серед сірої рівнини плів теж сірий, як оливо Дніпро, в далечині чорніли ліси, а ліворуч на горбі далеко-далеко маячіло Межигіря; над цією картиною похилилось сіре холодне небо й по ньому неслись вогкі, розстріпані вітром, низькі хмари . . . Безкраї простори наче розбудили у мене за плечима крила . . . Зразу стало ясно, що я надовго

замурований у “городі”, відірваний од природи. Мені здалось, наче я відчуваю її вперше, і так захотілось “на волю”, що я аж заплакав. З цього менту я надовго зненавдив місто взагалі, а любов до Києва та цікавість якось урвались зразу. Довго прийшлося привикати, поки думка про те, що я у “місті” не залишила мене, та нові інтереси життя пустили коріння в мою душу і привязали мене до Києва, мов залізним ланцюгом на завше... Я й досі не можу мислити себе в якомусь іншому місті, як тільки у Києві, яким живу, почуваю, і на його мірку міряю все, що приходитьсь бачити у своєму життю.

З шести років семинарського життя залишилось у мене жахливе враження від церковних служб. Величезна Семинарська церква, — бувшій Домініканський костьол, з чотирма височезними колонами і готичним склепінням. Високий до стелі й червоний іконостас (початку XVIII ст.). Вівтар піднято дуже високо. На правому крилосі — “лівий хор”, на лівому стоїть 5 кляса. У вівтарі 6 кляса, чотири клясі стоять між чотирма колонами за загородкою, наче коні в стайні. Біля трьох дверей цієї обори стоять помішники інспектора. Семинаристи стоять рядами. На хорах співає “правий хор”. Служби довгі, розтягнуті. Хор співає примітивно, “громогласно”. Особливо неприємні діточі голоси хлопчиків, яких набирали в хор із зразкової школи при Семинарії — непоставлені, одверті, неприємні. Більшість хорового співу підтримується голосами з семинарських рядів, при чому на усю силу семинарської “гортані”. Слідувати за рукою диригента, який був на хорах, неможливо, через це увесь цей рев і рик відставав від темпу і робилось щось неможливе. Особливо, коли у “Великому Славословію” тягнули й обривали на верхньому акорді До слово “світ” (“узрим світ”). Тоді виходило, що спершу на фортіссімо обривав аккорд хор, далі послідовно в рядах 3-й і 4-й кл. ззаду коло вхідних дверей, далі ближче до вівтаря 2-й і 1-й кл., потім на крилосах 5-й кл і, нарешті у вів-

тарі 6-й кл. Таке перекликання тягнулося хвилин зо дві. Це мене завше іритувало й обурювало. Взагалі спів був просто якимсь “гортанобісієм”. Вийти з церкви серед служби було трудно, треба було біля хвіртки робити заяву помішнику інспектора, — це принижувало, ображало й обурювало. А вистояти без руху 2 з половиною години було трудно, і от серед семинарських рядів під колонами складувались пальто на купу і там по черзі ми сиділи, або лежали за плечима своїх товаришів. Діялось щось цілком “не церковне” і скидалось на якусь казарму, чи “каторгу”. В семинарському садку бродило багато дівчат і тут ішов флірт на всі заставки. Зате після церкви, коли мучила спрага, великими гуртами ішли до “Грека” (була така пивна біля “Контрактового Дому”), і там уже тішились пивом з медом.

А постові служби були повні скруту й туги, наче “дижурства” по 2-3 години, і, коли вони кінчались, то було враження, що тебе випущено з тюрми. Взагалі церква і її служби викликали одну досаду й нудоту, тим більше, що до них примушувалось дисциплінарними способами.

Не памятаю, як скінчився перший рік Семинарії і що я робив на вакаціях. За цей рік не вияснились також і відносини до товаришів, і у мене не було певних друзів з нових моїх знайомих, бо Богуславські якомсь розплились серед маси нових людей і, крім Дмитра Леоновича, та почасти Вас. Більневича, я ні з ким не затримав старих звязків, бо всіх Богуславських було всього 12 осіб і ми розбрелись по різних відділах: одні попали в “коренну” класу, другі в “паралельну”, — всі заняті були тим, щоб себе добре ‘поставити’, бо на іспитах в 1-й клясі ішла особлива чистка, так що тут було уже не до старих відносин і забавок.

З осени 1891 року я був уже у 2-й клясі і на другій квартирі. Чия то була “квартира” і хто була хазяйка я не можу пригадати. Знаю тільки, що містилась та квартира

в домі учителя Бурси Олександра Івановича Радзівєвського, в кінці Спаської вулиці біля Дніпра. Помешкання було гарне, чистеньке й утульне. Хазяйка була дуже мила і годувала нас добре. Я жив в одній маленькій кімнаті з Петром Корнілевським, дуже милим, лагідним та поетичним хлопцем, сином селянина з Канівщини. Він був теж з Богуславської бурси, але молодчий мене за рік. Ми з ним дружили щиро, багато розмовляли на різні філософські та естетичні теми, взаємно пасували один до одного і навіть колись зфотографувались разом, й у мене й досі є ця знімка. Він також, як і я, був в Бурсі “установником” і багато мені розказував про Богуслав і Бурсу, яку я, мені здавалось, залишив досить давно, хоча пройшов один рік всього. На цій же квартирі був і Вас. Більневич — богуславець. Решта були нові для мене. Не можу забути дуже симпатичного, але завше напів-п'яного Яцунського, та улесливого і несимпатичного Петра Шостацького. До них часто приходили вечорами в гості семинаристи. Памятаю одного з них, теж “любителя” добре випити — Соколовського, який мав чудового тенора й надзвичайно гарно співав українські пісні, особливо: “Ой, у саду на вишеньці соловейко щебетав”. Іноді ця компанія набірала різного харчу, купувала четвертину горілки і на цілу ніч їхала човном на Дніпро. В цих екскурсіях участі не брав ні я, ні Корнілевський.

В цьомуж році я почав учитись грати на скрипці. Лекції скрипки провадились в Семинарії в 5 год. вечора, Не можу забути темну високу “гiмнастичну залю”... Стоять підставки і на них блимають стеарінові свічки. Чоловік 20 першої групи по черзі здають свої завдання учителеві Колачинському (він же учитель філософії), а потім гуртом граємо різні дуети Данкля, або якісь пєси Гайдна, Боккеріні, Шуберта і т. д. Для мене відчинився новий музичний світ, і я страшенно захоплювався цією грою, хоч і не був з кращих скрипаків. Ці мелодії надавали змісту і настрою моїй душі, будили фантазію й від-

тягали увагу від багато дечого негарного, що в ті роки мого оточувати та вабити молодого хлопця.

Разом з тим, в день на перервах між лекціями, ми усі захоплювались співом різних хорових пес, і багато з нас мали у себе власноручно переписані партитури цих, на той смак, цікавих композицій. Особливо був такий Вас. Щуровський. Я хворів тоді катаром горла і ретельної участі не міг приймати у цих співах, але зате захоплювався скрипкою, і ми з сірійцем (арабом) Каназі весь час пиляли дуети, навіть сходились для цього після обіду, а я писав якісь композиції на дві скрипки. Тепер уже у мене було більш свідоме відношення до всього оточення, ніж у першій клясі. Мені було вже 16 років, я придивився до товаришів, привик до нового укладу життя, більше пізнав Київ. А головне, перейшов той рубікон (іспити з 1-ї і 2 клясу), за яким я вже вважався “випробуваним” і достойним Семинарської науки, так що міг бути спокійним, що мене вже не викинуть з Семинарії.

Поруч з нашим двором, де я жив на квартирі була салдатська касарня і там у дворі відбувалася наука оркестри. Тромбони так ревіли, труби так верещали, що іноді приходилось тікати з хати. Взагалі салдати грали так, що шкура злазила. У нашому дворі була пральня, в якій було багато молоденьких прачок. До них ходили в гості салдати. Там відбувались вечірки з співом. Одного разу весною у вечері у мене було відчинене вікно і було добре чути спів. Співали вони різні “маларасейські” пісні. Але несподівано серед цього хламу пролунала чулова пісня, хоч і штучна, але така суто українська, трохи сентиментальна, та повна такого почуття, що назавше зосталась у мене в пам'яті і дала якийсь певний чуттєвий тонус всьому тому періоду мого життя. Я її несподівано згадав через 25 років, коли стояв на Володимирській горці, та дивлячись на Подол у той бік, де Спаська вулиця й той дім, в якому я жив на квартирі, й ту касарню.

Це була пісня: “Ой, умру я, мати, умру за час, за годину, тай за дочку вдовину”.

Зімою брат Федько прислав з дому цілу скриню ковбас і вишнівки, — от був баль, та шей не один!

Через те, що наш дім стояв біля Дніпра, ми усі ранком у літку ходили купатися на плоти, що разом з баржами стояли масою біля берега (тоді тільки докінчували Київську пристань). Не можу забути ясні, соняшні ранки, зеркальну воду Дніпра, синє небо, почуття здоровля й молодости, та ще свідомість того, що все життя впереді, що довго будеш бачити оце сонце, оцей Дніпро, й лози . . . Весело й радісно . . .

Або дух від яблук та кавунів, якими були повні барки в осені!! Ні, цього ніколи не можна забути.

Памятаю, раз у квітневий вітряний ясний день ми поїхали по Дніпру на човні (човни брали у Гороха, який мав свою будку в гавані). Того року Дніпро розлився, як ніколи. Чорно-синьо-зелені хвилі з білими гривами шуміли й клекотали скільки сягало око. Правувати веслом умів один я, — двоє (Бількевич і хтось ще з моїх товаришів) сиділи на веслах. Одїхали ми досить далеко від берега, але ще були тільки в гавані, до самого русла Дніпра не доїхали. Несподівано вітер збільшився і почалась така хвиля, що майже заливало човен. Ми повернули й старались добратись до берега, але хвиля так біла, що нас відносило далі й далі — прямо у Дніпро. Ставало страшно . . . Гребці до того натрудили руки, що уже ніяк не могли працювати. В. Більневич кинув весла і каже, що більш не може веслувати. Почалась сварка. Поки ми сперечались, здорова хвиля підхопила нас і так шкварнула на мілину (якої ми не помітили), що човен перекинувся і всі опинились у воді по пояс. Зраділи ми, що тут не глибоко, ухопили човна руками, тримали його довгенько, поки не спочили, потім вихлюпали воду і добрались до берега перемерзлі й мокрі, як хлющ. Від Гороха зараз же бігом пустилися до найближчої корчми,

і горілкою та чаєм почали спасатись від перестуди, яка неминуче захопила б нас.

Коли не помиляюсь, то іменно вкінці цього учбового року я зробив першу невеличку подорож по Дніпру. Раз чудового соняшного дня на іспитах, я з Петром Бернацьким та Антоном Кмітою сиділи на Флоровській горі і дивились на сині, широкі простори Дніпра. Увесь час наспівували “Ой, Дніпре, мій Дніпре!” (Я тоді вперше прочитав Кобзаря від Іогансона і купив собі, — синя обложка, віддав потім Марті), та пісню — “Ох, і закувала сива зозуленька” (арр. Лисенка). Хтось з нас запропонував повертати після іспитів додому не залізницею, а Дніпром, щоб поїхати через Трипілья, та побувати у Богуславі, а звідти старо-знайомою дорогою поїхати додому, як колись то ми їздили будучи бурсаками. Бернацький у цій компанії не міг нам товаришувати, бо сам був з Бердичівського повіту. Отож вирішили брати бувших Богуславців. Не пам'ятаю добре, хто був у цій компанії. Знаю, що був Кміта (з с. Козацького біля моєї Тарасівки), Радзівський Кирило (з Комарівки), Гаман Ларівон (з Македонів) і ще хтось. По закінченні іспитів сіли на пароплав і рушили на Трипілья. Я вперше їхав великою річкою на пароплаві, та цей серед такої казкової природи, як на Дніпрі. Враження від цієї подорожі залишилось на все життя. Чудова тиха велич Дніпра, зелені простори, гаї на березі, високі береги праворуч; чепурні села, сиві жита, що хвилювали на полях; високо над Дніпром наївні, розстріпані вітряки з шістьма крилами, а повітря таке, що хотілось плакати від невимовної радості . . . Душа умлівала від цих красот, — а в голові думки: “Оце така наша Україна!”

В Трипільлі найняли дядька з парою конячок і рушили на Богуслав. Було страшенно весело й гамірно. Селянин, що віз нас, теж був веселий, досить молодий. Чоловяга й усе співав пісню “Час додому, час!”. Переспівали ми багато поки доїхали до Богуслава. Мені особли-

во чогось запам'яталась та частина нашої дороги, якою я ще малим їздив до Грушова (через Богуслав), а власне село Потоки, та ще щось. Про це відвідування нашого Богуславу у мене чогось не залишилось спогадів, може через те, що уся дорога й особливо Дніпро затулило від мене усе...

Другу половину 1892 і першу 1983 року, коли я був у 3-й класі я добре не памятаю. Жили ми в маленькій дерев'яній хаті на Хоревій улиці біля старовинного білого камяного домика, в якому колись жив відомий Дмитро Тупало (Дмитро Ростовський). Не знаю, чи зберігся цей будиночок. Він стояв у садку між Почаївською і Хорєвою вулицею, був збудований в українському стилі, з бароковим ганком. На цій квартирі я жив з Вол. та Мик. Бинецьким, Петром Бернацьким, Вол. Григоровичем, Гр. Моргуном і Залеським. Хлопці підібрались усі гарні та музикальні, так що у нас склався смичковий квартет: 1-а скрипка Моргун, 2-га М. Бинецький, Альт — Залеський, чельо — Вол. Григорович. Я теж грав на скрипці, але як гірший скрипак, то був непотрібним в квартеті, а диригував ними. Грали багато річей і мені здається добре (Сім слів Спатиселя — Гайдна).

Пригадую ще, колись літом по закінченню іспитів приїхали до Києва брат Федько, мама, сестра Дора й Домця. Всі разом поїхали пароплавом, а потім залізницею до Козельщини на прощу. Тут перший раз я побачив Полтавщину. Вона мені не вподобалась. В порівнянні з нашою правобережною природою, тут мені здалось усе бідне, якесь неяскраве. Вразило мене, що серед степу разом з пшеницею сінокос на болоті, стремлять верби на рівному степу, — низина. Прийшлося їхати якимись кучугурами піску, вкритими лозою. Монастир, як взагалі монастир: дешевенька, московського стилю церква, трохи на кацапський манір служба. Гостиниця набита людьми, прийшлося нам усім і ще отцю Ковалевському з попадею і двома гарненькими дочками ночувати в одній

кімнаті. Було противно, млосно, душно і безсонно . . . Прочан в монастирі багато. Вонь, духота, тісно й гидко.

1893-1894 рік жив на квартирі у тієї ж Козлінської по Андрієвському спуску в будинку Чернявського. Цей учбовий рік теж пагано памятаю. Знаю тільки, що тут були на квартирі два нові товариші: Гороновській Олександр і Микола Гдешінський, Тихоневич і ще той же Завадінський, що жив у моїй кімнаті біля парадного, Гр. Моргун, два Бінецьких — Володимир і Микола.

Тут уже не було наших кuartетів, бо ансамбль наш розпався. Пиляли окремо на скрипках тільки Микола Бінецький і Григ. Моргун. Володимир Бінецький захоплювався французською мовою і кравчиною під “Джерсе”, яку ми звали “Софі-де-Жан” (Софія Івановна). Він потім одружився з нею. Зате всі ми захоплювались танцями і брали лекції в танцюлясі Вебса, проти Успенського Собору на Подолі. Курс науки для учнів коштував 2 карбованці за цілий курс, а з мазуркою 4 карб. Як тепер памятаю широко і довгу залю з навощеною підлогою. Під стінами стоять стільці, на яких парочками сидять учні: “прикащики” з Подолу (клерки з крамниць), якісь панночки, яких ми дражними “семушками” (насіння), що вимовляли замість ш—с, замість щ—сц кокетуючи по подільськи, цілком як у песі: “За двома зайцями” Проня Прокіповна; було багато гімназистів, а з семинаристів: М. Гдешинський, Качановський, Т. Тихоневич, В. Бінецький і я. Іноді появлялись такі “леви” як М. Ковальський, Ол. Ковальський та М. Барвінський.

Старенький Вебс невеличкого росту, з фарбованими вусами, мов у рака, на дріжачих старих ногах, показує різні “па”, командує гнусавим голосом з польським акцентом різні фігури танців, а в перервах авторитетним тоном веде голосні, повчаючі філософські й політичні розмови. Його жінка — досить пишна, але “тронцона зембом часу”, дама, сидить в сусідній кімнаті за самоваром. Тут за 5 копійок можна випити шклянку чаю

з канапкою, або якоїсь мінеральної води. Його дочка — гарненька, літ 15 дівчинка, помагає батькові в роботі. За фортепяном сидить якась полиняла “тапърша”... .

Танці ідуть в строго-моральному фасоні, не дозволяється ніяких “вольностей”. Кавалери одягнуті в піджаки, або “візитки” (жакети) з такими вузькими штаньми, що перше треба натягати на ноги штани, а потім уже чоботи. Цей фасон семинаристи звали “дротіке” і їх можна було купити на Подолі за 2 карбованці. Чоботи, чи то черевики були на високих закаблуках з гострими, довгими носами, на “ранту”. Їх вживалось найстрашніше в “мазурці” (мазур), яка танцювалась з таким завзяттям, з гуком і громом, що здавалося стеля упаде на голову. А закаблуки використовувались особливо в “голубцях”, коли бють ногою об ногу. Деякі майстри (потім і я сам) могли зробити аж п’ять, або шість “голубців”, так, що здавалось, наче хто бе у кастанети.

Хоч штани й були страшенно вузькі і обтягали ногу наче тріко, але тут то й було мистецтво вищої марки: зробивши “голубці” і кинувши наперед свою даму зо всього розмаху, на повнім ходу упасти на одно коліно, перекрутитись в цей мент в повітрі, та догнавши даму обняти її на ходу за стан, разом добігти до рогу, зробити з тріском “балянсе”, знов перекрутитись перед її самим носом, мов божевільний, та так махнути нею кругом себе, щоб вона вкрилась власною спідницею, зачепивши при цьому по носі якого небудь старого ідола, що сидить та дивиться на танці, або зваливши якусь тумбочку з вазоном. Взагалі “Мазур” був тоді річ наймодніща, найтрудніща, найвища, а разом і найнебезпечніща для тих, хто дивився на танці, або був хазяїном помешкання особливо ж для тих, хто жив у нижньому поверсі.

Ми тут і показували себе найпишніше, особливо Вол. Бінецький, Мик. Ковальський і я. Мені тепер здається, що у тому “мазурі” за свої молоді роки я зробив найшвидшим галопом загально кілометрів тисяч з сто, коли

Андріївський Собор у Києві, проєкт архітекта
Б. Расстреллі

не більше. Бувало у Купецькому Зібранні (Хрещатик), або в залі Людвіковського (біля Городської Думи), або в Літературно - Артистичному Товаристві (на Малій Васильковській) “мазур” при двох духових оркестрах тягнеться години дві без перерви, — а ти, наче кінь на пергонах, ідеш в перших рядах невтомно, з однаковою енергією, — і тільки піт ллється мов з запаленої коняки. Добрі були колись ноги, не пагане й серце!

Але вернусь до чобіт. Тоді в моду почали входити черевики з квадратними носами, на рівній підшві, без найменшої ознаки закаблуків. В той час, у Вебса їх носили тільки спеціальні “франти”, а робив їх знаменито швець Войченко на Олександровській вулиці, цілком же “ідеально” — Штольцман на Хрещатику (дуже дорого — 10 карб. за пару). Цей фасон був особливо гарний для “польки”, коли кавалер раніш, ніж почати крутити свою даму, скільки раз ляпав ногою по підлозі в такт музиці, наче кого дратував, або пробував ґрунт під ногами. Колиж починає крутити даму в протилежний бік, — увесь ефект полягав в тому, щоб пустивши її руку, яку держав у своїй лівій, на всьому ходу, за три, а найбільше за шість кроків, перелетіти усю залю з одного кінця до другого, а далі обняти її і знов танцювати спокійно. Це міг тоді зробити тільки один “приказчик” (урядник склепу) — Чайніков, — чоловік років сорок, до того кривий на одну ногу, але знаменитий танцюриста.

Так от ми і відтанцьовували у того Вебса майже що вечора на “ученіческіх” вечорах, а в суботу на “практическіх”, коли був цілий бал з масою публіки (вступ коштував 40 коп.). Там на тих танцях і загубив себе Тихоневич. Разом з ним я познайомився з якоюсь панною, років мабуть 25-30. Вона була вся в червоному шовку, навіть віяло червоне. Була досить гарна, але на розмову трохи скупа, так що коли я її делікатно, “по кавалерсь-

кі” запитав, як їй подобається Київ (вона приїхала з Житомира), то вона відповіла мені:

— Нічіво сібе... Город сам по сібе очін красівой. На тім і скінчилась наша розмова. Але Тихоневич якимсь робом умів з неї витягнути більше, бо нарешті почав вчашати до неї на Хореву вул., закинув науку, а далі вилетів з Семинарії та повинен був вступити в військову Юнкерську школу в Чугуєві (‘Шморгонська Академія’, як її звали), з неї вийшов офіціром, а потім я його бачив уже підполковником.

Часто ходив до нас Качановський, товариш М. Гдешінського. Він був дуже зухвалий хлопець і дуже погано впливав на Гдешінського: вони десь цілими ночами пропадали, пили багато горілки і т. ін., так що і Коля Гдешінський вилетів з Семинарії та пішов на село учителювати (с. Казічанка, Київський пов.)

Дуже часто приходив до мене мій же товариш і друг ще по Бурсі Подікарп Гдешінський (менший). Він був дуже серйозний хлопець, свідомий українець і разом толстоовець. Він давав мені читати заборонені твори Толстого (“Ісповедь” та інші) переписані його власною рукою. Я просто дивувався, скільки то треба було часу й терпеливості, щоб оте все списати. Це були цілі здорові книжки! Він також був членом конспіративного українського гуртка, і ходив потайки на приватні лекції до проф. В. Антоновича. Я знав, що такий гурток існував, але хто в ньому брав участь, крім П. Гдешінського і Якова Лебедовича (потім нашого зятя), не знав. Знав тільки, що за це можна було дістати тяжкої адміністративної кари, — це мене дуже лякало, та надавало П. Гдешінському в моїх очах якогось геройства, небезпечної таємничности. Він же повів мене до дяка Грушевського (Андрієвська церква), який познайомив мене з Лисенком.

Крім танців я тепер дуже захоплювався операми, які мені доводилось бачити, та творчістю Лисенка. “Пікова Дама” та “Євгеній Онегін” Чайковського зробили на ме-

не таке враження, що я переписав собі усі вокальні партії цілих двох опер (без акомпанімента). Також почав переписувати майже усе з Лисенка, бо грошей на купівлю дорогих нот не було (і тепер пам'ятаю мої сині й чорні зошити, куди я заводив усе, що мене цікавило). Особливо вразив мене його “Жалібний Марш”. Я пам'ятаю, що коли до мене приїхав мій брат Ілля, то я своїм неймовірно катаральним хрипучим та шипучим голосом, з слосьами на очах від хвилювання й болю, старався довести всі красоти цього твору.

На цій квартирі ми теж устроювали вечірки з танцями і запрошували до себе дівчат з Духовної Трьохсвятительської Школи. В одну з них, Катю Зубачевську, я був закоханий і мучився заздрістю до її нареченого Лисянського, що був уже в VI кл. Семинарії. Вона сама теж була в VI кл. й уже закінчувала науку, а я був тільки у IV кл.!!

Любовна меланхолія моя доходила до краю, і я пам'ятаю, що всю свою весну, особливо Великодні вакації вдома, я був наче у якомусь елегійному сні. Такого настрою давала мені пісня “Темна нічка, а я плачу”, яка чогось асоціюється у мене з постаттю цієї дівчини. Все в моїх очах набирало якогось туманного, тужливого характеру, хотілось усіх бачити щасливими, радісними; хотілось перебороти увесь світ і знищити всі ті турботи й неприємності, які отруюють людям життя. Я часом гірко плакав, що все “не так”, а повинно бути краще: і щоб батько був не такий старий, і сестри кращі й Тарасівчане не так обтяжені життям, — всі повинні бути щасливі, радісні й лагідні та безтурботні, як це сонце, оце небо, оця природа . . .

Взагалі в душі почалось творитись щось нове й дивне . . . Усе на світі — природа, сонце, люди, дні, ночі, літо, весна, осінь, зима, всі події, всі предмети, все здавалось мені кожного дня новим, наче я бачу їх уперше. Кожного дня я почав помічати в усьому нові красоти, яких не

бачив раніш, все здавалось таким зворушуючим та близьким, рідним, що я прямо умлівав від якоїсь тужливої радості й розчуленности. В душі щось співало без перестану. Бувало раптом якась, чи то пісня, чи невідома мелодія так опанує мною, що я міг стати серед вулиці і мов сліпий стояти нерухомо, аж поки вона не переспіває в моїй душі. Я був наче в сні.

Мама бувало питає: “І що ти думаєш? . . . ” Що я міг їй сказати? В такому чарівному пів-сні я прожив майже до 22-х років, і тепер, здається, віддав би за один день цього сну решту свого життя . . . Тепер тільки іноді на мент мов присниться, щось схвилює, перенесеться мов невловимий звук, встане перед тобою якась постать, чи мент минулого і . . . враз зникає серед гаміру й бруду сучасного, мов далекий голос, що кличе непереможно кудись далеко, далеко . . .

Ріжні мельодії чи пісні окрашували цілі періоди мого життя. Може удасться зробити нарис цього в дальнійшому.

Вертаюсь назад до цього року. Постепенно в моїй симпатії йшла боротьба: постать Бабчинської Каті почала заслонювати Катю Зубачевську, хоч ця остання міцно сиділа в моєму серці. Ввагалі ж це було дитинство і я не мав уяви, до чого доводить людину правдиве кохання.

У себе на квартирі жили ми дружно й весело: жартам, сміху й вигадкам не було кінця. Раз памятаю такий випадок. Проти нас (на Андрієвському спуску) в старенькому будиночку, зі шклянною верандою, на другому поверсі жив дуже симпатичний француз. Після обіду він завше на тій веранді довго пив каву, курив сігару і, відчинивши вікно, слухав наш спів, або музику. Наші хлопці, особливо знавець французької мови — Володимир Бінецький, зазнайомились з ним і частенько ходили до нього на каву, та “чистити чоботи” (звичайно собі). Мабуть їм подобалась дуже французова вакса (паста до че-

ревик). Одного разу, в ясний, погожий весняний день Тихоневич пішов “чистити чоботи”. Вікна в нас були відчинені і ми сиділи, дивлячись на вулицю. Бачимо, виходить від француза Тихоневич, черевики блищать, як сонце, а він іде через вулицю, похилив голову і не може надивитись на них. У нас зразу виникла думка перервати це любування, кинувши йому під ноги поліно. Моментально принесли поліно, і я, не довго думаючи, розмахнувся і швирнув його під ноги Тихоневичу. Але забув про верхні шибки у вікні, які не відчинялись, та так пустив поліно, що разом з ним уся верхня рама з шибками мов дощ вилетіла на вулицю. Вибух був неймовірний. В першій мент мені здавалось, що завалилась хата. Тихоневич правда мов опечений підскочив у гору, але радісного голосного сміху товаришів, якого я сподівався, не було. Наступила мертва тиша, а натомісьць голос і лайка нашої хазяйки й хазяїна будинку Чернявського, що жив у нас над головою. Счинився гучний скандал, від якого я так стомився, що заснув серед дня, мов убитий. За вікно прийшлося заплатити.

До весни цього ж року треба віднести таку “сентиментальну комедію”. По своїй семинарській звичці, ми всі після обіду ходили гуляти на Олександрівську вулицю: — дивитися на панночок, та реготати. По тій же вулиці ходили на прогульку пансіони (бурси) гімназисток Подільської Гімназії Новіцької. Звичайно, що як іде такий пансіон, то за ним волочиться зграя семинаристів, або гімназистів. Коли ряд дівчат повертає назад, тоді є надія побачити свою симпатію, але тільки один мент поки не повернеться й “класна дама”, що йде ззаду пансіона, наче вірний цербер. Для цієї одної хвилини, бувало, ходиш годин півтори по вулиці за отсим пансіоном, наче собака за возом. Треба признатись, що як я не сміявся з цієї семинарської звички, але нарешті почав і сам ходити після того, як помітив у тому ж таки пансіоні Новіцької Марту Сапак. Вона була струнка, досить висока

дівчина з смаглявим лицем і темними чудовими очима. Ні голосу її, ні вдачі я не знав, але оцих очей та її гарненької фігурки було досить, щоб я записався в оту “бродячу команду”. В той день, коли пансіон не гуляв, вона сідала коло вікна і дивилась в той бік вулиці, де біля аптеки Брандта була касета (скринька) для оперових афіш. (Ця касета зосталась з давніх часів). В неї вже не закладали афіш, бо розліплювалось по стовбам. Але одна афіша там затрималась, здається за п'ять років перед цим. От ту афішу дуже уважно читає молодий хлопець, одягнений по моді: на ньому широкополий чорний м'який бриль, коротенький піджак, що ледве закриває ззаду те, що всі люде ховають, широченні, світло-сірі, майже блакитні штани в смужку, та з тупими носами черевики, без закаблуків, на одній прямій підошві. Краватка на ньому синя в золотих підківках, а в руках грубезна суковата палиця. Він одним оком читає афішу “Фауста”, яку вже давно вивчив на память, а другим оком поглядає на панночку, що з третього поверху теж працює на два ока: одно про класну даму, а друге на того “франта”, що стремить біля аптеки щодня вже місяців зо три. То я й вона.

У мого товариша Дм. Радзімовського був приятель М. Буйницький (“Буйка”, як ми його звали). Він був знайомий з одною гарненькою мініятюрною гімназисткою з тогож паніснучи Новіцької. Од нього ж я дізнався, як звалась моя “богиня”. Буйка одного разу каже мені: “Хочете краще підступити до Марти, то напишіть їй “сочіненіє” (писемну роботу) по літературі. Я аж підскочив. Через день Буйка приносить мені від Марти малесеньку книжечку (були такі кишенькові видання рос. клясиків) і тему — “Отрицательніє і положительніє типи в комедіях Фон-Візіна”. Треба сказати, що Буйка мав легальний доступ до пансіону і щонеділі ходив туди на відвідини. Не буду казати, як я старався над тими типами Фон-Візіна, але за два дні пе-

редав Буйку і “сочіненіє” і книжечку, в якій (цю тайну гімназисток я знав) підкреслив деякі букви, так що коли перевертати сторінки по черзі, то можна прочитати: “Я захоплений Вами, скажіть коли і де я вас можу побачити наодинці”. Через скільки часу одержую знова нову тему і книжечку, а в ній підкреслено букви: “Після іспиту такого то дня я буду йти додому одна через Олександрівський сквер”. В умовлений день і годину я уже ходив схвильований по цьому скверу, та чекав її. Серце ледвищо не вискочить . . . Нарешті бачу, йде вона з своєю подругою. Входить в сквер і проходячи біля мене, губить квітку . . . Я піднімаю і починаю йти рядом. Подруга пішла вперед з Буйкою, який виринув наче з під землі. Від хвилювання я не можу сказати ні слова, вона теж мовчить . . . Так ми промовчали біля півгодини. Нарешті вона каже, що їй треба йти додому, та що через два тижні у неї останній іспит і вона кінчає гімназію. Поїде додому Дніпром до Ржищева, чи Трипілля і, коли я хочу, то можу її відпровадити, бо з нею їде ціла компанія. Я зрадив так, що й на це не міг їй нічого відповісти, але в означений день був уже на пристані. З нею їхали якісь її подруги та її сестра, а з ними якісь гімназисти, студент Захарієвич і малознайомий мені семинарист VI кл. — Ліхнякевич — “кавалір” Мартиної сестри (потім женився з нею). Виїхали ранком в 8 год. До Ржищева чи Трипілля (не памятаю куди) не більше трьох годин їзди, так що я сподівався бути дома на вечерю, бо на дргуий день мав теж іспит по “Пасхалії” (ранком).

Пароплав рушив . . . Вода іскриться від проміння червненого сонця, з лугів несе свіжим сіном, сині гори дивляться у прозору воду; далекі ліси на обрїю, за Дніпром, наче орамлені смугою жовтого піску . . . Такий простір, така краса, що ніхто не може собі уявити, коли не був на Дніпрі в цю пору!

Наша компанія замовила чай на покладі, столика вибрала на самому носі пароплаву. Свіжа була скатерка,

дзвінке чайне начиння, аромат чаю, гарний апетит, чудові дівчата і молодість, молодість!!

Що я міг їй сказати? Нічого, крім того, що все на світі гарне, таке гарне, як зараз вона! А до того побажати, щоб пароплав зламався, та щоб ми довше їхали до того Трипілья. Вона тільки сміялась, слухаючи мене. Але... Пароплав несподівано почав здержувати хід, а потім став. Щось в ньому поламалось і капітан запропонував пасажирам вийти на луг, та гуляти, поки не поправлять! Я певен, що всі ми тишком бажали цього. Вийшли на луг та почали бігати по зелененькій траві. Далі замовили чай під копою сіна. З пароплаву льокай приніс скатерку, розстелив, приніс все до чаю, а до того ще й закуску та добру випивку. Почався баль, який затягнувся до години 8 вечора. Після цього, як не вірити, що сама доля сприяє молодості?! Я думаю, що так почували й усі ті, що сиділи тоді під отою незабутньою копою в той незабутній день.

Тільки пізнього вечора приїхали ми до Трипілья. Вода залила низину між берегом та пристанню, прийшлося їхати до берега човном. Сумно сіли, сумно поїхали... На березі її чекав гарний екіпаж і добрі коні (вона була донька поміщика). Сумно розпрацались... Я почекав поки відїдуть коні, а потім тим же човном вернувся на пристань. Була тиха, тепла, чудова ніч з безліччю зір, що дивились в чорну тиху воду. На пристані нікого... Під враженням прощання, я сидів над водою до раннього ранку. В душі щось співало ніжну сумну мелодію, а хтось стискав серце ніжною любячою рукою.... Було чогось жаль, було разом і радісно, а щастя затоплювало усю істоту...

Раннім ранком прийшов знизу пароплав і я ледве поспів на іспит, який уже кінчався.

Ця картина зосталась у мене назавше в пам'яті, а з нею і образ Марти. Років через двадцять я її зустрів у Києві. Вона ні каплі не змінилась, не постарілась, а стала

тільки троха поважніша й краща. Так наче я вчора про-
вожав її на пароплаві!

Думкою оглянув я ці роки мого невдалого життя й
зітхнув . . . Де ти моя молодосте?

Кінець цього шкільного року памятається дуже па-
гано, але одна картина врізалась у моїй памяти назавше.
Кінчались іспити. Була половина червня. Я мав за скільки
день їхати додому і чекав грошей на проїзд. Уже й іспити
скінчились і товариші почали розїжджатись, а грошей
нема, тай нема. Разом зі мною чогось спізвився П.
Бернацький та Плат. Пахаревський, що жив у власному
будинку трохи вище мене на тому ж Андрієвському спу-
ску. Отож ми троє разом і проводили час. Скільки слів
про цього Плат. Пахаревського. Він був чудовий хло-
пець, мав доброго тенора і страшенно захоплювався опе-
рою. Знав дуже багато арій і романсів, і коли що нового
з нот доставав, то запрошував мене й Ваню Біляновсько-
го: “приходь, я тебе покормлю”. Ми приходили в цей
здоровий 4-х поверховий будинок, дуже непривітний і
якийсь порожній. Сам Платон жив з двома братами сту-
дентами Університету (яких ніколи не можна було за-
стати вдома) у величезному помешканню, де була умеб-
льована тільки одна кімната, коли можна назвати той
розгордіяш обстановкою. По кімнатах гуляли пси, ліжка
ніколи не застелялись, на столі папери, недокурки, по-
піл, тютюн, брудні комірці, немиті шклянки від чаю, не-
допита пляшка горілки, кришки з хліба, лушпиння з ков-
баси і т. п. Спершу ми випивали по чарці, закусували
тим, що малось, потім Платон починав співати всякі нові
речі і показувати свої ноти. Одного разу він поліз в ша-
фу за салом і коли поставив його на стіл, то з шафи пішов
якийсь сморід. З огляду на загальний бруд, ми якось не
звернули на це уваги, але коли їли сало, я звернув увагу
на якийсь спеціально тонкий, гострий, чудовий та ори-
гінальний ніжик. Питаю: “Де це ти взяв такого?” А він
каже: “Це хірургічний, то мій брат препарує ним в ана-

томічному театрі!” Слово по слову, виявилось, що в цій шафі перед тим, разом з ножом була й рука від трупа, яку його брат приніс додому для занять анатомії. Нас аж на воніти взяло, почали його лаяти на чім світ стоїть, — а він тільки з здивованням дивився на нас . . . Ми у нього вже більш сала не їли.

Але далі . . . Так от в ці скучні вечорі, я, Платон, П. Бернацький і здається ще й В. Біляновський кожного вечора ходили на Флорівську горку, лягали в травку і лежали там майже до пізньої ночі. Одного разу був чудовий пізній вечір. Молодий місяць стояв прямо перед нами у небі, внизу під нами засвітились вогники на Гончарах, Воздвиженській вул., та Діхтярах. Легенький вітерець ласкаво шумів над травою. Було тихо, гарно й сумно. Враз . . . збоку Глибочиці здалека залунала пісня . . . Здоровенний хор повним голосом підхватив якусь чудову тужну мелодію і, серед нічної тиші, полилась широченна річка меланхолії, повна невимовної тужної поезії, свіжа, прекрасна, суто народня . . . Пісня для мене була невідома і, здається, російська. Ваня Біляновський каже: “Це співають “биндюжники” (тягарові візники й ломовики). Там на Глибочиці їхня конюшня і артіль”. Довго лунала пісня, довго мовчали ми й слухали її. Зо мною стало щось неймовірне, я наче зі сну прокинувся: “Чого я тут? Навіщо трачу час у цьому місті, коли мене чекає дома природа, пісня, чарівні сільські враження?!”

Така напала мене туга, що на другий день зранку захопив я свою скрипку під руку й поніс її в заставарню. Взяв під її заклад 5 карбованців і в той же вечір махнув додому. Як згадаю той вечір, то зараз щось хвилює мою душу і якась чудова туга налягає на серце.

Памятаю, що купивши квитка й сівши в вагон, я мав в кишені всього 20 копійок. Їхати треба було звечора до 12 год. слідуючого дня. Через дві-три години я захотів їсти, а нема чого. Тут, як нарочно, передо мною сидить мій товариш Ліхнякевич і нищить чудову ковбасу з гар-

ною “ситницею” (така паляниця). Їсть, весело балакає зі мною, а мене не припрошує. Я чудово розумію, чого він не припрошує: він не допускає й думки, що я, котрий вважався в Семинарії заможним, міг їхати в дорогу голодним з 20 коп. у кишені. Я це знаю, й через те соромлюсь його попросити. А за кишки мене тягне так, що аж нудити стало. Всеж таки я витримав характер і не попросив. Пересівши у Цвіткові на Звенігородський потяг, на якійсь станції я захотів напитись води. Ну, думаю, розміню свої 20 коп., на 5 випю води, а п'ятнадцять дам “носільщику”, щоб заніс мої речі на стацію. Проти мене сидів селянин. Я розмінював в нього 20 коп. і побіг пити воду. Витративши 5 коп., вертаюсь у вагон, а дядько мені каже, що я дав йому фальшиві гроші. Може воно дійсно було так, але я досі не вірю, — просто хотів мене взути на 20 коп. Положення було препааршиве — повинен був оддати йому й ті 15 коп., що залишились. Приїхав на Звенігородку злий, як чорт. Ухопив свого куфра (семинарський парусиновий, на рогах оббитий бляхою) і почав вилізати з вагону. Спіткнувся і рогом куфра розпов нові сині штани жандармові, що стояв біля вагона спиною до мене. Можна собі уявити, як я себе почував, і як я швиденько майнув з своїми річами від того начальства! Добре ще, що він не помітив цього зразу, а тільки щось гукнув, коли я штовхнув його . . . Ох, і лаявся ж я, як приїхав додому! Виявляється, що гроші на дорогу забули вислати.

Цього ж літа моя сестра Дора виходила заміж за Якова Лебедовича. Її роман з ним тягнувся років зо два і потім вони чогось розійшлись. Було страшенно боляче дивитися на муки своєї сестрички. Для мене особливо, бо їх обох дуже любив. Нарешті вони помирились і цього літа справили весілля. На це весілля приїхали мої товариші: Дм. Радзімовський, Пл. Пахаревський та В. Біляновський. Бенкетували, як водиться, тиждень, а потім запрягли коні тай рушили в гості до наших гостей: я,

Радзімовський і Пахаревський. Не памятаю, які села ми обїздили, але перша була Лисянка. До нас пристав наш бувший семинарист, а тепер судебний слїдуватель Петро Гавр. Джозовський та ще хтось. От же парубоцькою компанією ми почали мандрувати од попа до попа. Весело гамірно, пяно й гарно. Так мандрували тижнів зо два. Памятаю вже, як ми з Дм. Радзімовським уже добре зтомлені виринули аж з другого боку в с. Стебному у його дядька. Була чудова тиха ніч. Повний місяць заливав ясным світлом порожні вже осінні поля (було після возовиці). Село Стебне спало в яру в садках. Ми вже стомились від гостювання, веселість пройшла, на душі тихо й елеґійно . . . І так приємно було опинитись в старій поповій хаті! . . . У залі на стіні, над стареньким фортепяном, якийсь наївний пейзаж. Під червоним шовковим абажуром горить лампа. Гарненька, наївна “епархіялочка” (учениця дівочої духовної середньої школи) грає коло нас наївну “Шумку Завадського”. . . В столовій заспана молодиця накриває стіл, готує вечерю. Все таке привітне, миле, просте й рідне що не хочеться виїздити. Зоставляли мене ночувати, але я серед ночі поїхав додому, бо був вже стомлений компанією й захотїлось бути на самоті. І знов степ, освітлений уже мертвим місячним світлом пізньої ночі. Коні гучно бють копитами твердий, піскуватий ґрунт, з поля починає дихати холодний вітрець, скоро ранок . . . На душі мрійно й лагідно . . .

5 кляса (1894-1895 р.) була для мене роком багатьох несподіванок, які трудно всі пригадати. Але треба вернутись трохи назад,

Як я уже казав, наша сімя була дуже музикальна, Всі брати, сестри й зяті добре співали й знали ноти, так що, коли збирались разом до купи, можна було скласти порядний хор — 4 жіночих і 8 чоловічих голосів. У нас дома не було фортепяна. Грав на скрипці старший брат Митрофан, почасти Ілія, та я. Хїжняків на гармоніумі, зять Світлінський на флейті. Може це сприяло тому, що

всі знаменито читали ноти голосами (як звичайної системи, так і циферної). Але відсутність під руками фортепіана відчувалась надзвичайно і туга за ним, особливо у мене була страшенна. На жаль фінанси не дозволяли тоді моєму батькові мати таку дорогу річ, як фортеп'ян.

Як я був ще в 4-й кл. в Семинарії, зявилося піано в учня Крилова, яке купив йому батько (намісник Братського монастиря). Поставлено воно було у великій семинарській залі, на ньому Крилов вчився грати, а іноді й П. Павловський вигравав різні речі, а я з захопленням слухав. Тоді ж я постановив собі обов'язково навчитися грати. Тож, коли я перейшов у 5 класу, на моєму об'єкті з'явився такий тип — Семен Терлецький. Він організував компанію семинаристів, яка б училась в нього грати на піано, а разом з тим жила разом, щоб на спільні гроші брати “на прокат” (в позичку) інструмент. Не пам'ятаю скільки чоловік нас зібралось, і хто, та вирішили всю справу доручити Терлецькому (він був тоді в VI кл.). Той знайшов у якогось акцизного урядовця — Строганова помешкання і таким робом зорганізувалась семинарська квартира (пансіон). Що за тип був цей Строганов, я й досі добре не знаю. Знаю тільки, що він і його батько служили в Акцизному Управлінні. Жонатий він був з гарною київською міщанкою, яка працювала в модній майстерні “Джерсе” на Хрещатику. При них жили її дві сестри — Маруся й Женя, дуже гарненькі дівчата, і працювали там же. Майже кожного вечора до них приходили такі гарненькі подружки з тоїж майстерні. До нас приходили товариші, до Строганова його знайомі, — складалась компанія, приносились скромна закуска до горілки і починався баль, флірт та танці. Вся атмосфера була наповнена коханням. Жилось дуже весело, але якось очайдушно. Жили спершу на “Борічевім Току”, а потім на Андріївській вулиці, біля самого Дніпра (проти бань Бугайова).

Вчив нас музики дуже милий чоловік Гр. Ант. Віш-

невський. Він був якимсь незначним урядовцем спершу в Д. Консистерії, потім у Держ. Банку. Сам маленького росту, з великим червоним носом і довгими козацькими вусами, мав непорочно добру, діточу душу. Поет був з ніг до голови, дійсність для нього не існувала, вона була десь внизу, під ногами, він ходив по ній, і то тільки через те, що мусів це робити, душевні ж очі його були десь поверх цієї грішної землі, а думка вітала в захмарних музичних просторах. Оригінал він був великий. Ми його всі любили. Звався він у нас “Красний нос” (червоний ніс). Семен Терлецький умовив його жити разом з нами, вчити нас на фортеп'яні за якусь мізерну платню (здається 5 карб. в місяць), та платити за пансіон стількож, як і ми усі. Але платити не хазяїну помешкання Строганову, а Терлецькому, так би мовити аранжеру цієї справи (це робили ми всі).

Почалось наше життя — музика і щоденне балювання. Несподівано вкінці жовтня, чи на початку листопаду, приходить поліція і всіх нас з манатками, з Строгановими та Терлецьким викидають на вулицю. Виявилось, що Строганов зарядив цей пансіон покладаючись на Терлецького, яко зарядчика всього цього. А Терлецький, забравши в нас всіх гроші до Різдва (за 4 міс.), нічого не дав Строганову. Той не заплатив хазяїну дому, й врешті усі опинились на вулиці. Положення склалось катастрофічне. Мої всі плани з музикою полетіли до чорта, в кишені 2-3 карбованці, помешкання нема . . . . Додому писати я не міг, бо був дуже амбітний, тай до того і гроші у батька взяв до самого Різдва. Що його робити?! Вирішили ми з Вішневським (“Красним носом”) оселитись разом і продовжувати науку гри на власний риск: він візьме “на прокат” інструмент, найме помешкання, а я буду жити з ним разом (в борг), та вчитись. Переїхали ми з ним десь, аж до Залізної церкви, на низ Малої Володимирської вул., у якусь малесеньку кімнату (5 карб. у місяць), і почалось наше животіння. . . . На лек-

ції приходилось ходити в Семинарію на другий бік міста, аж на Подол (скільки миль). Для цього треба було вставати в 6 год. ранку. Було яких півтора години ходу . . . Після лекцій знов таж довга дорога, та щей з заходом на обід. Приходив я додому годин у 5 вечора, стомлений до смерти, повинен був лягати, щоб відпочити. А як ліг, той заснув. Прокинешся в год. 7-8 вечора, зараз же за приготування лекцій”, потім, “на тще серце” — спати, щоб ранком встати в 6 год. І так без кінця. Вишневського я майже не бачив, бо він зрана йшов на службу, потім бігав по лекціях музики, якими жив, — у вечорі приходив змучений, як і я годин в 10-11. Всі мрії про які небуть заняття музикою, та про інструмент “на прокат” пішли до чорта, тай грошей і у нього і у мене було стільки, аби не вмерти з голоду. Годувався я в їдальні “Ясіні” на розі Вел. Житомирської і Мал. Володимирської вул. Там обід коштував 25-30 копійок, пів обіда 13 коп., а третя часть (тільки борщ і хліб) 7-8 коп. Мої фінанси дозволяли мені пів обіда за 13 коп. Можна собі уявити, що то були за обіди, як ще додати до цього апетит хлопця в 19 років, пять кілометрів щоденної ходьби, відсутність вечері і взагалі всякої додаточної поживи (вранці одна шклянка чаю з хлібом!). А тут подавалось на стіл три малесенькі шматочки хліба, пів тарілки якоїсь бурди, а потім тонкий, як папір, шматочок вареного мяса. Спершу по вечерах я просто зубами клацав від голоду, а потім привик, але почав охлявати. Про миття білизни нічого було й думати. Просити грошей з дому було соромно, позичати у товаришів ще більш соромно (я вважався заможним, завше з грішми). Насилу якось дотягнув до Різдвяних вакацій і приїхав додому таким босяком, що всі жахнулись. Лаяли мене, що не написав про це одверто. Спорядили мене у Київ знаменито: три нових костюми, повний комплект нової білизни, та щей до того рублів з 30 кишенькових грошей! Я зараз же наняв собі окрему кімнату в домі Ребенка по

Андрієвському Спуску (у якогось адвоката), але прожив там недовго (скучно було одному) і переїхав на Семинарську квартиру Рибчинської по тій же вулиці, якраз проти Андрієвського садка і дому Андрієвської церкви. Тут жили уже Григорій і Леонід Тучапські, Яков Кримінський, Левандовський (потім ще Акантов) і ще хтось. Компанія була мила й дуже музикальна, так що життя моє ставало веселіше й музикальніше. Тут жартуючи ми заснували вокальний квартет: тенори — я й Кримінський, потім ще Акантов, баси — Тучапські (Григорій баритон, Льоня бас) і Левандовський. Почалось з співання ріжних музичних номерів. Гр. Тучапський дуже захоплювався оперою, мав чудового баритона (потім став артистом, учився в Італії, і був нарешті моїм помішником, та проф. співу в Українській Респ. Капелі). Чого тільки не було переспівано тоді! Дуріли ми іноді, як діти. Напр., після страшенно драматичного виконання Гр. Тучапським, або Левандовським передсмертної арії Германа: “Что наша жизнь?”, та сцени його самогубства, на долівку клався стілець, ми всі ставали навколішки і починався фінальний хор — “Господь прості ему” ... і тому подібне. Найбільш пильно взялись ми за пісні Лисенка. Тут я відчув в собі диригентський хист. Мучив я своїх квартетистів страшенно, але добився нарешті такого виконання, що воно нас самих почало захоплювати. Товариш і приятель мій, розумний, але хмурий чоловік, і суворий філософ Петро Бернацький, послухавши якось нас, сказав мені: — Ви знаєте, що Ваш спів може перекинути увесь світогляд людини!—Я думаю, що від нашого співу змінялась його понура філософія. Але ми й самі, мов божевільні, захоплювались новими й новими піснями і нарешті таки мабуть чогось осягли, бо слава про наш квартет пішла така, що нас почали запрошувати й другі семинарські квартири, і ми там улаштовували цілі концерти. Взагалі той час для мене був якоюсь чудовою музикальною феєрією. Можливість роз-

учувати щораз нове і надавати йому той музичний вигляд, який мені було бажано, без всілякої залежності, без чієїсь зверхности, палка любов до діла моїх милих співробітників, які цілком корились моему авторитетові; якась нестримана жадоба пробувати свої інтерпретаційні здібності далі й далі; радість від досягнутих наслідків своєї роботи та від враження слухачів (все це хвилювало їх також, як і мене); радість від того, що я щось “знайшов” (можливо самого себе), піднімала мене, давала мені крила, цікавила, хвилювала, несла мене в якусь щасливу мрійну країну звуків, і штовхала на нову й нову роботу. Мені й тепер здається, що то були найщасливіші дні мого життя. То були дні мого музикального пробудження, подібні до першої любови, повні чудової насолоди й раювання. Хай буде благословенне ім'я моїх дорогих квартетистів у віки й віки, та нехай долетить голос моєї вдячності на той світ, коли їх нема вже на цьому! З ними я пережив “першу” свою “музичну любов”.

Жилось нам добре, весело й змістовно, як може житись молодим хлопцям з незужитою силою, перед якими тільки відчинився білий світ, цікавий, радісний, що так тягне до себе . . .

Бувало цілими днями у нас в хаті лунав сміх. Все спричинялось до цього, — наше буденне життя, наша наука, товариші, начальство, дотепи, вдачі й невдачі, — все покривалось повинню самого щасливого, самого прекрасного молодого сміху. Але на самоті я чогось завше був в півелегітному настрою: все здавалось таке тужливо - прекрасне, та з кожним днем таке нове, наче до цього часу цього не бачив, а в душі завше співалась якась прекрасна мелодія, проносились сни про щось чарівне, невідоме. Я уже казав, що весь цей період життя був у якомусь чарівному тумані. Колиж сходились ми всі до купи, починався сміх, дотепи, веселість. Іноді доходили прямо до глупоти. Наприклад, наша квартирна хазяйка була бідна, затріпана, виснажена життям і злидня-

ми жінка, дружина якогось урядовця “Казенної палати”. Звали його Іона Гр. Рибчінський. Він був дуже милий чоловік, любив випити чарку з приятелями, любив життя, а вдома знаходив тільки злидні і нещасну дружину, зтягану роботою та клопотами. Мали вони двоє діточок: гарненького сінка Васю і старшеньку дочку гімназистку Ліду. Квартира не давала прибутку, І. Григор не приносив в хату, а виносив. Через те у них часто приходило до сварки, іноді дуже голосної . . . Вона плакала, дорікала йому, а він тільки щось буркав їй у відповідь. Егоїзм молодості перешкаджав нам вбачати тут драму. Для нас це був тільки привід для жартів і сміху. Може до цього спричинялось і те, що хазяйка трохи шепелявила, та що їх сварки набирали надзвичайно обивательського, специфічно - київського характеру і жаргону. Сидимо наприкл. за столом у себе, а через двері чути сварку. Вона плачучи, викрикує гистеричним голосом: — Як я була молода, та свіжа, то тобі була нужна. А тепер ти з мене соки висусав, то непотрібна стала, Тепер її викинь! — І враз вся наша компанія (наче хор в грецькій трагедії) замогильними голосами протяжно в унісон:

— Викинь її, викинь! —

Далі зза дверей в повищеному тоні — репліка:

-- Верни мене, якою ти мене взяв! —

Хор: — Верни, верни, якою її взяв! — і зараз же страшний вибух жереб'ячого реготу. Тепер, як згадаю, то й смішно й соромно, й жалко стає тих бідних людей.

З нашої їдальні (ми жили в маленькому будинку на другому поверсі) у велике вікно був чудовий краєвид на Діхтяри, Кожум'яки та Гибочицю. З одного боку, ліворуч зелені сади на кручах, що спускались до Воздвиженської вул., праворуч була зелена Флоровська гора з монастирською стіною й маленькою капличкою на шпилі; внизу між горами розсипались будиночки Воздвиженки, а прямо на обр'ю в далечині виднілись горби, що спускаються до Глибочиці, вкриті подекуди здоровенними

старими деревами. Зимою, коли заходить сонце, то на червоному небі сілуети цих гір і дерев наче намальовані тушю, — не можна очей одірвати! Одного разу ми помітили, що серед цих дерев почала рости якась кам'яна будівля. Вона поступово збільшувалась, виростала і набирала досить оригінальної форми, а посередині її намічалась якась башта. Кожного вечора я й Ляоня Тучапський сиділи біля вікна, дивились на цей сілует, міркували собі, що це за будівля мала бути, та давали собі слово піти й подивитися... А не йшли, тільки балакали та реготали. І так кожного вечора на протязі півтора року, поки я не скінчив Семинарії, усе міркували, догадувались... В цьому була своя поезія, так що фактично не треба було йти дізнаватись, що то воно є, бо пропав би чудовий настрій, гарні розмови, сидіння біля вікна, картини червоних, опалових, зелено-синіх вечорів... Взагалі, пропала б поезія. От ми наче зговорились, не порушувати цієї таємничості, не реалізували невідоме, тішились красою. Так у нас було майже у всьому, — естетика брала верх над реальністю.

Тоді я познайомився з творчістю Чайковського. Вона непереможно впливала на мене. Деякі його романи прямо невідлучно від наших пісень, переслідували мене, особливо коли моя душа була занята моїми особистими переживаннями. Я не можу забути травня того року: майже на протязі всього місяця я не міг спати, — сиджу біля вікна своєї кімнати, дивлюсь на порожнє місто, на темне, або місячне небо, і зі всею природою переживаю ніч, поки не згасне місяць, навкруги все посіріє, стане буденним, звичайним, аж до того менту, як зажеврять перші проміння сонця. Починається день... і я лягаю спати, щоб вставши, побачити усе вже в соняшному світлі, — свіже, блискуче, кольоритне. Вночі вся душа моя співала, хвилювалась, мріяла, надіялась, чогось очікувала... Незабутні менти!

Тепер до мене найчастіше навідувався мій тов. Ваня

Біляновський. Ми симпатизували один одному; цей веселий, гарний хлопець, якимось з півслова міг розуміти мене, хоч був натури цілком протилежної моїй, — практичний, здібний до життя, твердої волі, рішучий. Жив він у Галембатовській поїзній — вдови на Воздвиженській вулиці (на розі Діхтярної). Мав досить заможного батька, який купив йому фісгармонію. Він не тільки грав, а й досить добре малював фарбами, й мене заохотив до цього. Любив спів і музику, хоч сам не був вправний та здібний співак. Майже весь час я проводив з ним. Бувало зимою у ночі ходимо біля його мешкання на Воздвиженській вулиці. Все місто спить . . . Нафтові ліхтарі ледве блимають. Гори накрило сіре небо, а на ньому чорними фарбами намальовані дерева, без листя, голі й сумні. Маленькі будиночки позаховувались і притаїлись мов перелякані діти. Все нерухоме, наче біг часу припинився . . . Настрій інтимний, елегійний. Ми ходимо цілими годинами й напів голосом співаємо: “Молодий козаче, чого зажурився”. На серці щемить, а чого — невідомо. Перебалакаємо, було, все, що є у кожного на душі, — і ще мало . . . Ця пісня чогось у мене асоціюється з тією картиною, яку він намалював для мене (вона зараз у моєї сестри Дори Лебедович): — рання весіння повинь десь на Поліссі, чи на Білорусі. На першому пляні, здорова хата, біля неї (тільки що спала вода) земля мокра й чорна. Далі, тиха мов шкло, просторонь води тягнеться аж до обрію. Праворуч переліски, окремі дерева стоять по саме віття у воді. Вітряк самотно дивиться крилами на захід. Сонця не має, день сірий й почувується вечір. Широка стяжка чорної хмари перерізала увесь сірий небозвод, і поступенно звужується на обрію. Тихо, спокійно . . . Все кличе й чекає весняні чари, золоті дні, молоду зелень, ясну воду . . . Хочеться, щоб над цим краєвидом зійшло сонце, щоб він загрив новими фарбами.

Уже в Тарасівці, вдома, бувало, лежу я й дивлюсь на цю картину і зараз же в голові виникає мелодія “Моло-

дий козаче” . . . Пригадуються мої прогульки з ним, тихі ночі, сердешні розмови . . .

Потім уже в 1918 р., як я заїхав в м. Погребеце до сестри Дори, якій я оддав цю картину (по смерті батька, як розпалась наша хата й сім'я), то як глянув на неї, то знов пережив тіж самі вражіння й асоціації, що й 25 років тому.

У цьому році міцніше склалось моє товариство: Ваня Біляновський, Петро Бернацький, Дм. Радзімовський, Вол. і Мик. Бінецькі, Сущинський, Волод. Григорович, Мик. Барвінський. Ми часто сходились та проводили час разом. Тоді не було в Семинарії уніформи, і у нас зявилась мода на широкополі брилі, типу Рембрант. Вся наша компанія одягала ці широченні брилі, і подібна була не но на артистів-малярів, нето на “катафальщиків” (погребників). Бувало, рушимо куди гуляти, то, я думаю, цікаву картину собою уявляли . . . Іноді на Хрещатику йдемо юрбою, а Ваня Біляновський обовязково попереду, на суне бриля на лоба, похилить голову і йде “парусуючи”. наче корабель проти вітру. Панночкам від цих “катафальщиків” не було проходу, обовязково причепимось, балакаємо і, нарешті знайомимось.

Моя музикальна практика не обмежувалась уже тільки моїм вокальним квітетом. З того попереднього струнного квітету (про який я згадував) поступенно утворювався невеличкий оркестр. Він у нас мав назву “Бродячий оркестр” (мандрівний). Струменти були такі: 1 скрипка — П. Павловський, друга — М. Бінецький (іноді я), віолончель — Вол. Григорович, флейта — Сухоставський, корнет — М. Барвінський, клярнет — не памятаю хто, трамбон — Сущинський, диригент — я. Біляновський — нотаноша. Трудно уявити, як грав цей оркестр, і що то за репертуар був при такому складі. Приходилось налягати більше на танці.

Збірались ми на семинарській квартирі, на розі Воздвиженської. Грались тут різні вальси, мазурки і т. п.

З цим оркестром ми не тільки втішали себе й своїх сусідів, а іноді отримували запросини на різні сімейні свята.

Бувало й так: чудовий весняний вечір... Ми забираємо струменти і йдемо на Воздвиженську вул. Заходимо у який небудь двір, проходимо його і здійсмаємось далі на гору, вкритими деревами (Воздвиженська вул. до половини йде між горбами, вкритими темними гаями). Сідаємо і розпочинаємо який небудь сентиментальний вальс, як “Дунайськіє волни”, “Тіхій ветерок”, або щось в цьому роді. Обивателі цього двору, та й сусідніх, слухають безплатну музику й плещуть. А ми, як жерці мистецтва, пограємо тріхи, і далі... Куди небудь на Діхтяри, або Гончари... де є затишні лісові закутки. Це було цікаво й весело, тріхи зухвало, але дуже музикально й приємно.

Одного разу ми одержали запрошення від Ол. Ковальського, на його іменини. Ол. Ковальський був у VI кл., дістав, кажуть, по батькові спадщину — гроші, чи то маєточок, та систематично його прогулював. Жив він на наш семинарський штандарт дуже широко й заможню. Отож перспектива погуляти на іменинах, та пограти дуже нам вподобалась. Тільки тріхи дивувало, що запрошено нас аж на 11 год. вечора. Але ми на це не звернули уваги, як також і на те, що не відомо, хто це запрошення передав. Тож, коли прийшов час (чудова, тепла ніч) забрали струменти й рушили кудись далеко, аж на Вознесенський Спуск. Приходимо до двору й бачимо: хвіртка й ворота замкнені (пізня пора), але поруч будеється невеличкий будинок з цегли, і можна пройти у двір чсрез ніші вікон. Ми так і робимо. Проходимо темний тихий двір (все спить), входимо там в якийсь будинок. Бачимо — коридорна система, багато дверей, над кожним номер. Знаходимо номер Ковальського... але двері замкнуті й нікого, як видно, не має, або поснули. Нас обдурено! Ми обурились... і от оркестр вистроївся в тихому й темному коридорі, і на даний мною знак, як ушкварить гопака фортіссімо! Клярнет вирищить, флейта

свистить, тромбон реве . . . На восьмому, чи дев'ятому такті враз обірвали, і, не успіли обивателі опам'ятатись, як ми тим же шляхом вихопились на вулицю й стали кожний під темними каштанами, та дивимось, що то за ефект зробила наша серенада . . . У вікнах засвітились вогні, одчинилась хвіртка, повибігали люде напів роздягнуті й оглядають вулицю. Але на ній усе тихо й порожньо. А що робиться під темними каштанами не видно, бо від густого листя повна тьма. Через скілька хвилин ми вже весело йшли додому якимись сходами, що вели між садками з Вознесенського Спуску на Гончарівку. Серед темряви садків, на цих же сходах трохи пограли, а потім зійшли додолу на Гончарівку. В долині перед нами розіслався невеличкий майдан з чудовою травою, а навкруги спали маленькі будинки. Ми росташувались на цій площі, полягали, спочили, покурили, взялись за інструменти . . . полився тихенький вальс. Ніч була така чудова, настрої тихий, поетичний і вальс набірав прямо художнього виконання. Одчинилось одно вікно, далі друге, третє . . . нас слухають. Так ми програли номерів з чотири. Але нарешті хтось з нас не витримав й спровокував усіх на страшенно гамірного та голосного гопака. Це було так несподівано і зухвало, що всі ми втратили всяке почуття міри, і рипіжили, як тільки могли, а В. Біляновський до того ж пустився на траві танцювати. Не пройшло й хвилини, як уже відчинились решта вікон, і з них показалися сонні обивателі вимахуючи кулаками і розносячи усіх наших родичів до третього коліна! Добре ще, що тут трудно достати поліції, а то мали б ми роботу. Ми зупинили музику, огризаючись, рушили далі.

Іноді виїздили ми своїм оркестром на Дніпро на човні, — там уже було цілком гарно. Не можу забути одної вечірки на іменинах якогось невідомого урядовця на тій же Воздвиженській. Здається у нього жив наш корнетист М. Барвінський. Запросили нас. Приходимо й бачим, дійсно іменини — стіл накрито, на столі скромна

але досить “обширна” закуска, стоїть горілка проста, англійська — гірка, рябиновка, вино, пиво і т. д. Попід стінами сидять гості, багато гарненьких панночок. Але хата маленька й убога. Хазяїн і хазяйка дуже мило витають нас і просять до столу. Ми поздоровляєм їх, розсаджуємось; починаємо балюватись, фліртувати з панночками. Мою увагу звертає якийсь хмурий, мовчазний тип з страшенною чорною бородою, який мовчки їсть, а ще більше пе. Питаю, хто такий. Виявляється, що це знамените “тіло”. Це був урядовець, чи то з Консисторії, чи з “Учліщного совіту” — Жуковський. Він був непримінний член “семинарської” (не нашої) компанії і других пючих, чи випиваючих компаній. Звався він “тілом” через те, що зразу ж мовчки напивався, засипав і ставав настільки непритомний, що з ним можна було робити, що хочеш. Отож кожна компанія, в якій він брав участь, вважала своїм святим обовязком не кидати його одного, а забирати його “мертвого” з собою, куди б не простували. Коли їдуть куди, то кладуть це “тіло” на візника, вносять його чи в ресторан, чи в пивну, кладуть куди небудь в куток, самі балюють, поки не прийде фантазія їхати далі. Тоді його знов забірають у нове місце. Коли ж не їдуть, а йдуть, — то несуть на руках. Але факт, що його ніде не залишають, а тягають за собою. Отак він, бувало, мертвий обкочує багато гарних місць, доки ранком його не принесуть на Софійське подвіря, в будинок “Учліщного Совіту” і не покладуть на канцелярський головний стіл.

Так оце “тіло” було і на цьому святі. Мене він дуже зацікавив, але не стільки, щоб кинути панночок і компанію, так що я не помітив, коли він щез. Почались танці. Оркестр наш грав добре і старанно. Але чим далі діло йшло і веселість розбирала присутніх, дисципліна почала падати. То один з музикантів кине грати, а бере панночку до танцю, то другий. Нарешті зостався тільки тромбон і чельо, і під стопи цих крокодилів (бо уже не

було жадної мелодії) танці набирали феєричного розмаху й характеру. Я сам уже давно танцював. Але, коли хтось з цих двох, — тромбон чи чельо почав танцювати, а зостався один, — то все стало. Серед цього гаміру, й сміху та жартів враз розлягся страшенно переляканий крик з сусідньої кімнати. Кричала хазяйка. Річ в тім, що вона бігала з головної кімнати до кухні через вузьку, проходну кімнатку, де за параваном було її ліжко, а рядом в колісці маленька дитина. В кімнаті було напівтемно. Дитина почала плакати, а хазяйка побігла її годувати. Глянула на своє ліжко, а на подушці чиясь патлата голова, розпустила по білій ковдрі страшну, широку, чорну бороду “лопатою”. Хазяйка ледве не вмерла з переляку, тож і закричала не своїм голосом. Виявляється, що поки ми танцювали, “тіло” захотіло по своїй звичці спати, бо було уже “готове”. Пішло за параван, роздягнулось, акуратненько склало й розвішало на стілець свою одержу, а само упірнуло в хазяйську постіль, закрившись, теж акуратно, білою ковдрою по саме горло, та розпустивши по ній свою бороду. Не можу описати, який вибух сміху та жартів спричинив цей шкандал. Чим усе скінчилося, не знаю, бо я зараз пішов додому.

(Вірофле, Франція, 10. IX., 1929 р.)

(28, rue Joseph Bertrand)

Тепер, коли підходять мої останні роки, впливає іноді то той, то другий мент з життя, або окрема картина, — наче хто відчинить кватирку у вікні на чудовий краєвид, звідки запахне свіжим повітрям, якимсь чудовим, другим, не брудним сучасним життям, схвилює мою душу, наче розбудить якусь заснувшу силу в глибинах мого серця, торкнеться його солодкою тугою по минулому . . . і знов зачинить. Так наче прокинешся від солодкого сну, глянеш на те, що навкруги тебе оточує і хочеться плакати й плакати без кінця, що все було так, а стало інакше, що насуває хмара старости й хороб — безпросвіт-

на, сіра, холодна, вогка . . . І одвертими очима бачиш, що вона тобі несе неминучу смерть і нема затулку й порятунку.

Отже хочеться хоч бідними рисами передати те, що в ці щасливі менти згадується і ввижається. Жаль тільки, що не маю таких слів, та не володію пером так, щоб це змалювати, бо взагалі слова занадто убогі для цього.

Після 5 кл. Семинарії я мав “передержку” по грецькій мові. Це було цілком несподівано й незаслужено. Сталось воно так. Я й мій друг Ваня Біляновський часто ходили до Вол. Білецького, Дм. Радзімовського і П. Бернацького у гості на їх квартиру.

Жили вони десь біля Дніпра, на кінці Почаївської, чи Нікольської вул. у якоїсь старої пані, котра мала аж три огидні собаки, старі, вонючі, до того ще й поганої породи. Одна уже облізла від старості, друга була товста, мов поросся, стара й весь час хропіла, сидючи й ходючи. Ці пси приходили до моїх друзів в кімнату, паскудили там, наносили бліх і викликали огиду у всіх. Хлопці вирішили як небудь вплинути на хазяйку, щоб вона не пускала собак ходити у всі кімнати. Отож вирішили одного разу ізолювати цих собак на деякий час: один вискочив на вікно, йому подали туди пальто й картуза, загорнули двох собак в ковдру і передали йому їх через вікно. Він одніс їх до “Гороха” на пристань. Далі, вернувшись таким же робом, зайшли до хазяйки, та побалакавши з нею любенько, вийшли вже дверми, прийшли до Гороха, сіли на човен і одвезли тих собак на “необитаємий острів”, а самі спокійно вернулись додому. Саме тоді Дніпро розлився і багато було невеличких островків, де вода вже не покривала землі. Хазяйка почала шукати псів . . . Нема! Піднявся страшний гвалт. Стара бігала, сердилась, плакала, тужила, ума не могла дібрати, де вони поділись. Через день, обидві собаки прибігли додому. Її радощам не було кінця. Ніякого підозріння у неї не було на своїх “квартирантів”. Але

вона старалась, хоч по догадах добитись, хто украв собак. Ми з Біляновським якраз в той день були перед цею подією на тій квартирі і не знали, яка біда чекала нас. Хазяйка, довго роздумуючи над цим, вирішила, що то ми собак забрали й десь тримали їх цілий день, та поскаржилась на нас своєму приятелеві, нашому учителю грецької мови — Гр. Звереву. Ми й сном і духом не відали про цю подію (потім мені розказав сам Зверов, як я був уже учителем в Київській Семинарії, та був його колегою, про цю всю історію і її причину, чого він дав мені і Біляновському “передержку” по грецькій мові у V кл.). Через скільки днів почалась підготовка до грецького іспиту.

Памятаю, що часу було дано мало, всього один день, і ми сиділи за перекладом якогось грецького автора цілу ніч. Діло було на квартирі у Сущинського, на Воздвиженській вулиці. Скінчили підготовку уже, як сонце зійшло й пішли до Дніпра купатися перед іспитом. На іспиті, коли черга дійшла до мене, я витягнув свій номер і звернувся до Шпичака, який сидів на першій лаві, за книжкою, та сказав йому номер свого “білету”. Він, чи помилившись, чи нарочито, жартуючи, знайшов у книжці мій номер, але з другого автора. Поки це робилось, попереднього уже відпустили, і мені без підготовки прийшлося зразу ж читати для перекладу свій номер. Читаю . . . і очам своїм не вірю: ми цього вчора не перекладали! Почувши, що я читаю не те, що треба, “Грек” сказився і крикнув: — Ви навіть не знаєте, що ми проходили в програмі! — і зразу ж заліпив мені “кола” й одіслав від столу . . . Звичайно, дали мені на осінь перевірку, я й не спамятався. Біляновський же провалився раніш мене “самостійно”, без Шпичакових жартів. Літо було спаскуджено і прийшлося їхати на новий іспит в початку серпня. На цей раз “Грек” був в доброму настрою і ми іспит витримали.

До початку шкільного року було ще 2 тижні (1 вересня), і ми вирішили (я і Тучапський) поїхати до Білянського в с. Чудин на Радомишльщині (яких сто верств). Їхати треба було до м. Кочерова кінним діліжансом (омнібус). Вийшли ми чудовим ранком. Купили місце нарочито біля фурмана в передньому відкритому фаєтоні (а не в кареті), щоб було видно дорогу й природу. Їхали до вечора Житомирським шосе серед чудових лісів, перепрягали на станціях коні, снідали, ходили на зупинках в ліс і т. д. Подорожні нам попались гарні, — якийсь старенький учитель з Корестишевської Учительської Семинарії і гарненька жидівочка. Цього одного було досить, щоб дати нам чудовий настрій, а прекрасна місцевість, глибокі ліси, які я вперше бачив, — робили цю подорож прямо казковою.

В Кочереві встали з “діліжансу”, наняли поштових коней і подались у гущавину розкішного соснового лісу в напрямку до Радомишлю. Туди прибули у вечері: місто маленьке й дуже симпатичне, порожньо, глухо, а навкруги казковий старий ліс з “мачтовими” соснами. Тут знов взяли коней і уже пізнім вечором були в Чудині. Саме село мені зразу не вподобалось, — звичайне польське сільце на піску, біднувате, хати не такі чепурні, як в Україні, огорожа всюди не з хворосту, а якась кацапська, наче перетика, з дрючків. Попова хата вразила мене розмірами і кількістю кімнат, побудована буквою Г. За нею видно великі дерева, наче садок. Старий о. Лукіяні Білянський дуже милий дідок, радо зустрів нас і зараз же посадив за вечерю в просторій їдальні. Великий стіл, гарна скатірка, гарна велика лямпка з білим абажуром освітлює зверху гарну, чепурну сервіровку. Все привітно, затишно, по старосвіцьки, і якимось дуже рідно. Дві панночки (Ваніні сестри) — старша некресива блондинка, менша Верочка гарненька. Після вечері вийшли на маленьку веранду. Перед нею грядочка цвітів, оточена навкруги бузком (бозом), а прямо проти

хатніх дверей у бузку прогалина. Я вийшов туди і мало не скричав од тієї краси, яка розкрилась передо мною. Хата стоїть на страшенній кручі. Прямо під ногами столітні дерева-груші, яблуні, дуби, вязи (берест), — здавалось, що їх верхи можна достати рукою . . . Далі широченний луг, по якому веться Тетерів, а за кольометрів три починаються ліси, скільки око обхватить, і щезають на обрію темною синьою хмарою . . . До того ж була чудова місячна ніч . . . Зовсім, наче в Києві з Володимирської Горки. Ранком цей краєвид, умитий росою, свіжий, приваблюючий, під ясным, теплим осіннім сонцем, прямо непереможно тягнув до себе, — не можна очей одірвати.

Купались у чудовій чистенькій воді Тетерева, бродили по широченних безконечних лугах у високій пишній траві. Раз пішли ловити рибу волоком. Довго бродили у воді, померзли . . . Побачили здалеку О. Лукіяна: в “кацавейці” (наче мій батько), з паличкою, у високих чоботях, по пояс у траві, — несе нам їсти в клучочку. Прийшов, зараз розклали багаття, випили по чарці, взяли шпичками сало на огонь, хліб житній, духовитий, апетит скажений . . . Чудово! Так цілих два тижні раювали..

Їхали до Києва кіньми О. Лукіяна на двох возах. Дорога йшла прямо первісним лісом. Раз зустріли таку сосну при дорозі, що віз з кіньми й пасажирами здавався біля неї комахою. Іноді здавалось, що то не ліс, а якась безконечна лава воскових свічок великанських розмірів, зелень починалась десь аж у горі, і треба голову закидати, щоб побачити її. Вночі підїхали до якогось хутора серед лісу. Хата здоровенна, такіж і постройки, усе обнесено височечною огорожою, наче фортеця. Собаки скажені. Згадався Гоголь і “Вій” з бурсаками. Тут жив якийсь заможний селянин, у якого завше ночував О. Лукіян по дорозі до Києва. Увійшли в хату — дядько високий, здоровий, могутній і симпатичний. Повечеряли

і розійшлись на спочинок. Нас хлопців поклали у клуні на сіні. Довго дуріли та реготали, поки не послули молодим, здоровим сном після довгої дороги.

На ранок перед виїздом снідання і чарка. О. Лукіян згадав, що я іменник (30. VIII. ст. ст.), хазяїн підійшов, згріб мене за вуха і почав, мов щеня, піднімати тричі угору. Мені вже було 20 років, і я не був дуже то малий на зріст, та легкий на вагу. Ледве вух не одірвав мені.

Біля другої години дня вибрались з лісів на простір, і перед нами заблищав, та заіскрився золотими банями Київ . . . Після темного лісу, наче у другий світ упірнув — сонце, молодість, милий Київ, товариші, всі справи гаразд, починається 6-а й остання кляса навчання, а далі . . . все в бадьорому, радісному, гарячому, мінливому, мов марево, тумані . . . Щасливі дні!

1. V., 1929 р., Вірофле, Франція

На осінь, після “переекзаменовки” я оселився там же, а мої друзі П. Бернацький, М. Радзімовський, М. і В. Бінецький перейшли на ту квартиру, де ми сходились грати оркестром (ріг Воздвиженської й Андрієвського спуску). Пішло теж саме, що й у V-й кл., тільки тут уже прибавилось турбот та думок про те, що його робити після скінчення Семинарії. Треба сказати, що від IV. кл. я майже не мав своїх підручників, бо не купував, а вчився добре тільки завдяки своїх здібностей, й усі лекції здавав, прочитавши на перерві по позиченій книжці. По всіх науках, крім отої проклятої “греки”, я мав добрі “балли” (відмітки) і через те міг думати, що скінчу у 1-му розряді, а це одчиняло двері до конкурсу в Академії, та давало доступ без іспиту в Варшавський Університет на правничий факультет, а в Томський Університет на медицину. Але нікуди мене не тягнуло. Моєю мрією була музична освіта, а що найменше, то добрий хор. Думати про музичну освіту не приходилось, бо батьки були проти цього принципово, не вважали це ділом серйозним і не

могли уявити собі, щоб з мене вийшов якийсь там “музикантшик”, так що зоставалась в перспективі тільки одна Академія, яка мене вабила взагалі, як серйозна школа, а до того й славилась своїм хором, який я міг дістати до своїх рук. Це той же хор, яким колись керував знаменитий, мій улюблений Ведель!

Але для цього, кажу, треба було скінчити по “першому розряду” Семинарію. Деякі мої товариші вже намітили собі дорогу і почали підганяти науку, “підзуброювали”, як у нас казали. А Сашко Гребінецький з О. Гороновським, то ті уже “зубрили” не піднімаючи голови від книжки, навіть на перервах тоді, як ми цілою клясою гасали мазурку. Надходили іспити, а я так і не знав що робити. Закінчення Семинарії було для мене катастрофою: я так звикся з товаришами, так був не підготовлений до життя, що при одній думці — як то буде далі — на мене нападав жах. Одна перспектива бути учителем в селі, або, не дай Боже, попом, кидала мене в мороз. Попівство, а з ним необхідність женитися та заводити “сідало”, могло довести мене до самогубства, — до того я те все ненавидів. Вчительство . . . я жив в селі . . . я на нього добре надивився, щоб його боятися. Крім того, все це викидало мене з музичного світу, куди стреміла вся моя душа, закривало мені двері до музики, живого закопувало в той бруд, який звався “життям”. Я засумував . . . А час ішов і рік наближався до того страшного менту, коли я повинен буду кинути і Семинарію, і товариство, і пісні та музику.

В такому неясному стані застали мене останні іспити. Я мав надію закінчити “по першому розряду”, бо йшов весь час в цьому “розряді”, а далі, думаю собі, буде видно. Несподівано трапилась на іспитах подія, яка поставила все сторч головою. Треба сказати, що “Догматика” у нас проходила дуже погано. Старий піп Ів. Богородицький, що викладав її, був великий дивак і мабуть

сам не надавав своїй науці ніякого значення, бо дозволяв семинарістам на лекціях підчитувати з книжки, а на іспитах відповідати по “пластинках”. Це означало от що: на передній лаві сиділо чотири чоловіки, які мали у себе в столі по числу учнів (чоловік 20-25) число листів, на яких докладно було вписувано нумерові “білети” — уступ з підручника, — які учні витягали для відповіді. Учень підходив до столу, брав свій номер, повертався до передньої лави і казав свій номер. Йому й видавали його “номер”, де було все докладно списано, але в такому вигляді, наче це був “програм” курсу. Той читав, а потім відповідав те, що було написано. На моє нещастя приїхав на іспит сам Митрополит, і цю махинацію прийшлося кинути, а відповідати дійсно те, що знаєш. Багато людей провалилось на цьому іспиті, а я то дословно промовчав, не сказав ні слова і мені влупили одиницю (1). Скандал вийшов превеликий. Завдяки тому, що за V-й клас у мене було по “Догматиці” 5 (пять), мені вивели загальну тройку (3), але сперли мене у 2-й розряд, хочай і на перше місце. Так з а в а л и в с я міст, який мене міг перевести до Академії, чи до Університету, і я повинен був, або їхати на село учителювати, або лізти в рясу. Можна собі уявити, в якому настрою я поїхав додому.

Ціле літо я ходив, як прибитий і не знав, що його робити з собою. Але треба було на щось рішатись, бо над головою висіла військова повинність. Коли б я не взяв якої державної посади, то повинен був іти у салдати. Треба було шукати учительської посади, — не йти ж у попи!

Брат мій Митрофан — піп у с. Козічанці (Київський пов.) мав сусіда - товариша попа в с. Грузькій, Київськ. пов., Михайла Стельмашенка. Там відкрилась нова народня школа (церковна) на “новому положенню”, цеб то учитель одержував найвищу платню для шкіл цього ти-

Володимирська гірка, пам'ятник св. Володимиру, на горі альтанка та далі Андріївський Собор

пу, — аж 300 карб. на рік (!!). Брат поговорив з Стельмашенком, і той підняв у Києві питання про те, щоб мене призначили до цієї школи. Серед цієї безрадійної перспективи учителювання, була єдина утіха, що я буду біля брата та під началом його товариша. Я ще не знав, що то за птиця отой Стельмах! Потім він виліз мені боком, хоч дуже можливо, що як би не він, життя моє можливо склалось би гірше. Іноді зло веде до добра.

Отож, як я казав, в такому невідрадному стані я провів ціле літо. Одна свідомість того, що я уже поза школою, що не має у мене товаришів, що я запечатаний на вік у село, віддалений від всього культурного світу, від музики, котра недавно тільки опанувала мою душу цілковито, та що моїм терпінням не видно кінця - краю. Страшним тягарем налягала на мене. Я жив і не знав, чи я живу, чи помер. Я був, мов риба котру викинуто на беріг. У мене з'являлася думка, щоб проситися назад в Семинарію на другий рік VI класу, але було соромно, тим більше, що такого прецеденту ще ніколи не було. Мені здавалось, що наді мною зачинилось небо.

В такому стані поїхав я в серпні місяці до свого друга Ів. Білянського на весілля. Женився він на Ліді Бортковській, якої батько був попом під Києвом в с. Борщагівці. На цьому весіллі було багато людей, багато академістів, і між ними О. Гороновський, та О. Гребінецький — мої товариші по Семинарії. Весілля, по нашому звичаю, тягнулось майже тиждень. Час провели ми дуже гарно: всі молоді хлопці й дівчата були між собою добре знайомі; багато співалось, багато деклямувалось віршів, ішов легенький флірт . . .

Не можу забути ясної, місячної ночі, яку вся компанія провела на "Академічній дачі" (в цьому ж селі). Дача уявляла собою старий, чудовий парк з невеличкими будиночками, де повинні б були літом жити студенти Академії, з тих, хто не їхав на літо додому. Тепер тут ні-

кого не було. Парк був вільний. В цю ніч ціла хмара соловіїв заливалася один перед другим на весь голос. Темні алеї, невеличкий ставок, в якому фосфорично відбивались зорі з місяцем, гарні співи, гарні дівчата, легенька атмосфера флірту та закоханости, — все було наче якийсь сон, тим більш чарівний, що на кожному кроці мене переслідувала думка: ці всі молоді хлопці поїдуть до Києва, до науки, до гарного товариства; перед ними роки Академії, культурного життя не тільки зараз, а й далі, — а ти повинен вертатись в попівське та учительське оточення, в глухе село, до якогось попа Стельмашенка (який тоді став мені огидний), до нелюбимої праці, до якої ти нездатний і невідготовлений, до самої сірої, безнадійної будуччини . . . Це все завдало мені великого жалю й суму.

Приїхав я додому, а перед очима стояв весь час той садок, ті соловії, та ніч, ті співи, те товариство . . .

Тодіж на голову мені звалилось нове нещастя. Яюсь я заснув на підлозі в залі; вікно було напів причинене і протяг перестудив мене. На ранок я встав з перекошеним обличчям — перестудив нерва “фаціаліс” . . . І от, замість того, щоб думати про свою будуччину, я повинен був їхати в Київську Олександрівську лікарню і лягати на довге лікування. Що я пережив тоді, — треба заглянути в той щоденник, який я тоді вів . . .

Памятаю, що це було в серпні ж місяці, коли я приїхав до тієї лікарні. Студенти медицини ще не зїзджались, а через те хворі фактично були без лікування, бо їх головним чином тримали тут для практики студентів. Пролежав я тут майже всю осінь до початку жовтня. Трохи направили мені мою фізіономію, а в початку жовтня приїхав мій брат Митрофан і забрав мене з лікарні, бо вже треба було починати роботу в школі. Памятаю, ще перед виїздом з Києва, я зайшов на Андрієвський спуск до Тучапського (він уже жив у другому, не нашо-

му помешканню). Був холодний вечір, вітер прямо огнем пік . . . Я прийшов, нікого не було з семинаристів дома, і я ліг на ліжку у темній кімнаті . . . В сусідній кімнаті горіли у грубі дрова і світло блимало через відчинені двері. На дворі шумів вітер. Помалу почав я приходити думкою до мого сучасного стану і, як уявив собі свою самотність серед осінньої непогоди в глухому селі, десь у школі . . . то мене ударила така гістерія, що я ледве криком не кричав на всю хату . . .

Попрацавшись з Тучапським, поїхав я з братом на Фастів, залишивши Київ, як мені здавалось, назавше. Поїхав наче на неминучу смерть.

Не можу забути того холоду і тієї дороги з замерзлим грудням, по якій ми до пізньої ночі теліпались з Хвастова до с. Козічанки. Трясло так, що здавалось душа вийде з тіла; холод, сухий, невблаганний, каменів тіло й мозок, на душі безпросвітна, безнадійна темрява, а в голові весь час мелодія тієї пісні, що ми в останнє співали з Тучапським — “Прощай, прощай, ти город Варшаво!”. Здавалось, що з тією піснею я залишив у Києві навіки свою душу, ясні безтурботні дні молодості, усі щасливі хвили мого життя, — далі . . . чекала на мене мряка й непроглядна, сіра, буденна дорога “животіння” . . . Воно так і сталося . . .

Не буду, бо не можу, малювати картину мого “учителювання” в с. Грузькій (Київськ. пов.) — це був один жах і огида. Що я тоді переживав, не можна описати. По перше, я попав на огидну для мене педагогічну роботу, якої я не тільки не любив, але й не умів. Вона починалася у 8 год. ранку, і кінчалася в 4 вечора. Стомлювався я так, що, лігши в ліжку спочити після роботи та чекати поки сторожиха поставить самовара, я прокидався уже серед ночі, як і самовар погас, і чай у чайнику перекипів “на віника”. Прокинувшись у ночі, не міг уже заснути, читати не було чого, і я голодний брався за свою скрип-

ку (добре, що ще в школі нікого не було) і грав, поки від стогону струн мені не стало страшно серед зимової тиші. Ранком починався в школі крик — приходили школярі, і починалась знов моя каторга: я цілком не умів вчити хлопців, не знав, як до них підступити, яких методів вживати, бився як риба об лід, і мучився більше, ніж сам колись у Бурсі . . .

До того ж попав я до попа Мих. Стельмашенка, неймовірного падлюки. Це був тоді дуже розповсюджений тип селянина, що через Семинарію вискочив “на попи” й не знав де себе посадити з такого великого панства. Пиха, зарозумілість, та самозакоханість доходили в нього до гомеричних розмірів. Це була в абсолютному зміслі слова: свиня, товста, дурна, хитра, брудна й нахабна . . . Як звичайно в таких випадках, він поневіряв мене не менше, як мужиків, з яких сам вийшов. Деякий час, я повинен був в нього обідати, бо годуватись більш не було де. Що за цими обідами я не витерпів від його “розумних” розмов, до того ж це були задалегідь розмови з “Союзу Русского Народу”, я просто не можу розказати. (Він потім там і опинився, та щей подавав проекта в Сінод, щоб Шевченка відлучити від церкви, як Л. Толстого). Я просто тремтів від ненависти й злоти. Не було жадної галузі знання, чи мистецтва, де б він не знав всьо до дна, де б він не був авторитетом і експертом. Включно по музику, до якої він мав свиняче вухо. Так тягнулось до самого нового року, коли все несподівано для мене скінчилося . . .

Треба сказати, що до цієї муки ще прибавився й церковний хор, яким я повинен був керувати. О, що то був за жах!! Троє сопран-хлопців по 18 років (!), що співали штучним сопрановим фальцетом. Такі ж альти чоловік зо три. Тенорів чоловік з 15, що гукали наче на майдані і . . . один бас, бас тільки через те, що йому було 50 років. Він хрипів від горілки й тютюну; мов зарізаний,

та засмороджував повітря на верству кругом себе. Це був не спів, а якесь вовче виття, навіть гірше! І серед цього звіринця я повинен був махати руками, та провадити співанки катаральним горлом. Це був жах! Як це далеко було від того мистецтва, якому молилась моя душа і якого вона прагла!

Непорозуміння з попом заставили мене перейти на годівлю до пані “Кадечки” (Леакадія), досить літньої панни (польки) з синком, яка жила біля гуральні. У неї годувався винокур — пан Петкевич, дуже милий, симпатичний чоловік. Памятаю, як я перед обідом заходив у гуральню до п. Петкевича. Він там і жив. Треба було йти через завод у його кімнату, яка була над “бродільною”. Усе повітря смердить брагою й вареною картоплею. В його кімнаті стара підлога танцює під ногами, а в щілини йде солодкий, дурманний дух від браги. Від одного цього повітря можна було бути завше п'яним. Вікно не замащене (закітоване), і з нього дме холодом. Ліжко не прибиралось, мабуть, скільки років, брудна білизна перемішана з якимись старими штаньми, книжками й попільом від цигарок . . . На стіні гітара й картинка — олеографія — напів гола дівчина лізе на ліжко. На столі тютюн, гільзи, краватки, книжки, пляшка з абсентом, чарка, недокурки, коробочка вакси, хліб, щітки до чобіт і ще щось . . . На стіні біля дверей під брудним простирадлом костюм і пальто; з під ліжка виглядають чоботи . . . Сам пан Петкевич — огрядний, красивий чоловік з бакенбардами “а ля Скобельов”: в розхрістаній сорочці, без жілетки (камізельки) і піджака, оперезаний по товстому животу пасочком, і в нічних пантофлях, щось записує в заводський “журнал”, сам закутаний клубком тютюнового диму. Здоровкаємось, пемо по чарці абсенту, він одягається і йдемо до Кадечки обідати . . .

Панна Кадечка (Леакадія) живе в домику типового польського стилю, проти гуральні. В хаті у неї чисто,

холодно, непривітно, і якимось порожньо, як то буває у старих польок “девоток”. У неї маленький син і песик мопс. В їдальні здоровий, довгий стіл. На одному боці три накриття для нас, а далі . . . ліс пляшок. Чого тут тільки нема! Тут такі настойки, що я про них і не чув: вишнівка, порічки, черешня, сливянка, ожинівка, на ріжках, рябиновка ((горибинівка), на яблуневому цвіту, на рожах, на оріхах (грецьких), на березових бруньках, на чаю, на сухарях; а крім того — проста, старка, абсент, англійська гірка, зубровка, листівка, золототисячник, звіробой, оранжівка, цитринова і т. д. Перелічити усього не можливо, була навіть цвяхівка (з цвяхом в пляшці), для куріозу — “шпагатувка” з шматом мотузка (шпагату) у пляшці. Цю уже пили тільки на доброму підпитку, та веселому настрою, “так собі” . . .

Сідаємо за стіл, на якому уже багато різних смашних перекусок гарячих і зимних. Випиваємо по простій, а далі по черзі кожної. Страва польська не дуже то смашна, але коли перейдеш усю гамму горілок та настоек, то все стає смашним. В кінці обіду ми обидва уже під добрим “градусом”, а мені ще треба годин дві працювати у школі! Отак ми “контентувались” кожного дня . . . аж до самого Різдва.

Перед Різдром я одержав повідомлення, що мені треба їхати в Звенигородку на військовий “прийом”. Вийшов новий закон, що учителі хоч і звільняються від військової служби, але повинні бути на екзамінації. Отже наказ державний. Можна ж уявити моє здивування, коли під Стельмашенко не захотів мене відпустити, бо, мовляв, я “підробив” цей папер, щоб поїхати серед шкільного року додому. Звичайно, що я його не послухав (часу зоставалось мало, щоб про відпустку поклопотатись у Києві), і поїхав самочинно. Приїхавши додому, застав порожню хату й самотнього батька, бо усі десь поїхали. Мене вразило, що все в хаті і в хазяйстві якимось прийшло до занепаду. Як видно, з батьковою старістю

йшло до низу все. З сумною душею поїхав я до Звинигородки на “прийом”. Оглянули мене й записали у “ратки 2-го розряду”, цеб то, вільного від служби до випадку війни. Я трохи зітхнув вільніше і вирішив кинути учителювання, взятись за книжки, щоб тримати іспит спершу у Семинарії по всім предметам (за 6 років), щоб здобути права іти на конкурсні іспити в Академію. З цим наміром поїхав я до Грузької, щоб відмовитись від служби. Тут піп показав себе, як найкраще: дав мені розписатись у книжці за піврічне утримання (150 карб.) і з цих грошей відрахував 100 карб. (за рік) для своєї сестри, яка практикувалась у мене в школі для іспиту на учительку. Такої умови з попом у мене не було, щоб за практиканство платив я, але він поставив мене перед фактом. Зосталось взяти 50 карб., обляяти попа і їхати додому, що я й зробив нічого не опустивши.

ІСПИТИ ПРИ СЕМИНАРІЇ І АКАДЕМІЇ

ТАКИМ робом з початку 1897 року я поневолі став вільним козаком. Може б цього не сталось, та допомогла така хвороба, як піп Стельмашенко. 'Учительство залишилось позаду, а далі туман . . . темрява. Манить мрія про Академію, бо там є хор, який можна прибрати до рук, а ще й те, що там студентське життя обставленне зо всіх боків так, що почуваш себе наче дома, не треба думати ні про що: вчать і утримують на державний кошт. Саме ж важне для мене те, що я залишаюсь у моєму рідному Києві, з якого я не тільки не хотів, а й не мав сили виїхати.

Але для здійснення цієї мети треба було побороти багато труднощів. Перше всього, я не мав права йти на конкурсний іспит для вступу в Академію, бо я вважався скінчившим Семинарію по 2-му "розряду". До Академічного ж іспиту допускались тільки ті, що скінчили Семинарію по 1-му "розряду". Приходилось здобувати це право, а для цього треба було (так вимагав закон) тримати іспит з усієї Семинарської програми за цілих шість років на вищу "одмітку" (4-5), яка б дала мені права 1-го "розряду", й право йти на конкурс в Академію, щоб, можливо, там з тріскотом провалитись і відіхати назад з чим приїхав. Але треба було. Отож, при цій думці зразу виростали за плечима крила, хотілося поборотися з долею і взяти своє . . . З тим я поїхав додому.

Привіз я з собою додому не дуже то веселий настрій: з усякого боку початок життєвої кар'єри був невдалий. Що ж торкається такого плану, як тримати іспити за шість років з 24-х предметів, то це було щось таке фантастичне, що до цього, крім брата Феді й сестри Дори,

ніхто серйозно не ставився. Рідна хата зустріла мене не весело: всі до одного були хворі. Батько ледве ходив від старости, мати лежала в ліжку з грипою, тітка стара — теж, сестра Домця ледве виходжувалась з перестуди, а брат лежав із запаленням легенів. Я приїхав теж цілком хворий на шлунок. В такій лікарні прийшлося бідувати майже до половини лютого. Починати щонебудь для своєї мети не можна було, — треба було грошей на книжки (за усі 6 клясів). Багато нервів мені це коштувало, — ніхто не вірив в те, що ці витрати й мої борікання приведуть до чогось путнього. Нарешті мати дала з своїх грошей. Я послав Вол. Григоровичу у Київ замовлення, той вислав мені книжки, і я почав наново зубрити усю Семинарську “премудрість” з початку до кінця. Коли я заглянув у підручники й програми, мене обняв жах: я нічого не пам’ятав з того, що колись вчилось . . . Але молоде завзяття брало своє, і я з тим більшою жадобою накинувся на книжки і постановив собі — умерти, або витримати іспит. Про те, що на цю підготовку (за шість років) у мене було всього три місяці часу, — я старався не думати . . .

Я точно і докладно розпреділив свій день, і почав роботу. Все навкруги для мене умерло, або відійшло на другий план: я дивився у вікно й не бачив змін погоди, які я так любив спостерігати; я знав якось внутрішнім “Я”, що зима уже м’якша, що надходять таємничі, туманні дні і ночі, пророкуючі весну; я бачив, але не відчував, як глибшає блакить неба, як чорніють і набухають дерева, якими, наче вогкими, стають у ночі зорі, або яке, чим далі, ласкове стає небо вечорами . . . Я все це бачив, але не віддавав своєї душі цим враженням. Я був увесь напружений, мов струна, скупчений, натягнутий, терплючий, та чекаючий. Тільки там в глибині душі щось нило, щось співало жалібно-сумної мелодії про можливість невдачі, про красу цього менту, про те, що його треба запам’ятати навіки, скласти ці пам’ятки в душі,

— щоб потім, коли все скінчиться — глянути назад і пережити усе наново . . . Чого воно було таке прекрасне, питаю себе зараз? . . .

Як раз протилежне робиться зо мною зараз: яма відчинена, я йду вниз на саме дно, знаючи, що мене живого зверху засиплють землею, — а зупинитись хоч на мент, щоб повернути назад — немає сили . . . Отак проклята доля скрутила мене зі всіх боків, і нема нікого, хто б урятував! Кругом море людей — і така пустиня, що ледве утримується, щоб не кричати на гвалт у весь голос . . . А коли подумаєш про Бога . . . то Він так далеко, а справи твої так льогічно й міцно звязані в залізний клубок, що немає навіть сили побажати чуда. Кажуть, що чудо й є через те чудо, що перемагає неможливості . . . Але мої неможливості, як не вір, як не моглись, як не кричи, — є непереможні . . .

Єдиною розвагою моєю була скрипка, та нічні прогульки перед сном.

Не можу забути панахиди по цареві Олександрові II, що скасував кріпацтво. Панахида була “офіційна”, а череч те й ніякої урочистості не було, а прямо “відкалатали”, як усяку офіційну повинність. Але у мене чогось zostались спогади про холодний, сніжний день (19. 2), порожню, холодну церкву, в яку зайшли тільки бувші “панщанні кріпаки”. Між ними виділявся старий Гр. Шепель, що за панщини був старостою на селі, та надопік усім. Крім цього Шепеля, та старого Бойка (родич Шевченка), було ще скілька дідів та бабів у церкві. Мені чогось робилось аж моторошно: наче з гробу встала сама панщина.

Знов памятаю ще чудовий день в початку квітня. Я сижу в залі за своїми книжками, а Домця й Дора садять квітки у палісаднику. Вікна відчинено і, разом з теплим, осліплючйим сонцем, у хату ллється весняне повітря, трівожне, наче оте марево, що стоїть зараз над усім се-

лом. По всіх городах видно постаті жінок, що копаються в землі, на усіх деревах якась зелена мрія — листя, повний ставок дивиться у небо радісно відчиненими очима, стара наша церква наче пливе разом з біленькими хмарками кудись в золоту, блакитну, радісну далечінь . . . Усі звуки особливо ясні й чіткі, земля парує, сонце блищить, душа співає . . . Я берусь за скрипку, але кидаю й вихожу на повітря. Боже! Яка радість бути молодим, бачити молоду весну і чекати від життя чогось нового, гарного, таємного! Хочеться так дихнути, щоб уся ця природа з усім оцим сонцем, небом, людьми, деревами, зі всім, що є зараз на світі — увійшло тобі у саме серце, бо за плечима у тебе крила, на яких от-от знімешся у це повітря й легенько полинеш геть-геть угору . . .

Не можу ще забути Великодних свят, які були в тому році досить пізно. Мої й братові приятелі: Антін Сидоренко, Микита Микитченко, Марина Плахотникова, Явдоха Шепелівна, Олександра Харченкова, Одарка Галушкова, Наталка Микитченкова, Йосип Чуенко, Іван Нещадним (Йосип був уже в салдатах — ходив на привив разом зі мною), і ще хтось з хлопців — усі до одного жили моїми переживаннями, тужили моєю тугою по Академії, наче то вони самі задумали оцю мою справу. Часто ми збирались у Петра Плахотника в садку, співали й балакали про мої плани. Одного такого ясного дня (на Великодних святах) я лежав в Домщиній кімнаті на ліжку і дивився в вікно: було видно трохи темної блакиті неба, решта була закрита білим вишневим цвітом, бо вишня лізла у вікно, наче сама протягала свої віти й кликала з хати . . . Там внизу, на березі біля Бублія чути, як грають музики. Там хлопці й дівчата танцюють. Я думаю, що Секліта Павликова зараз там . . . Я весь час дивився на неї сьогодні у церкві . . . Іду вниз “на музики”, і серед натовпу бачу її. Вся молодь стоїть тісним колом біля музик (Касян Лютий — скрипка, і ще хтось — бубон) і дивляться, як Микита Микитченко з

кимсь у парі гонить гопака. Тай чудово ж танцює він! Сам невеличкого росту, симпатичний, русявий хлопець. Картуз набік, свитка наопашки, обличчя аж горить від ритму, з яким він вибиває дрібушки; потім свитка летить на бік, і він пішов навприсядки, відбиваючи рукою по халявах ритм . . . Прямо захоплює вражий син! Далі йдуть кружком “дрібушки” дівчата: спершу спокійно в один бік, далі в другий, потім враз, наче вихор схопився, пішли “ручка об ручку”, крутяться одна за другою в тім же колі (як то кажуть — “шеншенуаз”), спідниці бють хвилями то в один, то в другий бік, стрічки мають у повітрі, на намисті цокають дукачі, постаті сплітаються по черзі одна з другою — наче вітер підхопив купу цвітів і закрутив їх у вихорі . . .

Серед них і Секліта. Якась вона особлива, — все у неї пристосовано, припасовано не так, як у других, а краще, далеко краще! І чобітки у неї кізлові, зграбненькі, маленькі, на жовтих підківках, і сорочка вишита якимось з особливою художньою скромністю, й герсетка плісова з червоними вусиками, й хустинка в руці якимось особливо зграбно та делікатно держиться, й стрічки якісь особливі — не дуже багато, але й не мало, також як і намиста . . . Нема в ній нічого, щоб якимось лізло, било в очі — усе витримане з природним смаком, скромне і до останньої рисочки художнє . . . Вона знає, що я дивлюсь, слідкую за нею, що в мені щось прокинулось . . . і сама щось відчуває, це видно по її поглядах, які я іноді ловлю . . . Ох, і славно ж жити на світі !! . . .

Весь час я був дословно під тягарем пісні “Де б я, де б я із досадоньки пішла”, — вона день і ніч звучала у мене в ушах, ні! — у самій глибині моєї душі, співала не спиняючись ні на мент, і своєю солодкою тугою, — в мажорі вся, крім кінця каденції, — вона закрашувала, оповивала усе, що проходило перед моїма очима, що творилось зі мною й круг мене, і що повинно було статись далі . . . А передо мною ж була “ставка на все

життя”: — вдасться ухватити Академію — відчиниться широкий шлях у світ, ні, — темрява, нидіння, смерть заживо . . . Я знаходився у духовому стані того грача, що поставив на кон усе, що має і що буде мати, поставив . . . і чекає своєї карти . . . Страшно. Поставлено на кон живого чоловіка, молоде життя. Захопило дух в чеканні . . . а над усім співає, голосить ця мелодія . . . Як вона увійшла в мою душу й коли? Це було цієї ж весни. Мій брат Федько робив у школі співанку хору. Зібрались не тільки співаки, а скільки чоловік наших приятелів, в тім числі й фершал Микита Семенович Даценко, — “душа общества”, як його звали у нас дома за веселу вдачу. Він був родом простий селянин з військових фершалів, наш же великий приятель. Скінчилась співанка, усі притихли . . . Ніч була темна, хоч око виколи. А в цій темряві, за ставком, від Козацького щось жевріло, далі більше й більше і, нарешті, на чорному обрії вплив здоровенний, червоний місяць, якийсь феєричний, нічого навкруги не освітлюючий, навіть чорного неба не зясував, а сам червоний, як мідь. Ми погасили лямпку, сіли всі біля вікон і почали дивитись на цю таємничо-елегіїчну картину. Хтось затягнув тихенько — “Козаченьку, що ти робиш”, усі підхопили, і полився тихий, сумний спів, який я так люблю, спів не для “когось”, а для себе, для і ради свого настрою, самий інтимний, самий щирий, і через те самий художній та чулий. Далі Микита Семенович затягнув “Де б я, де б я”, й усі почали цієї . . . Ця пісня була для мене нова, — її приніс Микита Семенович з м. Винограду, звідки він був родом. Мелодія була настільки художньо закінчена, логічно зфразована, така архітектурно струнка й ефірна, а загально переконуюча й хвилююча, що я просто умлів від зворушення й насолоди. До того ж нерви мої були трохи подразнені суперечками, які вийшли у нас дома з приводу моїх “фантастичних” замірів (Академія і відмовлення йти на “ре-

альну дорогу”) і ця мелодія просто затопила мою душу своєю елегічністю: кожний мент її “сумування” був згідний з моїм, кожна вібрація звука збігалась з вібраціями моїх душевних струн . . . Я й досі переживаю це, коли згадую отой вечір . . . Але в той рік і років з чотири-пять пізніше, як тільки де наздогоняла мене ця пісня, — я робився сліпий і глухий. І, де б я не був, чи не йшов, чи робив що, чи говорив до кого, — я усе кидав, ставав, і доти був непритомний, сліпий з одвертими очима, нікого не чуючи й не помічаючи, поки вся пісня від першого до останнього слова не перейде в моїй душі. На тлі отого темного вечора з червоним місяцем, усеї тієї весни, я почув її уперше . . .

Але я ухиляюсь на бік, а в цих записках я хочу тільки занотувати усе те (фактично для мене другорядне й не так важне), що пройшло в моєму життю, як факти. дати й події, по яких, наче по канві узору пройшло саме важне для мене — моє музичне життя; докладніше кажучи, музичний бік життя моєї душі, те чим вона жила, чим мріяла, що згадувала, чим надіялась, плакала й раділа (як це тільки можна зробити).

Після Великодних свят треба було їхати у Київ розпочинати ту велику справу, в якій полягало моє усе будуче життя. Настрій у мене був невимовний: у мене просто захопило дух, як то буває, коли з вистоти глянеш додолу, або перед тим, як скочити у холодну воду. Я ходив з завмершим серцем, нічого не бачучи, думаючи тільки про одно: чим скінчиться те, що я почав?

Дозвіл від Семинарського правління — перетримати іспити за шість років — я уже мав. Через місяць починались іспити в Семинарії, треба було їхати на свою добровільну екзамену.

Памятаю, що перед виїздом була цілком чорна, тиха, запашна квітнева ніч. Вишні, одягнені у білі квіткові шати серед цієї темряви, здавались примарами. Звечора

дівчата поливали у садку квіти; роботи було багато, бо клумб було чимало, а через те, полити квіти біля церкви на гробку Дориного сина Льоні, — зосталось на самий пізній час, майже у ночі. Поки носили відрами воду, та поливали, ми з Дорою ходили біля церкви на цвинтарі серед білих сілуєтів вишень та груш, і балакали про мою справу. Потім перейшли в наш садок і ходили по великій доріжці від хвірточки до берези . . . і балакали без кінця . . . Одна тільки Дора розуміла мене, співчувала й вірила у моє діло.

На другий день, чудовим весняним ранком, я виїхав до потягу. Дрожки були вимиті, аж блищали. Все пригнано так, що тільки гуло під колесами. Коні чудові (чорні). Матвій у новому кашкеті, упряж англійська, гарна, блищить, батіг з червоною китицею, коні йдуть на віжках — трудно вдержати . . . Усе якось урочисте, празникове, незвичайне, як і мій настрій . . . Коли виїхали до економії, на гору над скарбовим ставком, мої очі в останнє упялись у мою рідну хату, таку стару, таку незабутню, таку милу, у нашу трьохбанну стару церкву, увесь той краєвид, залитий білим цвітом вишень, яблунь, груш, — краєвид, що усіма деталями — з церквою, хатою, осокорами, білими селянськими хатками відбивався, мов у ясному зеркалі, у ставку . . . Моє серце здавила невимовна туга: щось мені казало, що я бачу усе це в останній раз, що разом з цим я теряю усі радощі безтурботні й прекрасні, які дає тільки молодість; що коні несуть мене у якусь невідому, нову полосу мого життя, захovanу від мене у тумані будучого . . . Хотілося завернути назад коні, вернутися у рідну хату, до старих батьків, не кидати гарного й не шукати можливо поганого . . . Чом я цього не зробив ! !

Як великі й важкі менти нашого життя стають для нас ясними тільки через багато років, коли вже пізно, й нічого не можна зробити, крім підсумку. Душа ба-

чить усе, відчуває страх, кричить до нашої свідомості про небезпеку, але . . . мозок твій забитий інчим матеріалом буденного життя, запаморочення, хоч і чує голос перестороги, але не усвідомлює собі — що воно, звідки й чого . . . І стається те, за що дорого потім заплатив би, аби воно не сталося . . . Як би я тоді сказав був Матвієві — він завернув би був коні назад, і не було б зі мною всього того, що так нервує мені руку в письмі, що заставляє моє серце так плакати по минулому, що вкладає жовч у кожний, хоч трохи радісний мент мого сучасного життя, що наповнило таким голодом мою душу, що зараз не можу надивитись на природу, бо я фактично її не бачив з того часу, як “не повернув коней назад”, не тільки її не бачив, не бачив свого життя, не бачив любови, радості, супокою, щастя . . . Бо те, що було за останні роки — бутафорна, дешева вистава при штучному світлі . . . І зараз, коли згадую минуле, то дуже мало ментів освітлено радісним світлом, — . . . усе сумне, тужливе через те, що могло б бути іншим. Коли аналізую звязок подій, їх наслідки, що стали причиною нових подій, ще гірших, ще тяжчих, то усе зводиться до того менту, коли я міг, і не схотів завертати коні назад . . . А можна було! І не далеко було їхати: униз на греблю, далі через гору біля волости, а там перескочивши ярк знов на гору, — і прямо у двір. Ще дим від батькової цигарки не розійшовся б у хаті, — а я тут . . . “вернувся”! Не хочу ні отої Академії, ні отої музики, ні отої невдалої любови, ні того артизму, ні отої базарної, недокровної слави, ні того “закордону”, ні отої Америки й того пера, яким зараз пишу! Нічого не хочу, — хочу жити до останнього менту з вами, в моїй любій Україні, в моїй рідній Тарасівці, серед моїх любих друзів, біля своєї святої, улюбленої і найдорожчої церковці, серед нашої світлої, тихої, пестливої природи! Жити! — і щоб не сталося, щоб не стряслося наді мною кругом мене, але я знатиму, що я тут вдома, готовий лягти у рідну

землю, а не . . . на 99 вул. Нью Йорку, напівглухий від авт і напівзадушений бензіною! Але коні не було за-вернуто . . .

Приїхав я у Київ за скільки день до початку іспитів в Семинарії. Оселився на квартирі, де був Волод. Григорович, мій старий друг ще по Богуславській бурсі і великий мій симпатик у моїй справі. Тут я дізнався, що такого іспита на 1-й розряд буде тримати і Микита Барвінський, теж мій друг товариш по Богуславу. Він в Семинарії вчився в “паралельному” відділі, не зі мною (я був в “коренному”). Отож разом ми й почали це трудне діло. Готуватися до іспитів не було коли, бо на кожний день випадав іспит у якій небудь клясі, а іноді і два, так що продержавши яке небудь “Богословіє” з випускними семинаристами у VI. кл., приходилось йти у 1 кл. тримати яку небудь “Пасхалію”.

Не могу докладно згадати, як ішли іспити, знаю тільки, що нервів треба було дуже добрих, та міцного здоровля, бо приходилось не спати майже 2 місяці. Нарешті Барвінський не витримав і за 2 іспити до кінця кинув усе й пішов на село учителювати. Я ж додержав до кінця, хоч і виснажений був до щенту. Одержав я новий атестат по 1-му розряду з правом тримати конкурсний іспит в Духовну Академію, що я й вирішив зробити цього ж таки літа. А М. Барвінський, почителювавши скільки років, вступив потім до Університету (спершу вільним слухачем) і скінчив його років через десять (як був уже вчителем Київської Семинарії).

В цей рік, як я перетримував іспити, кінчили Семинарію Валер. Волков і Павло Чернецький. З ними я й умовився разом готуватися до іспиту в Академію. Наша робота повинна була початися з липня, а була половина червня, через те я вирішив з Вал. Волковим поїхати до Вані Біляновського, який був попом в с. Литвинівка, біля Глібовки (пристань на Дніпрі).

Поїхали ми пароплавом. Була чудова погода. Коли ми перед вечером пристали у Глібовці годин в 6-7 вечора, то Дніпро був ясний і тихий, краще від зеркала. Таким він буває завше в погодній літній вечір. Коли затихли шуми коліс пароплава й машини, — кругом відчувалась така тиша, яка може бути тільки на воді. Сонце майже схилилось, з лугів несло пахощами трави й квітів, з води холодом; іноді здалеку, з ліса на високім піскуватім горбі за лугами, протягала струя нагрітого повітря, повного аромату соснової смоли. На втомлену роботою й клопотами голову це впливало якось огомшуюче . . .

Біля пристані на березі стояли дівчата й тихенько співали чудову невідому мені пісню. Памятаю тільки один вірш: “попробуй, сестра, чи холодна вода, чи холодна вода, чи дістанеш в морі дна. Ой горе мені, тай у морі на дні, а ще гірше миленькому на чужій стороні”. Це усе навик зосталось в моїй душі, наче акварель на порцеляні, — ясна, чиста, прозора й наївна, трошечки тужлива . . .

Я довго потім шукав цю пісню всюди, й не міг її знайти. Це було в літку 1897 р., і тільки в 1929 році у Франції під Версалем, в містечку Вірофле С-О, в хаті Єремєвих, на 28 рю Жозеф Вертрантд (в компанії Андрія Чехівського) я записав цю пісню від Максима Удода (співробітника знаменитого Отамана Зеленого).

Мені здається, що це скалічений, трохи салдатський, український переказ англійської (шкотської) баляди про двох королівен, з котрих старша утопила в морі молодшу із заздлости до її нареченого.

Два-три тижні, які ми з Валером прожили у Вані Біляновського, пройшли, мов сон. Сам хазяїн був “молодожон”, мав першу дитинку, захоплювався попівською справою і хазяйством. Люде в селі були гарні, хата добра, жінка вродлива, жінчина сестра Галя (Бортовська) просто красива, компанія весела, молода, у всіх впе-

реді будуччина, нема ще горя й досади — не життя, а рай . . . Ми застали уже тут одного гостя-араба Таразі (Академіста), який кінчав тоді Академію, залицявся до Галі, й був закоханий так, як може закохатись араб. А вона, гаспидська дівчина, кокетувала з нами так, що Валерко навіть закохався. Нарешті, першенство було дано мені, не на користь тим двом і самій героїні, бо я був далекий від усяких любощів. Таким робом усі були в накладі, навіть і я, бо мені досадно було на неї і за Таразі — чудового хлопця, і за Валера, і за себе. Ми всі навіть трохи пересварилися, але це не перешкодило нам чудово провести цей час, помиритись при виїзді, а потім чудово провести час на пароплаві до Києва . . .

Нетерплячка просто поривала мене і не давала спокою, хотілось зараз же кинутись на той конкурс: як витримаєш і Академія буде твоя, — тоді буде у тебе і хор й життя нове, цікаве, про що ти мріяв весь час. З таким настроєм приїхав я у Київ і почав готуватись до конкурсу.

Оселився я на Воздвиженській вулиці у Чернецького (він жив з матір'ю), а Валерко з Мишкою Павловським, своїм товаришем, поїхали в Голосієвський сад, щоб бути далеко від міста, аби ніщо не перешкаджало роботі.

Знов почалась напружена й трудна робота. Павло Чернецький був мені дуже до вподоби й своєю вдачею, й своєю, так би мовити, ґрунтовністю: до чого б він не брався, все було сплановано, ясно розкладено, обдуманно. Здібности він мав колосальні і роботу гнав швидко й бадьоро, заставивши й мене підтягатись до загального темпу (я не був такий здібний до науки, як він). Вставали ми у 8 год. ранку, працювали з 9 год. до 1-ї. У 3 год. обід і відпочинок до 4-ї, далі знов робота до 7, а то й 8-ї год. вечора.

Це літо (1897 р.) випало напричуд гарне: гаряче, ясне, сухе. На жаль, я його майже не бачив, приходилось

весь час сидіти за книжками. Іноді по вечері ходили ми з Чернецьким гуляти по місту, і від довгого перебування в хаті, та розумової втоми, місто здавалося мені цілком новим, невідомим. Я тільки тепер собі уявляю, яке то завзяття охопило мене на цей конкурс, коли я, при своїй любови до природи, міг цілими днями не вилазити з хати, та “зубрити” оті “Догматики”, та різні “Богословя”!

В це літо сталась з моїм серцем невеличка подія: я ледви було не закохався цілком серіозно в одну дівчину. В липні місяці у Києві було улаштовано курси для учителів, де студювались різні методіки, між іншим і методіка навчання шкільному і хоровому співу. Курси ці провадились в помешканні 2-ї Єпархіяльної Жіночої Школи на Трьохсвятительській вул. Я пішов туди послушати співанку хору, бо на таких курсах завше складається чудовий хор з учителів і учительок. Хор був дійсно прекрасний, звучний, великий, музикальний, але на жаль програма була цілком кацапська, за виключенням одної української пісні “Хилилися густі лози”, але “харківського” гатунку (аранж. Артемовського). На цій співанці я побачив одну молоду вчительку, дівчину років 19-20, і улетів. Вона була так оригінально гарна, що я ще ніколи не бачив нічого подібного в натурі: струнка чудова постава, личко з тонким, ніжним румянцем, блакитні очі, маленькі ніжки й ручки, ніжною лінії шия — це все було чудове. Але коси . . . це щось неймовірне: якась повинь ясного золота! Очам не вірилось, здавалось хтось наклав на цю чудову, горду головку неймовірно багату золоту перуку. Коли дивишся на це правильне личко під цими золотими хвилями пшениці, що робить чудові блакитні очі ще більш ясними, мов небо, — можна забути все . . . Звичайно, що я . . . просто умер, і з жахом бачив, що Академія, конкурс, наука, усе . . . відходить далі, й далі. Все блідло, теряло свою ціка-

вість, вкривалось туманом, з якого на мене дивились великі блакитні очі все ближче, й ближче. Я почув, що терю рівновагу, і мені ставало страшно, що я можу все загубити ради чудової примари, яка, можливо, несе мені одне нещастя.

На радість тверезому розумові й на біль моему сердцю, я побачив, що за нею припадає один молодий учитель, мого віку, далеко більший за мене по своїй статури, і, по моему, кращий від мене на зовні. Побачив, що й вона, як видно, “вирішила” собі це питання на його користь, бо хоч ниточка симпатії й протягнулась проміж нас, але в його присутності відчувалось, що він “переможець”, а вона “жертва”. Ясно, що мені там не було місця, і я, взявши себе в руки, рішився не робити дурниць, а довести свою справу до кінця, хоч серце плакало й нило . . .

Не забуду “екскурсії” учителів до садівництва Крістера на Курінівці. Я був майже цілий день біля неї, хоч отой осоружний мені “жених” теж стремів рядом. Тоді я одержав від неї запрошення приїхати до неї в гості в м. Сінчу, Полтавської губ., її батько був там протоіереєм. Звали її Катерина Лукіянова. Так і не вдалось побачити її знову, але може це й до ліпшого, бо зостався в серці назавше спогад про чудовий сон . . . А чи була б дійсність чудова, — це ще питання.

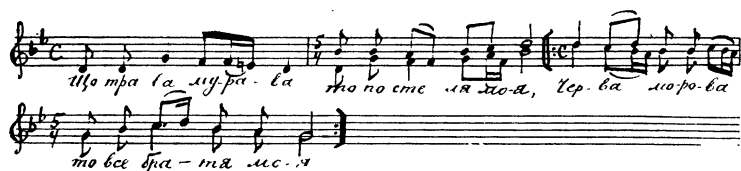
Я уже казав, що це все мене схвилювало і трохи вибило з сідла, а до того Чернецький несподівано заявив мені, що він в Академію не піде, а буде готуватись на іспит у Філологічний Ніженський Інститут. Це для мене був новий удар, — я зостався без моральної підтримки і здавалось, що енергія, якої так багато було уже витрачено, цілком залишає мене. До того ж з Голосіїва приїхав М. Павловський і каже, що він теж кинув думку про Академію, а йде в Дерптський Університет. Зостався один Валерій Волков, але він не був біля мене, бо

перебував у Голосієві, так що я все одно був самотній. У мене було почуття, що я втрачаю сили, допливши майже до берега . . . Я напружив останню енергію і таки витримав до початку іспитів. А як уже почалося . . . то так, як у картах: встанеш за столом тоді, як виграєш, або коли з тебе штани знімуть.

Але трохи вернусь назад. Один раз, як Пашко Чернецький кинув свою працю і я залишився самотній у своїй роботі, якось сидів я стомлений, відклавши набір якийсь "Богослов'є". Враз чую, на дворі співає лірник . . . Старий голос, але слух чудовий і інтонація ідеальна. Я довго слухав у хаті, а потім вийшов на подвір'я. Співав під ліру не старий чоловік, сліпий, з дуже симпатичним обличчям. Коли вийшов з хати, він уже кінчав кант про Олексія — Чоловіка Божого (як я потім дізнався від нього) . . . Мене й тепер бере досада, і я не можу простити собі, що не записав цього канту. Мелодія була така чудова й жалібна, що ворушила серце, а слова . . . викликали сльози! Що це за чудові були слова! В них мало було отого награного, жалібного, старцівського, — ні, це була чиста народня поезія, з її прекрасними римами, порівняннями, виразами, структурою, почуттями, глибиною й свіжістю. Співав також і Лазаря. З Лазаря пам'ятаю тільки такі слова:

"Що трава-мурава, — то постеля моя,
Черва морова, то все браття моя!"

Пам'ятаю й мелодію:

Чудовою весною, 1928 р., на першій тижні Великого Посту, в Римі блукав я по церквах і зайшов на високу гору, де стоїть монастир св. Сабіни. Рядом стара базиліка Олексія — Чоловіка Божого. Построєна на тому місці, де стояв дім його батька і де розгорнулася його власна драма: на своєму весіллі він покинув усе й утік у пустиню; через багато років вернувся хворим жебраком у рідний двір. Ніхто його не впізнав. Він лежав біля кухонного ходу під мармуровими сходами. Слуги годували його окрухами, собаки товаришували з ним. Але після смерті його, по амулетам, які були на шиї, багач-аристократ римлянин дізнався, що той жебрак — його син . . .

Церква - базиліка поставлена не тільки у тому ж дворі, але й на місці того будинку, так що й досі серед церкви й на тому ж місці — вузька мармурова криниця і частина тих сходів, під якими лежав роками Олексій. Тепер там лежить мармурова фігура: чудове, лагідне, худе обличчя хворої людини, драна одежина підперезана мотузком, на якому причеплена тиковка для води. Тут же кинута його палицю й широкий бриль . . .

Мов блискавка осіяла мене оця мелодія, що я чув 32 роки назад. Ніщо не могло так передати весь тонус цієї трагедії (на місці якої я стояв), як жалібний характер оцієї мелодії . . . Передо мною стояв живим цей мрійник, що утік від щастя реального, щоб у реальному нещасті знайти щастя нереальне . . . Я аж заплакав . . . Потім у Франції такеж вражіння ця мелодія зробила на Андрія Чехівського . . .

Ой у небі небеснії сили, (2)
Мати сина насильно женила.

АКАДЕМІЯ 1897 — 1901 Р.

ПАМ'ЯТАЮ перше враження від тої пубрики, яка приїхала на конкурс. Були тут люди з усіх кінців Росії, починаючи з Архангельська і кінчаючи Кавказом, зачепивши трохи й Сибір. Уже по зовнішньому вигляду можна було дізнатися, з якого культурного “центру” хто з них прийшов. Не можу усіх змалювати, скажу тільки, що тут були деякі напів-дикі типи з глухої кацапії, були й такі, що просто придибали з наших яких небудь Сорочинець, або Крижополя. Памятаю, що раз, ідучи з Волковим по вулиці, я побачив невеличкого чоловіка у семинарському картузі такого розміру й форми, що сам він виглядав мов гриб. Ми ледве не померли від сміху. Потім він був один з моїх милих приятелів — Залевський з Поділля (його головна риса була розказувати анекдоти так несмішно, що всі поміралаи зо сміху. Отож, коли нам було скучно, ми просили його розказати анекдот і всім ставало весело).

Знайомство між цими різними типами з різних країн не завязувалось скоро, може через те, що кожний не був певний, чи зостанеться він в Академії по конкурсі.

Нарешті іспити пройшли. Багато провалились серед іспитів, покидали все й поїхали додому. Але багато тримались до кінця, хоча можна було й витримавши не попасти, коли не вийде повна й необхідна сума “баллів”. Ми з Волковим “пройшли” й зараз же переїхали в помешкання Академії. Не буду розказувати про перші враження: стомленність після такого напруження, яке мав я, починаючи від січня цього року, задоволення з перемоги — робило людину трохи “блаженним ідіотом”. Треба було перечекати, очуняти від усього, навіть від

думки, що ти вже серед студентів Академії. І це “очу-
нення” прийшло до мене аж в Академічному шпиталі:
після усіх іспитів та хвилювань я був такий знесилений,
що Київська епідемія тифу загнала мене одним з перших
до шпиталю, звідки я вийшов тільки в лютому 1898 ро-
ку (в ліжко ліг вкінці жовтня 1897 р.)

Але ще перед тим, я з Волод. Чехівським — моїм
товаришем по семінарії та Ол. Гороновським і Ол. Гре-
бінецьким зробили одну цікаву екскурсію в село Горе-
ничі (під Києвом) до Ол. Гороновського. Про це треба
розказати докладніше.

Треба сказати, що перших скільки тижнів, ми — но-
ві студенти — носили поки що власний одяг, бо “уніфор-
ма” наша ще не була готова. Ми мали тільки “формен-
ні” картузи: чорні з синім шнуром (кантом) збоків і си-
ній оксамитний “околиш” (обшивка).

Ото ж мені прийшлося їхати і на імянини (17 верес-
ня) до Гороновських у власному вбранню. Імяниниць бу-
ло аж чотири: попадя і три дочки, оптом (разом): Віра,
Надія, Любов і Софія. Панночки були гарненькі, а Ака-
деміка були бажаними женихами — отож цікавість була
з обох сторін: хлопцям подобалось і прийняття й дівчата,
а тим — перспектива віддатись за “АКАДЕМІСТА”;
батькам же цікаво було збути з плечей тягар... Тож
ми й поїхали...

Найняли скільки візників і великою компанією, яких
з 12 академістів — вирушили після обіду з Києва. Я їхав
разом з Волод. Чехівським. Їхати було весело: візникам
дали горілки і вони гнали добре коней, усі перегукува-
лись, кричали, жартували. Я трохи ніяково почував се-
бе, бо був новий чоловік у цій компанії.

Приїхали. Дім просторий, гарний, людей багато, ча-
стують чудово, люди милі, молодь закохана, фліртує, тан-
цюють, старші склали партії для карт... Одним словом,
усе, як повинно бути. Мені тільки здавалось, що трохи
не до речі була тут моя персона. Ніхто мною не цікавив-

ся, ні дівчата, ні хлопці, ні навіть самі хазяїни (я все ж таки гість!). Не просять мене ні до столу, ні до танців, ні до карт... Я тиняюся по кутках та почуваю, що краще, як би мене тут не було. Став біля дверей у залі та дивлюсь на танці. Коли це підходить до мене молодий піп Хреся (Хрисанф) Гороновський, старший брат Сашка Гороновського (мого товариша — “академіста” уже з минулого року). Будучи сином хазяїна, він не виказує “хазяїської” гостинності і питає мене, наче я з вулиці прийшов, хоч і знає мене по Семинарії:

— Ну, а Ви де тепер?

— У Києві, — кажу я — в Академії.

Він видно не допускав навіть думки, що в Академії, крім його брата, ще може хтонебудь бути. Зо здивуванням подивився на мене та трохи “звисока” питає:

— Що, може до Сашка (його брата) у гості приїхали?

— Ні — кажу — я в цьому році поступив у Академію.

— Як, справді?! А чого ж Ви не в уніформі?

— Бо ще не готова...

Треба було бачити спершу його здивування... Потім побіг раптом кудись від мене у внутрішні кімнати... Я не звернув на це уваги, тільки збагнув собі, що то “своя одежа” була причиною того, що мені так мало дали уваги. Я ж був дуже прилично одягнений --- у чорному смокінгу (токсіді)...

Через хвилину п'ять бачу легить сам гладкий піп о. Миколай:

— Олександр Антонович! (Уже дізнався й про мого батька). Что ж это Вы отстали от всех, — пожалуйста чай пить!

Тягне мене в їдальню. Тут на мене напустилась така ж груба попада . . . Наче я її старий знайомий, найкращий друг або родич:

— Где же это Вас, Олександр Антонович, іскать! По-

жалуйста сюда, на діван! Чайку свеженького! Пожалуйста, беріте варення . . . Какое Вам больше нравится? Крижовнік, маліна ілі клубніка?!

Просто місця собі не знаходить, почала знайомити зо всіма дівчатами, голосно розказувати, що то я цієї осені став уже академістом і т. д. Все перемінилось, як у казці.

Взагалі ж про подібні гостювання треба було б розказати більш докладно, бо в них найбільш виявлявся погляд на Академію у того шару громадянства, серед якого ми бували, як на конюшню “жеребців духовного відомства”, по злісному виразу мого приятеля. Де тільки потребувались не в довгому часі женихи, — там двері для академіків були відчинені день і ніч, стіл був завжди повний, а уваги було більше, як того заслуговували деякі академісти. Треба сказати, що в нашій Академії було половина кацапні, самої крутої, справжньої, з медвежих кутків Росії, решта були серби, болгари, чорногорці, сірійці, греки, вірмени, румуни і т. п. Українців було може чоловік з десять на всю Академію. Звичайно, що різних закордонців нацих “прийомах” не було, малороси йшли, як “руські”, українців майже не видно (тай небезпечно було виявляти себе), — ото ж на всіх цих okazях фігурувала кацапня. Серед тієї “руської” мови, якою балакало наше “інтелігентне” суспільство, чиста російська вимова цих кацапів страшенно імпонувала. Дурні хахли не вмiли доглядіти, що який небудь отакий “колокольний дворянин” лупить справжнім жаргоном, яким небудь “Володімерським”, або “Калужським”, або “Костромським” і що до літературної мови йому також далеко, як тому хахлу до чистої російської, але кацапська вимова уже так їм імпонувала, що вони просто під ноги слались, як трава, підхліблювались, малпували їхні вирази (Марь Нікалавна, Євгень Ванна!). Особливо отой Сашко Гребенецький або Гороновський, або оті попи, яким хотілось “спричинитись” до родства з “на-

стоящими” людьми. Просто гидко було дивитись, а ще гірше слухати. У всякім разі нас “широко приймали”, бо сподівались видати за кого небудь яку небудь Нусю, або Галю, або Нарю, чи пак її там! Крім того уся кацапня прямим завданням своїм мала залишитись у Києві або хоч Києвщині на службі, щоб “кушать варенікі”, а через це, як хитрі пролази, вживали більш “матрімоніяльних” засобів, як найпевніших. Усі ж київські попи були, побільше кацапи, споріднені між собою. Для тогож, щоб пасти на посаду у Києві, треба було обовязково бути зятем або попа Богородицького (а було їх аж двох!), або Стелецького, Браїловського, Дмитрієва, Вельміна, чи Королькова, — другі шляхи не могли привести до бажаної цілі. Підгородні попи жили теж надіями, хоч і 2-го сорту, так що двері нам були всюди широко відчинені і кожний академіст-кацапура сміло пер туди, наче додому. Всі, хто хоч у проекті міг бути на будуче “вжитий” як жених, користувались увагою й повагою. Не минула вона й мене до якої міри, так що і я бував в київських “домах”, куди не всякий грішний чоловік міг пасти. Але, коли я потім оженився на дівчині цілком не того круга та через чотири роки, приїхавши у Київ уже розведений з нею, попробував відновити старі знайомства, то потерпів невдачу: мною уже не цікавились. Після цього я плюнув на усі ці знайомства. Але підчас академічних років ходилось туди та їздилось на села з великою охотою і приемністю.

Не можу не згадати одної зо звичайних наших поїздок у тіж таки Гореничі. Був трохи вітряний день, трусило сухим сніжком — холодно, якраз у міру. Я тільки що поголився, одягся у новий “мундір”, гарну шинелю, яка стягувала тіло мов корсет. Під боком зо мною в санках мій приятель Сергій Баженов (з Вологди). Їхали теж цілою компанією — саней з пятеро. Вже за містом візники, трохи випивши, були вже в доброму настрою, вирівняли на шосе в один ряд усі сани, пустили

коней повним аллюром, а самі в увесь голос grimнули рос-пісні: “Куда едеш, виїжджаєш, мої ласкави слава!” Як потім вияснилось, вони всі були з одної губернії (здається Туляки) і з одної “артілі”, а через те добре зіспівані і пісня йшла напричуд гладко, — чудова, розмашиста, наче концерт! Я й досі не можу забути її і памятаю до останнього слова; й коли пригадую — то зараз мороз залоскоче щоки, серце забеться у грудях по моло дому й туга спогадів про минуле гонить сльози на очі. Перед очима встає картина: серед чорного лісу простяглась широка шосована дорога. Вітер гонить у повітрі сухий, гострий сніжок і мов серпаном туманить увесь краєвид. Коні (пятеро саней в один ряд) летять, як скажені, пісня бе у повітря, широка, голосна, тоскна... В серці рядом з почуттям сили, молодости, якась сльоза від цієї мелодії, між тим як швидкий рух саней додає, навпаки, всьому якоїсь радості... Летиш, летиш... Куди? Може до щастя, у якісь далекі, невідомі краї...

Перший курс з осені 1897 по літо 1898 р. пройшов для мене наче в тумані. По перше: положення було цілком нове, приходилось приглядатись і привикати до усього, а друге — що більша частина року, як я вже казав пішла на боротьбу з тифусом (з жовтня по лютий).

Оселили мене з товаришами: Золотницьким, Катичем (серб), Золотарьовим, Кілісманісом (грек), Адамовим, Баженовим і Поповим (болгарин). Не памятаю нумера нашої кімнати. Це була чудова, як і все в нашій Академії, висока, простора кімната, де ми фактично працювали (бо спали в окремих корпусах). На чотирьох чоловік мався просторий гарний стіл, критий гарною цератою, з шуфлядами з чотирьох боків. Кожному давалась така шуфляда для його дрібних канцелярських і інших потреб. На столі стояла прекрасна нафтова лампа (тоді ще не було у нас електрики в Академії) з гарним темним абажуром. Коли її засвічували — уся кімната ховалась в привітній півмряці, а стіл з книжками був гарно, повно за-

битий чудовим, ласкавим, м'яким світлом. Читати і взагалі займатись кабінетною роботою за таким столом і при такому світлі було одна приємність. Забув ще сказати, що на столі при читанні (по бажанні) були маленькі пюпітри (підставки) для книжок.

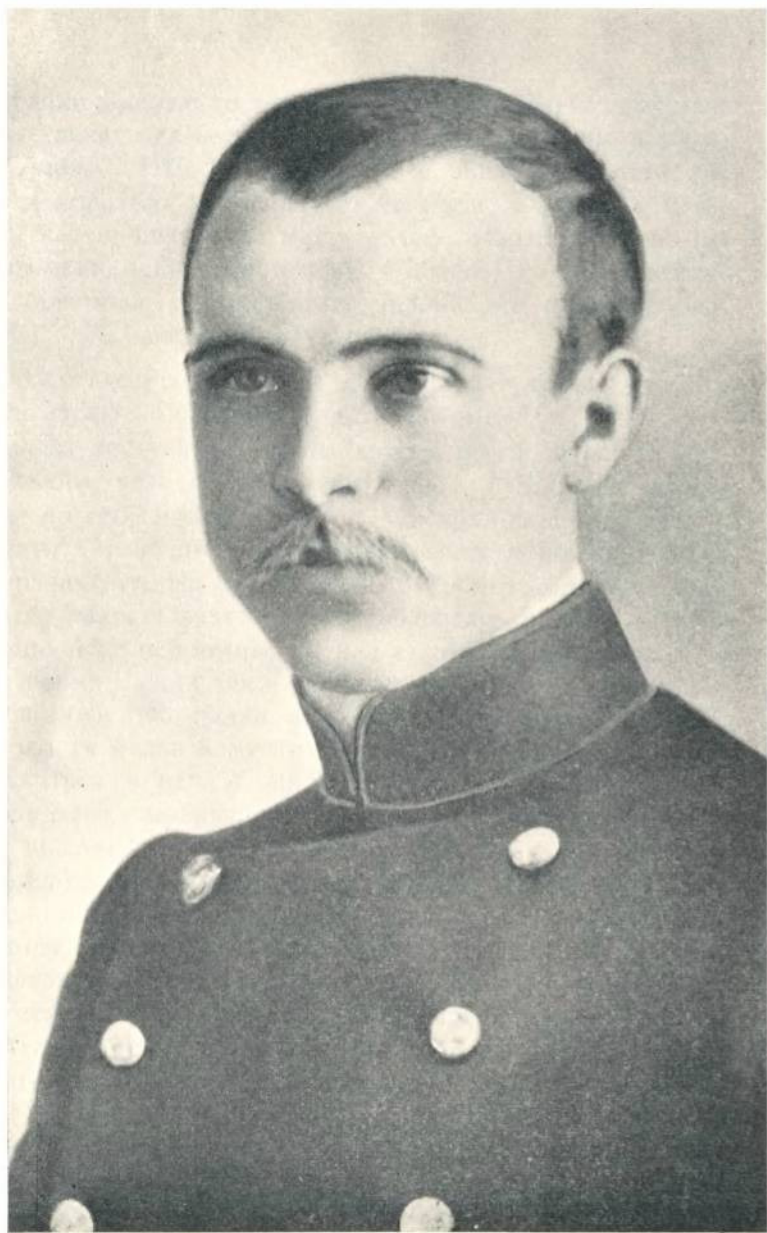
Стільці були гарні, хоч тверді, дерев'яні, ляковані. Згідно тому, як завелика кімната (вони звались у нас "номера") ставилось і столів, для чотирьох студентів кожний. Були "номера" навіть на чотири столи — на 16 чоловік, але таких було мало. Звичайно, на 2, на один стіл.

В одному кутку біля вікна стояла "стойка" (контторка), для писання стоячи; на її полицях в долині ми складали книжки. В другому кутку було дві великих (жовті, ясеневі) шафи для книжок, теж поділені на чотири частини кожна, по одній для кожного, і кожна замикалась окремим ключем. Біля шафи здоровенна кафельна грубка. Коло дверей стояла величезна канапа фундаментальної роботи, крита темно-зеленим шовковим "рипсом", на ній дві досить тверді подушки. На цій канапі можна було лягти двом особам на весь ріст, уздовж нога до ноги. На ній так гарно можна було полежати, коли стомишся!

Висока кімната, обита гарними, темними з золотом шпалерами була особливо привітна у вечорі. Треба сказати, що в Академії було заведено, що ніхто не мав права порушувати тиші від 6 год. до пів до десятої вечора. І от в ці години особливо приємно було займатися своєю роботою. Дуже милу й цікаву картину уявляв тоді собою кожний "номер" (кімната). Я любив роздивлятись її лежачи на канапі. В хаті гарне, чисте, тепле нагріте повітря (кімната дуже висока і опалювалась дровами). Усе тоне в півмряці, в якій тм'янно й таємничо поблискують золоті узорі на темних шпалерах. Здоровенне вікно сьогодні не закрито фіранкою і через нього видно темні сілоєти дерев, а над ними темне небо і ледве блимають

зорі. За столами в різних позах схилені голови моїх товаришів: хто читає, хто пише. Обличчя задумливі, серйозні. Кожний захоплений своєю роботою, забув про все на світі... Книжки з білими сторінками, руки, що їх тримають, обличчя, що в них вдивляються — то хмурі, то серйозні, то веселі, то спокійні, — ясно освічені зпід абажура теплим, м'яким світлом і наче вирвані з темряви Рембрантовським пензлем. В хаті тихо, тихо... тільки чутно шелест від перегортання книжок, та тихі кроки за дверима по коритару — хтось вийшов пройтись, стомившись від роботи... Я теж стомлений лежу на цій просторій канапі, слухаю цю тишу, бачу ці милі мені обличчя і мені так гарно, гарно... На душі спокійно, тихо, як у цій кімнаті. Ні одна думка “з улиці” не злітає до неї, — вона повна прочитаним, продуманим — думками і речами іншого, вищого порядку... Здається, що це власне те, чого шукала давно вся моя істота: цієї тиші, цієї атмосфери, почувань, думок, де нема місця життєвому базару, отій духовій людській воні й бруду, якими відмічена кожна юрба з її низькими, шлунковими інтересами та звірячими інстинктами... Душа тоне в якихось надземних просторах, де знання і істина вилучають з себе спокійне, незриме проміння, світ “невечерній”; де все тихо, — бо уже осягнуто; де все ясно — бо безсумнівно; де все ласково й вирішено, — бо зрозуміло до найбільших глибин; де все спокійне, — бо безконечне. Усі сили душі й мозку якимось скупчені, ясні, гострі, бадьорі, як повітря на вершинах гір, сильні, вільні від усякого баласту й заряджені, мов динамітом, — потенцією пізнання. Абстрактні закони мислення набувають життя, робляться “плоттю і кровю”, починають пульсувати, випромінювати енергію, утворювати рух; логіка перестає бути холодною формулою — стає життям, а радість пізнання й перемоги трудного й незрозумілого набирає оргіастичного характеру й огріває увесь процес теплом любови ніжної й світлої, але без пристрасти. Чудові хвилини!

Так от . . . не успів я оглянутись та оббутись в новім положенні, натішитись перемогою над усіми труднощами, як прийшлося за все це забути і стати перед лицем смерти . . . Я уже казав, що за ці іспити та приготування до них на протязі пів року — я так знесилився, що перший київський тифус поклав мене в ліжко теж майже на п'ять місяців. Спершу я не помітив, що захворів. Тільки переходивши тиф, я пішов до лікаря і той поклав мене в ліжко. Мабуть тоді була в місті велика епідемія, бо навіть в академічній лікарні було щось із 6 хворих. Чим далі, тим гірше я себе почував і, нарешті, так охляв, що не міг руки підняти. Довго тягнулось моє лікування. Скільки прийшлося передумати, перегалюцінувати в мертвій тиші нашої лікарні! Ніч . . . В “палаті” тихо . . . блимає лампадка біля образу . . . думки йдуть поволі, з трудом, мов воли тягнуть вагу . . . Згадується усе: семінарія, товариші, Тарасівка, рідня, вчителювання, Козічанка і брат Митрофан та його хор . . . переспівується в голові усе, що чув або сам співав і здається, що усьому немає кінця-краю і ніколи не буде. Так аж до ранку. Іноді тяжкий примарний сон . . . Прокидаєшся з надією, що день дасть щось нове, та даремно! День довгий, довгий. Ще до обіду більш менш нічого, — бо ходить лікар з фершалом, оглядає, розпитує. Потім обід, відвідини товаришів. Але з 4-ої, або після вечері у восьмій годині! Такий неймовірно довгий час, така нудьга та скука, що не знаєш куди дітись. Нерви натягнуті гірше струн, — при кожній видуманій невдачі, або огірченні — сльози; згадуєш, що подумаєш про будуче, про сучасне — сльози . . . і так без кінця. Раз у ночі мені треба було встати з ліжка. Біля мене повинен був спати прислужник. Я прокинувся, — його нема. Мабуть побачив, що я мцно сплю і пішов собі до товаришів на кухню. Ледве я дотягнувся до звінка, звоню, як мені здається, довго, довго . . . Його немає, не чує. Мое обурення зростає, чим далі, гірше. Нарешті, напів мертвий встаю з ліжка, май-

Олександр Кошиць — студент Київсько-Могилянської Академії. Диригент Академічного Хору.
Знімка з 1899 р.

же рачки долізаю до дверей, насили одчиняю їх і починаю його кликати на весь мій голос. Бачу біжить по коритарі. Добіг... Що тут сталося, я не знаю, але я пам'ятаю, що я його бив (уявляю, що то були за удари!), а він мене перепрошував, як малу дитину. Нарешті я упав непритомний, а він мене переніс у ліжку і до ранку вартував біля мене... Він боявся, бідний, що я розкажу лікареві, але ранком я забув про все...

Настало Різдво. Я так мріяв поїхати додому, а тут... стало гірше... Повинен нагадати, що в цей рік у мене зав'язалось листування з моїм другом ще по бурсі П. Гдішинським, таке чудове, таке гарне... Він теж кликав мене до себе на Різдво... А тут прийшлося ще "долежувати". Нарешті, тільки вкінці січня я поїхав додому поправлятися. Не буду казати, як мені гарно було вдома: до радості видужування добавилась радість від того, що й не осоромився перед старим батьком, якого я так любив і, який так в останній час не вірив в мене. Тепер він був тихо-радий, заспокоєний і по всьому я бачив, яке щастя я дав йому тим, що йому не прийшлося розчаруватися в мені. А він, видно, так боявся цього, бо любив мене надзвичайно! Хоч пів року перед смертю він був щасливий цілком, а я безмірно щасливий, що був причиною його задоволення й радості. Нарешті я поправився і поїхав в Академію. Цієї зими багато з академічного хору, а з ними і я почали ходити до муз. школи Блюменфельда співати в хорі. За це нам давали безплатно лекції гармонії. Тут я вперше познайомився з моїм будучим учителем Григорієм Львовичем Любомирським, у якого я потім, через десять майже років, пройшов курс композиції. Хор вів сам Станіслав Блюменфельд — директор школи. Він був високий, красивий brunet, дуже симпатичний, років 50. Як диригент він не був дуже добрий і мені не імпував. Більш мене цікавили речі, що розучували ми на співанках. Особливо мені уподобались хори з "Князя Ігоря" (половецькі танці) — Бородіна, Прославний

хор з оп.: “Лес шуміт” — Аренского, та деякі хори Мендельсона. Навчання гармонії йшло мляво, бо учнів було дуже багато та й лекції не вважались регулярними. Скоро сам Блюменфельд помер, і залишив школу в боргах. Щоб виплутатись з боргів, дано було концерт. Не памятаю, що ми на ньому співали, але памятаю, що хор узяв під свою оруду Тутковський (теж мав свою школу). Цей музика ніяк не міг дати руку “з за такту” для вступу до хору Гуно: “Прославлення Жанни д’Арк”. Помятаю добре панахиду по Блюменфельдові, на якій ми виконували “Реквієм” — Моцарта під орудою М. В. Лисенка (співали не весь Реквієм).

Усі ці співи заповнили мою душу цілком, і я ходив наче в тумані весь цей рік. До того ж додався й вплив Чайковського, який опанував був мною ще раніш. Так що матеріялу для душевних музичних переживань у мене було в цьому році досить . . . Крім того в самій Академії у мене підбралась дуже мила й досить музична компанія з моїх товаришів і ми співали, де тільки зійдемося. Співали й російських пісень зовсім для мене нових і українських, яких я навчив моїх приятелів. Вони дуже кохалися в цих піснях, а що ідеалізували Україну ще раніш по Гоголю, то й співали їх з захватом і почуттям, але з такою вимовою, що близько не можна було слухати.

Не можу забути, як мені подарував мій товариш по Академії — Адамов зошит романсів Чайковського. Я уже казав, що ще з Семинарії за останні роки, я був просякнутий його музою, але мало знав його. Тепер цей зошит був для мене цілком новим світом. Незабутнім осталось враження від романсів: “Я тебе нічого не скажу”, “На ніви жолтія нісходіт тішіна”, і ще якихось. Вони дали тонус для усього першого року Академії. Бувало розкрию їх підчас занять у вечорі за столом і понесусь на крилах фантазії в якісь інші краї, інші часи, до інших, невідомих, але давно знайомих людей . . . І в душі у мене і навкруги мене усе просякнуто цією мелоді-

єю і ця тишина, і ця кімната, і все . . . Вийду на двір, чи в день, чи у вечорі — все співаю ту ж саму мелодію . . . А день туманний, сніговий, все навкруги затягнуто туманом: дерева, вулиці, будинки — наче казкове царство . . .

Якось раз зимою, підчас занять серед тиші та спокою нашої кімнати, Катіч виняв зо свого столу і поставив перед нами дамські черевики, жовті, чудові, малесенькі з високим закаблуком . . . Треба було подивитися на наших академіків, які до цього менту були потоплені в безоднях наукової премудрості! Це було щось таке несподіване, незвичайне, дурне, разом з тим зухвале, а поза всім таке смішне, що спершу усі обличчя витягнулись, запанувала на деякий мент абсолютна тиша, а потім вибух такий громовий регіт, що, здавалось, уся Академія завалиться . . . Виявилось, що ці чудові черевики носить якась молоденька дама, його кохана.

Або збираємось після обіду на прогульку по Олександрівській вулиці. Усі одягнуті давно, чекаємо нашого джигуна Золотницького. Той лається на всі заставки і ходить сердитий по “шінельній” (кімната для одежі), та шукає своєї шинелі (плаща). А шинеля у нього була особливо гарно пошита і з дорогого сукна (обміняв державне, доплативши кравцеві). Пошукав з півгодини — нема. Надягнув першу, що висіла, і ми пішли. Можна собі уявити наш сміх, а його обурення, коли на Олександрівській вулиці зустріли нашого другого джигуна Негодаєва, одягнутого в шинелю Золотницького!

Ступнево, входячи в життя Академії, я, помимо музичних інтересів власних, почав входити в інтереси моїх товаришів, а разом з тим бувати там, де й вони бували та мати ті ж самі розваги. В нашому щоденному житті грав ролю ресторан Летецького на Подолі і “Пассаж” на Хрещатику. Обидва були скромні по цінах, якраз підходячі до нашої студентської кишені, але разом з тим дуже пристойні. Не було години, коли б не можна було за-

стати там кого небудь в цих ресторанах, і вони вважались “Академічеськими”. Академісти не пянствували, як це було раніш, а просто любили розважитись. Любив і я з моїми друзями зайти в одно з цих місць та зісти гарні “пожарські” або “одбивні” катлети, випити пляшку другу пива та побалакати до схочу. А балакати було про що, бо всі недавно познайомились, при тому були з різних міст російської імперії. Іноді засиджувались довго і тоді приходилось вертатись в Академію доволі “дивним” способом — через стіну. Річ в тім, що за скілька років перед моїм вступом до Академії новий академічний інспектор (а тепер ректор) монах Димитрій (Ковальніцький, волиняк) захотів поставити академиків на положення учнів закритої школи та виховувати дорослих уже людей, як малих хлопців. Для цього двері і ворота в Академії замикались після шостої години вечора. Одним словом, була ціль завести порядки зовсім не підходячі академічному духові та принижуючі гідність студентів. З цього нічого не вийшло путнього, крім того, що Димитрій повинен був залишити інспекторську посаду. Потім, коли він обняв посаду Ректора, він так змінився, що не можна було його впізнати. Видно справедлива англійська приповідка: “Одежа робить чоловіка піратом”. Одно, що він успів зробити — це вивести з обігу звичай щорічної “передачі лекцій” з курсу на курс.

Треба сказати, що жадного друкованого наукового предмету в Академії не було, а були, як я уже казав, писані студентами зо слів професорів наукові виклади. Ці гори папірових зошитів не були чією небудь приватною власністю, а були скарбом того, чи другого “курса” (року). І от, коли один склад академічного курсу переходив на другий вищий курс, то лекції при урочистій церемонії передавались новим студентам, новому колективу курсу. Тут же утворювалось і більш близьке знайомство студентів різних курсів між собою, а також вступ

в академічне життя цілком нових студентів першого “курса”.

Ця церемонія відбувалась завжди в початку наукового року, найчастіше на академічне свято св. Івана Богослова — 26 вересня. В цей день усе академічне начальство або виїжджало з Академії або “сиділо на запічку”, а хазяйнами всієї Академії були студенти. На третій поверх, в найбільший дортуар, зносились столи з “номерів” (ліжка виносились геть). На загальні пожертви накуповувалась відповідна кількість доброго питва й перекусок і починалась традиційна академічна гульня, після “передачі лекцій”. Як я вступив до Академії, це був другий рік, коли цей звичай було знищено, але розказують, що це було щось надзвичайне по розмірам і гомеричне по п'яцтву. На другий день все входило в колію і начальство робило вигляд, що нічого не було і воно ні про що не знає.

Я застав уже той стан, коли любителі випивши шукали собі пристановища, чи в “Пассажі”, чи в “Леттецького”. Але по старому звичаю, при мені ще один рік, пки Димитрій був інспектором, ворота Академії на ніч замикались і тому, хто вертався пізно, треба було дзвонити, викликати двірника, щоб відчинив ворота і взагалі робити свій поворот приявним. Через те студенти давали перевагу другому, досить несимпатичному способowi — лізти через стіну. Це робилось біля нашої кухні. Там через стіну якесь дерево протягало віти на вулицю та нахилило їх так, що можна було схопитись руками за гіляку, а потім одним махом бути на стіні. Звідти уже треба скакати вниз (земля там була м'яка). Розказують, що за рік до мого вступу в Академію, компанія, в якій брав участь ієромонах Антоній (тепер голова живої большевицької церкви) вживала ще іншого способу перелізати через стіну: Антонін, людина високого росту, клав руки на верх стіни, а по ньому, як по драбині, студенти лізли на стіну. Потім він сам вискакував на неї, а звідти

уже додолу на академічну територію. Але тоді, крім воріт, замикались в Академії ще й двері. Приходилось лізти і у вікно, щоб пробратись у будинок. Для цього зоставлялась не зачиненою непомітна для інспекторського контролю хвірточка в вікні професорської кімнати на першому поверсі. Знов Антонін ставав за драбину, найменший на зріст ліз у хвірточку, одчиняв вікно і вся компанія перебіралась у професорську кімнату, а звідти вже розходилась, куди кому належало. Одного разу, як розказують, вікно було зачинено “наглухо”, і прийшлося усім лізти через хвірточку. Пролізли всі, а потім почали тягнути довгого Антоніна. Та не легко було “верблюду пройти через ігольне вухо”, бо чоловігга був нівроку собі та й до того на доброму підпитку. Ото ж його до половини втягнули в хату, а ніг він сам уже витягнути знадвору не може, так і заснув у вікні — одна половина на дворі, а голова з довгими патлами висить у кімнаті. Може й брехня, але це характерно і для того часу і порядків, як також і для самого Антоніна, до речі великого оригінала, але дуже дотепного й розумного та освіченого чоловіка.

Раз і в моїй компанії прийшлося вжити цього випробованого старого способу. Поперескакували ми через стіну всі, на стіні тільки зостався “братко” Попов (болгарин). Знімати його зо стіни треба було з великою обережністю, бо на другім кінці будинку було відчинене вікно у Димитрія і видно було, що він сидить біля столу і при свічках щось читає. Простягнули ми руки і прийняли до себе “всечесное тіло” братка Попова. Але в цей мент, хтось необережно ущіпнув його і серед напруженої тиші враз заверещав переляканий голос: “Яй!” Не можу сказати, що сталось далі, але за яких п'ять хвилин ми всі лежали в своїх ліжках та прислухувались, що робиться внизу. На щастя Димитрій нічого не починав.

Любив ходити з Катічем по Києву. Цей серб був такий щирий та милий мій друг, що зайняв у моїм серці

місце усіх моїх бувших товаришів по Семинарії. Страшенно було приємно “освідомляти” його підчас цих довгих прогульок. Він так щиро цікавився Україною, її історією, піснями, з таким захватом обдивляв пам'ятки нашої старовини, — оті церкви, урочища, вулиці Києва, що ми, бувало, не помічали, як наші прогульки займали весь день від обіду до вечора.

Мій любий Катіч зостався в моїй душі, як найкращий спогад, нерозлучно зв'язаний з академічними роками життя.

Але вернусь трохи назад. Коли я після своєї хвороби вернувся в Академію, мені прийшлося наганяти все те, що я пропустив з науки, цебто — писати аж дві семестрові роботи, щоб не втратити право на перехідні іспити весною. Це було зроблено — і на Пасху, серед цвітучих вишень, я, Федько, М. Микиченко, Йос. Нещадим, Ант. Сидоренко, Явдоха Шепелева, Нат. Микиченкова, Марта Плахотникова і ще хтось з молоді уже святкували мою “Академію” у садочку Петра Плахотника. Було радісно, поетично, музикально, мрійно й незабутньо! Мої друзі-селяни раділи за мене не менше, як я самий. Пам'ятаю, що тоді біля Микитиної кузні, коло Бублія на лужку, де раніш був ставок, грали музики і молодь танцювала, також як і в той раз, коли я побачив Секліту Павликову. У Петра Плахотника не вистарчило горілки і Антін Сидоренко надягнув мого ' картуза й академічну “тужурку” та побіг до Монополії, а по дорозі “навів порядки” й на музиках, дивуючи всіх дівчат та хлопців невиданою одежою. Любив пожартувати... Це мій найщиріший друг аж до цього часу...

Довго ми сиділи тоді та гомоніли, аж поки надійшла хмара, весняний дощик та не погнала нас у хату до Марти... Вернулись додому пізно вночі.

Уже цілком інакше відїжджав я до Київа цієї весни. Також було ясно-зелено й тихо-радісно в природі, але на

душі в мене була вже не туга невідомого, а тиха радість осягнутого.

Весною цього року (1898) гостювала у Києві українська трупа Суслова. Визначних артистів там не було, але була гарна прем'єрша Зарніцька і чудовий хор. Памятаю, що перший спектакль, на який я попав, був "Вій". Як нарочито, перш як іти на це представлення, я перечитав це оповідання. Коли я почав слідкувати, як воно було переказано Кропивницьким на сцені, мене просто вразила його художня інтуїція. Він уловив якийсь таємний національний чар цього оповідання, якийсь історичний тонус тогочасного побуту. Бурсу ж змалював так, наче самий у ній вчився. В цих картинах бурсацького життя, таких давніх і, здавалось би, чужих для теперішнього часу, я сам бурсак, відчув те, щось істотно бурсацьке, чого не можуть змінити ніякі часи, ніякі обставини. Я просто остовпів: як могла ця людина, зовсім другої верстви суспільства, так правдиво виобразити життя старої духовної школи, коли сам у ній не був, а мав під руками тільки Гоголя, що зовсім не передає тону цього життя, а тільки малює зовнішні, іноді карикатурні риси побуту XVIII. ст. Крім голого в цьому разі сюжету, Кропивницький не мав під руками жадних матеріалів. І от все те життя на сцені, що дихає отим історичним подихом на глядача і в тексті і в музиці — це все створено тільки силою фантазії! Яка непроходима темнота наших режисерів. що зробили з цього твору якусь буфонаду! (комічну виставу). Коли б оті, напричуд характерні мелодії, оті музичні сцени добре та серіозно оркеструвати, утворилась би прекрасна національна українська комічна опера. Уже при своїй оркестральній бідності, сценічній скаліченності, художній захланності, вона навіть у такому безпорадно-загнаному вигляді й досі зостається найближчою масам та найдоходнішою для театральної каси песою. А це, щось і про щось, говорить, бо маси мають дуже тонкий до художньої правди нюх і, як би не

старались режисери та артисти виправдати який бездарний твір, маса відповість на них попросту... по-рожнім театром. Тут же ніколи цього не було, ні в данім разі, ні коли я сам диригував "Вієм" у Садовського.

Ось наступив час іспитів. Я не дуже часто пригадую його. Ця мука тягнеться майже півтора найкращих місяців: травень і половину червня. Я не знаю, хто міг видумати оту муку для молодих людей іменно на цей час, коли уся істота потребує відпочинку, а вся душа прагне прийняти участь у святах, та чудеса, які творяться в природі під подихом весни та тепла сонця! Нам же в цей час треба напружувати усі свої здібності, щоб подолати усю оту "премудрість", гори якої лежать по столах в усіх кімнатах Академії у вигляді напів зотлілого паперу, писаного, переписаного, поправленого, перепоправленого, обгризеного, переклеєного, порваного, зшитого і незшитого... Це все називається "лекції". Вони записувались студентами на професорських викладах, або написані десятки років назад тимиж професорами, коли вони були ще молодими доцентами. Це була купа перетлілих рукописів, написаних ріжною рукою, з поправками, з вицвітшими чорнилами. Перш ніж що небудь вичитати з них, треба було навчитись їх читати.

Перечитати усе за ці півтора місяці з того, що професорами приносилось з своїх архівних схованок, не було фізичної можливості, бо на кожний предмет давалось не більше трьох днів! Отже життя встановило таку практику: перед іспитами увесь писаний хлам розподілявся між студентами курсу по рівній частині. Кожний робив екстракт, та писав на свіжому папері в скороченому вигляді. Таким робом, на час іспитів кожний предмет мав короткий писаний курс, який можна було перечитати за дві доби, коли засісти добре за роботу. Для більшості нашого брата — пересічного студента — в такому читанню й полягала наша підготовка до іспиту. Зви-

чайно, що у кого не було досить смальцю в голові, тому таке читання нічого не давало, і він на іспитах провалювався гучно й скандально. Але більшість була здібностей вище середніх, і через те, такого читання (вибачте — “підготовки”) цілком вистарчало, щоб на іспиті проскочити не зачепившись. Вся справа вимагала напруження пам'яті, нервової витримки та фізичної загартованості, бо треба було працювати іноді дві, три доби не спавши.

Цікаву картину уявляла собою тоді наша Академія. День і ніч навкруги видно одні тільки заклопотані обличчя, нахмурені чола, та зори утоплені в зошити. Навкруги усе затихало. Не було чути голосних розмов, сміху, жартів . . . Цілу ніч горіло світло по “номерах”, та йшла мовчазна робота підготовки. Я страшенно любив в Академію в цей час, особливо в місячні ночі. Картина була незабутня: увесь академічний будинок світить-са. Вікна відчинені в сад. Сад — темний з різкими рисами місячного світла поміж старих лип, тополь, та осокорів. У синьому небі сяють примарним світлом золоті бані Братської церкви, а сама вона серед темної зелені прямо спіпить очі своєю білизною. Особливо ясно виступають чудові барокові орнаменти над її дверима та вікнами. Дух Гулевичівни, П. Могили, Сагайдачного та Мазепи віють над садком, тріпочуть срібним листям тополь та осокорів, переводять місячне світло з одного вікна у друге, блищать в бризках невеличкого водограю сльозою спогадів про велике гарне минуле, коли навкруги цієї церкви, серед цих старовинних дорожік (стежок) ходили чубаті постаті українських студентів в довгих жупанах (киреях). А тепер . . . якісь московські панички в сюрдутах та піджаках з ясними гудзиками; лунає не наша, або латинська мова, а ‘чістейшій русській язик’ з московською, тверською, костромською, або ярославською вимовою . . . Іноді тільки в старому садку біля “старого корпусу”, під старими деревами, в тіні від церкви можна

було чути тиху українську пісню: це я з своїми друзями — Золотарьовим, Баженовим, Катічем, Черноуцаном, Красіним, Адамовим та Волковим виливаємо свій настрій у піснях, яких успів я навчити цих милих хлопців.

Не пригадую собі іспитів, як і кінця року. За цей час близько зійшовся з Олексою Золотарьовим і на вакації забрав його до себе на два тижні, щоб він міг побачити нашу Україну, бо він її цілком не знав. Цей Олекса Золотарьов (потім російський письменник) був син попа з м. Рибінська. Як видно, то уся родина того попа була дуже радикально настроєна, бо Дечко (так ми його кликали за моїм другом Катічем) привіз з собою відгомін тих настроїв в Академію разом з відповідними піснями. Він був дуже музикальний, а до того народолюбець. Кохався в народній пісні (російській, як я в українській), мав добрий слух, але співав дискантом, хоч і було йому тоді уже 18-19 років. На ґрунті пісень у нас повстала дружба, яка зосталась, як добрий спогад аж до цього часу, хоча милого Дечка давно нема на світі. (Він деякий час був в еміграції разом з Горькім на о. Капрі в Італії, потім пішов на війну добровольно у Франції — Русській батальон, і був забитий. Академії не скінчив, кинув на 3-му курсі і, здається, вступив до Університету. З Італії я мав від нього листа).

Як і другий мій товариш-кацап з Вологодщини, Сергій Баженов, — Дечко любив Україну по Гоголю і Ал. Толстому — любовію російського інтелігента: “Тріц, Маруся, соловії, “тіха українская ночь”, галушкі, песні, паробкі, “вздимаю пиль веселою прісядкой” і т. д., але ніколи її не бачив. Я вирішив йому показати її, та запросив його на літо до себе: він пробув у мене 2 тижні і виїхав зачарований усім, що бачив. А дійсно, як нарочисто усе склалось “по Гоголю”: ночі були чудові, ранне літо було у повній красі. Ми ходили по селу на прохід, і нас майже у кожній хаті запрошували у гості до себе. Всі

селяне знали про “мою Академію”, раділи за мене найщиріше і бажали, як найкраще виявити це гостинністю та різними ознаками любови, уваги, й радости з приводу моєї “удачі”. Отож, де тільки під вечір проходимо біля якої хати (особливо моїх приятелів), — зараз же вибігають, запрошують, тягнуть до хати . . . А зайдеш, — зараз на столі з'являється і сало, і горілка, і ще що небудь смашне — чи то мед, чи вареники, чи коржі — одним словом для мого Дечка — форменний Гоголь!

Раз у вечері йдемо собі й розмовляємо біля коваля — Юхима Йовка. Коли вибігає з хати: “Паничу Сашко! А почекайте! . . .” Поздоровкались. Затягнув до себе. Сіли, почали балакати, а далі й по чарці. “А звідки Ваш товариш?” “З Росії”, кажу. “А! . . . Значить руський”. Довго прийшлося Дечкові втолковувати, що Йовко виділяє його, як руського, й що для нього і німець і руський однаково чужі, викликають здивовання й цікавість, як дивна яка птиця. Дечко був здивований надзвичайно також і тим, що його мови селяне не розуміли. Так що “Гоголь” нарешті трохи зблід . . . Але очаровання осталося велике.

Коли Дечко виїхав у свою “Рибну” — почалось мое “dolce far niente”. В це літо я почав помічати велику зміну в батькові. Мені кинулось в очі, як дуже він постарів за цей рік! Почав дуже кашляти, змарнів, став мовчазний, унікав усіх і всього, та все ходив по садку й молився Богу. Літом він жив у альтанці в садку, бо хату нашу перебудовували, й ми всі жили в школі. Якась пекуча тривога закралася в моє серце і я звірився Феді. Він відповів мені тим же. Виявилось, що всі бачили це, але боялись казати один одному, бо перед кожним у весь зріст вставало те страшне відчуття того, що невпинно наближалось . . . батьків кінець, а з цим кінець нашому спільному життю. Предчувалась буря, яка повинна була нас усіх розкидати, забрати од нас саме найдоро-

жче, зруйнувати наше старе гніздо. Наближалось невблаганно й певно і, наче перед бурею, усі притаїли віддих . . . Все навкруги стало сумне й трагічне . . . Чудове літо не викликало уже в мене радості в серці, а тільки сльози й сум: це останнє моє літо, як і останнє для того, кого усі ми так глибоко й ніжно любили, хоча й не виявляли цього. Кожний звук його кашлю роздирав мою душу. Я іноді ловив себе на тому, що підглядаю за ним, як він ходить по садку, наче бажаю навіки запам'ятати його любу, незабутню постать . . . Зараз не можу писати про це, передати всього, що я й уся наша сім'я тоді переживала, а зараз моя душа страждає також глибоко й боляче, як і тоді . . .

Перейду знов до себе та розповім дещо про свою диригентську діяльність.

АКАДЕМІЧНИЙ ХОР.

АКАДЕМІЧНИМ хором управляв тоді студент Павло Копецький. Диригент з нього був аби який, але людина великої музикальності. Кінчаючи в тому році курса в Академії він повинен був вибрати собі заступника. Я був в складі хору, хоча й голосу не мав в наслідок шостилітнього катару горла. Тут же в хорі співав баритон і мій товариш Сашко Гороновський. Він здавався головним претендантом на диригента хору, тим більше, що був близько знайомий Копецькому, яко співак. Копецький був обережний і не раз робив нам не-наче проби: піде до церкви, і призначить управляти ко-го небудь з студентів, яких-сам намітив у кандидати, сам же слухає десь збоку. Так скільки раз було дано упра-вляти й мені. Певних наслідків з цього я не бачив для себе: Копецький скінчив курса, а диригента після себе не залишив. Та і поїхав я додому з сумом на душі, що не здійснилася моя давня мрія.

На вакаціях в кінці липня місяця одержую листа від інспектора Академії — Архимандрита Платона (потім Американський Митрополит): “Коли бажаєте взяти в свої руки хор Академії, приїздіть на першого серпня”. Нема чого казати, з якою радістю полетів я до Києва.

Роботи було багато. Треба сказати, що церковний хор був мішаний. Сопранами і альтами співали хлопчи-ки учні Київської Подільської Духовної Школи. Тенорами і басами — студенти Академії. Коли мужеські партії у-творювались зі студентів співаків, то діточі партії треба було підбирати зі складу учнів духовної школи (Бурси). Тут уже можна було робити вибір, бо до Академічного хору стремів кожний бурсак: яко хорист Академії він

виходив на упривилейоване становище в Бурсі — жив серед студентів Академії, разом з ними їв, і пив, та зодягався, крім того мав доброго репетитора із студентів, а від бурсацьких педагогів та різних напастів захищав сам Братський Архієрей, який був безпосереднім головою усіх шкіл Київської Епархії. От же там у Бурсі робити вибір голосів було вигідно.

З 12 хлопців Академічного хору після Копецького зосталось з голосами не більше половини, тай ті були другорядні співаки, соліста ж не було жадного. Отож за місяць серпень треба було знайти й підготувати співаків, щоб уже з вересня йшло добре. Під час вакацій в Братстві співав хор Новікова. Тут я почув надзвичайного сопрана Павла Бергаміна. Описати цього голосу не можна. В маленькому худенькому хлопчикові років 12-13 вмщався такий великий сопран, якого можна було б побажати найкращій оперовій премерші. Крім того, цей голос уже від природи був поставлений, та ще вправлений Як. Калішевським, в хорі якого цей хлопчик почав співати, так що звук був знаменито прекрасний, старо-італійської школи (в “маску”). До цього додавалася надзвичайна музикальність. Слухаючи його спів можна було подумати, що співає досвідчена оперова співачка. Почувши цей голос, я прямо збожеволів, і рішив, що цього хлопця буду мати в своєму хорі. Шукаючи співаків, я зайшов в Софійський Собор до Калішевського і розказав йому про цього хлопця. Він мені каже: “Заберіть його від того Новікова, бо він у мене украв його!” Після цього я зараз же пішов до Академічного Ректора (Архієрея Димитрія Ковальницького) і сказав, що коли він хоче мати дійсний хор, нехай візьме цього хлопця. Він зразу ж згодився і казав, щоб я привіз до нього хлопчикову матір, він з нею побалакає. Тепер треба було залучити до себе і хлопця і розпитати його, що за матір він мав, і де її знайти. Треба було спішити, бо зоставалось всього два тижні, поки хор Новікова буде ще співати у Братстві. Тут

мені поміг мій товариш Дроздов, що теж співав в Академічному хорі і залишився на літо в Академії. Після Літургії Дроздов закликав хлопчика до себе в Академічну їдальню на чай. Не можу забути, як я хвилювався, чи згодиться хлопчик чай пити, чи ні. Нарешті бачу веде Дроздов хлопця. Коли вони сіли пити чай, надійшов я і почали розпитувати хлопчика, де живе його матір і хто вона. Виявилось, що мати торгує чимсь “з кошків” батька немає, помер, — був робітником в майстерні кам'яних надгробків. Живуть біля Байкового кладовища. В той же день я і Дроздов були у його матері, розказали все про Академію і хор, сказали, що хлопець буде определений до Бурси, що буде вчитись на Академічний кошт, вийде в люде і т. п. Жінка була дуже розсудна й розумна, і тогож дня пішла до Архієрея Димитрія і привела хлопця. Я був на третьому небі. Хлопчика зараз же забрали в “лазню”, обстригли і повели до нашої лікарні (на голові в нього були якісь лишаї), потім прилучили до хороших хлопців, наказавши репетитору-студенту мати особливу увагу до нього, та підготовити до іспиту в Бурсу. Хлопець, співаючи в хорах, ніде не вчився і був напів грамотний, а треба було призначити його (по рокам) в 2 кл. Духовної Школи, де вже починалась грецька та латинська мови. Якось його пропустили на іспитах з умовою, що репетитор спеціально буде з ним працювати, аби догнати товаришів по класі. Я був щасливий, коли виявилось, що він був настільки здібний, що почав чудово вчитися і, не тільки дігнав, але й перегнав своїх товаришів, а потім скінчив Бурсу першим учнем. Він чудово закінчив Семинарію, а далі вступив до Університету на Філологічний факультет, і нарешті був учителем в гімназії біля Києва у Тетереві. На жаль тішив він нас голосом не довго — тільки до Різдва (йому було 13 років). Одного разу репетитор пустив його разом з хлопцями сковзатися на лижвах. Він промочив ноги і на вечірні не зміг уже дати ніякого голосу, тільки якийсь хрип. Це

було як раз в самий розцвіт мого хору й репертуару. Для мене це була така катастрофа, що коли я пішов до Ректора з докладом, то розревівся, як дитина . . . Почали водити хлопця до доктора — виявилось, що то не була простуда, а мутація голосу.

За ці чотири місяці колосальної насолоди, яку він давав усім людям своїм співом, Арх. Димитрій учив його на свій кошт шість років, аж до 4-ї кл. Семинарії, звідки він перейшов до університету. Ще раз кажу, що такого співака й такого голосу мені уже потім нігде і ніколи не довелось чути. Його сольо в Веделівських концертах були просто потрясаючі (особливо “На Ріках Вавілонських”, “Боже приїдоша язици”, “Спаси мя Боже, яко внідоша води”, “Боже законопреступници” і др., без кінця). За чотирі місяці в Академічному хорі він зробив собі славу на довгі роки, і зараз старожили пам’ятають його спів. На все життя він залишився моїм кращим другом.

Разом з Бергаміном я дістав і другого співака — Сашка Ганюка. З цим було теж не мало роботи. Спершу пішов я на Куренівку до його батька — простого чоловіка, грабаря (працював з конякою на земляних роботах). Погодившись з ним, треба було виписати хлопчика з Росії з м. Тверь, куди його завіз диригент Платонов, що перейшов туди з Києва. Послали телеграму й почали чекати. В день його приїзду Ректор Димитрій дав мені свої коні й фаетона, і я поїхав на Куренівку забрати хлопця. Біля його хати на розі я застав коня й екіпаж Калішевського, а на другому розі стояв диригент Москальов; з цього треба було зробити висновок, що десь поблизу був і диригент Новіков. Дійсно скоро я побачив і його: це було полювання на хлопця. Білі коні, архієрейський фаетон зробили цілий переляк серед обивателів Куренівки. Коли б я орудував тими ж способами, як оті диригенти, цеб то платнею, — я б не міг взяти хлопця,

Але в моїх руках були інші, більш ділаючі чинники: виховання для хлопця, й дорога в будучину.

Ганюк був чудовий сопран, повний, м'який, ніжний; співав у мене низькі сопранові соля. Хопчик був добрий, лагідний. Я його теж примістив в Бурсу, як і Бергаміна. На жаль, здібності його були дуже малі і він до Семинарії не дійшов. Всеж таки закінчив 3 класи Духовної Школи.

Не можу не згадати альта Єрмолая Плоцького. Я забрав його з хору Новікова (Алекса́ндро-Невська церква): Це був срібний, дзвінкий, надзвичайно приємний голос. Він був солістом у мене весь час, а потім ще з рік, після мене. Він був також сином простих батьків (мати удова, торгувала на "ятках"). Також, як і Бергамін, він виказав прекрасні здібності до науки. Закінчив Семинарію, потім перейшов в Університет на Правничий Факультет і по закінченню був Товаришом Прокуратора десь в Закаспійським Краю.

Після Бергаміна був у мене солістом Іван Шумов-Павлюченко. Я взяв його від батька-кравця на Печерську. Він мав голос цілком протилежний Бергаміновому: ніжний, кристалічно - чистий, ліричний сопрано. Поспих він мав не менший від Бергаміна. Музикальності вражаючі. Як я уже був в Семинарії учителем, він кінчав курса, так що був моїм учнем до кінця Семинарії. Я чув його деклямації на літературних вечірках, — це був великий драматичний талант, і йому місце належало або на драматичній сцені, або на оперовій, бо в нього потім об'явився неймовірно красивий бас. Дуже жаль, що він нічого з цих здібностей не використав, а поїхав закордон в Данію (Копенгаген) дяком, і став там Секретарем Рос. Посольства. Там він і досі (дивись його лист).

Таким робом до 1-го вересня, коли мали зїзджатись студенти Академії, справа з сопрановою та альтовою партією була залагожена, як найкраще. Оставалось че-

кати, як то буде з басами та тенорами. Все залежало від випадку. На моє щастя голоси були гарні. Склався хор з 14 хлопчиків (сопр. і альти), та 30 великих співаків-студентів (тенори й басы).

За обробку хора я взявся з запалом людини, яка на решті дочекалась того, про що мріяла довгі роки. За менше ніж місяць у мене був чудовий хор, так що на 26 вересня — день Івана Богослова, — коли буває традиційний Академічний “Акт” (святкування), я виготовив тяжкий концерт Веделя “Услиши, Господи, глас мой”.

Служба Божа перед “Актом” пройшла, як генеральна проба, і на “Акті” публіка була вражена цим концертом: поперше, це був перший випадок — ввести в Академічне свято спів, а по друге — соліст сопран міг вразити, яку хочеш публіку. Павлуша ж Бергамін, як нарочито, був вище всякого порівняння.

Так гарно почалась моя хорова робота в Академії, і, на моє щастя, ніщо не знижувало її за все моє перебування в Академії, навпаки, хор поліпшувався що року. Уже на другий рік слава про Академічний хор пішла широко, що, бувало, попасти на Богослуження в Академічну церкву (Братство) було дуже трудно: уже на “часах”, перед літургією, людей було так багато, що ледве можна було протиснутись в церкву.

Я поставив собі завдання воскресити в Академії нашого Великого Веделя, академічного вихованця. Вся його творчість обґрунтована на українських мелодіях, хоч і опрацьованих в стилі італійської школи XVIII століття, але носить яскравий, чисто національний український характер. Мойому наміру сприяло і наставлення нашого Ректора Єпископа Дмитра Ковальницького, українця з Волині: я в ньому знаходив не тільки підтримку в моїй роботі, але й симпатію персонально. Я рідко зустрічав людину, яка б так любила церковний спів, так відчувала його, а головно, розуміла його стиль! Він сам умів нада-

вати церковній службі невлучно українського характеру, якого так вимагало історичне минуле Брацтва, та Могиллянська Академія. Так, що мені іноді здавалось, наче ми обоє без слів порозумілись і служимо одній і тій же справі. Цьому сприяло і його заінтересовання Веделем, який був офіційно заборонений до виконання при церковній службі (1784 р.). Так що й репертуаром, і співом церковна служба у Братстві була дуже стильова. Хоча простий обиватель міг і не усвідомлювати цього, але це добре відчувлось “масою”, чому доказ був постійний натовп народу на службах.

Виконання Веделя звернуло на себе увагу такого знаменитого тоді психіятра, як Ів. Андр. Сікорський — професор Університету (автор знаменитої “Експериментальної Психології”, що була перекладена на всі європейські мови). Попавши раз на службу в Братство, він був вражений співом та виконанням Веделя. Це надало йому думку прослідкувати в його творах способи музичного вислову релігійної, екстазованої думки й почуття. Для цього він цілих два роки неодмінно, кожної служби церковної, приїздив у Братство, ставав на хорах біля співаків, знайомився попереду з партитурою чергового концерту Веделя, а потім під час співу одмічав собі найвиразніші місця партитури, так і найвиразніші моменти співу мого хору. Потім він оформив свої спостереження в спеціальній доповіді: “Спосіб виразу душевних переживань в релігійній музиці і вплив її на душу чоловіка” (точно не памятаю назви). Цей реферат читав він на спеціальному урочистому зібранні імени Нестора Літописця в “Актовій” залі нашої Академії, а я з своїм хором ілюстрував різні тези співом відповідних уривків з Веделя. В подяку він мені подарував свої твори з таким написом: “Ваше пеніє позволяет мне яснее разобраться в зарожденіи і ісходе душевних волненій. В память етого прошу Вас прінять от меня і т. д.”. Таким робом я

одержав признання не тільки від публіки, та знавців церковного співу, але й від відомого європейського вченого-психіятра.

Не можу сказати, які твори і яких компоністів були мною переспівані за ці три роки мого орудування Академічним хором, але пам'ятаю, що весь Ведель, крім його двох-хорних концертів, також увесь Бортнянський (крім двох-хорних концертів), та Турчанінов. Було переспівано багато менших, а іноді, і мало відомих компоністів церковних, яких я знаходив в академічній бібліотеці, але імен їх я не пам'ятаю, та й іноді їх твори й не були зазначені певним імям. З російських композиторів дуже надавався до характеру нашого співу Архангельський, і його було використано майже всього, крім тих річей, які мали занадто російський характер.

Треба сказати скільки слів про нотну бібліотеку церковного співу. Якби вона велась совісно бувшими диригентами хору, то з неї утворився б при загальній академічній бібліотеці великий музичний відділ. Але відомо з оповідань хористів, а також і від бувшого академічного диригента Ів. Триф. Макаревича (учня Академії, а потім учителя гімназії в Києві), що кожний диригент при скінченню курсів Академії вважав своїм правом напакувати собі кілька куфрів нотами за свою працю в хорі. Таким робом бібліотека попросту систематично розкрадалась. Між тим вона, помимо нових, на кошти Академії придбаних нот, мала й пожертви нотами від різних осіб. Напр., при мені той же Макаревич подарував в бібліотеку дуже багато старинних писаних нот, між якими були цілком невідомі композиції, іноді досить цінні (не кажу вже про їх історичну вартість). Таке положення музичної бібліотеки обурювало мене, і я запропонував Ректорові взяти нотну хорову бібліотеку до загальної академічної, та завести її каталог, а диригентам хора видавати її тільки для користання. Це було зроблено мною потім і в Університеті, коли я був там диригентом хору.

Хорова робота, як я вже казав, почалась у мене дуже успішно, так вона і продовжувалась весь час мого студентського диригування. Мені щастило знаходити добрі діточі голоси, замість виходячих з хору. Працював я над хором запопадливо, з великою любовю, а підтримку, і моральну, і реальну мав не тільки в загальному призначенні, але й від мого безпосереднього начальства — Ректора Єпископа Димитрія (Ковальницького). Дуже цікаво занотувати, що цей чоловік, маючи право надавати мені свої розкази в справі церковного співу, не тільки не робив цього, а навіть не виказував мені своїх побажань, і цілком покладався на мій авторитет. Для мене це було найбільшою нагородою, бо давало мені вільну руку в роботі, крім того я знав, що знайду підтримку у всьому для поліпшення справи. До того ж і склад моїх “маленьких співаків”-бурсачків був напричуд гарний і симпатичний: всі хлопчики були щирі, милі, слухняні, дуже музикальні і любили мене. Я ж їх любив, мені здається, більше себе. Що торкається студентського складу хора, той тут справа стояла добре, хоч це й була найтрудніша сторона діла. Треба сказати, що академісти наші були серйозні й знаючі собі ціну. Ця свідомість переходила свої межі і робилась трохи комічною, бо можна було спостерігати, як деякі субекти ходять, наприклад, так наче бояться “расплескати посуд мудрости в своїй голові”, завше в глибокій задумі, розмовляють між собою степенно, поважно, тихо, рухаються помалу і ніколи не сміються. На вищих дивляться з спокійною увагою, а на нижчих з доброзичливою погордою. Таким типам треба добре заімпонувати, щоб здобути їх признання й повагу, а . . . тим більше слухняність. В такому ж ділі, як хоролий спів, де усе побудовано на авторитеті одної особи, абсолютній слухняності й карности, дуже трудно взяти в свої руки таку “масу”. На велике моє щастя мені це пощастило зробити раніш, ніж я сподівався, так що майже з самого початку я мав в руках слухняну хорову

масу. Коли ж додати до цього, що ця маса була високо інтелігентна, з прекрасною музично-хоровою підготовкою, то можна зрозуміти, як успішно можна було працювати, з яким запалом віддався я своїй роботі. Хор став моїм дійсним життям, — усе решта стало ілюзією. Я до того упірнув у свою роботу, що, напр., сидячи біля смертного батькового ліжка, я не міг відмовитись від думки про свій хор, який я залишив у Києві, та весь час читав партитуру концертів Бортнянського.

Роботу свою я розподілив так: кожного дня, після вечері, я робив пробу з своїми хлопчиками у себе на квартирі. Два рази (рідко три) на тиждень була проба повного хору в Академії. Завдяки цьому сопрани й альти були завше підготовлені до загальної проби, а баси й тенори знали чудово ноти, бо по більшості були тренуваними співаками уже з Семинарії.

Як диригент, я мав окреме помешкання в Академічному Домі (де жили професори). Там же жили й хорові хлопчики, а з ними їх репетитор-студент Академії. У мене до розпорядимости був свій “служитель” (слуга), так що я жив, в порівнянні з рештою академістів, по панськи. До того я ще одержував навіть платню — 10 карбованців на місяць! Ця цифра не є мала, коли згадати, що наука в Академії, і все утримування було державне і не зараховувалось “на вислугу”. Другі студенти потім відробляли те, що на них було витрачено Академією, себ то, на службі їм вираховували з утримання.

Це розв'язувало мені руки в будучому, бо міг вибрати собі кар'єру не будучи звязаний “призначенням”, як решта закінчених “кандидатів богословія”.

Моя кімната була на розі будинку і виходила вікнами на Братську і Ілїнську вулиці. Була дуже світла й весела: в одно вікно було видно наддніпрянські гори й сади, а в два других — “Братство”, де з гуші височезних осокорів і тополь, виринає церква з п'ятьма золотими

банями, а за нею висока дзвіниця з шпилем. Праворуч видно стару мазепинську будівлю Академії. Тепер там бібліотека та конгрегаційна зала й церква з зеленою банею в стилі українського бароко, як і головна церква. Ліворуч за деревами видно дім монашеського “корпусу” (будинку), а далі новий будинок Академії. Все це огорожено високою кам'яною стіною. В ночі, коли повний місяць гріє промінням на золотих банях, на срібному, трипочучому листі осокорів і тополь, а в далечині на обрії здіймаються високі гори старого міста, над якими висить в повітрі Андрієвська церква Ростреля, від цієї картини не можна одірвати очей. Я частенько просиджував до половини ночі сам біля вікна, дивлячись на цю красу. А дуже часто вночі або перед ранком я прокидався від гомону лаврського великого дзвону, який скликав до “полунощниці”, або утрени. Хоч до Лаври було не менше як п'ять кілометрів, звук цього дзвону (в 2000 пудів — 80000 фунт.) заливав нічну тишу такою могутньою, мелодійною, срібною рікою, що у мене в кімнаті шиби тряслись і дзвонили. Це було прекрасно, таємниче й чудово.

В моїй чистенькій, привітній кімнаті — біля одної стіни стояло ліжко, а коло нього шафа з нотами, та моїм одягом; між вікнами був стіл, а в кутку стояло бюро для писання стоячи. На столі була чудова нафтова лампа — ясна, з м'яким світлом, під зеленим абажуром. На стіні висіла гравюра — старенький ловець птахів лежить на узліссі і “висвистує” (вабить) якихось птахів, біля нього стоїть кліточка. Дерева чорні, голі, рання весна. Над цією гравюрою невеличка група: — я з моїми милими хлопчиками-співаками.

Стіл заслано червоним клякс-папіром. На ньому різні книжки — матеріяли для писемної “кандидатської” роботи, добрий каламар і дуже багато ручок з перами, та олівців. Сядеш за такий стіл і тобою опановує робочий настрій, сама рука тягнеться за пером.

В сусідній кімнаті готують свої лекції на завтра сопрани (альти жили далі, в третій кімнаті, біля кімнати репетитора). Тут же я роблю співанки з ними кожного дня під скрипку. Співанка для мене — чудова робота (яку я й тепер люблю, більш навіть ніж сам концерт): тут ступнево вирисовується з туману музична ідея, надається їй оформлення, вдихається в неї живий дух; під руками новий музичний твір набірає життя, руху, й думки, процес роботи дає радість життя, наче сам народжується на світ наново. Чудово бути не звязаним ні умовами, ні часом, можна по скільки раз зупинитись на тому чи іншому місці, обробляти його, і спостерігати з насолодою, як вона чим далі удосконалюється, доходить поступово до серця й ума виконавців, а через це й само набирає життя. Мені часто приходилось вживати способу словесного пояснення того, чи іншого музичного твору, щоб розбудить фантазію моїх маленьких артистів, хвилювати їх душу, а потім опанувати нею: вони тоді цілком уже сліпо йшли за мною, як у гіпнотичному трансі. Не можу забути одного менту, коли вивчивши першу частину концерту Веделя “Боже, прійдоша язиці в достояніє твоє”, де малюється картина зруйнованого Єрусалиму, я намалював її словами: місто залите кровю, вкрите трупами, закутане в диму пожеару . . . чутно тільки рев полумя серед страшної тиші смерти, а вдалечині застихає гамір відходячих орд завойовників, та плач бранців і т. д. Разом з музикою це так вплинуло на моїх маленьких артистів, що багато з них почало плакати, схвилювали й мене самого. Прийшлося припинити співанку...

Завдяки цим поясненням мені удавалось добитись такої свідомости, такої ширости у виконанню, та такої художньої завершенности, що, бувало, моментами самого проймає холод.

Яка насолода була дивитися на Павла Бергаміна під час сольо! Особливо увечері, коли вся церква темна, під ногами у мряці де-не-де вогники свічок, десь далеко мі-

стично поблискує золотом вітар, а над усім здійсмається у високости баня, й тоне разом з колонами в темноті далеко, далеко вгорі . . . На моєму пульті горить одинока свічечка. Слабеньке світло блимає й водить легкими тінями по Павлушиному блідому обличчі, повному екстазу музики. Очі розширились і стали глибокі, він ними дивиться в ту темну безодню, яка починається зараз за ґратами хорів, дивиться, і нічого не бачить, наче прислухається до того, що співає у нього в середині . . . А з горла його плинуть такі хвилі срібла й оксамиту, такі теплі від душевного переживання, що я сам стаю мов зачарований: впиваюсь очима в його обличчя, наче лечу в якісь неземні простори, а за собою веду й тягну отой весь хор, що стоїть невидимий в темноті і теж відчуває, що зараз твориться щось особливе, далеке від усього земного, неймовірно прекрасне та таємниче! Незабутні хвилини!

А були й нервові менти, коли приходилось помимо волі плакати підчас виконання! Зі слів одного студента-попа, знаю, що одного разу по закінченню Веделівського “Услиши Господи глас мой”, Димитрій у вівтарі сперся на престол і хвилин з п'ять не міг подати “возгласу” від хвилювання . . .

Часто, коли я приходив до нього після Літургії за інструкціями, або по його запрошенню, я помічав, який він був зворушений. Очі його, такі завше суворі й сумні, ставали особливо добрими, а голос завше суворий робився незмірно теплий і лагідний, та так нагадував мені голос мого батька (як взагалі й сам Димитрій), що мені іноді хотілось обняти його, мов рідного, і плакати з любови й якогось невимовного жалю, може туги за любим моїм батьком . . .

Головне, що у мене серед моїх малих співаків не було музично нездарних, яким треба продовбати голову, перш ніж він засвоїть те що треба, а також не було ду-

шевно нечулих до музики. Крім того, вони всі любили мене, як я їх, а це надавало особливого тону нашій роботі та впливало на її успіх.

Наш співацький “пансіон” ходив обідати та вечеряти в Академію, де для нас був окремих стіл. Чай же пили у себе. Здоровенний самовар, що стояв у середній кімнаті, “наставляв” наш слуга, а чай та цукор хлопчики одержували з Академії нарівні з студентами. Чаювання було веселою годиною для хлопців, і цікавою для мене, бо мені було чутно усі їх жарти, дотепи, сміх, розмови, усе їх життя виявлялось, як на долоні, і мені самому ставало радісно й весело. Вони ж ні краплі не соромились того, що диригент у своїй кімнаті і чує їх, бо я ніколи не докучав їм “моралізуючи”, як буває звичай у деяких педагогів, або “гуверньорів”, а давав їм абсолютну волю почувати себе, як вони хочуть. За це вони особливо любили мене.

А штукарі вони були великі. Наприклад, приходять до мене гості і ми пемо чай. Отут треба подивитися, як вони, натягнувши мої старі білі рукавички (по одній на особу!), та забравши під руки серветки, імітують льокаїв, та утворюють з мого помешкання ресторан з усіма аксесуарами: оркестром, буфетчиком, публікою і т. д. Сміються і самі виконавці, і я, і мої гості. Чудові, милі були мої маленькі друзі.

БАТЬКОВА СМЕРТЬ.

ЦЬОГО (1898) року сталась найстрашніша подія мого життя — помер мій батько. Бувши на 2-му курсі Академії, незадовго перед Різдвом, я одержав від брата листа, який починався словами: “Не лякайся . . .” Звичайно, що я зараз же злякався, бо відчув те, що хоч і повинно статись, а завше стається несподівано. Не буду описувати, та розказувати усіх дрібниць цієї події — нема сили це робити.

По одержанню листа я пішов до Ректора, взяв відпустку і тоїж ночі виїхав додому. Був грудень місяць, але на дворі стояла справжня весна. На полях орали ярину. Моя душа була повна невимовного жалю. Здавалось, що сама природа стала чутливою й ласкавою, розжалоблена моїм горем . . . Я їхав, дивився на зелені парі, на ясне небо, і старався відогнати від себе думку про нещастя. Нарешті показала в яру моя Тарасівка. Зразу ж кинулась у вічі якась тривожна метушня біля нашої хати, цілком, як біля вулика, якого кинула матка. Серце мені здавило наче кліщами, але я взяв себе в руки . . .

Коли я увійшов у залю, де стояло батькове ліжко, — я остовпів: — не батько, а хтось подібний до нього лежав передо мною. Він пізнав мене, і коли я наблизився, то ледве чутно. прошепотів: “бачиш, машина перестала працювати . . .” Хворість була наслідком запалення легенів, яке він переніс з місяць тому. Перестудився ж він ще в початку зими: їхав з Будищ в завірюху вночі, і попав в провалля занесене снігом. Прийшлося годин зо три боротись, поки вдалось вивести на дорогу коней і сани. Візник витримав, а батько зараз же захворів . . .

Почалось вартування біля ліжка хворого. Була неви-

мовна мука дивитися, як він бореться з смертю: дуже часто його душила задуха. Приходилось піднімати його на руки і віяти на нього вітром. Коли ж випадок проходив, і він знесилений лежав майже непритомний, починались наші страждання по таким страшнім напруженню, — нерви не витримували . . .

Іноді мені припадало сидіти біля нього вночі. Ці хвилини й години були морем жалю й тої жахливої, й таємної поезії, яку дає смерть. В залі напів темно . . . біля ікони горить одинока лямпадка, кругом у хаті сумна тиша, — усі сплять потомлені . . . А може й не сплять, а тільки вдають, що сплять, і їх також мучать тіж думки, що й мене. Я сижу в сусідній з залею кімнаті. Передо мною лежить партитура концертів Бортнянського відчинена на концерті “Скажи мі, Господи, кончину мою” . . . Все моє ество наповнено отим, що там написано, тими почуваннями, тими думками, тими мелодіями. Вони стають до жаху реальними і многозначними, бо рядом зі мною, в залі твориться теж саме: “от ярости руки твоея аз ізчезох . . .”, “Ослаби мі, да почію прежде даже не отиду і **ктому не буду!** . . .” Від одних цих слів стає страшно . . . Перекидаю сторінку за сторінкою . . . Ось другий концерт — “Живий в помочі Вишнього”: слова інчі, але настрій майже той же, звуки самі говорять, самі зраджують отой же страшний мент смерти, про те саме . . . що твориться зараз отам за дверима: “Ангелом заповість о тобі, — на руках возьмуть тя . . .”. Далі, далі! Сторінка за сторінкою розкриваються перед мною глибини душі великого музики, великого релігійника, його **настрій**, що так пасує з моїм. Ось . . . “Возведох очі мої в гори, откуда же приидеть помощ моя”. Це ж ті самі темні глибини безнадійности й суму. Звідти піднімається басовий голос у першому реченню, з глибин таємних, холодних і хмурних, до тих висот “горніх”, прозорих, чистих, де сопран виспіває слова “сохранить тя от всякого зла, сохранить душу твою Господь!!” Як тужно, як

сумно приймає душа слова обітниці: “Господь сохраниць вхожденіє і ісхожденіє твое!” Також сумно, як в отім сусіднім покої, де зараз іде “ісхожденіє” від життя, де йде боротьба віри в нереальне, з мукою реальних страждань, з ближче й ближче надходячою самою страшною, “вічно істнуючою” реальністю-смертю. Там, в тій боротьбі вже упало переможене тіло, і один дух ще змагається з сумнівами й страхом перед невідомим. Змагається, падає переможений, кличе, кличе о поміч . . . Я чую батьків голос; покликав мене. Заставив знайти в “требнику” молитву “Полуношниці”. Я знайшов і дав йому в руки . . . Він почав читати, але не міг подати голосу, не міг розпізнавати букви, тоді сказав мені читати: не можу переказати того хвилювання, яке опанувало мною з перших же слів цієї молитви. Дивно, як я не знав її раніш! Там був такий жахливий настрій відчаю, самотности, й безпорадности, така душевна мука, що я ледве дочитав до кінця. Прямо криком кричали слова: “Богородице Мати, мі руку помочи подай!” І усе це переживав він, отут рядом зі мною, в цій хаті, де пройшло стільки щасливих днів нашого життя, де було стільки любови й радості; любови не виказаної голосно, але прошептаної, сказаної поглядом! Тепер в оцей хаті він нас залишає сиротами на вік, відходить від нас в таких муках душевних; на цьому бідному ліжку, до якого звузились всі межі життя, на цих трьох квадратних аршинах зараз іде найстрашніша, остання битва між життям і смертю. Кінець тієї битви ясний для нього й мене; чи це станеться сьогодні чи завтра, скільки ще мук прийдеться перетерпіти... Одного разу я підняв його на руки, щоб перекласти на другий бік, і жахнувся, в моїх руках було наче тіло дитини. Він ще раз сказав мені: “Машина стає . . . ” Один мент здався нам останнім: задуха була така страшна, що ми ледве одвоювали його від смерти. Це було вночі, всі пробудились, позбігались в залю, сестри плакали, просили благословити їх, мати мовчки плакала

(стояла за плечима дітей, щоб кого небудь не відсунути від нього, щоб самій приступити до ліжка . . .) Не памятаю, як минув цей жахливий мент . . .

Одного дня йому стало краще і він почав мене умовляти їхати в Київ. Брат сказав мені, що телеграфічно повідомить мене, коли погіршає або настане страшна хвилина. Я попрощався в останній раз, він мене благословив, я глянув на його таке рідне, й таке чуже обличчя, мені здавалось, що він дивиться на мене “звідти”. Я вийшов в останнє з “батькової” хати . . . Як я міг, як я осмілився поїхати?! . . .

Через два, не більше тижні я одержав від Феді телеграму про батькову смерть. Не можу переказувати, як його ховали, і про той настрій, що панував тоді і в моїй душі, і в нашій хаті . . . Це робить межу в життю чоловіка.

На родинній нараді вирішено було просити Митрополита віддати парафію старшому зятю, а з тим щоб мати й Домця жили при ньому до смерти, а я до скінчення Академії. Не хотілося втратити рідної хати . . .

Думалось, плянувалось . . . а вийшло навпаки: ми втратили її раніш, ніж думали. Приїхавши на літо в Тарасівку, я від Домці й мами дізнався, що утворилось таке становище, якого ніяка людина поважаючи себе не могла б витримати. За мовчазною згодою зятя, за дозволом сестри Тані, її діти почали так знущатися над старою моєю матір'ю та Домцею, що вони не виходили з сліз та образ. Діло доходило до того, що почали замикати від них шафи з їжою. Про словесні образи нема чого й казати. Особливо відзначалась старша донька Ганка. Коли я приїхав на вакації (не “додому”, а збирати пшеницю, що належала нам по батькові), я застав родину сестри так розбештану, й таке відношення до моєї матері, що навіть самі малі діти дозволяли собі найтяжчі образи; сестричка ж моя (найстарша) мовчки диви-

лась і щей потурала. В перших днях моєї присутності все це трохи затихло, але поступенно увійшло в свою колю, і образи посипались уже й на мене, поки що за моїми плечима, але досить голосно. Я бачив, що справа заходить дуже далеко, і сказав матері готувитись до від'їзду. Як тільки була зібрана пшениця, ми вирушили з дому в Звенигородку, до моєї сестри Дори Лебедович. Сестра Таня не дала навіть коней, і нам прийшлося наняти у Радавця одну нещасну конячину, та такого ж нещасного маленького візка, покласти туди деякі мамині речі і сісти усім на оту жидівську "фуру": мама, я, тітка й Домця. Сам же власник коняки йшов біля воза, бо не було місця сісти. Отаким "виїздом" ми вирушили навик з рідного гнізда . . . А раніш їздили найкращими в окрузі кіньми . . . В цей час батькові "стаєнні" коні марно стояли у зятя в конюшні, та жували овес, а чудовий екіпаж стояв у возовні. (Усе це було подаровано йому разом з Тарасівкою).

З сльозами приїхали ми до Дори в Звенигородку. Мама побула там деякий час, та поїхала в Жашків до Хіжнякових, тітка в старечий захоронок, у Богуслав, Домця залишилась у Дори, а я в Академію.

Отак розлетілись рештки нашої родини навіки вічні. Після багатьох бідувань у зятів та невісток, мати й Домця та й я, нарешті опинились у того ж найбіднішого брата Федора, який разом з Домцею поклав і молодість і сили на те, щоб довести нас усіх до пуття. Отак зійшлись разом до купи знов всі ті, які жили при батькові: мати, Домця й Федя. Брат же Федько довів свою ролю до кінця: видав заміж останню сестру Домцю (за Гр. Зайцева, на станції Оратові), поховав маму, а потім туж Домцю, і сам залишився бідним, як і був. Був бідніший з усіх, а все таки усі брати й сестри з родинами зїздились не до кого іншого, як до нього, у те тісне, бідне помешкання Помішника Начальника Станції Оратов, — Федора Кошиця.

Доля ж Таніної родини, яка вигнала мою матір і сестру на вулицю, не була солодка. Її муж Климент Світлінський не вмів зжитись з Тарасівчанами. Вони не злюбили його “на перехід”, і нарешті спалили садибу й нашу стару хату . . . (І це наші тарасівські люди! Треба було ж їх довести до цього). Після цього він перейшов на погану парафію в Шупики біля Богуславу. Я був там на весіллі його другої доньки Мані. Там же він захворів на рака міхура, помер в Київському Військовому Шпиталі, і мені довелося співати по ньому панахиду з моїми учнями семинаристами (я був уже учителем в Києвській Семинарії). Старший його син Михайло став попом. Разом з своїми селянами воював проти гетьмана, за що гетьманські посіпаки схопили його, а німці заслали на копальні в Польщу. Там він дістав туберкульозу і повороті додому, вже при Директорії, помер. Ганка вийшла заміж за гарного чоловіка-учителя Облонського, взяла до себе свою матір і також кривдила її, як і мою матір. Сестра Таня померла в 1925 р., Облонський в 1929 р., а Ганка, як пише Федя (1930), обстригла коси й почала нове життя. Друга дочка Тані — Маня вийшла заміж за залізничника Кобільова, який бє її. Бідує вона страшенно, бо обсіли діти. Вона була найліпша з тієї родини. Про решту не знаю.

Вернусь знов до Академії. На другому курсі почали академіки вчання до “Літературно - Артистичного Т-ва” на вечірки з танцями. Помешкання було на Мало-Васильківській вул. в гарній просторній залі. На цих вечірках студент діставав не тільки право слухати концерт, та танцювати до самого ранку, але й чай з канапками, і це все за 30 коп. Ці вечірки були завше переповнені молоддю. Панночки були одна одної кращі, і залицяння йшло повним ходом. Веселились так, як тільки могла веселитись молодь в ті часи. Оркестра (а то й дві) військової музики греміла без перестанку цілу ніч, а ма-

зур, бувало, тягнеться годин зо дві. Багато підошв було збито там.

Поза цим ми ходили на приватні вечірки до ріжних знайомих, особливо туди, де були дівчата на відданні. Про це я згадував раніш. Між іншим бували ми у професора Університету доктора Нікольського. Він сам був з духовних і симпатизував академікам. До того ж, сестра його жінки мала на оці акадeміка Алабовського. Жінка цього професора, тоді досить молода дама, любила музику, і дуже часто співала дуєтом з Н. П. Шарповим (пом. іспектора Київської Семинарії) — моїм солістом в академічному хорі і великим приятелем. Тож він мене й познайомив з цим “домом”. Не можу навіть назвати другого більш скучного місця на світі, як цей “дом”, а також ті “середі”, коли в ньому було прийяття. Спершу чай, та самі прісні й скучні розмови “на злобу дня”, потім музика, незмінно те саме: який небудь кацапура - академік “древодільним” голосом відспіває столітньої давности романса, що залишився ще в нетрах Костромської, або Архангельської провінції; далі починає вити хазяйка — голосом подібним до гудка на машині, і нарешті, незмінний дуєт з “Русалки” (хазяйка і Шарпов). Далі “что нібудь хоровое”. Далі холодна телятина з маленькою чаркою горілки (наче мікстура), та шклянкою пива, і нарешті — “Заходьте запросто і частіше” . . . На вулиці ж лаєш себе, як останнього дурня, що стратив вечір.

Ходили й до ріжних попів. Всюди було повно дівчат на віддані, а ми наче женихівський ескадрон — їли, пили, танцювали, залицялись та давали дівчатам туманні надії, що нарешті кінчиться ж колись її дівування, академік закінчить курса, а “папінька” перестане витрачатись на “припяття”. Були й виїзди на село, подібні до тих, що я змалював раніше.

Так пройшов мій другий і третій курс. Хор мій ставав краще й краще, популярність його росла й поза

Києвом. Багато моїх товаришів та знайомих дивувались цьому, бо в Семинарії я був далекий від хору, в хорі не співав, голосу не мав (катар горла), і таким робом не вважався за співака ні товаришами, ні семинарськими учителями співу. Через те, не дивлячись на мої знання теорії музики й історії церковного співу, вони мені не ставили вищого “балла” (одмітки), і в моєму семинарському атестаті по цьому предмету значиться 4. (Це 4, а не 5, було об'єктом багатьох жартів, як я уже працював учителем співу в тіж Семинарії, та почав набирати популярности, як диригент. Автор цієї 4, мій бувший учитель по Семинарії, В. Петрушевський, був тоді моїм товаришом по службі в тій же Семинарії).

На мої ж експерименти хорові, які я провадив у себе між приятелями на моєму помешканні, не дивились серйозно. А через те, коли діло у мене пішло “на справді”, та на широку скалю, усі чогось здивувались. (Диви, який спів завів в Академії, та яку завірюху підняв біля себе!).

Весною, 1900 року я перейшов на четвертий курс. Академічна програма останнього року вимагає від студента великої писемної роботи для одержання диплому на степень “Кандидата Богословія”. Для цього в кінці ще третього курсу студенти розбірають теми, заготовлені раніше професорами і ухвалені Академічним Союзом. Мені попалась тема по археології: “Монастирські Обіходнікі XV. і XVI столетія і вплиніє їх на церковний устав і монастирскую жізнь”. Автором теми був професор археології і літургії Ал. Аф. Дмитрієвський. Його імя було відоме в науці, як професор він був фанатик свого предмету, а як людина—неможлива: вразлива, простацька, непостійна, до того ж і правдивий гистерик. Коли студент, який повинен був керуватись в своїй роботі його вказівками, мало ходив до нього на пораду, він казав: “А! він покладається на власні сили! побачимо . . .” і різав цього студента без ножа. Коли ж той навідувався

до нього часто, то казав: “він сам нічого не може вдіяти з своєю темою . . . ” і теж різав студента. До мене він ставився, властиво, дуже добре, бо зі всього нашого курсу, я один любив Літургіку й Археологію, та мав у нього навіть в дипломі кругле 5.

Але багато мороки прийшлося мені перенести з його примхами, так, що ми все таки з ним полаялись. Нарешті все обійшлося добре і я одержав на свою роботу добру рецензію від нього, а від другого професра, що читав мою роботу — Королькова — навіть дуже гарну, так що все було гаразд.

Вернусь трохи назад. В це літо я повинен був розібрати матеріали для своєї роботи, а через те мені треба було пошукати їх в бібліотеці нашої Лаври, та розглянути там один примірник “Обіходника”, перш ніж прийдуть поштою “Обіходники”, які виписав для мене Дмитрієвський з бібліотек: Казанської та Московської Академій.

Взяти цю книжку до себе додому не можна було, бо вона була “унікум”. Через це приходилось ходити в Лаврську бібліотеку і там студювати її. Для цього я рішив це літо не їхати додому, а оселитись в Лаврі. Ректор дав мені свого коня, і я разом з Катічем, який теж нікуди не виїзжав цим літом, поїхали в “Голосієвську Пустинь”, в так званий Виноградний Сад. Там нам одвели гарне помешкання в монастирському будинку. Годуватись ми повинні були з монастирського столу. Прожили там два тижні і почали від того “столу” вити вовками. До Лаври в бібліотеку ходити пішки було далеко й трудно, тож ми байдикували, а час ішов без користі і без вакацій. До того ж Катіч почав учащати до своєї коханої в Київ і залишав мене цілими днями одного. Нарешті я плюнув, і переїхав у Лавру сам. Тут мені одвели дарове помешкання в старій “Гостинниці”. Я почав ходити в Бібліотеку і працювати над книжкою. Виявилось, що праці там не було багато, я скінчив її за яких два тиж-

ні. За ці два тижні натерпівся я від монастирського “життя”. По перше їжа . . . Треба мати монашеського шлука, щоб її перетравити. Годували ж мене звичайно, як “братію” та богомольців. Того ж, що вживають святі отці на самоті, я, звичайно, не міг мати. До цього прибавились ще й Лаврські “Куранти” (годинник з дзвоном): не успів задрімати, як над головою кожної чверть години починають на головній дзвіниці грати годинникові дзвони. Накриєшся подушкою, щоб їх не чути і починаєш чекати, що заснеш, бо властиво втертяв уже рахунок тим “чвертям години”. Тільки що скупчив усю свою істоту, щоб помириться з “чвертю”, а тут над твоєю головою як бебехне у великий дзвін дванадцять раз, аж очі на лоб полізуть!!

Отак мучився я два тижні, поки не скінчив розгляд отої книжки. І хто то видумав оті годинники з дзвонами!!

Скінчивши свою роботу, та вилаявши усі лаври на світі, я швидше рушив додому, бо лишився всього місяця для відпочинку.

Весною 1899 року сталась подія в моєму життю, яка скалічила його назавше, а разом відняла у мене здоровя фізичне й сили душевні, та довела була мене майже до смерти. І хоч я і врятувався від смерти фізичної, але покалічення всієї моєї істоти лишилось назавше. Хоч цьому минуло уже тридцять років, і тої особи нема на світі, але писати про це нема сили й тепер. Коротко кажучи, я зустрів В. Г. П. — молоду дівчину, дуже гарну. Все скінчилось якимсь вихорем, який привів мене до шлюбу, — невдалого, нещасного й скорботного . . .

(Спогади Івана Шумова, мого бывшего співака-сопрана, соліста в Київськiм Академічнiм церковнiм хорi)

(Переклад з російського)

На кінець літа 1900 р. з'явився в наш дім посланець від учителя грецької мови в Софійській Духовній Школі — Макаревича, з дорученням, щоб я пішов зараз же

з ним на помешкання до учителя. Перелякався я порядно, але пішов. Я був в той час учнем I. кл. Софійської школи, і ніякого відношення до грецької мови поки що не мав. Коли я прийшов до Макаревича, то застав у нього Вас. Стали Ви пробувати мій голос, — я, памятаю, заспівав Вам соло з концерта Бортнянського — “Блажени людіе”, “Яко дніе неба” . . . Голос мій Вам подобався і в осени я вступив в Академічний хор. Ви мене разом з альтом Єрмолаєм Плоцьким повели до Ректора Академії Єпископа Димитрія (Ковальницького) і Інспектора Архимандрита Платона теж на пробу. Ми обидва були прийняті в хор і переселились жити в дім Академії (Ілінська вул., номер 5). Я перевівся з Софійської Бурси в Подільську в 1 кл.

В той час в хорі був, так би мовити “на покої”, бувший соліст-діскант Павлуша Бергамін. Він уже не співав, але казали, що він мав надзвичайно гарний голос. При мойому вступі в хор солістом діскантом був В. Щербаківський, якого голос уже почав падати. При кінці першого мого року в хорі висунувся в солісти і “ісполатчики” я. Другим діскантом співав Борис Лівитський (“Верба”, як його звали бурсаки за високий зріст), а альтом-солістом був Єрмолай Плоцький. Гарний голос був у Колі Бортовського (альт) — сина попа з Борщівки, де було літнице Академії; він при диригенті Наторному став солістом. В діскантах стояв з досить гарним голосом Ваня Лісовик — хлопчик з укороченою ногою, худенький, хоровитий. Йому так хотілось солювати, що часто, памятаю, він просив мене: “Скажи Олександрю Антоновичу, що ти захрип, а я піду на “Іспола” замість тебе. За це я віддам тобі в неділю на обіді мое тісточко”. Бувало, що я й продавався за тісточко. Гарний діскант був у М. Колтовського. Став “ісполатчиком” після мене. Можна сказати, що всі діточі голоси були чудові. Вибрати ліпших 14 хлопчиків для Академічного хору з бурсацької маси не було можна. В тенорах, памя-

таю, солістом був спочатку Плетньов, а потім Березницький. Часами його заміняв румун-монах Цинкока, диякон. Якось ми співали концерт Веделя “На ріках Вавілонських”, і він солював так: “Шти Вавілоня” . . . (Дщі Вавілоня). Бас соліст був Іван Славінський.

На початок Літургії, на “Облаченіє” (“Да возрадується душа моя о Господі”) студенти-хористи ніколи не приходили в потрібній кількості. Ви посилали хлопчиків скликати їх. То ж я летів в їдальню і виловлював студентів зза чайних столів, а коли не находив їх там, то перся в спальні і піднімав їх з постелі, стягав ковдри з тих, що ще спали. А за таку сміливість приходилось ухилитись од “метанія” чоботом розсерженого баса або тенора. На “Херувимську” ж, звичайно, хор збирався в повному складі.

На “Малий Вхід” (“Прийдіте Поклонімся”) ми маленькі “ісполатчики” йшли з хор в вітгар співати “Іспола” і “Святий Боже”. Там завше бачили старого-престарого ієромонаха—казначея монастиря (“Казка небесна”). Серед чола він мав велику бородавку, і “клобук” (монаш. шапка) його спирався на цю бородавку, як на цвях. Ми любили, бувало, дразнити чим небудь старого, за що отримували зневажливе: “Геть од мене, босячня” . . . Од його ряси виходив якийсь запах воску, ладана, і ще чогось. Раз хтось з нас в перерві між “Іспола” і “Святий Боже” спитали його. “Чим це так гарно пахне од Вас О. Казначей?” І почули: “Та це я . . .”

Протидіяконом в той час був старий монах з Братського монастиря (не студент). Голос в нього був дуже неприємний, диркучий якийсь, і служив він погано, часто не в тоні. Ви прозвали його — “розбитий горщик”. Та й взагалі всі “сослужащі” Ректору-Єпископу Димитрію ієромонахи були в той час і безголосні і безслухі. Співали вони серед церкви на “Малому Вході” — “Прийдіте поклонімся” так, що гірше не можна було. Було якесь “козлогласованіє”. Ректор сердився, червонів, а в

кінці Літургії, коли його коло престола “розоблачали”, а ми ісполатчики співали останнє “Іспола”, то майже в кожную неділю спостерігали таку картину: Ректор “розносив” монахів за їх спів. Чути було: “Осли, козли” і т. д. Але закінчував він завши цей “рознос” словами з Уставу: “Простіть, Отці і Братіє” . . .

Що співали ми під Вашою рукою, хіба можна пригадати все зараз? А от як співали, то й тепер, на схилі років, радісно пригадати, і я гордий з того, що був учасником Вашого хору. В душі і пам'яті назавше остались твори Веделя, виконання яких тільки під Вашим диригуванням розкрило всю красу і великість цих річей в церковній музиці, як для тих, що слухали, так і для нас виконавців.

Ось реєстр того, що було дано Вами з Веделя:

“На ріках Вавілонських”

“Боже, заклопоступниці”

“Спаси мя Боже, яко внідоша води до душі моєя”

“Помилуй мя Господи, яко немощен есьм”

“Боже, приідоша язици в достояніє твоє”

“Покаянія”

“Нині отпущаєши”

“Ірмоси Різдва і Пасхи”.

Пам'ятаю ще чудову річ, чудово виконувалась “Достойно єсть” — Сербського напіву. Херувимська пісня — Музическу. А хіба я можу забути Ваше “Ангел Вопіюще” для діточого хору і “Світися” для мішаного хору. Не рахую вже численних творів Бортнянського, Архангельського, Турчанинова, Ломакіна, Львова, Львовського, Кастальського.

Як я уже писав Вам, дорогий Олександр Антонович, тільки завдяки Вам Ведель став рахуватись, як признаний церковний композитор. Бо перед тим він був заборонений, незрозумілий, непризнаний духовними властями. Музику його рахували світською (не церковною), італійщиною.

Професор Київського Університету, психолог Сікорський в Актовій залі Академії зробив доповідь в захист Веделя, як церковного композитора. Ви з Академічним хором підтримували ту доповідь співом частин з творів Веделя. Було це, мені здається, весною 1901 року, перед іспитами. Мені треба було переходити з 2 кл. Бурси в 3-й, я сподівався перепастися на іспиті з грецької мови у “Мишки” (Цибілька) — Михайла Радзівєвського. (А брат його Федір, теж учитель Бурси і управитель, звався бурсаками просто Федько, або “Гадаринський бісноватий”, чи “Гадара” за смертельне биття бурсаків).

І от, після мого соля на вище згаданому високому зібранню, “Мишка” подобрищав і рішив на іспиті помилувати мене, і сказав дослівно слідує: “Ти все знаєш . . . до азбуки, але я пропущу тебе в 3-й клас. Тільки, гляди, підвчись літом, підла твоя пика” . . . Звичайна його ввічливість. Я, розуміється, з радістю приобіцяв, і обіцянки, розуміється, теж не виконав, бо все літо ловив рибу в Дніпрі.

А ось я молодий бас в Семинарії. Ви — учитель співу в ній і диригент хора студентів Університету св. Володимира. Памятаєте конкурс співу Київських хорів в Оперному театрі?

В конкурсі приймали участь такі хори:

1) Хор Студентів Університету, 2) Хор Студентів Політехніків, 3) Хор Надеждинського з Володимирського Собору, 4) Хор під управою Москальова, 5) Хор Жидівської Сінагоги і 6) Хор робітників під управою Злобіна.

Ректор Семинарії, Амвросій, заборонив нам, семинаристам, вступити в Ваш Студенський Хор. Послав до театру помішників інспектора Чернецького і Доброгаєва ловити нас. Не дивлячись ні на що, ми, семинаристи були з Вами, оминувши всі перепони й застави.

Кожному хору було призначено проспівати 2 речі. Ви дали в програму:

1) “На дальнем горизонте, сквозь нежный туман” — Мендельсона, і

2) “Олаф Трігвазон” — Райсігера.

Результат: Вашому хору було присуджено 2 нагороди — од музичного “жюрі” (суд у справах мистецтва) і од публики. Після концерту учасники хору несли Вас на руках по Великій Володимирській вул. в Український Клуб для вшанування.

Багато було прекрасних переживань і незабутніх мінут в роботі з Вами, дорогий учителю. За все це поклон Вам до землі і сердечне — Дякую!

Ваш Іван Шумов.

ДИРИГЕНТИ КИЇВСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО ХОРУ
(приблизно)

Перед 1890 р.	- - -	П. А. Калачінський.
1891-1893	- - - -	В. Г. Петрушевський.
1893-1894	- - - -	нев. неврастеник (Несторовський) ?
1894-1896	- - - -	Н. А. Лісцин.
1897-1898	- - - -	П. Арс. Колецький.
1898-1901	- - - -	О. А. Кошиць.
1901-1902	- - - -	Балабанов (чудовий).
1902-1905	- - - -	Нагорний
1905-1907	- - - -	Душан Попович.
1907-190?	- - - -	Пилип Козицький.

Мої сопрани:

Пав. Бергамін.
 Ник. Шішкін.
 Петро Шішкін.
 Борис Левіцький.
 Вас. Ольнишевський.
 Ваня Шумов.
 Паша Ганюк.
 Петро Гончаров, (мало)
 В. Щербаківський.

Пальмов (учитель Семи-
 нарії).

Явойській.
 Русанов.
 Нікольський.

Тенори:

Гусев. Диякон Цинкока
 (румун) — “Самара”.
 Нік. Павл. Шарапов (по-
 мішник інспектора Се-
 минарії).

Філатов.
 Березницький.
 Перебіло (білорус).
 Ізвеків — “Кострома”.

Месіна.
 Віноградов.

Альти:

Нік. Ольшевський.
 Нік. Бартовський.
 Єр. Плоцький.
 Лотоцький.

Месіна.
 Віноградов.

Баси:

Миртов (благородная
 гордість).
 Бенарович.
 Харпов.
 Слюсаревський.
 Славінський.
 Сапін.

Знамениті солісти тенори:

Кальнев.
 Екземплярський (архі-
 ерей).
 Корольков.

Духовна Академія при Братських Монастирі з 1615 р. 12

1615 р. Галина (Єлена) Гулевичева-Лозкіна (Лозка) подарувала ґрунт для Академії. З 1616 р. при ній засновується Братство, яке побудувало церкву Благовіщення на кошти братчика Запорозького Гетьмана Конашевича, а 1620 р. Богоявленську церкву. В тім же році Єрусалимський Патріярх Теофан заїхав до Києва і тут відновив Українську Ієрархію. Особливе значення Братства й школи датується з 1627 р., та з часів архімандрита Печерської Лаври Петра Могили (з 1633 р. — він митрополит). Тоді школа перетворюється по зразку латинських (єзуїтських) колегій. До неї переведена Лаврська школа. Архімандрити Лаврські XVII. і поч. XVIII. були з питомців колегії. Багато визначних людей того часу, як: Ісайя Козловський, Сильвестер Коссов, Антоній Пацевич, Софроній Погаській, Св. Дмитро Туптало (єписк. Ростовський) Інноцентій Гізель, Варлам Ясінський, Юсаф Кроковський, Афанасій Миславський — були також питомцями колегії.

По смерті П. Могили в 1647 р. колегія бідувала, навіть була зруйнована. 1658 р. Гетьман Виговський виговорив у Польщі привілеї, але нормальному розвою на перешкоді стояли міжусобиця серед козаків і війни. В 1658 р. колегія згоріла.

Російський уряд стало дивився підозріло на колегію і навіть хотів заборонити її відбудову, але київські братчики добилися реставрації. Тоді заборонено в ній побирати науку **не Киянам**. Колегія відновлена в 1660-61 рр., а в 1671 р. і Богоявленська церква. В 1686 р. Київ відійшов до Польщі. До того часу в колегії домінувала греко - словянська мова. З 1689 р. введено Богословіє в науку. Перший її проф. — Юсаф Кроковський. Колегія вертає собі всі права (і право приймати чужинців), та перезивається в Академію. В цей же час встановлюється студенські конґреґації (братства): старша імені Благові-

щення Пресв. Богородиці. Члени її — студенти філософії і богослови, а менша імені Зачатія Пресв. Богородиці — із студентами нижчих клас.

В 1704 р. Гетьман Мазепа будує новий корпус Академії з дерев'яною надбудовою в півтора поверхи. В 1718 на південній стороні Братства Юсаф Кроковський будує дерев'яну бурсу (Общежитіє). В 1735 р. Митр. Раф. Заборовський перероблює Мазепину надбудову в кам'яну. В 1760 дерев'яна бурса згоріла і побудовано нову на березі Дніпра.

В ці часи розцвітає наука через безпосередній зв'язок з Заходом і Академія робиться відомою за кордоном, в Європі. До неї їдуть студенти з Європи. Академія випускає багато діячів в Росію (особливо за часів Феофана Прокоповича) і в слов'янські країни: Сербію, Болгарію. Але "Регламент" 1721 р. встановлює погляд на Академію не як на **вільну високу школу**, а як підготовку для "священнослужителів". Тоді починаються обмеження прав; в духовний стан заборонено вступати козакам і селянам (тільки з дозволу Гетьмана). Коли в 1775 р. одчинено Московський Університет, він відтягає учнів до себе. Обмеження в друку українських церковних книжок в Лаврі. Високими вимогами примушують студентів іти в Лавру в монахи. З 1721 по 1749-76 доба монахів академістів, бо монашество єдина для них карера.

При Катерині II. виходить проект перетворення Академії в Університет з Богословським факультетом. Уведені світські науки в нижчі й середні класи: природничі історія, математика, архітектура, малярство, музика і т. п. Але опіка над цими науками понизила їх рівень і тільки поширювалось Богословіє (з 1763 р.). Учні посилаються в Московський університет.

Матеріальний стан Академії з кінця XVII. ст. поганий. Кращі землі й маєтки одійшли до Польщі, а царі давали всього по 80 карб. в рік (разом з митрополичою "ру-

гою”), від вічних податків 200 карб. і з військового скарбу 200 карб.

В 1742 р. Академія просить Сінод урівняти її з Московською академією морально — “одмовлено”. Тільки в 1766 р. дали 44 рубл. на рік, а після секуляризації церковних маєтків в 1786 р. по 9.000 руб. від держави, з 1797 р. по 12.000 карб., з 1812 р. — по 24.000 рублів.

З 1758 р. починають призначати на Київську Катедру тільки “Южно Руссов”, які довго служили, чи учились на півночі в Кацапії. Це: Арсеній Могилянський (1758-70 рр.), Гавриїл Кременецький (1770-83), Самуїл Миславський (1785-96) — “приверженцев великорусских порядков, русского літературного язика, і противників старих традицій Академії”. При них одмінили “міркування”, “епетиції”, студентські “конгрегації”: учебня заняття і літературніє упражненія делались в сторону сближенія с северними учебними заведеніями”.

Академічна реформа в 1797 р. була недовговічна. Нарешті при Олександрі I-му митроп. Євгеній Болховитінов (род. в 1767 р., спершу був в архієрейському хорі, далі вступив в Вороніжську Семинарію, потім в Московську Словянську Греко-Лат. Академію, умер в 1837 р.) “возстаєт против многопредметности”, подає проект реформи Духовних Учебних Заведеній 1808 р. Цим проектом Академія “тщательно отделялась от всех других средних і низжих духовних училищ, і разделялась на 1) Собственно Академію, ілі Учонное Общество для надзора над духовними учебними заведеніями, 2) Педагогическую Коллегію для подготовки церковно - учительскому служенію”. Програма звужена, науки: 1) богословські, 2) загальносвітні, 3) мови.

В 1811 р. — пожар. Згоріли всі деревляні будови, завалились 2 бані великої церкви, розтопились дзвони. Відбудова почалась в 1826 р. З 1849 р. професори вибираються колегією і до затвердження Сінодом степені ма-

гістра — вони тільки учителі, а потім (магістри) бакалаври, з платнею з 1859 р. — 429 рублів річно).

В 1854-59 рр. в Академії вибух бунт ізза лекцій і їжі при ректорі Ізраїлі Лукіну. “Даже подали прошеніє непосредственно на Высочайшее Імя” (!!), потім надруковане Герценом в “Колоколе”. З 1874 р. ректори є разом і настоятелями Братського монастиря. З 1872 р. при Академії засновується Археологічне Общество і музей: ікони з XIV. ст., фундаментальна бібліотека біля 100.000 томів і Студентська Бібліотека 3.000 томів.

Бюджет: державний і власні гроші 175.200 рублів річно.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО ДУХОВНІ УСТАНОВИ.

- 1) Богуславська, Черкаська і Уманська Бурси одчинені в 1818 р. Богуславська Бурса зеднана з Подільською в 1902 р.
- 2) Києво-Подільська одчинена в 1817 р., з неї виділено Києво-Софійську в 1837 р.
- 3) Київська Семинарія одчинена в 1717 р., одна з найбільших в б. Росії. Мала шість клас з “параллельними” (рівнобіжними).
- 4) 1862 р. Жіноча Єпархіяльна Школа, а з 1884 р. — виділена з неї друга Трьохсвятительська, 7-ми класова.
- 5) Духовна Академія при Братським Монастирі з 1615 р., Межигорській Монастир з XII. ст.
- 6) Богуславський Монастир, Канівського повіту, заснований 1580 р. (з 1904 р. знесений).
- 7) Лебединський Монастир, Чигиринського пов., заснований 1770 р.

СПОГАДИ
Олександра Кошиця

All rights reserved
No part of this book may be reproduced in any form
without permission.

Друком Нового Шляху, Винніпег, Манітоба.

Printed in Canada

СПОГАДИ

Олександра Кошиця

ЧАСТИНА ДРУГА

1948

КУЛЬТУРА Й ОСВІТА

Ukrainian Cultural and Educational Centre
P. O. Box 3093
Winnipeg Manitoba Canada

ВІД ОСЕРЕДКУ

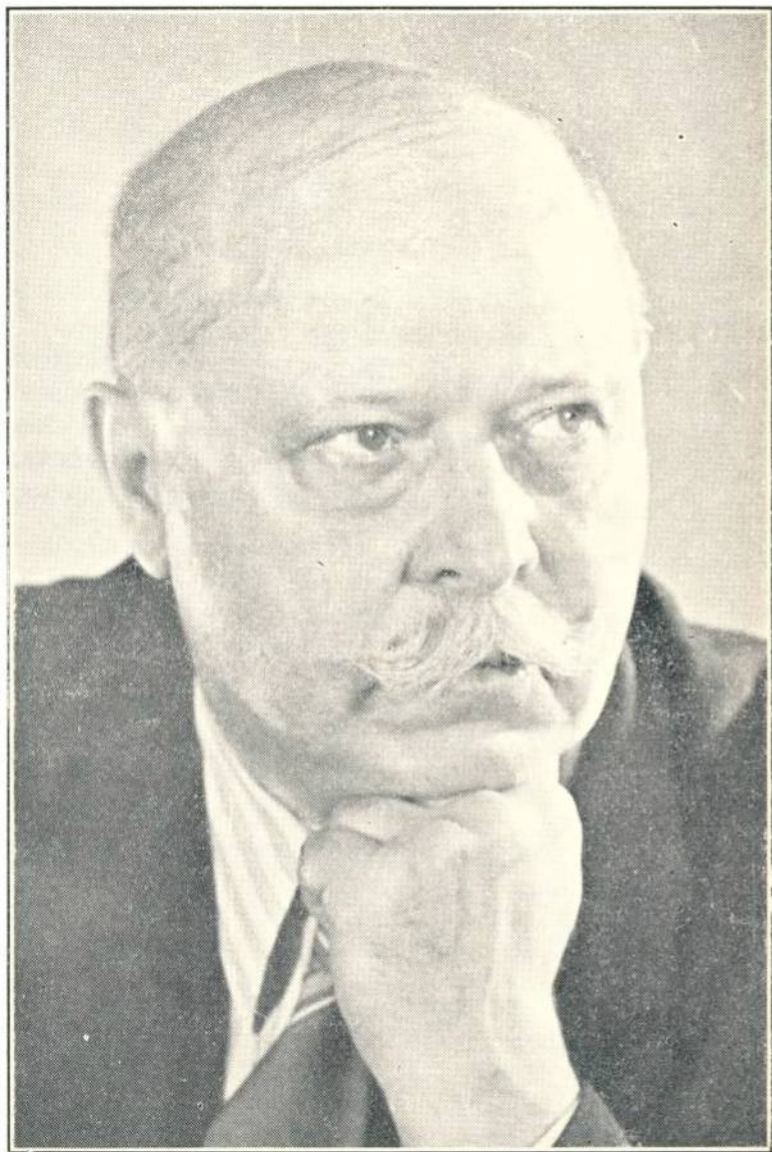
Першу частину Спогадів Олександра Кошиця видано в 1947 році. Другу частину, що охоплює життя й діяльність О. Кошиця від часу закінчення ним Київської Духовної Академії аж до 1919 року, Осередок Української Культури й Освіти видає тепер, в квітні, 1948 року.

Редакція Спогадів полягала тільки в упорядкуванні відділів. Мова й стиль не змінені. Де-не-де змінені тільки дієслівні закінчення **-ть** на **-ти**.

Працювали над рукописами, готуючи їх до видання, ВП. Пані/ Т. Кошиць і Ф. Коссар та Др. П. Маценко. За їх посвяту й безкорисну працю Осередок щиро їм дякує.

В будучому Осередок видасть надзвичайної вартости "Щоденник О. Кошиця". В ньому описаний триюмфальний похід по світі Української Республіканської Капелі.

Олександр Кошиць в Америці, в 30-х роках
нашого століття

АКЦИЗ

Роки 1901-1902

У МЕНЕ в старому пашпорті записано, що 7 липня, 1901 року, закінчивши курс Академії, студент Олександр Антонович Кошиць “удостоен” Академічним Союзом наукового степеня “Кандидата Богословія”, а 25-го липня в цій степені затверджений Київським митрополитом. Диплому ж йому видано з Київської Академії від 2-го липня, 1901 року, за номером 554.

Закінчились шкільні роки, найкращі роки мого життя. Перед мною прослалась життєва стежка, яку треба пройти й не поламати ніг, або карку. Розумні люди так і роблять: спершу розглянуть добре в обставинах, прилаштуються добре, а потім рушають в життєву путь, спершу без усякого вантажу. Такіж, як я, спершу беруть на плечі вантаж, та не запитавши броду, лізуть прямісенько в воду, сподіваючись на чудо: “може впливу, не святі горшки ліплять”. Отож так зробив і я, та дізнався на своїй власній шкурі, що горшки ліплять власне святі, а не хто другий. Але свідомість цього прийшла до мене тоді, коли треба було не ліпити горшки, а розбивати уже зліплені мною самим.

Перший і необдуманий крок у мойому житті було зроблено: я одружився з В. Г. П. Вінчався під Курськом в Ямській слободі, в залізничній церкві, 11 липня, 1901 року, і, як той же невмолимий пашпорт свідчить,— “видано йому свідоцтво за номером 58” від тойж церкви. Що це був за крок, досить сказати, що сьогодні, як це пишу (24 липня, 1930 року), минуло рівно тридцять років, як відбулось в отій слободі оте вінчання, а ще й зараз мороз прошибає від згадки.

Першим наслідком було те, що в серпні (той же паспорт!) 1901 року я був призначений на посаду ‘Акцізного Контрольора’ на цукроварню, в село Нову Греблю, Бердичевського повіту, Київської губернії. І того ж таки серпня місяця, купивши собі акцізного картуза, поїхав в м. Ходорків “на практику”, студіювати контрольне діло. Так-от уся Академічна наука, молодецька воля, а з нею й усі музичні мрії. . . , все пішло до чорта в зуби, а я опинився в оточенні якихось урядовців, жидів, ляхів і т. д., а до того ще й жонатий. Приїхав я у м. Ходорків над вечір. Мені одвели помешкання в якомусь старому будинку біля цукроварні. Пішов до директора знайомитись. Він показався дуже милим чоловіком, а як я потім дізнався, щирим, свідомим українцем. В ті часи це була річ неймовірна, щоб українець на такій посаді не відрікся від свого, а навпаки був свідомий і активний. Ми потім порозумілись і стали великими приятелями, так що ті два тижні, які я прожив в Ходоркові, zostались найкращими спогадами з часів акцізного болота, в яке я попав. Від директора я пішов до контрольора Костюріна на науку. На моє прохання, щоб втаємничив мене в тайни контрольного діла на цукроварні, та з моїми обов'язками, він виніс три великі книжки й каже: “Оце одна ‘Учетная А’, друга ‘Учетная Б’, а третя уже не памятаю яка, а тепер поїдем п'ять водку!”. Ми пішли в їдальню та почали обідати. Тим і скінчилась моя наука.

Два тижні проведені на цьому заводі пройшли для мене мов сон: із гостей в гості. Де ми тільки не виїздили, яких пікніків не відбували, чого тільки не пили, чого не співали. Компанія підбралась чудова: Васильев (директор) — надзвичайно милий чоловік, молодий і товариський. Дві його сестри панночки, теж симпатичні й милі дівчата. У попа був син студент. На заводі були якісь офіціялісти з жінками і панночками. До нашого розпорядження були заводські гарні

коні і екіпажі. Одним словом, для мене пройшло це все мов якийсь празник на протязі двох тижнів.

В кінці серпня я поїхав до брата Митрофана за своїми річами, а далі на завод у Нову Греблю, Бердичівського повіту.

Приїхав я на завод у вечорі. Перед вечором пройшов страшений дощ і промочив до нитки не тільки мене, а й усі мої речі, а що головне, й постіль. Коли я приїхав у подвіря і запитав, де моє помешкання, мені показали порожні дві кімнати й кухню, з незамкненими дверми й вікнами, столом і ліжком з соломяником. Ні лампи, ні нічого другого в хаті не було. Ніхто не поцікавився, хто й чого приїхав, так що, крім сторожа, ніхто не бачив, та мабуть і не хотів мене бачити. Цукроварня наче вимерла, ані душі, хоч година ще не пізня. У мойому помешканні холодно й вогко після дощу, вітер гуляє, як на майдані, а вікон не можна зачинити, бо не має клямок, а до того вони щей розбухли від вогкості. Простелив я свою вогку постіль на ліжку і ліг спати, не знаючи, яку хворобу в мокрій постелі я собі присплю. Коли б знав, то пішки пішов би з того заводу. . .

На другий день ранком я зробив визіти директору і урядовцям. Весь склад службовців складався з поляків, і всі мене прийняли, як вовка в кошарі. Це на мене зробило таке гнітюче враження, що я ніяк потім не міг його позбавитись. Отут я побачив, що то є поляки, коли вони вкупі. . .

Почалось злиденне життя, а з ним розчарування, сум, туга і одчай. . . Моя служба була фактично дуже не складна: дивитися, щоб із цукроварні не вивезли цукру без акцизу, а все полягало в тому, щоб накладати печатки на документах, з якими відправляють цукор за кордон. Нарешті усе звелось до того, що я підписав зараньше сотню “накладних”, печатка лежала на столі, і коли приходилося “випускати” цукор, а моя

служниця пригадувала мені, щоб я наклав на документах печатки, то я гукав: “Хіба ти не знаєш, де печать? Візьми та припечатай”. Тож вона накладала печатки, а я сидів у сусідній кімнаті, та з ненавистю дивився на “краєвид”: передо мною до самого небозводу чорніло поле. На ньому стояло дві ожереди соломи. Це й все. . . Ріжнومانітність краєвиду полягала в тому, що ці ожереди поступово зменшувались, бо з них набирали солому, та кудись одвозили, в осени возами, а зимою саньми. Що ж торкається того, яке було над цим “краєвидом” небо, чи було на тому небі сонце, чи місяць, чи були там хмари, а чи може було там чисто — я нічого не бачив і не помічав. Я сидів, та дивився на оту солому. . . З відчинених в кухню дверей лився пронизливий сморід паленого сала, чи масла, та без перестану грюкали двері.

Нарешті сталось те, що повинно було статись. Я перестудився (мабуть, ще тоді, як переночував у мокрому холоді), і поклавсь до ліжка. За лихоманкою почав мучити ночами піт, та такий, що треба було перестеляти ліжко. Я почав худнути. . . а нарешті пішла горлом кров. Разів зо три вийшло майже по шклянці крові, а потім з місяць харкав кровю не перестаючи. Було ясно: треба ліквідувати, або себе, або те оточення, що сприяло такому становищу. Все казало за те, що ліквідація мене самого була найближчою і найлегшою справою, на “порядку денному”. Отож я і почав лагодитись в далеку дорогу. Почавши зводити рахунки з тим, що мене оточувало, та що довело до такого стану, я перестав цікавитись усім цим, втертяв до всього інтерес, просто став байдужим. Поставили мене на ноги брат мій Федя й сестри фінансовою допомогою: зібрали грошей і послали мене у Крим на два місяці — лютий і березень. Пробув я там до половини квітня і повернув додому більш-менш заспокоєний і трохи піддужавши.

Тепер на поводження В. Г. (жінки) я вже не реагував так болісно, бо в мені самому сиділа **морока**, про яку повинен був думати щодня, шохвилини. Все навкруги на цьому заводі стало мені таке огидне і не зносиме, таке опаскуджене, що думка — втікати звідси світ за очі, не кидали мене жадної хвилини. Весь жах мого положення тоді був у тому, що я був трагічно самотній: біля мене не було жадної душі, якій би я міг “оповісти печаль свою”. Можна було дійти до самогубства, але. . . Був у мене один добрий чоловік, священник Нової Греблі, отець Євгеній Шиманський. Людина надиво чутлива, шляхотна, високо-культурна і розважлива. Але чи я ж міг йому розказати про свою родинну драму, та оте нещастя, що зводило мене живим в могилу?! Він здогадувався, але був остільки уважливий, що не хотів мене запитувати, а через те не міг мені й поради дати. Він тільки співчував мені, та утішав мене дуже обережними словами.

Я цілими днями ходив навкруги тої осоружної цукроварні, отої незамкнутої тюрми, та балакав тільки з небом, скаржучись йому, або проклинаючи його. . . Не міг я й поїхати до кого з своїх, бо не було грошей: я одержував на місяць 50 карб., з яких сорок забирав собі жид Мунь, що поставляв мені **всілякі продукти**. На селі мужики лупили з “панів” (таких як я!) останню шкуру, — десяток яєць (яких я так потребував у хворости) коштував 40-50 копійок, не кажу вже про масло. Додавати до такої ціни ще й клопоту, щоб шукати все це по селу — неможливо, через те все бралось у Муня. Мунь, таким робом, одержував моє утримання, бо сам дер десять шкур з мене, хоч ціни у нього були нижче селянських. Коли грошей ледве ставало на медицину, то не можна було думати про те, щоб куди небудь поїхати, та розважити душу!

Нарешті я вирішив хоч пішки, а тікати з цього проклятого місця. Я сказав про це отцю Євгену, і, пора-

дившись з ним, знайшов на географічній мапі перше, яке попалося під палець, місце на півдні — м. Ставрополь на Кавказі, і послав Архірею докладного листа з описом усього мого бідування, та просячи помочи вирватись з отого ляцького акцизного оточення. В підсвідомості моїй була думка, що на новому місці, при нових людях, новому положенні можна буде почати родинне життя наново. Вийшло потім, що я помилявся. Але ця надія була тоді для мене головним рушієм мого поступовання.

Перше ніж одержу я відповідь від Ставропільського Архірея, я хочу сказати скільки слів про те, в яких умовах і серед яких людей я мусів тоді жити.

Цукроварня була не з першоклясних, та ще й заборгована вся зверху до низу. Налезала вона якомусь товариству, на чолі якого стояв С. Ф. Мерінг — дідич с. Прилуки, Бердичівського пов. Завдяки матеріальному положенню нашої цукроварні, життя урядовців не було обставлено життєвими вигодами, так як по других; і помешкання, й утримання були гірші, а через те і гірший склад урядовців — більш дешевий, менш інтелігентний. Вся ця братія складалась з поляків та сполячених українців, типу того Івана, що цілує в руку пана, та гандаляпає по польськи. Бухгалтер та механик були жонаті, решта нежонаті. Всі вони у більшості жили в будинку, який звався “Гостиниця” — довга хата з коритаром по середині, а по боках келії, наче тюрма. В тих кімнатах жила більшість урядовців. Один край нього будинку був відгороджений у окреме помешкання для контрольора. В цьому помешканні не було, між іншим, виходку, і треба було ходити в “Контору”, в сусідний будинок. Цей виходок заграв в моєму життю на цукроварні велику роль, але про це пізніше.

Отже населення цієї “гостиниці” почувало себе справді наче в містечковій гостиниці: гра в карти йшла кожного вечора, в повітрі стояла московська матірня

лайка, наче в салдацькій, або каторжній касарні. Не було гидоти, якої б не говорилось, або не співалось у цій “гостиниці”. А через те ж, що стіни були тонкі, то все це паскудство розголосом ішло в моє помешкання. Я жив в “Мертвому Домі” — Достоевського. Скільки раз говорив я про це директору, він тільки ехидно посміхувався, і обіцяв припинити це. Але на завтра ставало ще гірше. Просто не хотілось вірити, що серед білого дня, у двадцятому столітті могло бути отаке цькування якогось нещасного урядовця, тільки через те, що він не поляк.

До цього додавались і непристойности та певного характеру жарти на адресу моєї дружини. Тоді я звернувся до директора з вимогою одвести мені друге помешкання. Він тільки розсміявся на це. Мене взяла злість, і я, взявши у попа коні, поїхав до Мерінга й оповів йому все докладно. Він написав і дав мені на руки записку до Директора, щоб мені негайно **побудували нове помешкання**. Приїхавши додому (директор знав чого я їздив і куди!), я, зустрівшись з директором, і не подаючи вигляду, яку я записку маю в кишені, почав його знов просити одвести мені інше помешкання. Він в дуже грубій формі, хоч і делікатно, відмовив мені. Я сказав, що **буду** мати нове помешкання, хоч би він сам був проти цього. Тоді вийняв з кишені листа від Мерінга і подав йому. Треба було бачити цю нахабну мордюку, якою вона солодкою стала в один мент та почути той тон, яким він вибачався за свої “жарти”, та завіряв мене, що це, власне, й була його думка — зовсім вивести мене з цієї паскудної “гостиниці”, та поставити мені нове помешкання “достойне такого шляхотного пана, як пан контрольор”.

Я не міг дивитися на цю противну слизьку гадюку! Його прізвище було пан Куржевський.

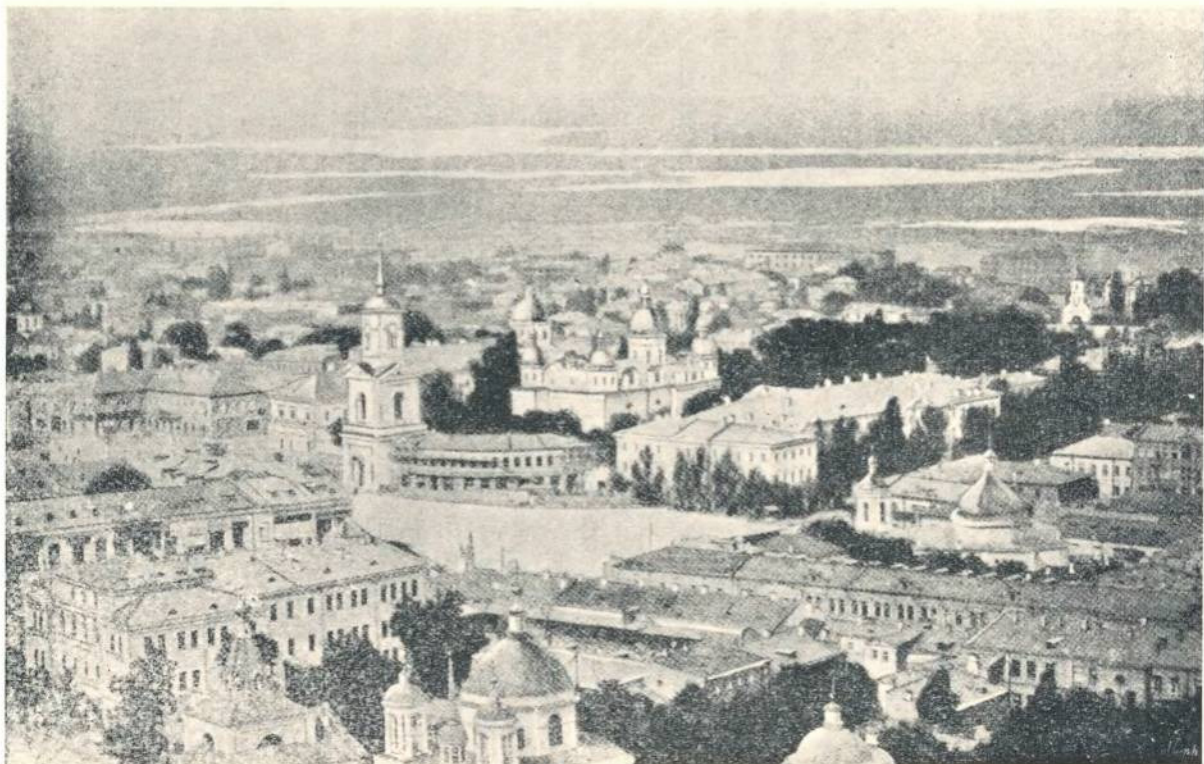
Перша ж гадюка була пан директор Левітту, ще до Куржевського. Я уже казав, що в мойому помеш-

канню не було виходку. Я просив того паскуду два місяці, аби залаштував цю справу. Ні за що!! Тоді я написав віршами сатиру-оду “Нужнік”, де обшмагав Левітту, як тільки умів. Ця сатира мала великий поспіх серед урядовців, а потім пішла гуляти по всій окрузі і, нарешті, попала до рук власників заводу. Ті, не бажаючи для своєї господарки такого роду реклями, наказали Левітту поставити мені виходок в **моему ж ганку**.

Розказую так докладно про всю цю мерзоту для того, щоб було зрозуміло, на яке паскудство приходилось мені убивати свої сили і без того понівечині моїм родинним життям і хворобою... Любі, брати, Поляки! Я вас ніколи не забуду!

Нарешті прийшла відповідь зі Ставрополя. Я уже було стратив надію на неї. В своєму проханні я благав вирвати мене з цього пекла і, коли можна, спасти мою душу, давши в мої руки хор. Відповідь була телеграфна: “Положення чоловіка з високою освітою в хорі-юрбі вважаю не можливим. Пропоную 24 лекції, 60 карб. в Жіночій Єпархіяльній Школі. Архірей Іодор.” Я зрозумів так, що він мені за 24 лекції дає 60 карб. на місяць, і підскаочив від радості до стелі. Виявилось потім, що це за кожну лекцію річно була платня 60 карб., а все виносило майже 120 карб. на місяць. Але ця радість чекала мене уже на посаді. Тепер же я не знав, де дітись від тої думки, що я нарешті покину оце болото і знов упірну в культурну гарну роботу, в оточення людей однакового зі мною стану й освіти. Як у пропасниці я почав таємно готуватись до виїзду. Знав про це тільки один мій приятель — отець Євгеній. Спершу я виправив жінку до батька в Курськ, ніби то на гостювання. А сам почав поступенно складати речі, з задоволенням поглядаючи, як клопочеться над будовою мого нового помешкання пан Куржевський.

Але треба було дістати грошей на переїзд до Кавказу. Знов на виручку прийшов той же благородний

Київ - Братський Монастир та Могилнська Академія в Києві на Подолі.

чоловік С. Ф. Мерінг. Він тільки дізнався, що я виїжджаю з цього проклятого місця, сам, не чекаючи мого прохання, вийняв 200 карб. і дав мені, поздоровивши з визволенням, та виходом на волю. Нехай буде йому вічна подяка!

На серці у мене був рай! Тепер я ще більше не міг виносити навіть одного вигляду отого осоружного заводу. Коли було все готове до виїзду, я пішов до отця Євгена прощатись. Попрощались, і він пішов зі мною в завод, ми засвітили лампу, наче чаюємо, — я не хотів, щоб хоч одна собака заводська опаскудила радість мого відїзду своєю присутністю. А тим часом заводський кучер Петро (за три карб. “на чай”) заклав, не питаючись господаря Тима, пару коней у фаєтон, та піднявши будку, підкотив до ганку. Отець Євгеній скоренько укинув під фартух мого куфра, я стиснув йому в останнє руку, і впірнув у темний фаєтон. Петро стрепенув віжками, добрі коні повною ходою винесли мене з заводських воріт, повернули ліворуч, і що духу пішли під гору, на великий шлях до залізниці. На зустріч нам насувала страшенна чорна дощова хмара. Коли я вискочив на гору, то наче у якійсь феєрії, — хмара посунула на Нову Греблю, накрила її чорним рядном дощу й непогоди, — передо мною ж усе небо було ясне, мов синя емаль, новий срібlistий місяць ледве помітною рисочкою висів на обрії. На горі було сухо, й усю куряву забрав з собою вітер та поніс у Нову Греблю. Вітрець свіжий і бадьорий роздував гриви коням, а ті несли повною ходою мене далі й далі від бруду, підлоти, мерзоти й хворости, у нове життя. . .

Приїхавши у Київ, я купив собі капелюха, а акцизного картуза викинув на смітник.

Через три дні я підїздив до невідомого мені міста з високою дзвіницею, широкими вулицями, старими садками, невеличкими будиночками; міста, в якому повинна була статись перерва моїй життєвій драмі.

СТАВРОПОЛЬ

Роки 1902-1904

ПРИЇХАВ я у Ставрополь надвечір. Екіпаж привіз мене прямо в готель Коломійцева “Європейська Гостиниця”.

Місто вразило мене якимось незвичайним розмахом в плануванні. Як видно, по думці тих, хто його заснував, тут повинен би бути якийсь важний центр. Дійсно, по думці Петра Царя, а потім генерала Суворова, це повинно було бути передовою фортецею русізму на Кавказі, військовим і адміністративним осередком. Тепер від цього осередку zostались — старий, одноповерховий, довгий будинок військової школи, скільки урядових будинків, та Собор з височенною дзвіницею. По широких, як майдани вулицях (а майданах таких, як степи), гуляє вітер, та носить стовпи пороху. Чого варта тільки одна половина площі! Це такий майдан, що будинок Семинарії на три поверхи, що стоїть в кінці її, здається човном серед моря. Усе в цьому місті завмерло на половині будування. Від усього застається враження чогось початого і кинутого серед роботи.

Зате природа чудова. Саме місто на горі. З кожного боку розстилається чудовий краєвид: на степи, передгірря і самі кавказькі гори, яких вінчає Ельбрус. Вулиці, з маленькими будиночками, тонуть в садках. Деякі садиби роблять враження старовинних парків. А чудове гірське повітря доповнює “природу”. Руху в місті жадного: серед дня по головній вулиці можна спокійно побігти голим, і ніхто не побачить. Нагадується наша Тараща. Причепурившись трохи в своїй кімнаті, та пообідавши, я надів по киевському звичаю краще своє убрання і хотів піти перейти. Коли я

у довгополому сурдугі і капелюсі “Рембрант” вийшов з своєї кімнати, хазяїн, дуже балакучий і щирий чоловік, здивовано запитав мене: “Чого це Ви так вирядились, і куди йдете?” Я відповів йому, що хочу перейтись. Він, жартуючи, пораяв мені надягнути замість капелюха шапку з наушниками. Я засміявся і пішов. Не успів я вийти за ріг на головну вулицю, як налетів ставропільський вітер, закинув мені на голову мого сурдуга, а капелюха зірвав з голови та поніс кудись по вулиці з швидкістю сорока миль на годину. Я, в своїх нових трохи коротких (тоді була мода) штанях, при камізельці у квітках, та пишному краваті бантом, повинен був гнати за тим клятим капелюхом майже з верству на велике здивування й утіху усім проходящим мешканцям міста. Потім вже я знав, як, куди й коли одягатись.

Вернувшись з великим конфузом додому, я ліг спати, а у вечері пішов знайомитись з Вас. Беневським, якого композиції я співав в Академії. Оскільки пригадую, це було 5 вересня (ст. ст.) на передодні “Введення во храм”. Коли я позвонив в двері невеличкого будиночку біля Семинарії, мені одчинила двері дуже симпатична дама середнього віку, — жінка Беневського — Наталя Олексієвна. Я увійшов в скромне помешкання і почав чекати хазяїна, який був в церкві. Скоро прийшов сам Беневський — чоловік середнього росту, з сивою бородою й великими сивими вусами, червоним лицем і хриплим голосом (наслідки учителювання співу). Ми познайомились, і вже через годину я почував, наче вже був у цій хаті з дитинства, а цих людей знав і люблю змалку. Таких одностовучних з моєю душею людей, таких щирих, чулих і ніжних, я вже не зустрічав в моєму життю. З того дня наша дружба не переривається уже майже 30 років. І зараз я чекаю від мого любого Васі листа (зараз в Сіморі, штат Конектікат, Америка, стоїть на дворі пекучий

липень, 1930 р.). Коли б не ці люде, я не знаю, що було б зі мною в тих родинних прикростях, які чатували на мене в новім моім життю, про яке я мріяв, та які кінчились (уже в Києві) розводом з моєю жінкою.

Вернувся я від Беневських пізно вночі. На другий день зробив я візиту до свого “начальства”: Інспектора Жіночої Єпархіальної Школи — Протоіерея Кутепова. Жив він на другому поверсі будинку, в якому містилась “Образцова Школа” при Єпархіальній Жіночій Школі. Мене вразило його помешкання: вісім, чи десять здорovenних заль, а не кімнат! Прийняв він мене дуже сердечно, та назначив день, коли звізитувати Архірея (який теж виявився дуже милим чоловіком). Вернувшись від нього додому, пообідав, та погуляв трохи по місту, знов вернувся в готель.

Я не уявляв, що за ці два дні уже все місто знало про те, що приїхав новий учитель. Отож ранком, не успів я прокинутись, чую хтось стукає у двері. Не встаючи з ліжка, бо думав, що хтось з прислуги, я дозволив увійти. Відчиняються двері, і просовується спершу страшенна борода, мабуть з аршин довжини, а потім низький бас питає: “Тут живе новий учитель?” “Тут,” кажу, “заходьте, але вибачте, що я ще в ліжку”. “То нічого”, каже борода, “тільки вставайте скорше, а то опізнаємось!” “Куди?”, питаю. “В монастир на празник, — там сьогодні посвящатимуть нову жіночу Учительську Семинарію. Будуть усі. Вставайте негайно!” Я встав, умився, почав одягатись, а цей чоловік дружньо мені помагав. Нарешті ми познайомились. Він був учителем тутешньої Бурси (Духовна Мужеська Школа) — “Афанасіч”. Це не було його прізвище, бо так звали його по батькові російським звичаєм, а правдиве прізвище його було Казанський. Всі його так звали — Афанасіч. Чоловік він був саженого росту, з дуже симпатичним обличчям, з чорною, густою, просто страшною бородою. Великий оригінал, відомий на

всю Ставропільщину та Кубанщину, постійний, професійний партнер в картах і випивці. Майже всі попи були його учні, а коли не попи, то попаді його учениці. Через те він ніколи не витрачався на вакаційні часи, а просто брав під руку, як то кажуть, “пару білизни”, та йшов пішки в найближче село. Там піп зустрічав його, як найдорожчого та любого гостя, шанував, годував, напував, а потім на своїх конях одвозив далі до сусіднього попа. Так, поки він обіде всіх своїх учнів, пройде три місяці вакацій. Був він поважний, освічений, розумний і розважливий чоловік. Всі любили і поважали його. Почуття симпатії він викликав і в мене своєю оригінальною візитом, та поведженням зі мною. Поки ми дійшли через ліс до монастиря, ми були уже друзями. По дорозі зустріли багато педагогів та інтелігенції, що теж “проходкою” йшли на празник. Зо всіма мене перезнайомив Афанасіч, так що прийшов я до монастиря, як “свій чоловік”. Якраз скінчилась архієрейська служба, і “Владика” пішов до Ігумені пити чай, а за ним усі присутні. За чайом сталось і моє “представлення” Владиці, як мійому найвищому начальству. В просторих покоях Нової Семинарії було приготовлено обід на всіх гостей, яких було не менше півтораста душ. Тут були всі, починаючи від Архієрея та Губернатора, якому мене теж “представили”, і кінчаючи ріжними купцями міста Ставрополя. Тут же я познайомився з ставропільськими обідами. Я не думаю, щоб хто небудь другий, крім уже “вправлених” ставропільців, міг зїсти все те, що там було зготовлено і поставлено. В ті часи, я сам любив “випити й закусити”, таї апетит мав непоганий, але коли глянув на столи, на кількість та якість усього, що там було, то стало трохи моторошно: “Ну, думаю собі, монастир хоче показати, на чому він стоїть!” Але я помилявся, бо це була “скромна монастирська трапеза” в порівнанню з звичайними “Званнями” (по запрошенню) ставропільськи-

ми обідами. Потім я побачив, як то можна їсти й пити. Тепер же мені було цікаво, як зо всім цим управляться люде. Уже з того, як Афанасіч заклав за комір серветку, видно було, що тут до цього діла ставляться серіозно. Не поспішаючи, без непотрібних розмов та жартів, кожний з присутніх “приступив” до діла. Це було біля години дня, а як сонце почало заходити, встали зза столу в доброму настрою, але ще не “готові”. Далі в перспективі були карти, кава, лікери, вино та пиво. Розійшлись ми тільки пізно вечером. На другий день був теж якийсь празник, не треба було йти на лекції, і я спав майже до вечора. Прокинувся я від стуку в двері. Це був знов Афанасіч: “Нема чого так довго спати, вставайте!” На цей раз він був не сам, а ще з якимсь педагогом. Я встав, умився, познайомились і пішли на прогульку. В голові шуміло. Через яких півтори години гуляння по улицах, коли ми зустрічались, та без кінця знайомились з новими людьми, Афанасіч глянув на годинник і каже: “Уже пора, а Ніколашки нет!”. Другий каже: “Пождем ще минут десять!”. Я думав, що у них яке ділове побачення і почав прощатись. “Ні, кажуть, підждіть, ми Вас познайомимо з Нік. Павловичем, Вашим товаришом по службі”. Я залишився. Прождали ми з півгодини, Афанасіч розсердився і каже: “Це свинство! підем. . .” І ми повернули мовчки в “шашличну” (погрібок з вином та шашликом — їжа з баранини) до Яшки Читаєва. Я вперше був в такому погрібку (рід ресторану) і мені вподобалось. Там було дуже оригінально: стіни розмальовані примітивними картинами Кавказу, та ріжними церемоніями з лезгінками, “рогами” вина, та шашликами. Сам хазяїн, коротенький чоловік в черкесці, зустрів нас, як старих приятелів, і зразу ж став казати мені “ти”. Сів з нами за стіл і став питати, чому нема “Нікалаші”. Між тим подали на стіл кавказький сир, зелену петрушку, ще якусь траву, спеціальний білий хліб

і вино. Я покоштував вина — чудове! Почали ми “ждати” Нік. Павловича. Нарешті він прийшов з компанією чоловік з п'ять. Утворилась велика компанія, яку рішили присвятити “прибуттю до Ставрополя” нового чоловіка, себто мене. Отут і почалось:

Сольо: “Ви-и-и-и-ипем!”, хор підхоплює: “Випем!” (двічі) “за здоро-о-о-ве, Олександра Анто-о-новича!” (це протяжно).

Далі швидче й лагідно:

За здорове того, а хто любіт кого,
На погібель тому, хто завідуєт кому!

Дико:

Разорвать тому живот, кто неправдою живёт,
Виколоть тому глаз, кто не любіт нас!!

Піяннїсімо: “Клю, клю, клю. . . ” аж поки гість не випе повної.

Як тільки гість вихилив останню краплю, враз з другого боку несподівано сольо: “Ви-и-и-ипем!”, і так знов з початку, але звертаються уже до Ніколая Павл., чи Афанасїча, і на піяннїсімо (з октавами) після короткого “клю, клю, клю!” слїдує: “Гості с нїм, гості с нїм, гості с нїм!” і усі “гості” вихиляють. Так аж доки “чествуємий” не вихилить до останньої краплі. Коли обїйшли всіх, а також і “гості с нїм”, то почали знов від мене: “Ви-и-и-и-пем!”. Я думав, що з “гості с нїм” знов усе закінчиться так, як і перший раз, та перейде черга на мого сусїда. Але справа повернулась цілком в другий бік. Не успів я допити, а потїм після “гості с нїм” й усі, як враз з другого боку новий голос в страшенному захопленнї, а за ним й уся компанія:

Фортнїсімо:

“Ми ради с тобой веселїться,
Ми ради до п'яна напїться!
Первий налїтий бокал
Пей же ти, Саша, сам, сам, сам!” (двічі)

Це вже не був “первий”, а хто його знає який бокал, але я повинен був вважати його першим... Далі, як водиться, “клю, клю, клю”, а потім з октавами, піяніссімо: “гості с нім. . .” І так до ранку. . .

Почалось моє учителювання. Памятаю, що мені дали 24 лекції на тиждень з різних предметів. Через те, що я приїхав пізно, мені залишилось все те з самих різнородних програм, що не розібрали другі учителі. Мої лекції сягали до V. кляси. Учениці мої були дівчата гарні, виховані, слухняні, так що працювати було приємно. Мої товариші по службі були дуже сердечні люде, взаємовідносини встановились у нас гарні, начальство прекрасне. Так що після клятої цукроварні я почував себе мов у раю. Оселився спочатку біля архіерейської церкви в будинку Архангельського. Це був маленький будинок у дворі (три кімнати й кухня), якраз те, що мені було треба. Мої вікна виходили в старий тінистий садок. Він тягнувся вниз по горі, а далі переходив в великий архіерейський ліс, що йшов до самого жіночого монастиря. Літом у мене в хаті було майже темно від зелені, а зимою фантастичне біле світло обтяжених снігом дерев. Хатка була дуже привітна, і все було б гаразд. . .

Хазяїни мої були дуже типові люди. Він був “Совітником Губернського Правління” (кандидат на віце-губернатора), сам магістер богословія Казанської Дух. Академії. Жінка його — донька того самого Пятигорського протоієрея Ерастова, який колись не хтів хвати поета Лермонтова, убитого на дуелі. Архангельський був “вельми древлій” і почав свою службу на Кавказі ще перед його остаточним замиренням. Він мав про що оповідати під гарну хвилину, про давні часи, і про те, що він чув від свого тестя про Лермонтова. Було дуже цікаво, а ще й тому, що оповідав він не спокійно, як старі люди, а з великим ажіотажем та жовчю, а іноді й з злістю (сам був жовчний і нервовий

Олександр Кошиць — учитель гімназії в Ставрополі,
Кавказ. Знімка з 1903 р.

чоловік), так що оповідання набірали справжнього життя, наче все це діялось не в шістдесятих роках минулого століття, а вчора.

Коли він оповідав про Лермонтова, то звав його “офіцерішка”, і розказував, як його всі не любили за злий язик, та образливі дотепи. Коли ж розказував про його смерть, то з якимсь задоволенням казав мені про те, що хазяїн (Лермонтова) не впустив його тіла в хату, як його привезли зза гори Машуки, і воно мокло на возі під дощем. Як потім хазяїн дому наказав переклеїти шпалери в його кімнаті, щоб нічого не нагадувало про Лермонтова. Передо мною мов жива встала провінція з її болотом, та свиньми, які в ньому валялись; болотом злим, безжалісним, підлим, затягуючим, в якому міг втонути кожний. . . Втонув в ньому і бідний Лермонтов. . .

В Ставрополі мені багато розказували і про самого Архангельського, та про те, як урядовці того часу розкрадали землі після “замиріння Кавказу” (упокорення); як з приводу цього була назначена ревізія з Петербургу (бо й туди дійшли чутки про це хазяйнування); як урядовця, що робив ревізію, по дорозі в степу убили “бандити”, та ограбували. . . один тільки портфель (теку) з ревізійними матеріялами; і багато де чого іншого, що мені мало цікавило в той час.

Дійсно, всі старі урядовці Ставрополя мали собі гарні маєточки, а “урядування” у кочових Кімликів та інших народів Каспійського степу, ще при мені, було “притчею во язиціх”. Головного героя цих оповідань “Пристава Кочових Народів” Миловідова я сам бачив скільки разів. Він був великим приятелем Беневського, бо сам походив з духовного коліна, та скінчив раптом аж дві кляси Бурси. Про нього розказували, що його “ревізії” та службові поїздки по Каспійському степу були подібні на набіги Чингісхана, сам же він почував себе дійсно царком. Данина, яку він брав з

бідних кочовиків, була мабуть не менша від Чингісханової.

Ізагалі, Ставропільщина й Кавказ були краї недавнього минулого, і там було чого послухати і на що подивитись. Типів же в цьому місті було багато, і то таких, що не можна зустріти ніде, крім Кавказу. Мешканці були всі або службовці, або педагоги. Були ще купці та дрібні міщани. Через те на вулицях можна побачити тільки перших, в домішку з учнями різних шкіл, решта сиділа по хатах.

Правда, тут стояв ще “Запасний Батальйон” якогось полку, але він був дуже далеко від місцевого життя, офіцери були бідними, а сам полк не мав навіть “казьонного” оркестру, а утримували його на власний кошт. Купці, народ старого фасону, жили одлюдно, крім купця Меснянкіна, що мав гарну жінку — чудову блондинку, місцеву “львицю”. Було багато гарненьких панночок, завше одягнутих з претензією на моду; були й каваліри — “леви”, в неймовірних, високих комірчиках, та фантастичних краватках. Між ними відзначався гордий Панов — помічник адвоката. Він мав жахливі, бубликом закручені вуса, капелюха-панаму й жовтого костюма. Злі язички казали, що штани служили йому подвійну службу: у день, на вулиці — штани, а у вечері — фіранка на вікно. Цей Панов гордо “носив” себе по вулиці, дійсно в одному й тому костюмі, скільки я його памятаю. Біля Єпархіальної Школи, де я працював, чудова стара садиба генерала Попко, з віковичним садом, старовинним домом, високими, завше зачиненими ворітьми. Той генерал мав досить підстаркувату доньку, яку я не раз бачив на місцевих балах. Нічого собі була панна, але уже досить літня. Одного разу Панов взяв тай оженився з нею. Нікого на весілля не запросив, крім своїх найближчих друзів. Завів собі чудовий “виїзд”, і почав жити паном на всю губу (жінка була багата), а всім ставропільцям показав

велику дулю: перестав витатись навіть з тими, з ким витався раніш. Ну... почали ще більше гавкати, але погавкали, тай перестали.

Були тут і каваліри — (“громадські бугаї”), напр. педагог Хомяков, якому було завше по горло роботи, бо дами часу не марнували, особливо в ті дні, коли в ресторанах Коломійцева, чи Алафузова зявлялось оголошення на вікні — “Сенгілеевські ракі”. Тоді ресторан набивався мужами, а жінкам залишався Хомяков, й усі були задоволені.

Були тут офіцери-аматори мистецтва, що улаштували різні артистичні товариства, в яких колись Беневський грав велику музичну роль. Такими були — Карамішев, що зробив перший виступ Шаляпіну в концерті, та Лукашевич, що мав хор в Троїцькій церкві, і диригував, стоячи до публики лицем, а до вітваря й хору задом. Мав страшенно жовті вуса, був високий і досить гарний на обличчя. Отож церква була повна дамами та дівчатами, й усі старанно хрестились, та “молитвенними очима” дивились до вітваря. Співав з “воєнним кокетством”, так що раз ми зайшли з Беневським послухати його “Хваліте”, то з перших же тактів вискочили з церкви, як опечені.

Був тут, як водиться, і голосистий протодиякон з гарненькою жінкою, що любила без нього їздити з Кісловодськ, а потім він себе почував погано на здоровлю. Був і отець-соборний протоієрей Яковенко, з великою родиною: студентами, гімназістами, та дівчатами “на віддані”. Одна з них була класною дамою в тій же Дух. Жін. Школі, що і я, а друга гарненька чорнявка спричинилась (не хочачи) до того, що я покинув Ставропіль. Але про це потім.

Жінка отця протоієрея маленька, сварлива попадя, яка за своїм “протоієрейством” світа не бачила, Розказують, що раз вона опізнилась в церкву на “Високоторжественний день”. Увесь генералітет, та офіційні персони були уже в соборі; людей повно, і місце

попаді перед вівтарем було уже кимсь заняте. Поліція не пускає її пройти наперед, бо тісно, тай порядок порушується. Тоді вона підняла в церкві крик: “...І протоіерей мій, і Собор мій!”. Кажуть, що після цього її пропустили наперед...

Були тут і характерні “Архієрейські півчі”, диригувати якими я просився з Нової Греблі. Це були консисторські та інші урядовці, по більшій часті п'яниці, наче з картинок Гоголя.

Були тут і редактори газети “Северний Кавказ” (один на прізвище Прозрітелєв), які побились між собою, а потім стілько листувались в часопису, що нарешті публіка звернулась до редакції теж з “листом”, аби вони припинили те листування.

Був тут і поліційний пристав Пресняков, який з нами у шашличній співав деякі не підходячі до його положення й служби пісні. Любимою його піснею була про Стеньку Разіна (“Утьос”), та ще якась весела з рефреном “Гей, убей бобра”!

Був тут і знаменитий секретар Духовної Консисторії Вішніцький, що утворив гомеричне хабарництво, від якого пищали усі шари “попорум, дякорум, дияконорум, паламарорум-кве”. Потім над ним наряжено було слідство.

Був ще начальник поштової контори, грубий, з страшеними вусами чоловік, який за танцями казав Валі Розанові (панні літ 45) такі компліменти: “Ви — серна, Ви — пух!”.

Щож торкається педагогів, то тут було стілько різноманітних типів, що описати їх не можливо: молоді, старі, середнього віку; добрі, злі, популярні, дурні, розумні, “слідкуючі за наукою” і законсервовані в якій небудь латині, або математиці; веселі й понурі, картярі й випивайли, а були такі, що не пили, ані в карти не грали. Вся ця братія (а їх було багато, бо одних середніх шкіл було тут 8) утворювала окремі компанії, але всі були між собою знайомі. Жи-

ли мирно, та ділили час між шкільною роботою і картами, ресторанами, й “шашличною”. Коли взяти на увагу, що не тільки постійного театру, але навіть цирку в місті не було, то цілком зрозуміло, що три ресторани, та п'ять шашличних були кожного вечора набиті народом. Мені подобалось, як я уже казав, що в шашличних, та приватних домах, за вечерею співають “застольних”, та ріжних пісень. Через те приємно було попадати в яку компанію, чи йти в гості.

Найкраща шашлична була у Якова Чітаєва-грузина. Він був дуже милий чоловік, і привітний хазяїн. Здається, що йому весь Ставропіль заборгував по горло, але до боргів він ставився з чисто кавказькою терпеливістю, та лицарською погордою. Памятаю, що я прийшов в жах, дізнавшись, що Н. П. В. в боргу у нього на 600 карбованців. А коли я, новий чоловік, прийшов до нього взяти на борг дюжину вина на Великдень, то він, махнувши широко рукою на все помешкання, сказав: “Забирай, душа мой, увесь погреб!” Він дійсно любив своїх гостей, а клієнти любили його. Я не забуду, як він з приводу мого переїзду на службу в Тіфліс, зробив мені прощальну вечерю. Скільки там було випито, я уже не памятаю, але памятаю, що Яша весь час сидів біля мене, обнімався зі мною, та все казав: “Паєдеш в Типлиц, не найдош такой друз, как здесь!”. На памятку він подарував мені бурку (кавказька накидка без рукавів із грубої вовни) і глиняну мисочку, якою селяни на Кавказі пють вино. Вона й досі повинна бути в моїх речах у Києві.

Іноді влаштовувались спільні пікніки. Я памятаю одну поїздку на озеро Манич за раками. Це озеро від Ставрополя верст за десять. Зібрались педагогічні корпорації: наша, Семинарська, і Мужеської Гімназії, загально більш 50 осіб. Шатра, начиння, паливо, продукти та випивку навантажили на гімназичну підводу, а самі, ясным ранком, рушили на візниках. Було гамірно й весело. Усю дорогу співали. Я запам'ятав

тоді знамениту історичну пісню про Івана Грозного (потім знайшов її на Кубані): “Не із тучушкі да не ветер воет”. На Манич приїхали біля 12 год. дня. Зараз же післали за рибалками, і почалась ловля раків. До вечора, поки ми “перекушували”, натягли човнів зо три неймовірно великих раків (як здорові омари, або лангусти). Я потім вже ніколи таких не бачив. Поставили казани для раків, і, поки ми розкошували ріжними закусками, поспіли і раки, червоні, гарячі. А через те, що раки живуть у воді, то деякі їх вживають з горілкою, другі з пивом, а треті з вином, і т. п. Кінчили ми їх “вживати” в годин 12 ночі, коли повний місяць був уже високо в небі. Навкруги пустинні взгірря без жадного дерева, серед них лежало здоровенне озеро. Усе це залито срібним примарним світлом... Дика й оригінальна картина! Вернулись додому, вже як сонце сходило.

Такий пікнік увійшов в звичай щорічно на виїзд Н. П. Вознесенського з Ставрополю на вакації. Я уже казав, що Н. П. був загальнолюбимий в службі і при забаві. Дім його був верстов з сотню за Ставрополем в станиці Удобная, в горах. Церемонія його відїзду відбувалась так: тижнів за півтора до відїзду Н. П. наймав візників (здається, бралось два візники). За тиждень починалось прощання зо всіма в такому порядку: спершу у кого небудь, а у вечері кінчали чи в шашличній, чи в ресторані, чи у самого Н. П. В день відїзду був загальний обід в ресторані, а візники чекали на поготові. Кажу візники, через те, що вся компанія, може душ з тридцять наймали зараньше візників, щоб відпровадити Н. П. до першої зупинки, за Ставрополем верстов з десять, звідки починаються гори. По обіді всі сідали в екіпажі і великою валкою виїздили з міста. Треба зауважити, що на тому візнику, де містились речі Н. П. заготовлялась й провізія з усіма “додатками” для остаточних проводів. Коли приїздили на звикле вже (роками) місце, всі вила-

зили. Розстилялись килими, виймались припаси й починались останні проводи. Це було надвечір, а кінчали, як сонце зійде, щоб було добре видно дорогу. Після довгих співів і побажань екіпажі Н. П-ча рушали вниз, в долину, а ми повертали до Ставрополя. Такий порядок було заведено здавна і він ніколи не м'нявся.

Учителювання моє пішло заведеним порядком і розказувати про нього не цікаво. Потім уже виявилось, що я вносив в нього досить оживлення та інтересу поза програмового. Про це я дізнався потім. Приблизно 1915—16 року на концерті у Києві підходить до мене якась курсістка (студентка університету), здоровкається зі мною радісно й весело. Виявляється, що це моя учениця по Ставропільській Жіночій Школі. Почала згадувати минуле, тай каже: “А памятаєте, Ол. Ант., як Ви нам поясняли Богослуження, та казали, що найважніший мент у Літургії, це коли починають дзвонити “на Достойно”, бо тоді поладя повинна ставити самовара?” Дійсно, я пригадую з дитинства, що у нас вдома, коли починали дзвонити на “Достойно” розлягався крик: “Став самовар, скоро батюшка прийдуть!”. Коли я так тлумачив містичну частину Богослуження, то видно моїм ученицям не було скучно на моїх лекціях.

На другий рік перебування в Ставрополі я одержав від Директора Педагогічного Інституту Бреньова запрошення на посаду лектора історії. Серед Ставропільської скуки, та того родинного оточення, в якому я мучився, ці лекції були для мене приємна розвага. До того ж я любив історію (скінчив Академічний курс по Історичному Відділі). Я з охотою згодився і розпочав свої лекції. На першій вступній лекції був присутній сам Бреньов, і, як видно, зостався задоволений мною. Справа пішла гарно. Мої слухачі були по більшості молоді учителі, які спершу по закінченню Учительських Семинарій учителювали в сільських школах, а потім вступили до Педагогічного Інституту.

Одним словом, аудиторія інтелігентна, свідома, прагнуча знання. Це додавало мені жару й натхнення. І все йшло, як найкраще: я старався, а увага слухачів і їх зацікавленість були мені нагородою. Але... несподівано вийшло щось безглузде, що зіпсувало всю справу, так добре налагоджену. На мої лекції почав частенько заходити директор Бренъов. Прийде, сяде собі тихенько на задній лаві, і слухає. Спершу я вважав це цілком природним, повинен же директор знати, як справляється лектор зі своїм завданням. Нарешті мені це очортіло, мені почало здаватись, що він мене экзаменує, бо сам він мав славу дотепного, вправного і досвідченого педагога.

Одного дня я пішов до Беневського і, будучи в поганому настрою, в пень вилаяв Бренъова за те, що він ревізує мене і сказав Беневському, що з слідуючого дня не піду більше на лекції, кидаю Інститут. А на другий день послав туди заяву, що відмовляюсь від лекцій. Через скільки день Беневський побачив Бренъова, і той почав розпитувати його, чого я відмовився. Коли Беневський розказав йому в чім річ, той мало чуба собі не рвав. Вийшло досадне непорозуміння: виявилось, що Бренъов був зацікавлений моїми лекціями, і не хотів жадної пропустити, розказував, що переживав свіжий інтерес до історії, як самі учні: "Коли я послухав, як він (цеб то я) розказував про набіг Татар, та битву на Куликовому полі, то у мене волосся пішло до гори". Він вважав мене за найздібнішого лектора в Інституті, і не міг собі простити, що вийшло таке непорозуміння. Просив передати мені, що готов вибачитись переді мною, і бажає, щоб я вернувся до роботи. Мабуть я був в ті часи дуже нервовим і вразливим, коли все таки не повірив Бренъову, і на лекції не пішов.

Отож я собі учителював потихеньку, а тим часом старався утворити аматорський світський хор для концертів. Такий хор мені пощастило скласти з чоло-

вічих голосів, хоч невеличкий, душ яких сорок, але добрий. Тут прийняли участь не тільки аматори, але й професійні хористи з Архієрейського хору. Були гарні тенори і чудові баси. Звичайно, що концерти я почав давати українські. Але через те, що в тих краях і в ті часи це було небезпечно (давати чисту українську програму), то приходилось третину заповняти рос. творами. Концерти я робив в залі Муз. Школи вірменина Попова. Заля була досить велика й акустична. Концерти користувались увагою публіки, і давали завше повні збори. Співали, як памятаю, досить добре. На одному концерті я був приємно вражений: Губернатор, старий кавалерист, генерал Нікіфоракі (постійний мій слухач) так уподобав пісню ‘Максим козак Залізняк’, що аж почав танцювати на кріслі, наче у сідлі, а потім кричав “біс”, наче гімназист. Після відділу він зайшов до мене в артистичну кімнату, дякує мені і каже: “Ну, знаєте, нужно бить більшим українофілом, чтобы посещать ваші концерти”. А я кажу йому: “Однако же Ви, Ваше Превосходительство, не пропускаете жадного мого концерту!” “Бо я і є настоящій українофіл!” — каже він. Потім на іменинах у мого хазяїна питає мене: “Хочете до мене на службу? Два місяці працювати у мене в канцелярії, а потім дам вам посаду Земського Начальника!” Я подякував і відмовився. Мені пригадався наш Тарасівський староста Кармазин: “Що, стараєся? — питає мене мировий посребник (“Міровой Посредник”) Маков. Єй, Богу, кажу, Ваше Благородіє, аж руки попухли!” (так бе селян).

Постепенно мої концерти почали мозолити очі жандармському полковнику. Одного разу прибігає якийсь незнаний мені семинарист, і каже по українськи (річ в Ставрополі дуже дивна): “Добродію Кошиць, я маю відомості (не питайте звідки), що у вас буде трус на квартирі. Тож поховайте усе, що маєте українського!”. Я поховав, але трусу не було. Тоді в Ставрополі не було української громади цілком, а може

була яка маленька, але сиділа так тихо, що її не чути було. З моїми ж концертами почали ворухитись нечисленні українці. Головою руху був учитель Семинарії Ігнат Заржицький, якого я ще памятаю по Богуславській Бурсі та Києвській Семинарії. От же, коли пригав ювілей Лисенка, то ми влаштували його дуже пишно: з концертом, промовама, портретом на естраді, квітками, та статтями в газетах. До речі, в часописах написав статтю якийсь Гавриш (той, що був у нас в Семинарії). Прочитавши оту статтю, я витріщив очі: це була моя стаття з книжки “Корифеї Української Сцени” (анонімна збірка). Познайомився я з тим писакою і запитав його, чи не користувався він такою то книжкою, де є мій допис про Лисенка. Він дуже зніяковів і признався, що списав її. Потім я цього українця влаштував в канцелярії Кубанського Отамана, а звідти він вийшов у “Горські Начальники” (теж що Земський Начальник) на Кавказ. Потім, зустрічаючи мене, він не здоровкався.

Ще про портрет Лисенка. Великий портрет Лисенка було змальовано тушю з якоїсь фотографії Миколи Витальевича у молодому віці, з бородою. Отож маляр не дуже вдало скопіював цю фотографію. Я, памятаю, аж очі витріщив, коли глянув на концерті на цей портрет: з естради на мене дивився якийсь не то піп, не то старозавітний педагог з страшенною чорною бородою. Я ледве не розсміявся, пригадавши милого Миколу Витальевича.

За своєю роботою та концертами я трохи відпочивав від “сімейного раю”, який зводив мене живим в могилу. Отож ці концерти, та ще ювілей Лисенка, а до того ще гарна панна “на віддані” у соборного проторієрея Яковенка (нашого председателя в Дух. Жін. Школі) зробили те, що я повинен був нарешті лишити службу в Ставрополі.

Вийшло воно так. В Ставрополі дуже сутужно на женихів, і таким може бути тільки якийсь новий, не-

жонатий педагог. Як нарочно, в той час не було між учителями підходящого жениха для панни Яковенкової меншої. Треба було його або видумати, або знайти хоч з під землі, бо попада не давала жити попові. Виходило, що треба було чекати якого нового учителя, а для цього треба йому зробити посаду. Старих, “на-сиджених” педагогів не виженеш, бо не дадуться, та й нема за що. А от новий, Кошиць, може для цієї справи підійти, бо займається не своїм ділом, а крім того молодий, роботу собі знайде поза Ставрополем. Тож Отець Яковенко й використав мою поїздку до Києва на ювілей Лисенка.

Поїхав же я от через що: після одної “домашньої сцени” у мене вибухла кров горлом, і я почувся дуже й дуже погано. Не вбачаючи серед мого оточення нічого іншого для себе, крім погібелі, я вирішив поїхати додому, поки ще можу, та попрощатися з своїм краєм, та ріднею. Це якраз випало на дні Лисенкового ювілею, таким робом, я міг і привітання повезти від ставропільців. Я пішов до архієрейського лікаря, він мене оглянув, і дав мені посвідку, що я потребую відпочинку, та поради спеціалістів. З цією посвідкою я й поїхав до Києва. Не успів я виїхати, як прот. Яковенко підняв перед Архієреєм справу про мої “українофільські концерти”, моє недуховне наставлення, про мої політичні тенденції, та про те, що я поїхав шанувати українського сепаратиста і ворога Росії. Одним словом усе, як в таких випадках робиться. Як тільки я вернувся з Києва, секретар нашої школи повідомив мене, що проти мене підняте “діло”, а Архієрей жадає пояснень. Побувавши у Архієрея, я побачив, що мені уже нема місця в Ставрополі і що треба тікати, поки не пізно. Правда, що він мені нічого поганого не казав: “Ну чтож із того, что хорошо пойоте малороссійскія песни? Нікому пользи, а Вам только одна неприятность”. Але я побачив, що на цій розмові діло не стане, а піде далі і буде гірше, коли я сам не виберусь звідси. Крім то-

го ж мені треба було для моєї родини “перемінити клімат”. Отож я написав папер про звільнення мене від служби в Жіночій Духовній Єпархіяльній Школі, приніс його в “Совіт”, себ то кімнату засідань, де тепер сидів сам о. Протоіерей, тай шпурнув йому в лице. Потім почав клопотатись про друге місце. Мені дуже поміг Беневський, який написав своєму другу Директору: Тифліської Жіночої Гімназії, про те, що я вільний, а той запросив мене на службу в Тифліс. Знав же він мене ще по концертах в Ставрополі, бо був тут інспектором Мужеської Гімназії. Але поки все це вияснилось пройшов деякий час.

Кінець шкільного року 1904-го був для мене тяжким і неясним. З огляду на службові обставини, а також (головне) родинні, я вирішив, що кидаю учителювання в Ставрополі, і хоч не маю перед собою нічого певного, повинен тікати. Думалось, що розійшовшись з В. Г. (жінкою) я врятуюсь від прямих душевних мук, хоч тим часом... а там далі видно буде. Для цього треба залишити Ставропіль і їхати куди небудь, але одному. Я знав, що розстаюсь з моїм може найкращим другом — Беневським, і мені не хотілось його залишати без того, щоб він не побачив Києва, в якому він ніколи не був. Разом з тим, хотілося самому там побувати, щоб попрощатися з найулюбленішим мені містом на світі. Мені здавалось, що я вже його ніколи більше не побачу: хто зна, куди мене занесе нещаслива доля! От ми й вирішили після весняних іспитів зараз же рушити до Києва, побути там деякий час, і вертати додому, бо мені ще треба було цього літа зробити поїздку по Кубанщині за піснями. В кінці червня ми вирушили в дорогу.

По дорозі повинні були заїхати до Харкова, де мій друг та товариш по Академії Павло Красін був учителем Семинарії. У Беневського ж був знайомий у тій же Семинарії Микола Ковін — учитель співу і автор деяких праць по теорії музики.

В дорогу Беневський був споряжений своєю жінкою, наче Андре на північний Бігун: провіянту заготовлено здоровенний кіш, стало б не на двох нас, а на дванадцятьох на протязі тижня. Спершу я протестував, але коли відіхали далеченько від зони кавказського вина, і Беневський витягнув пляшку білого кахетинського, та гарні пиріжки, тоді я почув і зрозумів, що то означає для кавказського мешканця оте вино. Відчув також, що я сам став на половину кавказцем.

В Харкові ми провели майже тиждень. Цей тиждень був загальним туманом, бо бенкетувалось так, як можна було тільки в ті часи. Памятаю тільки, що мене вразив симфонічний оркестр, з повним комплектом інструментів, та як він чудово виконав під орудою Ковина увертюру (вступ до опери) “Руслана” Глінки, й багато інчих річей. Прекрасне враження зробив також здоровенний семинарський хор. Співали вони, між іншим, “Гуляли, гуляли” О. Ніжанковського. На мене та композиція не зробила жадного враження: від усього пахло старо-німецькою, до того ж дуже провінційною школою.

В Києві ми зупинились в Михайлівській гостиниці. Здається того ж дня пішли до св. Софії слухати Калішевського, про якого так багато я розказував Беневському. На великий жаль, хора Калішевського не було, а співав Новіков. Хоч і співав він добре, але дивуватись не було чому. Після того ми пішли в Купецький Сад слухати симфонічний оркестр під управою Челанського. Після довгої голоднечі на музику, оркестрідиригент (дуже середнього калібра) зробив на мене надзвичайне враження, і, коли ми прийшли в готель, мене схопила така гистерика, що Беневському прийшлося довгенько зі мною повозитись. До всього цього додавалась думка, що мені уже не бачити Києва, не чути доброї музики. Невідомо, куди кине мене доля.

От в такім душевнім стані я вирушив на Кавказ, не побачившись, навіть не давши знати нікому з моєї

рідні, що я був в Києві, та що я переживаю таку катастрофу.

По приїзді в Ставропіль, я зараз же вирушив на Кубань за піснями. Вернувшись з цієї подорожі, дізнався з радістю, що мені дали посаду учителя співу при I-й Жіночій Гімназії в Тифлісі.

Тепер скажу скільки слів про збирання козацьких пісень на Кубаньщині, яке я розпочав, будучи також в Ставрополі.

ЗАПИСУВАННЯ ПІСЕНЬ НА КУБАНЩИНІ

1903-1905 рр.

НЕ пам'ятаю, коли саме, але знаю, що в зими 1903 року я одержав листа від Мик. Вит. Лисенка, в якому він писав, що уряд Кубанського Козачого війська звернувся до нього в справі записування пісень козаків (по наказу Військового Міністра Куропаткіна), та що на цю роботу він рекомендував мене. Не треба казати, як я був схвилюваний такою вісткою. Через деякий час я одержав від Канцелярії Наказного Отамана Кубанського Війська запрошення приїхати в цій справі до Катеринодару.

Пам'ятаю, що зима тоді була страшенно сувора, і наш Ставропіль занесло снігом по самі стріхи. Напр. та Духовна Школа, в якій я учителював, була занесена снігом до четвертого поверху. Цілу частину міста, так званий "Фурдштатд", занесло так, що невеличкі домики було поховано під снігом, тільки димарі (комини) стриміли поверх снігу, а до дверей було прокопано дорогу-рів. Науку в школах припинено на два тижні. Я був вільний і міг поїхати зараз же до Катеринодару в цікавій для мене справі. Вибравши погожий день, коли завірюха перестала, я вирушив до Катеринодару. Покинувши на горі в Ставрополі зиму, внизу в Катеринодарі я знайшов повну весну. Спершу пішов до Ерастова, та Волод. Ів. Скидана на пораду (до них мене направив М. В. Лисенко). Пізніше,— признаюсь, що зі страхом, пішов до Отаманської Канцелярії. Хвилювався я головним чином через те, що не був певний, чи попаде люба мені справа до моїх рук. Пождавши трохи в почекальні, я був запрошений до кабінету "Правителя Канцелярії" — Семена Васильовича Руденка. Мене зустріла дуже мила людина з університетським значком на мундурі. Був високим, гарним, з великою "па

двоє” русявою бородою, страшенно подібний до П. Хіжнякова. Він зразу ж полонив мене своєю уважливістю, щирістю, і цілком не бюрократичним поведженням. Справа, як видно, цікавила і його. Побалакавши трохи, я запропонував дуже скромні умови праці—1200 карб. на рік з тим, що я буду їздити з записуванням тільки літом, а зимою обробляти зібраний матеріал (Руденко пропонував мені зовсім перейти на службу до Кубанського Війська в ролі “Урядовця Особливих Доручень” при Отамані. Але мені не хотілось кидати учительства). Нарешті це питання було вирішено в такий спосіб, що мене запишуть Урядовцем Особливих Доручень поверх штату. Крім того будуть давати на дорожні видатки 500 рублів на літо та особливий “одвертий лист” до місцевих урядів, аби сприяли мені в моїй праці, та ще лист на “прогонні” коні, по дві з половиною копійки з верстви за коня. Це було дуже важне, бо доставати приватно коней на переїзд було дуже тяжко й коштувало б багато грошей. Підписавши умову, я поїхав до Ставрополя, та почав чекати літа. Треба сказати, що з боку обставин, в яких буде провадитись музикальна робота, ніхто не міг дати мені яких небудь вказівок. Прийшлося їхати навмання, і я вирішив починати просто з першої, ближчої до Катеринодару станиці, а далі йти за вказівками самих козаків (що торкається етнографічно-музичного ґрунту).

Тієї ж весни я одержав запрошення на Учительські Курси в Катеринодарі,—давати лекції теорії музики й хорового співу. Я вирішив зєднати ці дві роботи: спершу попрацювати на курсах до половини липня, а потім місяць, чи півтора вжити на збирання пісень. Тож в кінці травня я був уже в Катеринодарі. Курси пройшли успішно, але в справі записування пісень була деяка неясність, бо чекали затвердження з Петербургу в Головному Козачому Управлінні (бо ініціатива йшла звідтиж). Я рішив поки що їхати на власні гроші. Зайшов до Руденка і сказав йому про це, а сам того ж таки дня рушив у найближ-

чу станицю Ново-Титарівську. Звідси й почалось збирання пісень.

Про все те, що я побачив за ці три роки трудно розказати. Згадаю тільки про скільки пригод, які мені трапились під час цієї роботи, пригод, — які не мають до пісень ніякого відношення, але малюють кубанське життя.

Спершу треба сказати, який спосіб я вживав, щоб викликати пісню з небуття. Цілком зрозуміло, що заставляти співати старих козаків—поважних людей станиці, прикрашених різними орденами—було неможливо без відповідної інтимної атмосфери, далекої від усякої офіційности. Треба було не наказувати, чи просити, а заохотити, щоб вони самі заспівали. Я дуже був щасливий, що мені це удавалось всякий раз, у кожній новій станиці, при кожному складі людей. Все це робилось приблизно в такий спосіб. Приїжджаючи в станицю, я (коли можна було) здобував перші загальні відомости про музикальність станиці, про пісні, які тут співають, про визначних співаків і т. п. від учителя, який ближче стоїть до співочої справи, або від попа. Далі, коли Станичний Отаман був не вище чину “урядника”, я кликав його до себе (тут треба було бути “начальником”), А коли Отаман був офіцер, або полковник (осаул, або Військовий Старшина, як їх тут звали), тоді я сам робив йому візиту. Перше всього показував свій “лист до місцевої влади”, просив помощи в моїй роботі — зібрати відповідних співаків, та утворити збори, які б мали вигляд гостинної бесіди. Тут же Отаманом намічалось кого з “стариків” викликати, місце зборів та спосіб гощення. Звичайно нам призначали місце “не урядове”: вільну від занять школу, або ще щось подібне, замовлялась на певну годину горілка й перекуска. Спершу “лист” робив досить поважне враження на нижче начальство, так що “випивка” утворювалась на рахунок станичного правління, але потім я припинив це, зручніше було мені на власні кошти бути хазяїном положення. Збирали мені

дійсно “стариків”. Оскільки я пригадую, у мене не було співаків молодче 45-50 років, а були навіть по 100, а один мав 101 рік. Пересічно ж люде були років 65-70. Тільки в одній станиці, якийсь дурний Отаман мене не зрозумів і зібрав мені “песельників” — молодих хлопців “приготовітельної команди”. Ці молодики уже старались балакати маларасейсько-руським жаргоном, та співали мені, або салдацькі пісні, або ріжний хлам урядово-патріотичного змісту.

Як сиділи вже за столом, я знайомився з ними за просто, стараючись як найбільше усунути із своєї персони, із свого поводження всяку офіціяльність. Коли розмова заходила про ціль мого приїзду й роботи, тут була нагода вияснити моїм гостям значення пісні взагалі, а старо-козацької, української зокрема, та дати невеличку (й непомітну) історичну лекцію про Україну, Запоріжжя й Козацтво. Іноді можна було чути такі репліки: “Ми теж запорожці, й діди наші були запорожцями”. В своїй уяві вони цілком відрізняли Кубань від Росії. Для них вона була цілком чужий світ, а про Україну казали: “У вас, на Україні.” Можливо, що цьому багато сприяло й те, що вони по більшості несли військову службу не в Росії, а на Кавказі, чи в Закавказзі, так що до деякої міри їх почуття сепаратистичні міцніли без жадної пропаганди. Їх дуже вражало те, що я чисто розмовляю по українськи, і частенько який небудь старенький козак на підпитку, ударивши мене по плечу, в захопленню казав: “О, цей пан краще балакає по Запорожськи, ніж ми!” Довіря до мене, на щастя, утворювалось дуже скоро, тому що я не тільки частував, але й сам “пригублював”. Правда, що таке “пригублювання” до кожного (іноді до 40-50 людей) було майже “чаркування”, бо “пригублювати” іноді приходилось від 9 годин ранку до 2-3-ї ночі. Перекуса звичайно складалась з тарані (рід сушеної риби), зеленини, та іноді сала.

Коли не налагоджувалось співання, і чутно було, як на підштовхування сусіда хто небудь каже: “хіба я паний, щоб співати?”, — тоді приходилось вживати трохи хитрощів: переглядаючи уже записані пісні, я починав їх наводити на голос, щоб ніби то перевірити, чи правдиво записано мелодію. Співаючи пісню, я навмисне перебріхував мелодію, робив помилки, — тоді хто небудь з гарячіших спиняв мене: “ні, це не так! Треба от як”, і починав сам співати, другі йому підспівували, я додавав, і . . . пісня полилась. А як пішла одна, тоді пішла й друга, далі третя, а там далі більше, і так з ранку до півночі.

Треба було тільки уміти підтримувати настрій чи анекдотом, чи жартом, чи як інакше, щоб втома не давала себе почувати, бо інакше . . . пауза, піде один до дому, а за ним другий, і справі кінець. Можна собі уявити, як я стомлювався сам! Записування я вів так: за перші два-три вірші у мене цілком витворювалась на папері мелодія з її зворотами. На дальших віршах я схоплював підголоски (чиста імпровізація, яку співак сам не зможе повторити). Іноді бувало так ладно йде пісня, що повторюємо її разів зо два з однаковою охотою. Текст я записував потім, наспівуючи сам мелодію під активним доглядом моїх співаків. Далі в перерві йшли розмови, чаркування : . . . нова пісня. І так цілісенький день. Іноді настрої загальний утворювався такий, що вже розходячись вночі, чи під ранок, козаки ще самі співали на вулиці.

А іноді траплялось (от як у ст. Ново-Минській) — так весело йде справа, що приходилось навіть танці бачити. Записував я чумацьку пісню: “Я в дорозі чумакую, та все гроші готую!”, а старенький Кучер, як схопиться зза столу, як вдарить гопака, аж курява пішла по хаті — і дрібушкою, і в гопцаси, і навприсядки, і руками по халявам! Просто сам чорт літає по хаті! А усі ще й жару додають і голосом, і ногами, й

руками! . . . Такого гопака трудно побачити й серед молоді, а Кучеру було тоді під 70 років! Я ледве сам не пішов з ним навприсядки, бо був молодий і дуже любив танцювати сам.

Або в якійсь станиці співають мені “воїнську” (військову) з часів Кавказької війни: “Годі, годі вже тобі Шамель (Шаміль) по горах хвабриться!” Пісня салдатського складу, мелодія маршова з чудовими підголосками, знаменито бадьора, з присвистом, вигуками і т. д.

От, в хвиливі перерві між віршами, Антон Лопух не видержує і каже:

— Ех! от тут би клярінетом додати!

— То чоґож! Додавайте, Іван Павлович! — каже хтось.

Іван Павлович і почав “додавати”, та як! Цілком клярнет! Та з якими варіаціями — це треба було послухати! (і це все голосом!).

Взагаліж співучість Кубанських козаків, так прославлена в усій російській армії, була дійсно надзвичайна. Тут виказувалась вся природна українська музикальність, і старовинна хорова традиція. Які чудові, вправні хорові співаки (не кажу вже про знамениті голоси), які музикальні! Треба було послухати отой контрапункт, який вони утворювали під час співу вільно, спокійно, як річ не тільки самозрозумілу, але і цілком природну. Треба було чути ту вражаючу поліфонію (багатоголосість), та поверх усієї маси отой непереривний, що ніколи два рази не повторюється, узор підголоска, неймовірно високого і легкого тенора. Або присвист у маршовій пісні! Аж дух захоплює, наче несе тебе якась непереможна сила в наступ або на батерії якої фортеці, чи в кінну атаку на ворога! Тут можна було відчути силу пісні, і увити собі її виховуючу ролю для мас! Це страшна сила.

Бували й менти іншого характеру, особливо при пі-

снях історичних. Не знаю, може то мені здавалось, а може відгомін сумних історичних подій жив ще в колективній душі народній, та якимсь містичним способом передавався співаками, але виконання історичних пісень набірало цілком іншого характеру, ніж в піснях військових та побутових. Якась урочистість, якась взнесеність відчувалась в голосах, якийсь особливий сум у співові. Я пильно слідкував за обличчями співаків: вони поступенно переменялись — звичайне, буденне спливало з них, з тягом пісні вони робились сумними, поважними, іноді (мені здавалось) схвильованими, у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими і виразними. В них говорила загальна душа нашого народу, для якої подія, що оспівувалась, не була мертва сторінка історії, а жива свіжа рана, що стікає живою кровю, і болить правдивим, живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодом минулого . . . Іноді мені ставало страшно. Я не прибільшую, бо кажу зараз про “колективний” хоровий голос, звук якого має своє особливе лице, живе й виразне, коли люде, що творять його відчують те “щось”, що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душою загалу. Кожного разу після таких духових “подій” я був повний якогось духового тремтіння, що не покидало мене дуже довго, і давало мені настрої іноді на цілі роки.

В моїй роботі мені багато допомогло знайомство з народною піснею, попередне записування її. Я знав, так би мовити, “загальні схеми” пісні, спосіб її музикального виразу, знав народню музичну мову, звороти її, думки, загальні архітектурні риси різних форм: пісні історичної, побутової, ритуальної, релігійної, бойової . . . Так що мені не давало труду схопити головне, і була можливість звернути увагу на цікаві, характерні деталі пісні, без яких вона, як дерево без листя. Це все улекшувало роботу, робило враження на співаків, викликало

довіря до мене, й утворювало вигідний психологічний ґрунт для передачі пісні в мої руки: співаки бачили, що я кохаюсь в цих мелодіях, знали, що буде записано найменшу дрібничку, а через те й старались віддати пісню як найкраще, нічого не пропустивши.

Памятаю, як в станиці Деревянківській старенький козак Денисенко, років біля 90, співав мені історичну “Чайку” Чорноморську (козаки розрізняють “Чайку” Запорожську, Чумацьку і Чорноморську). Це була пісня-дума, й мала всі риси думи-фіюритури, голосові пасажі, фермати і т. д. За один вірш я схопив усе це на ноти і відспівав Денисенкові. Треба було бачити, в який захват він прийшов: на очах заблестіли сльози, голос затремтів, і пестячи мене по плечу рукою, він схвільовано каже мені: “так, так синашу! Так! . . .” А потім трохи згодом: “Ви вибачте, Ваше Благородіє, що я Вас зову сином, у мене самого сини полковниками, а внуки осавулами!”

Або Максим Шутько 97 років в станиці Новотитарівській! Голосом старечим, тихеньким, мов шум трави, витягує мелодію: “Славне було Запоріжжя”, так що мені приходить ся нагинатися до нього, наставляючи вухо, щоб чути. Враження, наче в ночі на могилі чуєш з під землі голос . . . “зруйнували Запоріжжя, забрали клейноди, наробили козаченькам великі скорботи . . .”

Не могу без хвилювання згадати його пісню напів-символічну, напів історичну: “Ой, від низу до вершини сімсот річок щей чотири, та всі вони в Дніпр упали, Дніпру правди не сказали”, як “жалувався Лиман морю, що узяв Дніпр свою волю . . .”

На словах — “орел летить — крильцем дзвенить, коник біжить — земля движить” голос міцніє й зноситься вгору, тремтить жалібно, схвільовано, зворушуюче, так тужливо, що нема слів, щоб передати і змалювати!

Багато зворушуючих ментів пережив я. Доля дала мені найбільше щастя — балакати наче в якомусь мі-

стичному тумані з самою історією, чути, як бється серце всієї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усі свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання. За це я дякую моїй долі! Це просвітлило мій розум, дало національну силу моїй душі, національно ушляхотило моє серце й навіки спрямувало мою життєву працю. Дійсно, я потім в життєю перейшов багато спокус, включно по той “шмат гнилої ковбаси”, але пісня рятувала мене. Вона рятувала мене і персонально. Вона стала нарешті єдиним, чому я служу і вклоняюсь, як моїй святині.

Пройшов один місяць, а я набрав пісень на цілий збірник. Умова була така, що пісні повинен друкувати уряд Кубанського Війська. Руденко, правда, пропонував мені поставити справу, як з Бігдаем (що перед тим збирав пісні, досить невдало записав, а обробляв під диктат італійця Еспозіто, капельника в Куб. Війську): військо видрукувало їх на свій кошт, а продавало на користь Бігдаєві, яко нагороду за збирання. Я відмовився від такої постановки справи, а виготовувавши до друку збірник, передавав його у власність Війська.

Тож треба було негайно засісти за перший збірник пісень, щоб відвезти, та отримати гроші, які мені належались на видатки по збиранню пісень. За місяць опрацював для друку одноголосний збірник пісень (перший), і поїхав в Катеринодар. Приходжу до Руденка, а той питає: “Що, Ви ще не їздили?” — “Ні, кажу, їздив, зібрав і уже виготовив перший збірник до друку!”. Він був дуже здивований таким “урядовим” відношенням до “урядової” справи. Глянув на годинник і каже: “біжіть швидче до Отамана, поки не пізно, та віднесіть йому цього збірника. Там дайте для підпису оцю “асигновку” — і подайте мені асигновку на 600 карбованців — 100 за місяць і 500 за літні витрати по збиранню. Це була майже половина мого учительського утримання за рік. З радістю полетів я до Отамана (був тоді Наказним Отама-

ном генерал Малама. Після нього — Ген. Бобич, з Кубанських козаків, який ставився дуже прихильно до збирання козацьких пісень). Хоч “прийом” уже й закінчився, але він прийняв мене у себе в своєму помешканню. Був не менш здивований швидкою роботою, підписав мені асигновку і сказав поспішити до Казначейства, аби одержати гроші. Була уже перша година. Не гаючись ні хвилини, я побіг до Казначейства і одержав повну кишеню грошей. А у вечері на залізничному двірці замовив у буфеті собі таку катлету, що ледве містилась на тарільці, а чарку таку, що й собака не перескочить.

Так почалась моя люба праця — збирання козацької пісні. Три роки, що-літа я їздив зі станиці в станицю і збирав крапельки кольосального матеріялу, якого вистарчило б на десятки років збирання. Може мені вдалось би зібрати й більше, ніж пощастило (біля тисячі), але зміна Отаманів, які то відміняли, то знов постановляли “продовжувати збирання” пісні, перешкоджали спокійній роботі, а через три роки новий Наказний Отаман — російський генерал Михайлов зовсім замкнув кредити на цю справу.

Мої екскурсії на Кубань продовжувались на протязі трьох літ — від 1903 до 1905 р. Перші дві екскурсії зробив я сам, а останню в товаристві Павла Доброгаєва, — мого приятеля і товариша по службі в Київській Семинарії. Взяв я його до запису слів підчас співу.

Багато гарних і поетичних ментів гережив я в цих подорожах (помимо музичних вражень). Приємно було почувати себе вільним, не обтяженим якимось певним маршрутом, чи обмеженим часом: їдеш куди хочеш і коли хочеш, зістаєшся на місці стільки часу, скільки забажається, — багато було самих ріжнومانітних вражень. Всього, звичайно, не можу пригадати, але деякі картини так врзались в пам'ять, що й досі наче живі стоять передо мною.

Гарячий степовий день, сонце просто лютує, але ві-

трець іноді набігає й прохолоджує спеку . . . Налітає він з тих нив, які золотим морем тягнуться без кінця й краю навкруги, і приносить такі пахощі, про які не може собі скласти уяви той, хто ніколи не був в такому степу, прохолоджує мокре чоло. Коні біжать швидко. Від спеки мило з них клубами падає на землю. Ось щось зачорніло в далечині, — цілковито наче чорне море, по якому ходить біла хвиля. Наближаємось . . . — лан пшениці “абі-сінки”, чи “ефіопки”, як її тут звуть: чорний колос і біла солома. Коли вітер її хвилює, мається враження, що по чорній воді ходять білі хвилі . . . Неймовірна краса! Де-не-де видно куріні-пристановище хазяїнів, що виїхали працювати на ниву. До станиці ще верстов з десять. Спека поволі упадає, вітрець свіжішає, сонце схиляється до заходу . . . Трави по боках дороги, маса польових квітів, лани пшениці починають пахнути ще більше. Вдалечині на обрію наче синій туманець заволокує жовто-золоте тло поля, а в світло- блакитному небі виясовується здоровенний повний місяць. Він давно уже там стремів, але за морем блиску на землі його й досі не було видно. Чим далі, тим якимось густіше стає сонце, більш тяжке, більш червоне, і нарешті поринає в червоний густий туман, таке велике, оперезавшись тоненькою смужечкою хмари . . . Спершу видно його половину, далі менше й менше, нарешті спалахнув його краєчок червоним вогником, і воно зникло . . . На землі ще довго бродять різно-кольорові відблиски, поки все не набере темно фіолетового кольору, небо стане глибше й темніше, місяць засяє у повній своїй красі. На деякий мент перед тим стане так темно, що дорога впереді здається білим килимом, простеленим серед пахучих трав. Це триває дуже не довго, хвилин пять-десять, а потім все цілком в чарах чудової степової ночі. . . Те що було золоте—тепер біле, те що було зелене — тепер темне, майже чорне, а що було біле, — стає ще біліше, та близьке, що здається воно отут, біля тебе . . .

Від самого заходу сонця мене мучить мелодія: “За тучами, за хмарами сонечко не сходить” . . . Якийсь сум налягає на душу. Чогось згадується Київ, ті, кого я так люблю, й кого там залишив недавно, чудові ночі на Дніпрі, і . . . хочеться летіти туди, хоч як тут гарно . . .

Годин в 11 ночі приїздимо у станицю до “Общественної Квартири” — себто до будинку, де зупиняються різні урядовці. Такий будинок наймається для цієї цілі у якої небудь вдови, котра бере на себе й обов'язок годувати проїжджаючих начальників по встановленим урядом цінам. Але будинок, до якого мене підвіз візник, трохи не схожий на якусь там “Общественну квартиру”. Це чудовий панський дім з біленькими колонами на фронтоні, столітніми липами, які вкривають його пишним колюмбарієм. За ворітьми простягся величезний садок. Я вхожу на високий ганок і бачу, що на дверях висить дзвінок, — це уже не по станичному, — дзвоню. Виходить якась досить літня пані і просить мене до покою. Візник вносить за мною мій невеликий і досить брудний куфер. Сам я подібний на чорта від куряви. Входжу . . . і остовпів. Передо мною велика зала в стилі ампір: починаючи від карнизів та стелі і кінчаючи останнім стільцем все стильове й старовинне, наче музей! Цю схожість найбільше надзвичайна якась музейна чистота: підлога блищить, зеркала блещать, ні на чому ні пилинки. А я . . . брудний мов чортяка. Коли б не біленьке ліжко (як видно дівоче), що притулилось за стильовою ж занавіскою, то я подумав би, що помилився адресою. Служниця вносить все до вмивання, але я кажу їй, щоб миску з збанком поставила на дворі. Просто ніяково починати на такій підлозі мити свою брудну парсуну. Мені приносять чай, після якого лягаю і зараз же засипаю мертвим сном. На ранок таж служниця приходить і просить мене пити чай у сад. Виходжу на двір — чудовий, ясний, сліпучий, бадьорий літній ранок. Садок столітній: липи, дуби, ясени, яблуні, груші, а між ними вишні, черешні — усе такого

зросту, який можна бачити тільки на благословенній Кубанській землі. Під столітньою липою за чайним столом сидить таж дама, що зустріла мене вчора, а біля неї дві гарненькі панночки. Стіл круглий, біла скатіртъ, ясний самовар, багато всілякого варення, ріжних булочок, коржиків, хрустів, чудове масло, сметанка в молошнику, в тяжкій хрусталевій цукорниці блищить блакитно-білий цукор “рафінад”, а рядом на весь стіл пахне жовтий мед . . . А до того шей мила компанія! Чи ж треба ще чого, щоб забути про ціль подорожі! Пробалакали ми до самого обіду. При обіді я не міг одмовитись від “по одній не закусяють”, а потім ліг спати, і тільки увечері почав свою справу. Не памятаю, щоб що небудь важне мене там тримало, але пробув я там днів зо три . . . Не памятаю також назви теї станиці.

А от станиця Криловська. Попадаю до попа Розанова, брата моєї товаришки по службі в Ставрополі. Приходить Отаман станиці, товстий полковник; за ним молодий дяк, тільки що скінчив Семинарію; далі отаманові дочки, гарненькі панночки, і . . . починається. До того ж у мене дуже успішно йде збирання пісень у цій станиці, так чого ж? Хіба не можна дати собі відпочинок?! Скільки днів і тут промайнули непомітно. А далі знов зранку до вечора робота, іноді аж одурієш.

Не памятаю в якій станиці: приїхав я у день. Спека така, що хоч кричи. В будинках зачинено всі віконниці. станиця наче вмерла. День тягнеться довго, довго. Нарешті в годин шість почали дзвонить до церкви. Пішов і я до церкви в надії познайомитись з попом, та навести справки відносно музикальності цієї якоїсь чужої для мене станиці. Попав я вже на самий кінець служби. Бачу, молодий попик, видно недавно скінчив Семинарію, до того ж має гарного тенора, — певне не чужий до музики. Вийшов він з церкви й ми познайомились. Звався він О. Данилевський. Був дуже приємно вражений тим, що я теж з духовного коліна. Стоїмо, балакаємо. А далі він

каже: “Чого ж це ми на вулиці балакаємо? Ходім у мою “хіжину” ” (дім). Щож, як ходім, той ходім. Приходимо до гарного кам'яного будинку з великими в одну шибу вікнами. Увійшли в передпокій, і я бачу, що ця “хіжина” зробила б честь найкращому містові: підлога паркетна, чудовий фортеп'ян, гарна хрустальна люстра, такіж хрустальні “бра”, меблі темно-червоні, шовком оббиті, на стінах гарні гравюри . . . Виходить гарнісенька молода попаденька, і виявляється, що училась в Ставропільській Духовній Школі, де я зараз учителюю. Звичайно знайшлись спільні знайомі і . . . знов “пішло” . . . Свою справу з піснями я зробив за два дні, а висидів там тиждень: скільки раз не збрався сідати на коні, а опинявся у хазяїна за столом. Нарешті всього цього було мало, і всі ми разом поїхали в город Єйськ “догулювати”. Поїхали так: я й піп на його рисаку, дяк і учитель та ще хтось такий, не пригадую, на моїх урядових конях. Приїхали в Єйськ над вечір і пішли зараз же в якийсь городський клуб слухати оперу “Фауст”, яку захожі артисти ставили в костюмах, але без декорацій. Що це був за “Фауст!” Досить сказати, що на сцені стояв один куш, а Зібель грав натовп студентів і всю ярмарку, та співав сольо усіх хорів. В антрактах усі ми ходили (кажу ми — ті, що приїхали і їхні знайомі Єйські, ріжні купці, адвокати, нотар, — загально людей з десять) в буфет пити коньяк. Я думаю, що за три перерви випито було не менше пяти пляшок коньяку. Коли прийшлося платити, і я поліз у кишеню за своєю часткою, то виявилось, що нотар (Нікітін) заплатив за всіх і утік: то був його улюблений жарт — от пе з ким небудь та слідкує за партнером, чи той дуже мнеться на великі замовлення, а потім вийде в другу кімнату і заплатить сам, а далі з задоволенням спостерігає, яке це зробило враження на того. Ну, звичайно, що на нас це зробило враження найкраще! Так що коли пішли потім в садок вечеряти, то вже були майже “готові”.

На другий день тією ж компанією поїхали ми з

Єйська в станицю Довжанку, куди треба попові до благочинного — Отця Чорного. Мені ж все дно, в якій станиці збирати пісні, чи в Довжанці, чи в якій другій. Довжанка стоїть над Азовським морем на вузькій косі Довжанській, в самому високому розі Азовського моря з правого боку. За станицею ця коса поступенно звужується до ширини не більше 15-20 кроків. У благочинного Чорного ми добре погостювали, мабуть днів теж зо два. Памятаю перший день поїхали ми купатися на косу. Був низовий вітер, і з одного боку коси була велика хвиля, а з другого боку цілком спокійне море. Коли нам надоїдало боротися з хвилею, ми перебігали на другий бік у тиху воду. Сам отець благочинний не хотів купатись там де хвиля, а пішов на другий бік у тиху воду. Забрів він у воду по груди. Враз, як закричить, та до берега! Ми усі повискакували з води й побігли до нього. Виявилось, що величезна зграя “бичків” (риба) ховаючись від хвилі, заплила на цей бік коси. Отець благочинний попав прямо у гущу, і одна здорова рибина упялась йому у ногу (присмокталась). Було досить весело. Всі називали о. Благочинного пророком Іоною. Після купання добре померзлі сіли за стіл до чарки. Як раз починався сезон лову риби. Тут звичай такий, що першу рибину з першої “тоні” несуть в дарунок попові. На цей раз була чудова севрюга-“ікрянка”. Отож розповорвши її, попадає добула великий полумисок свіжого кавяру, посолила його злегенька, а зверху притрусила кропом, зеленою цибулькою та ще якоюсь зелениною. Боже, що то за “закус” була до чарки, — я й досі згадую! Від попа Чорного мій отець Данилевський поїхав знов у Єйськ “відграватись” у карти, а я інчим шляхом попростував на Кушівку до найближчої станції, по дорозі обїзджаючи станиці. Це було верстов з п'ятдесять, а може й більше. Цим я закінчив свої справи на це літо. В Ставрополі я уже одержав від мого попа листа, що він у Єйську не тільки вернув програні 1000 карбованців, але ще й виграв біля 500 карб.

На друге літо я забрав з собою у подорож мого приятеля Павла Доброгаєва. Робота йшла легше тепер, бо він записував слова, а я мелодію. Ми швидко справились у двох і могли набирати більше матеріялу, крім того було й веселіше. Багато цікавих пригод нам трапилось і в цю подорож. Записати все нема можливости. Памятаю напр. таку картинку. Ми приїхали перед вечером у якусь станицю. “Общественная квартира” була в хаті у якоїсь кацапки-старообрядки, яка зразу ж підняла крик з приводу того, що ми куримо тютюн в хаті. Це нас розізлило, а найбільше те, що вийшли усі тутки, а крамниць не видно було нігде. Ми вирішили піти пошукати крамницю. Вийшли з хати: перед нами розіслалась велика чотирикутна площа з церквою посередині. По боках якісь мертві з зачиненими віконицями домики. Кругом ні душі, наче усе вимерло. Тільки чуто стук з цвинтаря, бо церкву направляють. Ми пішли кругом цього чотирикутника, щоб як небудь розважиться, в надії знайти в бокових вулицях крамницю. Проходимо один дім—мертво, другий—мертво, але в якомусь бачимо: на ганку сидить гарненька панночка і щось читає. Я кажу: “Це попівна; вчиться вона у Ставрополі або Катеринодарі в 4, або 5-й класі, а читає вона Лермонтова”. Отак собі посміялись і пішли далі шукати крамницю. Не знайшли, і настрій у нас цілковито упав. Вернулись знов до своєї хати . . . В хату не хочеться йти, щоб не бачити хазяйку-старовірку.

— Ходім хоч до церкви, побачимо, що там роблять. . . Добре було б, коли б піп запросив на чай у вечері, а то що й робити! —

Отак, балакаючи, приходимо до церкви і бачимо там, наче нарочито, попа з козаком (потім виявилось, що це Станичний Отаман), — оглядають церковну баню з середини. Підходимо і знайомимось. Піп не дуже то привітно поставився до нас, хоч як ми не старались йому подобатись (може покличе на вечерю!). Ото ж ми його “розбалакуємо”, а сами один одного шарпаємо

за рукав, та ледве не порскаємо від сміху, що наша справа не вдається, і що чаю нам сьогодні так і не пити. Мабуть з годину ми “розбалакували”. Уже й з церкви на вулицю вийшли, уже пройшли пів площі, а він, сякий такий, не просить до себе, тай край! Я бачу, що у мого приятеля, як і у мене пропадає настрій балакати довше. Нарешті ми стаємо і починаємо прощатись. Тоді піп якось знехотя каже: “Може б зайшли на шкляночку чаю?” Ми теж трохи помявшись . . . “Щож можна, у нас сьогодні немає роботи, бо збори замовлено на завтра”. Отак розмовляючи прямуємо до . . . того самого будинку, де сиділа панночка з книжкою. Я глянув многозначно на свого приятеля, і настроїв у нас зразу покращав. Входимо. Піп знайомить нас з тою ж панночкою, що ми бачили на ганку, потім з попадаєю, а далі з подругою доньки, що прийшла до неї, а також з учителькою. Тут же була, як водиться, стара тьоття, і ще якась “старушенція”, досить трухлява. Таким робом ми опинились в “дамському” товаристві. Зараз же ми розказали панночці, що думали про неї, коли йшли біля її будинку, і виявилось, що вона дійсно учиться в 5-й класі Єпархіяльної школи, і що вона читала Лермонтова! Просто наче в око стрілив! Це надало нам ще більш гарного настрою. До того ж ще знайшлись загальні знайомі з учительського персоналу в Ставрополі і Катеринодарі. Атмосфера встановилась сама дружня. Видно стало, що ми вподобались, та й . . . дочка на виданні! Це нам стало ясно, коли ми глянули на стіл до якого нас запросили на “скромну трапезу”: чого тільки не було на тому столі — кілометрів два довжини! Ми аж здивувались, як глянули на цілий стрій пляшок! Як сіли за той стіл, то не вставали до годин чотирьох ранку. А як ішли додому, то нас запрошували, аж умлівали: Приходьте ж завтра на обід, — ми без вас і за стіл не сядемо! Я не знаю, скільки разів прийшлося сидати нам за той стіл, але пробайдикували ми

цілий тиждень у тій станиці. Вже й фотографію брали “родинну”, так що як глянути, то це не гості, а самі найближчі родичі; вже й наобіцяли, що ще раз приїдемо в гості (уже прямо з Києва), і в альбом панночці писали якісь вірші на спогад, та з-окрема обіцяли (кожний окремо), що будемо писати, — як відїдемо. Взагалі провели час знаменито. У мене й досі десь у Києві є та “родинна” фотографія. Піп звався о. Петро Мединський.

Або друга картинка. Підїжджаємо до станиці Старо-Ниже-Стеблівської. Це майже в самому кутку, недалеко від моря, на річці Протока — рукав Кубані. Їдемо ми в Ачуїв, щоб набрати там (“Забродчеських пісень”*) від рибалок, тай до того ж попоїсти знаменитого Ачуївського кавяру. Для цього треба їхати через Ст.-Н.-Стеблїївку, а звідти коли не баркасом по воді, то кіньми: очеретами кілометрів мабуть з сорок в бік, а потім по березі моря до самого вже Ачуїва. Сама станиця Старо-Ниже-Стеблїївка стоїть у низині, так що до неї треба підїжджати довгою загатою, прокладеною на болоті. Якраз тоді цю загату поправляли. Коли ми приїхали на “Общ. Квартиру”, то знайшли там інженіра, який поправляв цю дамбу. Картина була досить цікава: у великій напів-темній і страшенно гарячій залі, такогож стилю “ампір” — про який я казав вище, з старими меблями часу Олександра I-го, та Декабристів, горіла одна єдина свічка — сидить за столом хмурий, розпатланий чоловік літ під пятьдесят. Перед ним “батарея” пляшок, ріжні перекуски, а біля столу, на кінчику стільця, як горобець на гільці, висить “підрядчик”.

---

*) “Забродчеські пісні” — це старий термін, ще з князівських часів 10-13 стол., які творились “забродчиками”. Тими забродчиками були й князі “берладники, або ізгої”, що опинувались на вигнанні в українській колонії Тьмутаракані — тепер Тамань на Кубанщині й там такі князі після Мстислава Вдатного навіть панували.—О.К.

Інженір непристойно його лає, не звертаючи ніякої абсолютно уваги на нових людей, які тільки що увійшли у хату. Ми розіклали свої речі, і коли він перестав лаяти того “підрядчика”, підійшли й познайомились. Стиснувши нам руки, він мовчки показав на місце на канапі, де ми й сіли, а сам гукнув на підрядчика, щоб він “злітав”. Той, мабуть у чомусь провинився, бо дійсно “злетів” з свого місця мов птах і в одну мить зник. Поки ми випили по одній, підрядчик з’явився, як з під землі, з новою великою кількістю пляшок та нових перекусок. Не тратячи часу на розпитування, хто ми, звідки і для чого сюди приїхали, просто приступили до випивки й закуски. В хаті стояла страшенна задуха, бо вікна не відчиняють на день, щоб не набрати спеки, а залізний дах так нагріває повітря в хаті, що за цілу ніч воно не може прохолодитися. Після випивки людина не може спати в такій духоті, щоб його на завтра не винесли на могилки. Від духоти серед ночі я скочив, мов божевільний, і почав переносити своє ліжко на ганок. Мій приятель, лаючись, що я його розбудив, поміг мені, і ми перетягли все на ганок, розбудивши великого пса, що на ланцюгу, який, як почав гавкати, то так і не переставав до ранку. Ніч була ясна, як день, повний місяць плів у чистому небі. Я ліг у ліжко, закутався вовняною ковдрою з головою. Не вспів я, ковтнувши свіжого повітря, заснути мертвим сном, як враз скочив мов опечений. Глянувши на ковдру, я побачив, що вона стала цілком сірою, та й до того ще й ворухиться: то була хмара комарів, які обсіли і через товсту ковдру тяли мене. Все тіло на мені горіло вогнем. Прийшлося бігати по двору та обмахуватись, чим міг. Комарі ж лізли просто у вічі, в рот, в ніс, в уші, і брєніли, брєніли . . . Здавалось, що увесь світ співає комарину пісню. Поруч зі мною вздовж двору на ланцюгу бігала ота страшна собака, рвала ланцюг, та ганялась за мною . . . І так до самого ранку!

Я так спокутував оту гульню з інженіром, що й досі памятаю.

Як тільки на світ Божий заблагословилося, ми були вже на ногах, пили чай, лаяли на чім світ стоїть і станицю, і Кубань, і пісні, і себе самих, що залізли в це болото. У полудень були збори співаків. Нічого цікавого ми не знайшли. Баркас, яким треба нам їхати, повинен був прийти на завтра, але терпіти комариної муки далі не можна було, і ми вирішили їхати очеретами сорок кілометрів на конях. Нас запевнили, що можна безпечно проїхати, бо вітер дме з моря, так що уся комарня відноситься вітром далі, на сушу, і в очеретах більш менш вільно від них. Зараз за станицею впірнули ми в море очерету. Дорога йшла наче лісом, попереду видно було тільки прогалину, збоків же хвилювався очерет наче море. Очерет був такий високий, що нас з кіньми не було видно в ньому. Комарів дійсно не було, бо вітер був досить міцний, і всю цю погань здувало кудись далі від нашої дороги. Їхати було добре: не душно, дорога м'ягка, коні біжать добре . . . Серед невмовкаючого шуму очерету чутно було, як у ньому іде життя, невидиме для нашого ока: кричать дикі курочки, деркочуть качки, реве бугай, десь щось хлюпочеться в невидимій воді . . . Весь очерет повний дичиною. Її було стільки, що мій приятель аж чуба рвав, що не захопив з собою рушниці. А над головами щораз пролітали цілими зграями дикі лебеді. Раз перебіг дорогу дикий кабан . . . Навіть я сам почув себе мисливцем. Нарешті дорога повернулася в якийсь канал: на скільки кілометрів вода, а з боків очерет. Не бачилось кінця цьому всьому. Враз несподівано коні підняли голови, побігли якомсь прудкіше, вітер збільшився, крутий зворот . . . і ми вилетіли на беріг моря! Не можна змалювати, який несподіваний контраст після душних очеретів! Перед нами синіла безконечна далечінь си-

ньої води, блищала під сонцем так, що трудно було дивитися.

Вітер грав білою хвилею і від цього весь красвид набрав якогось радісно-тривожного характеру. Ще один зворот, і ми спустились з ґрунту на пісок, твердий мов паркет, і рівний, рівний . . . Одно колесо майже чіпає воду, друге біжить по чистому, мов виметена підлога, піску. Вогкий, солоний, свіжий вітер бе у лице, й пахне морем; попереду десь далеко, далеко іскриться на сонці церква Ачуїва, збоку шумить вода, з другого очерета . . . Коні підняли голови, розпустили по вітру гриви, візник встав на рівні ноги, крикнув . . . і ми понеслись у радісному гальопі, аж дух захватило! Хочеться співати, кричати, самому бігти разом з кіньми. Пролетівши так кілометрів з п'ять, припинили гальоп і поїхали звичайним бігом. Нарешті підїхали до якихось не то хат, не то курінів, що стояли на березі в очеретах. Візник нам пояснив, що це “Рибний завод Калашнікова”, і що тут можна відпочити та попасти коней. Так і зробили. Ми піднялись на беріг і віхали в щось подібне до двору — між хатою й забудовами (ніякої огорожі не було). Тут жив цей Калашніков з своєю родиною, та робітниками-рибалками. Весь же цей хутір звався “Рибний завод” через те, що тут не тільки рибу ловили, а й обробляли її: коптили, солили, робили кавяр, вялили балики і т. п. Нас зустрів сам хазяїн — середнього віку і такого ж росту, кремезний чоловік у піджаку, капелюхові і штанях, запущених у чоботи. У цій пустині він радий кожному, хто його відвідає. Зараз же замовив самовар, а на стіл поставив чудового балику, та скілька чищених “рибців”, а в полумиску брус чорного, як земля, масного кавяру. Вибачився, що горілки не має. Але вона була у нас, так що обід вийшов на чудо. Цікава штука вийшла з кавяром. Ми почали його брати потрошки на хліб, як люксус. Хазяїн побачив це і навчив нас їсти кавяр так, як вони його їдять,

себто: відбатував собі шматюру в палець товщиною, а в три шириною і почав його краяти у себе на тарільці, мов би сало. Попробували й ми, — дійсно чудово! (тільки потім нам трудно було відучитися від такої дорогої для кишені звички).

Через п'ять років над цим чоловіком стряслась така біда, якій нема назви. Якось весною на морі сталась страшна буря, і воно ринуло на беріг, змітаючи перед собою все. Знищено було тоді безліч хуторів, хат, курінів, "Рибних заводів". Погибло багато народу. Про цього Калашнікова я читав, що він успів зробити собі плота, на якого посадив жінку, дитину й швагрову. Буря носила його тиждень по морю. Коли пліт прибило до берега, то на ньому було три трупи: замерзла дитина й дві жінки, а чоловік божевільний . . . В Київській Опері давали концерт на користь ушкоджених цією повінню. Я й не гадав тоді, що співатиму панахиду по людині, в хаті якої я їв хліб, сіль! (Концерт, як нарочито був Духовний).

У вечері тоді ми приїхали в Ачуїв. Ачуїв лежить на півострові, в гирлі річки Протоки. Одним боком виходить він в море, а другим розклався по березі річки. Колись це була Вапорожська фортеця, побудована після взяття Азову Петром I-м. Зараз це навіть не село, а малесенький хутір з хатками (може з п'ять, або шість) для рибалок, конторою, клунями для сушення риби, та гарною невеличкою камяною церквою. Поміж церквою й конторою величезні пивниці для риби і кав'яру (колись були для пороху). За церквою старий вал.

На великий жаль, самого управителя не було дома, поїхав в Катеринодар, а був його заступник. Нам одвели помешкання у старій конторі. Чого там було досить, то це мух! Просто волосся на голові ставало, коли глянути на стіни: все наче пострілене дробом і напів чорне, а на вікнах їх міріяди. У воздуху душному і затхлому (вікна зачинено цілий день) стоїть непере-

стаюче гудіння від цих мух. Просто страшно стає. Ми замовили вечерю, а самі пішли на прохід на двір, поки ті мухи поснуть. Вернулись в хату, як уже стемніло й мухи спали. Засвітили паршиву нафтову лампу. Подали вечерю — юшку з севрюги. Зварена вона була примітивно, не смашно, без перцю, взагалі без всякої приправи, а через те, що зверху плавало на два пальці рибячого товщу, то їсти її було майже неможливо. Напились чаю тай полягли спати, умовившись з хазяїном, що нас завтра баркасом (човном) повезуть у “Забродчеську Слободку”, де ми, можливо, знайдемо “забродчеських” пісень, коли тільки застанемо кого з рибалок. Полягали спати. У ночі розгулялась така буря на морі, що затопило Ачуїв до самих пивниць і церкви, що стоїть на горбі. Мій приятель бігав дивитися на цю бурю, але я був стомлений і спав, як убитий.

На ранок ми вирушили баркасом (великий човен) в “Слободку”. Треба сказати, що це за баркас, та як ним їхати. Цей баркас посилається кожного ранку уверх по річці, щоб забирати від рибалок спійману за ніч рибу. Від моря вгору по Протоці та Кубані кілометрів на сто (докладно не знаю) тягнеться риболовний терен Кубанського війська, урядовий; далі вверх рибальство здане в руки приватних осіб на рент. Через кожні пів кілометра річка перегороджується сіткою, яка має посередині величезну вершу, сажнів, не збрехати, зо три довжини. Сюди попадає за ніч риба, що йде вгору по річці. Ця сітка і верша коловоротом піднімається, і звідти вибірають рибу на цей баркас, та відправляють в Ачуїв. Таким робом цей баркас іде вгору по рибу що-дня по річці кілометрів на п'ятнадцять аж до Слободки. Двигати його веслами не можливо, він дуже тяжкий, а річка дуже швидка. На цей же раз після дощу вона була надзвичайно швидка й бурхлива. Я дуже здивувався, коли нас посадили в цей баркас, а весел, чи гребців не було видно. Виявилось, що бар-

кас потягнуть кіньми: від шогли було протягнуто мотузок аж на той бік річки; до того мотуза припасовано штильвагу, в яку впряжено одну чи дві коняки, — вони їй тягнули баркас проти води угору. На тому боці стояли густі очерети, коней не було видно, а тільки чути, що хтось поганяє їх, щось шелепается у воді, тоне, і знов вибирається на міцний ґрунт. Мотузок від шогли нагинає очерет нижче, то ще нижче. Мабуть, такий спосіб плавання був тут ще від самого Запоріжжя і з того часу ніскільки не змінився на краще. Отак ми бовтались годин зо дві, поки не приїхали у ту “Забродчеську Слободку”. Питаємо про людей, — нікого дома нема, усі на рибальстві. Ми повинні були їхати нізчим назад. Зате нам пощастило бачити, як вибірають рибу, а потім як готують кавяр. Коли наш баркас рівнявся з коловоротом на березі, він зупиняв хід, коловорот починав працювати, піднімаючи сітку з вершою. Я здивувався, яка вона була велика, здавалось, що витягнуто на мотузці невеличку хату. Сама верша мала три або чотири відділи. У деяких вершах, що витягали при нас, було багато риби, в деяких не дуже. Були це севрюги аршинів по півтора-два довжини; їх тут же в баркасі добивали молотками по головах. Але не всі були добиті, і одна так ударила мене хвостом по нозі, що я потім днів зо два кульгав.

Над вечір ми добрались до Ачуїва, й почали вигружати рибу на помості великої будівлі біля води. “Ікрянки” відкладали окремо, і тут же пороли їм живота, та витягали мішечки з кавяром. Не дуже достиглий кавяр брали на “Паюсну ікру”, а добре вистиглий на “свіжу”. “Паюсна ікра” (кавяр) просто солився, вкладався в полотно, і пресувався. Потім складався у бочонки та відправлявся у Москву. (Все було закуплено на два роки вперед). А вистиглий, “свіжий”, солився особливим способом. Мішечки розрізувались, зерно випускалось у чистенький дерев'яний шапличок, потім наливали його

спеціально чистим “тузлуком” (солена ропа). Тут спеціальний “засольщик” (чоловік великого досвіду й практики) сидів і мішав його рукою, випробовуючи на пальцях, чи досить напухли зерна. Таким робом свіжий кавяр при засольці випробовується не на язик, а помацки. Для мене це було нове й цікаве. “Засольщик” був старий кацап, подібний на Святого Миколая. Він одержував в ті часи 200 рублів на місяць!

Після “засолки”, яка триває не більше півгодини, цей кавяр зливають у спеціальні бочонки, і . . . знов відправляють в Москву (чорт би її взяв!). Отже, ми не могли тут не тільки попоїсти доброго кавяру, але навіть купити його, тоді як в Катеринодарі за два карбованці можна було мати не тільки свіжий кавяр, але навіть “жировий”. (Це спеціальний делікатес: добре не розвинені кавярові подушечки, на вигляд мають схожість з галушками, але чорні, й обкладені жовтим товщом).

Не здобувши жадної пісні, не купивши, і навіть не покоштувавши кавяру, ми повинні були їхати назад. Дочекались ми пароплава з Катеринодари, тай рушили з пустими руками далі.

Тепер простували в станицю Славянську. Їхати було цікаво: Кубань була в повній повіні (вона розливається літом, коли в горах тоне сніг), краєвиди навкруги чудові. Не памятаю вже яким побутом, але перше ніж попасти в Славянську, яка стоїть над Кубаню, ми попали в Полтавську, яка стоїть далеко від Кубані, цілком на суші.

В Полтавській станиці прийшлося нам ночувати, і ми, замовивши збори на ранок, пішли пройтись по станиці, та забрели до церкви. Церква камяна початку минулого віку. Ми зайшли на цвинтар, щоб краще її роздивитися, коли чуємо в “сторожівці” хрестять дитину: дяк співає “Єлиці”, піп бубонить, дитина кричить . . . На велике здивовання в попові я впізнав одного

з киевських семинаристів на роки два нижче мене. Він зараз же забрав нас до себе на чай, і ми весело провели цей вечір. На другий день були збори і записування пісень.

Зібрались співаки на диво гарні: музикальні, з добрими голосами, не дуже старі, але й не молоді. Набрали ми пісень багато, справа пішла зразу ж успішно. Всі, як виявилось, були щирими до чарки, а ми з приятелем були в доброму настрою, й через те усе закінчилось дуже весело. Тут нам (а ми йому) сподобався один старий козак у білому чекмені (рід козацького убрання) і в картузі (чого козаки не носять), з хрестом св. Юрія на грудях, та з Скобелівськими бокобородами на симпатичному обличчі. Нам він здавався не менше сотника, чи урядника (осавул). Ми йому теж сподобались, так що він просто не знаходив слів, щоб виказати нам симпатію та увагу: “От, бісової душі, хлопці! Як же Ви мені вподобались!” Став нас запрошувати їхати до нього в Славянську станицю погостювати: “Там я собі маю сяку-таку халупу, — виспатись, та захватись від дощу є де. Тільки, вибачте, у мене жінка такий чорт, старий, та лайливий, що люди десятою дорогою обходять мій курінь. Але ми її якось укоськаєм. Знайдеться й чарка, та шматок чогось закусити . . .” Ми — згодились, — і на другий день після “генеральної” випивки (вже по записуванні пісень), рушили на моїх конях в Славянську. Дорогою розбалакались. Він служив ординарцем у генерала Скобелева, як той воював в Закаспії, а хреста має за взяття фортеці Кушка. Враження робив всетаки не простого козака, хоч і вдавав з себе найпростішого. Віхали в станицю . . . “Он де моя халупа”, каже він, а ми підїжджаємо до чудового, критого залізом дома в темному садку за високим тином і височенними ворітьми. За воріт ціла змара собак гавкає, як не сказиться. Відїжджаємо у двір, — очі витріщили: цілком садиба дідича. Чудовий

здоровенний будинок з колонами, величезними вікнами, уставленими вазонами. Навкруги двір з чудовими забудовами, конюшнями, возовнями, клунами. Хазяїн скочив з брички і почав гукати. “Агов! Де ти, стара чортяко! Вилазь на світ Божий, я гостей привіз! Подивись, що то за хлопці, чорт би їх взяв разом з тобою! Горілку пють, он як! !” Дивимось, — виходить на ганок молода, дуже гарна дама, трохи повненька, в гарному пенюарі. З лагідною усмішкою вітає свого чоловіка, який її ніжно цілує, а тим часом лає на чім світ стоїть. Познайомились і ми. Увійшли в хату: це щось далеко краще тої “хіжини” попа Данилевського. По стінах висять дипломи на золоті медалі за коневодство, та виноградарство. От, тобі й ординарець! Полковник, мабуть! Прізвище його Іван Петрович Приймак. Не буду казати, як ми в нього гостювали. Скажу тільки, щоб спасти життя та не лопнути від їжі й питва, ми повинні були перейти на “Общественну Квартиру”, а то нам був би кінець.

Нарешті ми добрались до Катеринодару. Там розпрощались: мій товариш поїхав до Києва, а я помандрував на південь в гори.

Біля Армавіру мене направили в станицю Миколаївську та Прочноокопську. Там я знайшов багато надзвичайного пісенного російського матеріялу. Ця частина Кубанщини належала раніш до Терського Війська, яке складається у більшій частині з російських козаків, що прийшли сюди ще за царя Івана Грозного (в кінці XVI в.) Будучи “старовірами”, вони не змішувались з українськими козаками, а тим більше з кавказцями, а російських пізніших впливів не було. От вони й законсервувались тут з XVI століття цілковито. Дуже цікаво було не тільки слухати їх пісень, але й просто чути їх розмову. Вони говорили такою старовинною російською мовою, що не часто і в самій Росії почуєш. Спів же був знаменито кольоритний: гнусавий — в ніс, як співають

старовіри в своїх церквах (вважають, що такий спів є “істіно православний, грецький”). Мелодії пісень надзвичайно гарні, типово російські, а до того дуже архаїчні. Мелодика широка й тяжко, щоб схопити на ноти; багато пасажів майже колоратурного характеру прикрашували сольові вступи. Загальний характер пісень був для мене цілком чужий і дуже цікавий. Що торкається сюжетів, то, пісня за піснею, це були фрагменти історії: про царя Івана Грозного, про Єрмака, про Пугачова, про Стеньку Разіна, про царя Петра, про козака Некрасова (бунтар проти Петра I-го, спільник Мазепи), про козаків на Дунаї (Некрасівці), про різних бойових генералів, про взяття Казані Іваном Грозним, і т. д. І такому матеріялу нема кінця краю; не можна скласти ціни, як музикальної, так і літературно-художньої цьому матеріялові. Для мене ж це був цілком новий світ.

Я весь був під враженням цих пісень. Не можу забути останньої ночі в станиці Прочноокопській. Ця станиця розіслалась по крутій, майже стрімкій горі, над Кубаню. Переїхавши Кубань паромом треба дертись майже прямовісно на гору, дорогою, що іде зигзагом наче по стіні між садками, та козацькими оселями. На самій горі церква, Станичне правління, і школа, яку мені й було одведено для зборів. З вікон внизу видно Кубань. Вдалечині гори, а просто під ногами послався степ скільки хватить око, й хвилюється горбами мов море.

Вражений нечуваними піснями ладового складу, я хотів дізнатись чи мають вони пісні пізнішого походження з ясно виявленим мінором, або мажором. Отож кажу козакам: “Спойте мне, братци, какую нібудь грустную песню!” А вони мені кажуть: “Вот ми спайом тебе. Вашкородіе, печальную, как ти есть на чужой стороне”, і почали чудової пісні мажорної по складу, але по настрою дійсно тужної й журливої. Цю пісню наводить Пушкін, як “старинную песню” в епіграфі до

одної глави в його творі “Капітанская дочка” — власне там, де малює, як Грінев сидить в гостях у Пугачова. Починається вона — “Сторона-ль ти моя сторонушка, сторона-ль ти моя чужая!” Дійсно це така пісня, якої не часто, а може й зовсім не можна тепер почути в народі. Широценна мелодія, цілком поліфонічного складу, пливе, як спокійна широка ріка, маса підголосків наче визерунками прикрашують її; голоси мов хвилі здіймаються, падають, сходяться, розходяться . . . це не можна передати словами! Я давно уже записав мелодію, а тепер слухав, дивлячись у вікно: була ніч, по небу неслись хмари, то відкриваючи, то закриваючи місяць, і туманний степ внизу покривався то чорними, то ясними хвилями . . . Було щось в цьому краєвиді чуже, страшне, і навіть зловіще, а мелодія тужила і плакала: “Ех, да не сам я на тебе, на ету старонушку, не сам я зашел да заехал” ! . . . На душу налягала якась туга невимовна, незнайома, що охоплювала все ество й привязувала ланцюгом до цієї мелодії . . . Тойж ночі я виїхав на Армавір. Степ був напів темний, вітер свистів, наче в осени, коні бігли швидкою ходою, кругом було скучно, і вороже-чужо, а в голові не переставала мелодія — “Ех, да не сам я на тебе, на ету сторонушку зашол, я младец, заехал! Занесла мене завела, на ету старонушку недолошка, служба царская”. Мені здавалось, що тільки що побував в гостях самого Пугачова . . . Російські етнографи та музики, де ви?!

За три літа 1903, 4, та 5-го року мені вдалось записати біля тисячі, а одіслати в Катеринодар 500 пісень, . . . 450 українських, а 50 російських (Кубанське Військо складалось адміністративно з козаків українських і російських). Ці пісні уявляють собою скарб найвищої художньої та історичної цінности, і я щасливий, що мені прийшлося його розкопати. Зібраний літом матеріял я обробляв зимою і посилав в Кубанський Статистичний Комітет (приймав його секретар цього коміте-

ту п. Чоботарів). Куди цей матеріал дівся потім не знаю, бо в році 1910 я шукав його по всіх установах Катеринодару, і не міг знайти. Послав же я туди десять збірників по 50 пісень кожний. Взагалі, з боку уряду Кубанського Війська можна було спостерігати просто хамське відношення до цієї справи. Тай не диво, бо це була справа, як не як, а українська! Скажу тільки, що на протязі яких чотирьох років припиняли мою роботу скільки разів ріжні Наказні Отамани (не з козаків), і приходилось багато тратити паперу, щоб, так би мовити, “встановити” і мене і мою справу “в правах”. Я вже казав, що Наказн. Отаман генерал Михайлів цілком закрив кредити на цю справу, мені не доплатили за пів року роботи. Прийшлось довго листуватись, поки визволив від загибелі свої 600 карбованців. На четвертий рік звязок мій з Кубанню був утеряний остаточно, після того, як кацапура Михайлів принципово припинив працю збирання пісень. Потім, через скільки років я дізнався, що її було поновлено диригентом Військового Кубанського хору Концевичем, чоловіком далеким від музичної етнографії, і, здається, без всякої музичної освіти. Я його пізнав на Учительських курсах в Катеринодарі. Він скінчив учительську Семинарію і десь витримав іспит церковного диригента. Такі речі, як “Реве та стогне Дніпр широкий”, або “Стоїть гора”, чи “В чарах кохання” вважав за народню пісню . . . Про нього, як диригента церковного хору, розказували таке: він співав у церкві два роки під ряд один і той же концерт “Господи, силою твоєю возвеселиться цар”, а коли його запитали, чого так довго він товче цей концерт, він відповів: “Побачите, як я його буду співати ще через два роки!” Потім мені розказували також, що він “мав на увазі” мої збірки, що лежали невидруковані в Статистичному Комітеті, цебто попросту переписував мій матеріал, та видавав за свій. Не можу сказати оскільки це правдиво, бо його записів не бачив,

але чогось мені здається це можливим (наскільки я пригадую цю особу).

Наприкінці моєї праці з піснями з'явився на обрію моєї справи добродій Живило, що мав якесь відношення до справи записування пісень, про відновлення якого я майже що-річно клопотався. Цей добродій написав мені листа, що піднімати питання про це "продовжування" він не зможе, поки "не програє і не проспівася" моїх записів (він теж з Учительської Семинарії, в музиці ан-альфабет). Я побачив, що справа попала в руки нахаби і, уже не сподіваючись нічого доброго, вчистив цьому Живилу такого листа, що він мабуть добре почувався. У відповідь одержав я запрошення прислати зразки моїх записів на "Краєву Кубанську Етнографічну Виставу", бо, мовляв, вони не можуть знайти моїх збірок, які я послав туди. Прийшлося викопувати з свого архиву те, що там зосталось, і послати на виставку. Там мені присудили золоту медалю. Точно не пригадаю, але це було, здається, в 1908 році. Через рік після цього я був на курорті в Кісловодську і заїхав в Катеринодар, щоб забрати або медалю, або диплом на медалю. Довго мені прийшлося ходити, поки я дізнався, хто і де тримає ці дипломи. Мене споваджували всюди, по всіх установах, і ніхто толком не міг сказати, де й ким ліквідувалась вистава. Виявилось, що цею виставою завідував той же Живило, аж поки не підросла більш вигідна для нього справа: будівництва Сухумсько-Чорноморської Залізниці. Він кинув виставу на призволяще, а сам зайнявся більш смачним шматком. Взагалі я багато дещого поганого чув про цього "діяча" в ту мою поїздку до Катеринодару. Не було чоловіка, який би не ляяв його.

Як закінчилась Вистава, можна судити по тому, що я побачив в одній кімнаті "Військового Правління". До цієї кімнати я допитався після трьох днів розпитувань майже у кожного стрічного на вулиці. У великій кімнаті було навалено дослівно від долівки до стелі всьо-

го, чого тільки можна було забажати від вистави. Були тут не тільки експонати, яких не могли забрати назад власнижки, бо не могли знайти їх, але були тут і всі документи з вистави, та дипломи, на ній присуджені. Я заплатив писарю 5 карбованців, і він рився в цьому хламі на протязі доби, поки не знайшов мій диплом на золоту медаль, але ні моїх експонатів, а тим більше збірок, які я посилав раніш, не було ні слуху, ні духу . . .

Отак безтолково закінчилась справа найважливішої культурної ваги! Так закінчувались в Росії усі українські справи.

Не знаю, чи вдасться мені хоч що небудь відновити з' того, що я записав на Кубані, бо зараз мої шпаргали в Совдепії. Ця робота дала мені велику радість й задоволення, і я завше згадую з великим задоволенням і почуттям вдячності тих людей, і той край, ті свої поїздки по Кубанщині, та ті переживання, які я тоді мав.

Що то тепер залилось від цього оригінального фрагменту історичного, від рештків нашого козацтва? Невже проклята Москва й далі буде продавати козацьких синів, як колись Польща! Да не будет !!!

В ТИФЛІС

Я УЖЕ казав, що в наслідок родинних подій я повинен був кинути службу в Ставрополі і перевестись в Тифліс.

Як тепер памятаю, виїхав я з Ставрополя чудового дня, 29-го серпня. Такий день, який в цій порі року, буває в Ставрополі. Небо ясне, воздух мов кришталь чистий, навкруги тиша, дерева в напоєному сонцем спокійному місті замовкли, наче в тихій задумі... Всі білі будинки так ясно вирисовуються на зелені й блакитному небі, що сліплять очі. А над усіма садами, що вкривають ставропільську гору, панує дзвіниця собору з блискучим золотим хрестом... Багато поганого пережив я в тобі, чудове місто, але покидаю тебе з сумом і тайним жалем!.. Шкода не того, що пережив, а того, що стільки молоді сили й віку пішло марно...

Після полудня на обрїю заблищали сріблом вершини Кавказу, і не можна було очей одірвати від них, до того вони були прекрасні, строгі, величні й урочисті. Чим ближче до Владикавказу, тим ясніші старали гострі верхи, що здалеку здавались туманними хмарами, а зараз промінились яскраво-білим блиском, а спадини затушовані темно-синім, або блакитним. На синьому небі це все здавалось зявою, хвилювало і наповняло душу якоюсь безпричинною радістю. Нижче снігів гори ступнево темніли, темно-зелені ліси здавались здалеку темно-зеленою травою; по ній простяглись тіні від вершин, а коли ходять тіні від хмар у небі, то наче хто протягає темним покривалом по тій зелені, аби її краще вичистити. І тільки пройде те покривало, зелень стає на сонці ще ясніша, ще чистіша і радісніша... До самого вечора я стояв у вагоні біля вікна і любувався цими чудами. Над вечір приїхав у Влади-

кавказ. Місто маленьке, провінціяльне. Приємно тільки було бачити багато гарних дерев на вулицях, так що все місто здавалось одним загальним бульваром. Зостановився я в готелі при конній поштової станції Воєнно-Грузинської Дороги. Готель поганенький, але чистенький. Тут прийшлося шукати собі товариша подорожі. Знайшовся один, якийсь фотограф з Асхабаду. Ми домовилися трійку коней і візок, здається по 20 карбованців з особи. Це було не дорого і якраз мені по кишені. Пізно вечером пішли ми з моїм новим подорожнім гуляти в парк "Трек" над річкою Терекком. Парк дуже гарний, чистий. Терек тут широкий і бурливий. Приємно було сидіти над річкою серед ночної тиші. Ззаду горять електричні світла парку і роблять темноту перед твоїми очима ще більш густою. В цій темряві реве, шумить і стогне річка, — білі гребіні хвиль то з'являються то зникають в темноті, наче привиди. На душу налягає холодний сум. А вгорі, на темному, синьому небі, серед блідих зор, наче хто поставив рожеве шатро, і засвітив там тихе світло — це вершина Казбеку світить ще вечірнім світлом, тоді, як на землі вже глибока ніч. Я довго сидів і любувався цією картиною, аж поки вершина не зблідла, потім посиніла, а далі зовсім згасла.

Прокинувся я дуже рано. На дворі стояв радісний, молодий ранок, напоений, наче міцним вином, свіжим, бадьорим гірським повітрям. Вершини гір підійшли до самого міста і втратили свою таємничість, зате набрали більш цікавості з своїми лісами, скелями, западинами, виступами. Я побіг на міст і любувався Терекком та зеленою рівниною, що простяглась за містом, аж до самих гір. Гори тут раптово піднімалися страшенною стіною. В них видно було прохід, наче ворота, а туди вужем поповзла дорога, по якій я мав їхати.

Виїхали по сніданку на трьох добрих конях у маленькому візку, подібному до нашої "Біди", такій вузькій, що ледве у двох помістились. Куфри наші при-

в'язано ззаду. Мій товариш подорожі уже не раз їздив через ці гори, — він мені все пояснював і про все розказував.

Як тільки ми пробігли зелену рівнину за містом і вїхали в оті ворота-прохід, ми зараз же упірнали наче в пивницю, обставлену високими до самого неба гранітними стінами. Здавалося, що сонця тут ніколи не бувало. Воно давало про себе знати тільки тим, що одна з цих стін була ясніща другої. Навкруги ні деревця, ні травинки: кремій, холод; сумно, сіро, непривітно; в долині реве звірюкою Терек, а над головою маленька смужечка ясного блакитного неба, наче для того, щоб людина не зразу вмерла в цій тюрмі. Враження, наче попав на той світ, де усе вічне, холодне, сіре, строге й невблаганне.

Переїхавши через “Чортів Міст”, поїхали другим берегом річки. На одному звороті зачорніла на протилежному березі темна скеля з рештками якоїсь руїни. Ця скеля дуже мальовничо виступала над самою річкою, і здавалось в цій долині якоюсь самотньою, сумною і хмурною. Це був “Замок Тамари”, який так гарно оспівав у своїй поезії Лермонтов. Мене вразила сила його поетичного натхнення й уяви: більшої співзвучності, більшого спільного тону між поезією і оспіваним оригіналом трудно собі уявити. Дослівно здавалось, що колиб перетворити оцю темну гранітну масу в слово, то воно б вийшло не інакше, ніж в отих віршах. А сила враження була така, що якась поетична туга опанувала моєю душею, і весь цей путь через гори був оспіваний і отужений мелодією Лермонтового віршу. Так наче за мною летіла його тінь, і я почував холод від її крил: якийсь побожний страх стискав серце, розкривались очі душі, і все, що я бачив, сприймалось внутрішніми очима, розширеними від захоплення й екстазу. Було сумно, містично й тужливо.

Один тільки раз я був перенесений у дійсність. За одною з повороток дороги стояла, причепившись до

скелі, маленька сакля (хата в скелях), огорожена камінням. За огорожею стояв столик і паслась коза. Навкруги ні травинки. Над хатою висить оголошення: здоровенний товстий вірменин в гострій шапці з кінжалом на поясі, в руках великий ріг з вином, а внизу напис: “Не уезжай, галубчик мой, а захаді пагулять в садік мой!”.

Відчувалось “благодтворное вліяніє руской культури”, і захотілось вибити кого небудь з культуртрегерів.

Скоро прийшлося зустріти одного такого “культуртрегера”. За скалою “Пронеси Господи” ми зупинились, щоб подивитись на долину. З долини вгору піднімався веселий похід-весілля: з молодію, молодим, усіма гостями, музиками й бурдюками вина. Коли вони вийшли на дорогу, то почали свої танці: нудні танці, нічого подібного на лезгінку (кавказький танець), — одна жінка проти другої поволі посувались то в один, то в другий бік, під дурноверхий вереск самої правдивої російської “гармошки”. Було не цікаво, і ми поїхали далі. Трохи згодом нам перепинила дорогу валка — гарб (рід воза) з двадцять, — запряжених биками й навантажених великими бочками з вином. Всі візники були веселі, п'яні. Це везуть вино до Тифлісу. В такій подорожі звичай дозволяє візникам пити скільки хочуть, як також частувати кого хочуть. Ото ж вони нас перепинили, націдили два великі роги вина і піднесли нам. Ми з моїм сусідом випили, а в подяку дали по карбованцю. Веселі візники не хотіли цим обмежитись, і налили нам знов по рогові, а крім того щей нашому фурманові дали. Поки ми відмовлялись, налетіла четверня коней, запряжених в фаєтон. В екіпажі сиділа якась пані з дівчинкою, а коло неї доволі старий офіцер. Дорога була заставлена возами і натовпом візників, що нас частували, так що фаєтон повинен був теж зупинитись. Веселі візники залишили нас в спокою і пішли з налитими рогами вина до нового подорожнього.

Треба було почути, якою московською лайкою зустрів їх цей “культуртрегер”! Тут було все багатство “великаво русскаво язика”. Ми остовпіли й дивились на цю картину, мов заворожені, а офіцер “крив” бідних кавказців і “в батька і в матір”, та кричав, щоб розчистили йому дорогу. Треба було теж бачити, з якими лицами ці милі, веселі, гостинні люди розчищали йому дорогу, і якими поглядами вони його провозжали. Ілюнувши, поїхали й ми далі. Для мене стало зрозумілим, чого “так любили” Росію усі народи на Кавказі.

Над вечір приїхали на станцію Казбек, треба було ночувати. Сонце уже сховалось за гори, долини потемніли, у нас під ногами темно-синій туман, чи то дим від саклів потягнувся смугою по темній безодні. Ставало холодно. Знизу і з боків, де жили люди, чутно було різні звуки: хтось гукав на худобу, дзвеніли дзвіночки на шиях у кіз і коров, хтось когось кликав, іноді ревля худоба... Знизу по крутих доріжках здіймались жінки зі збанками води на голові.

Проти мене білою блакитною масою застеляв майже весь обрій Казбек з двома вершинами. На низчій його вершині видно було той “монастир на Казбеке”, котрий оспівав Пушкін. Наступила уже цілковита темнота, а снігова громада Казбеку все ще світилась фантастичним світлом, та ще гостріше підкреслювала темряву навколо. Трохи нагадувало декорацію з опери “Демон”... Настрій дивний і підвищений...

Ночувати ми передумали, бо знайшлись свіжі коні. Вирішили їхати далі через “Хрестовий Перевал”.

Ніч упала холодна, вогка й туманна. Сиві тумани поповзли вже по дорозі, наповнили вщерть провалля й долини, й закрили молочною млою вершини... Туман посувався перед нами величезними масами, мов пара, іноді в трьох кроках нічого не було видно. Але дорога була чудова і коні бігли далі й далі. В одному яру наш візник зупинився і сказав, повертаючись до нас, одно слово — “Нарзан” (рід мінеральної води). Ми

зразу витягли із своїх куфрів по шклянці і пішли вниз. Кроків півсотні від дороги, в рівчаку бігла невеличка, весела річечка. Ми набрали з неї по шклянці води, напились і... опяніли. Це був самий правдивий нарзан, але суцільний, не змішаний з звичайною водою, як у Кіслюводську, і такий міцний, що на свіжу голову ділав як міцне пиво. Був навіть більш кvasний, ніж в Кіслюводську. Тут його пють пастухи й худоба... Теж прийшлося зітхнути з приводу “великої русскої культури”.

Чим вище, тим ставало більш холодно, далі почав накрапати дощик, а потім посипав мокрий сніг. Але ми скоро проїхали цю полосу непогоди і піднялись на вершину до самого перевалу, біля хреста, поставленого царем Петром. Це була найвища точка кавказського перевалу. Під нами в білому полі туманів, потягнулись, наче копиці сіна взімку, чорні вершини: наче острови на білому фантастичному морі. Було так тихо, що чулось биття серця. Душу огортав невимовний сум. І чогось, Бог зна по якій асоціації, полізла мені в голову мелодія донської пісні — “Туляєт по Дону казак маладой”, яку ми маленькі бурсачки в Богуславі співали осінніми вечорами, ще в 1884 році. Разом з тим виринула в пам'яті картина пізнього темного осіннього вечора в Богуславі: здоровенна верба над дорогою. За нею довжезний майдан, аж до самого кладовища. Двері в Покровській церкві відчинено, і там стоїть трумна судді Арабажина, що вчора помер. Мені страшно від того майдану, від того кладовища, і тих відчинених дверей, та свічок над труною. Арабажин — високий, старий, суворий, котрий лякав мене ще живий, а тут... мертвий, отак у труні...

По цій картині враз причепились вірші: “Спокон віку Прометея там орел карає”... Одним словом верзлось щось, що верзеться в ночі на самоті в дорозі.

Ще маленький горбок і ми почали спускатись вдолу. Наш візник пустив коні, й вони скаженим алюром летіли по добрій дорозі все нижче й нижче. З лі-

вого боку дороги тягнулось снігове поле, і моє колесо іноді було від нього не більш, як на який фут. Я спитав свого подорожнього, чи це й є снігові поля, що вкривають вершини гір. Яке ж було моє здивовання і страх, коли він відповів мені, що це безодня наповнена вщерть туманом. Я стрівожився і звернув його увагу на те, що візник так попустив коней. Ми його почали спиняти, і тут виявилось, що він п'яний, як ніч. Прийшлося добре потерпати. Особливо в той мент, коли дорозга, що кінчалась білою безоднею враз звернула в бік майже під прямим кутом. Я думав, що ми вилетимо в повітря від такого крутого і несподіваного повороту. Слава Богу, все обійшлося гаразд... В годин дванадцять ми приїхали на станцію Гудаут (чи Гудар), де й заночували.

Ночували на твердих, Бог зна якого віку, шкіряних канапах. Я прокинувся від холоду. Вийшов на двір і побачив, що тут на горах уже пізня осінь. Листя на кущах облетіло, трава пожовкла, і на всьому холодний ранішній туман, як у нас в листопаді. Над моєю головою піднімалась жовта глиняна вершина гори "Сім Братів", а вниз, в туман падала дорога в якусь безодню. Я пішов по дорозі. Туман тихо здіймався вгору, і на одній з повороток я став мов прикований до місця: туман піднявся, а передо мною внизу в страшенній глибині розістгалась Кайшаурська долина. Наче для контрасту з Дарялом, навмисне тут усі гори були вкриті рослиною, лісами, а ще нижче виноградниками. З вершин гір блакитною стрічкою, загубленою в зеленій траві, синіла Арагва. Кругом по горах видно було аули (гірські села). Чутно було звуки трудового ранку.

Враз вплило зза гір сонце і залило всю долину світлом: усе заграло ріжними кольорами, ожило, звеселилось. І так дивно було, що тут на горі мертва осінь, а там внизу ясна весна. Але наше здивовання стало ще більше, коли, почавши спускатись вниз, ми від Гудаута до Млет пережили три пори року: виїхали пі-

зньою осінню в теплих кавказських бурках, а далі спустились в чудову весну, та повинні були скинути бурки й плащі, а внизу, в Млетах застали правдиве літо, ясне, гаряче, пишне й радісне.

Звідси дорога пішла спокійною, багатою, веселою залюдненою рівниною, з полями, селами, виноградниками... По дорозі весь час на кожному звороті стремлять на горбах Генуезські старі башти, що надають всему краєвиду романтичного характеру, та розказують про другі часи, коли тут не чутно було “великаво язика Пушкіна, Тургенева і Гоголя”, та не “смерділа великая русская культура”. Кажу “не смерділа” дослівно, бо зайшовши в одну таку башту, ми побачили, що вона повернута туристами у виходок, а на стінах нема вільного клаптя без того “язика Пушкіна, Тургенева, Толстого”, — всюди, наче загальний взір — “великій російський матюк”, та соромництво. Ще раз зітхнули...

Пізно вечером були ми в Мцхеті. Чудове закинута, романтичне, старе містечко з собором прекрасної грузинської архітектури, здається VII століття.

Перечекавши тут поки перепряжуть коні, та відпочивши, рушили далі, і пізно в ночі були в Тифлісі. Я зупинився в якомусь готелі на Головінському Проспекті біля маленької вірменської церкви, в самому кінці його. Тут на другий же день у мене украли... не гроші, а револьвер. Уже тоді готувались до 1905 р...

Другого дня ранком я пішов шукати Гр. Васільєва. Це був колишній учень, приятель В. Д. Беневського. Тепер служив в Тифлісі Товарищем Прокурора. До нього я мав листи. Він мене прийняв як найкраще і запропонував мені оселитись у нього. Сам він був нежонатий, часто виїздив по службових справах в провінцію, і йому приємно було мати в хаті знайомого чоловіка, який би мешкав постійно. Я з радістю згодився і переїхав до нього того ж таки дня.

Потім я зробив візиту Директору Гімназії, та На

чальниці, — і почалось моє учителювання. Не буду спинятись на ньому, бо нема чого цікавого згадувати. Хіба тільки про дух салдатської дисципліни, який відчувався на всьому. Бувало в перерві між лекціями, я не вспію розібрати нот, та настроїти свою скрипку, як уже дзвонять другий раз “для учителів”. Поки оглянувся, — нікого вже нема в учительській кімнаті. Вибігаєш сходами на першу “площинку” — сидить начальниця, а перед нею лежить на столі годинник, і дивиться вона на тебе очами закоханого крокодила... Зразу ж робиться огидно.

Зате поза лекціями моє життя склалось досить симпатично. До Васільєва ходило багато його співробітників по суду — юристів і “кандидатів”, і “в чинах”. Публика все була весела й молода, і як нарочито усі — “рогоносці”: або жінка покинула, або покинув жінку. А коли до цього товариства пристав ще новий рогоносець-князь Миша Чавчавадзе, що служив урядовцем спеціальних доручень у Намістника Кавказу, то у нас згуртувався “Клюб рогоносців”; — здається сама весела громада на всьому світі. Звичайно сходились біля семої години вечора або у мене, або у Чавчавадзе, і як починався сміх та анекдоти, то скінчалось усе пізно вночі денебудь в “Тіволі”, або в “Аркадії”, або за містом в саду “Разсвет”, де не було жадного дерева, але завше сходило сонце. Було дуже молододі й весело, але трохи трудно, бо усе оце безголова стомлювало здорово.

Не можу не згадати одної дуже кольоритної історії з Тифліського періоду мого життя. У Васільєва служив льокаєм “кур’єр” із суду, досить не симпатичний і підозрілий тип, якого я прозвав Смердяковим. Ця назва так пристала до нього, що й усі потім так його звали. До цього Смердякова ходила його коханка, вродлива молоканка (служниця з міста). Одного разу наша компанія вирішила поїхати вночі в напрямку до Ерзеруму дивитись при сході сонця на Арарат. Усі пі-

шли спершу в ресторан вечеряти. Там трохи затримались і спізнались на потяг. Охота до поїздки пропала й усі вирішили піти до мене досидіти вечора. Піднімаючись вгору по Мтацміндській вулиці, де я жив, побачили, що в моєму помешканню світиться, в хаті повно людей. От ми й рішили прослідкувати, що воно таке є. Для цього зайшли до Чавчавадзе. Він жив проти моїх вікон на першому поверсі, як і я, так що з його вікна було усе видно, що робиться в моєму помешканню. Сіли у нього в хаті, не засвітлюючи лампи. Дивимося — у мене в хаті горить знаменита спиртова лампа, взята з кабінету Гр. Васільєва, посеред хати стоїть великий стіл, заставлений перекусками і пляшками вина, а по хаті вештаються різні типи, як видно гості: курери з суду, сусідні двірники, якісь дами, як видно служниці, старі й молоді. Нарешті виходить з сусідньої кімнати сам Смердяков.. у моєму сюрдугі, а що головне, з академічним значком на одвороті!! Далі почала грати гармонія і почались танці.

Ми довго любувались цим видовищем, нарешті нам захотілось спати і ми вирішили, що й моїм “гостям” пора додому. Ото я пішов до ганку і позвонив. Чую біжить молоканка і зараньше питає: “Хто там? Це ви Марья Петровна?” Треба було бачити її фізіономію, коли замість Марії Петровни вона зустріла мою персону! Я їй нічого не сказав, а тільки попросив, щоб Смердяков зняв мій сюрдуг, та щоб не довго гуляли, бо я хочу спати. Враз огонь згас і гості зникли. А через пів години я вернувся і застав усе в порядку.

Та не довго мені прийшлося гуляти у цій компанії. Несподівано я одержав листа від мого товариша по Академії Володимира Чехівського, який служив Помішником Інспектора в Києвській Семинарії. Він мені писав, що звільнилось місце учителя співу, і що він та дехто з корпорації учительської виставляють мою кандидатуру. Він же робить це спеціально, щоб ця посада

не попала в руки якого небудь кацапа. Нема чого казати, як я зрадив. Зараз же негайно подав прохання до Педагогічного Совету Семинарії, а сам почав готувати ґрунт для можливого мого відмовлення тут. Треба сказати, що Директор, як я уже казав, був дуже великий мій приклонник ще по Ставропільських концертах, і через те сподівався, що я багато дечого гарного зроблю на співочому полі в гімназії. Втеряти мене йому було дуже неприємно, а ще більш неприємно було мені відмовлятися від тієї посади, на яку я попав з його персонального бажання і з доброго відношення до мене. Треба було брехати. От і почалась брехня: що у мене захворіла мати і що моя присутність біля неї необхідна і т. п. Директор хотів мені дати усі шанси, щоб вийти з такого трудного положення: давав мені і відпустку наскільки часу я забажаю, і гроші, і навіть залишав за мною посаду на рік. І чим більше він виказував мені уваги, тим мені тяжче ставало, що я обманю чудову людину. Тут прийшлося на власній шкурі переконатись, що коли людина збреше раз, то повинен брехати до кінця, і нарешті заплутається у власній брехні так, що не знайде жадного виходу. Я мав нещастя збрехати, бо не було мужности сказати правду і зробити неприємність людині, яка до мене чудово ставиться. І скільки мені прийшлося зазнати душевної муки через це, той сказати не можу! Але відступати вже не можна було, бо впереді стояло питання всього мого життя: чи буду в Києві, без якого я не міг жити, чи навек залишитись на чужині. Отож нехай простить мені любий та милий Семен Семенович, коли він ще живий...

Таким робом питання було поставлено руба. Чехівський почав засилати мені телеграми ніби то від хорої мами, й ця паскудна історія тягнулась майже весь серпень. Він робив це для мене і по моему проханню, а мені було ще гірше тяжко, що я втягнув в цю

брехливу комедію такого щирого і благородного чоловіка, як Вол. Чехівський. Але втіхою була та думка, що це робиться, щоб вирватись від урядової справи і послужити українській. Ну, а тут вибору не може бути. Таким робом до жовтня все скінчилось.

КИЇВ

23. IX. 1904 — 25. I. 1919 р.

З ЖОВТНЯ 1904 р. почався новий період у моєму житті — Київський, на цілих 15 років. Це був самий бурний, самий трудний, але й самий щасливий період. Це життя у Києві було остільки складне, заплутане, повне, що я не знаю, чи зможу хоч яку частину його пригадати. Крім того усі події й відносини так переплутувались, що ніяк не можна встановити хронологічного порядку. Прийдеться писати те, що само в голові прийде.

Так ото ж телеграмами з Волод. Чехівським установлено було спосіб мого переходу з Тифлісу до Києва. Я подав звідси прохання, і 11 жовтня 1904 р. був затверджений на посаді учителя співу в Київській Духовній Семинарії. Останню телеграму до Тифлісу вислав мені Андрій Чехівський по дорученню Володимира Чехівського. Так що нарешті справа з телеграмами закінчилась, і я рушив у Київ одної темної ночі. Провожали мене скільки моїх учениць. Їхав я на нове життя (Ох, як би то зараз!). Рушив я окружним шляхом — Баку, Петровськ, Ростов, Харків. На ранок проїхали червоні степи Закавказзя, накупили чудового винограду без кісточок на якійсь станції, і через добу вже були в українських степах за Ростовом. У вагоні їхали зо мною якісь милі люди, скільки мужчин і дам і, як водиться в дорозі, перезнайомились і подружились. В Полтаві я застав уже справжню осінь: холод, навіть зранку морозно. Чогось зупинялись тут, так що я жив в готелі з комедною назвою: “Монголія”.

У Київ приїхав 23 жовтня і зупинився в готелі Михайлівського Монастиря, Трьохсвятительська вул.

Сюди до мене приїхав з Сологубівки брат Митрофан (священик). Треба було улаштуватися на новому місці, при нових умовах, і на парубоцьку ногу (що було саме головне й радісне для мене).

Не памятаю, як я провів свої офіційні візити, але знаю, що треба було негайно йти на лекції, бо учні давно ждали мене, а мене хтось заступав, здається П. Г. Петрушевський.

Може б я й пішов зразу, але зо мною трапилась така подія: ми з братом Митрофаном обідали на Подолі в гостиниці Леттецького. Брат пішов по своїх справах у різні крамниці, а я хотів сісти на трамвай. Скочив на ходу у вагон, не міг вдержатися, бо вагон летів мов скажений, і сторч головою гримнув об землю так, що перекотився аж на хідник. Ледве не попав рукою під колеса. Схопився у куряві, бруді, з розірваними штаньми, — взяв візника і поїхав до готелю. Приїхавши, повинен був лягти у ліжко, бо добре побився, а праву руку ушкодив так, що через годину уже майже кричав од болю. Прийшлося кликати лікаря. Лікар знайшов, що я ростягнув сухожилля в руці. Майже тиждень, коли не більше, прийшлося класти компреси, та чекати поки зможу піти на лекції.

В перший день, коли я прийшов у Семинарію, я попав на 5-й лекції на якусь панахиду. Увійшов у велику церкву, що перероблена з рекреаційної залі. Заля чудова, а церква погана: погане малювання, поганий іконостас — дешево, розляписто, з московською базарною позолотою. Зате вразив мене хор душ із 60! Перші звуки “pp”, що полились з хорів, були такі густі, повні й глибокі, що здавалось наступає якась м’ягка хмара... Особливо прекрасні були баси й октави. Це мені трохи додало бадьорости, бо я бачив, що дещо можна буде зробити. Диригентом тоді був мій співак по Академії — Миколай Шішкін (він кінчив Семинарію, був в VI кл.).

Не пригадую, як пройшло моє знайомство з учня-

ми й перші лекції. Знаю тільки, що зустріли мене дуже сердечно, і що я почував себе просто розчуленим: нарешті я в рідному Києві й серед українського, хоч і не цілком, оточення. Головне, що учні були українці, і хоч “контрабандно”, поза оком начальства, можна було балакати з ними по українськи, і взагалі, чути у себе дома, бо й педагогічний склад був майже той, що при мені, ще коли я вчився сам в Семинарії.

Шукати помешкання в жовтні справа трудна, а через те мені запропонували жити в квартирі секретаря Семинарії (в Семинар. шпиталі). Квартира була з трьох величезних кімнат. Економу наказано улаштувати мене. Мені дали три стільці, два ліжка з семинарського дортуару, стіл з інспекторської кухні, а лампу я купив свою. Порожньо, особливо коли ніч дивиться у величезні без фіранок вікна, непривітно, зате вільно, вільно!

Через скільки днів я зустрів на вулиці свого знакомого — Сашка Яковлева, що був малим урядовцем в Ставрополі, в Контрольній палаті. Він кинув працю, і раніше мене поїхав у Київ шукати щастя. Зараз був на малесенькій посаді в тому ж Держ. Контролі і бідував. Я його запросив до себе жити і мені стало веселіше. Годувались ми з загальної семинарської кухні. Обід був паршивий, мало поживний й несмачний. Добра була тільки каша (що дня!) і до борщу і до печінки.

Мій приятель приходив з служби в 5-й год., а я кінчав лекції в 3-й год., так що ми не обідали разом, і йому приходилось розігрівати семинарську бурду, що звалась борщем.

У вечері я сідав за виготовлення Кубанських пісень, а він ішов до своєї коханки, якоїсь студентки “зубодьорки”. Перші часи я ніколи й нікуди не ходив, хоч часу вільного було багато, бо знайомих, як я уже казав, не було, настрої був пригноблений. До того ж

і грошей було мало. Я одержував з Семинарії (за 12 лекцій на тиждень) всього 50 карб. місячно, а з Кубані за пісні 100 карб.

Оселившись в Семинарії, я через яких два тижні одержав з Ставрополю моє піано, яке залишив в крамниці Траубе разом з портретами (батька, матері, жінка і я). Піано він прислав, а портрети пропали на віки вічні.

В цей час я знов звів знайомство з Галею Бортівською. Вона розійшлась (на деякий час) з чоловіком. Придивившись до неї, я побачив, яке велике маю щастя, що вона не моя жінка, хоч людина вона дуже гарна.

Я вже казав, як мало грошей я мав до розпорядимости — 50 карб. На ці гроші не розгуляєшся. Лекцій же в іншому місці серед року не дістанеш, тай спів оплачувався тоді просто неможливо бідно! Крім того, давати більше 12-ти тижневих лекцій співу було дуже трудно. Отак почалось моє бідування.

Поновивши свій звязок з Мик. Віт. Лисенком, я прийняв його запрошення вести хор в його школі, а разом вступив до тієї ж школи учнем до класи композиції Григорія Львовича Любомирського. По старому звичаю хористи ходили до хору Лисенка аматорами, але цей звичай почав завмірати, і мені не мало коштувало труду поновити його серед моїх учнів. Українській сентимент і завзятість не були уже на тому ступні, як за моїх часів, — ішло нове покоління семинаристів, густо пересипане мійським російським не духовним елементом! Що йому до українства! Стара Семинарія й семинаристи зникали, — ішов новий тип карериста, що думав перше всього про себе, і для нього, українські національні ідеали були ділом другого, коли не трете — степенного значення. Не хочу ганьбити моїх учнів, які в цілому були українці й щирі хлопці, але не було в них уже того ентузіазму національного, який був в семинаристів за моїх часів.

Жив я в цій секретарській квартирі (секретарем тоді був Аркадій Дм. Троїцький — учитель Св. письма) до початку весни 1905 р. Звідти я перейшов на Мало-Володимирську вул., номер 45, дім Демуцького, на 5 поверх. Кімната була у мене велика й гарна з чудовим краєвидом з вікна, що я так люблю. Але на жаль, дуже високо — 110 ступнів по сходах, так що, як приїхала до мене мама, то йшла пішки на гору (елевейтора не було!) майже пів дня: подорожувала, спочивала на площинах. А на одній такій площині біля дверей побачила, що сидів здоровенний пес. Вона перелякалась; пройти б швидко угору — ноги старі болять, іти вниз — шкода пройденого, сидіти на лавці — страшно пса... От вона сіла і доти сиділа, поки пса не впустили в хату. А щоб він її не зачіпав, то годувала його “мазурками” (печиво), що привезла мені. Майже усі згодувала, моя люба, дорога, бідненька Матуся!

Кімната була досить вигідна, коли б не сусідка. Треба сказати, що виняв я ту кімнату у вчительки співу Бозію. Вона не була ніяка Бозію, а прибрала собі цю назву великої оперової співачки, та почала давати лекції співу тільки через те, що сама колись у Мілані мала харчевню для артистів, та учнів співу. Мені розказував про це Т-кий, який її знає. У неї тепер поруч зі мною жила якась меццо-сопрано. Ця особа з ранку до вечора не перестаючи співала цілий день одну і туж пісню Ратміра з опери “Жінь за Царя”. ...“Она мне жінь, она мне радость”... Доводила мене до того, що я повинен був тікати з хати на вулицю, щоб не чути цього нещастя.

Жилось мені тут хоч і не весело, але й не скучно: до мене заходили деякі мої учні, а дуже милий чоловік — мій бувший учитель, а тепер товариш по службі в Семинарії, Ксенофонт Вас. Белінський — жив рядом, в сусідньому будинку. Я частенько до нього заглядував посміятись, та напитись чаю разом. Він жив парубоцьким життям, дома умів дуже добре

хазяйнувати, та любив гарних дівчат, а у мене була дуже гарна покоївка, так що розмовляти у нас було про що, а напитись чаю так як у нього, нігде не можна (таке все якесь смашне, порядне, чисте і спеціально комфортабельне, “по чайному”).

На весну зо мною трапилась така подія. Ще з рік тому, у мене зявилося на шиї біля вуха якесь затвердження з горошинку. Воно не проривало, а далі й далі поширювалось, і перейшло на бокові шийні залози, а далі зробився опух кругом шиї, і спереду під горляною прорвало. Ранка не заживала і зробилось щось подібне до фістули. Я пішов до лікаря і він мені зробив операцію під етером. Це якраз випало на перший день Великодня. Змучений я прийшов додому і міцно заснув. Прокидаюсь, — і бачу, на дворі вечір. Починаю вираховувати... виходить, що я проспав до вечора другого дня, а мені треба було бути на перевязці у лікаря ранком. Я дуже перелякався, що пропустив перевязку, бо це була перша по операції. Виглянув у вікно, — місто цілком пусте, на вулиці нікого... Сонце якось химерно освітлює предмети. Страшенне хвилювання охопило мене, і я уже не знаю, як одягнувся і вибіг на двір. Хочу спитати кого небудь, котра година (бо мій годинник став) — нікого, ні душі на вулиці! В панічному жаху побіг я просто вгору на Підвальну вулицю, нічого не розуміючи, що робиться, що сталось... Чим далі біжу, чим далі не зустрічаю жадної душі, тим більший страх опановує мною! Нарешті побачив двірника, що підмітав вулицю. Питаю котра година, — каже “пята”. Мене ще більший жах узяв: пята година вечора! і нікого на вулиці!, що сталось?!. Довго я так спішився по вулицях, не знаючи, властиво, куди я біжу, поки не звернув уваги, що стало якось ясніще, більше сонця. Тоді тільки я зрозумів, що це ранок!

Цим літом (1905) я поїхав за піснями на Кубань не сам, а взяв з собою свого приятеля Павла Доброга-

ева (див. про збирання пісень окр. відділ). Після збирання пісень, заїхав на деякий час у Ставропіль до Вас. Беневського, а потім через Новоросійськ поїхав морем до Севастополя, де зупинився в готелі Бель-Вю, 5-го серпня, 1905 р.

Усі ці докладні відомості відносно часу можу встановлювати через те, що під руками маю свої старі пашпорти. А по тодішнім порядкам, в кожному новому місці я повинен був заявлятися до поліції, і вона робила в пашпорті помітку: коли, і на скільки часу я зупинився (такий порядок для всіх громадян!). Приїхавши до Києва в початку серпня, я деякий час пережив у поміщика семинарського економа — Порфира Холодного, мого приятеля, гарного хлопця; а потім перейшов на помешкання до Івана Йосиповича Шатрова (номер 22 по Андрієвському спуску).

Про нього треба сказати більш докладно. Іван Йосипович Шатров належав до тих “антиків”, яких так гарно змалював рос. письменник Лесков в своєму нарисі “Київські Антікі”. Він належав до типових київських старофасонних міщан, мав в той час за шістьдесят років, знав старий Київ, як свої п'ять пальців, був ходячою традицією Києва, та зразком давно минулого патріярхального київського життя. Досить сказати, що він купив хату у того Серкова (Сірка), якого виведено в комедії Нечуя Левицького “За двома Зайцями”, та знав прототипів, з натури яких малював автор персонажів своєї комедії. Так що, виходячи на Воздвиженську вулицю з своєї хати, я ставав на розі нашого будинку біля забитої уже в паркані хвірточки, і знав, що тут сиділа по празникам безсмертна Проня Прокіпова, та чекала Галахвастіва (як каже Іван Йосипович, то теж тип не видуманий, а реальний; каже, що він його сам знав, як також знав його майстерню на Олександровській вулиці). Іван Йосипович міг оповідати годинами про старе київське життя, що він і ро-

бив, як ми бувало сидимо в його кабінеті. Дуже жалкую, що я не записував в свій час його оповідань.

Після смерти свого батька, що був “іконосташиком”, Іван Йосипович одержав іконостасну майстерню і діло “на повному ходу”. Деякий час усією справою орудував його старший брат, поки Ів. Йосипович не повернувся з військової служби у Гвардії. Цією службою у царській гвардії він дуже гордився. Взявши в руки стару і єдину в Києві майстерню, та добре зарекомендовану фірму, він, що називається “став на ноги”, і зробився поважним киевським обивателем. Чоловік був заможний, займав почесну посаду Церковного Старости в Семинарії, та вважався Семинарським куратором. Сам він був чоловік саженого росту, з білявим волоссям і рудою ріденькою борідкою, яку завше підстригав. Жив він у власному будинку на Андрієвському спуску, номер 22. При ньому жила його сестра Серафима Йосиповна, вдова. Фактично майстернею і усією справою орудувала Серафима, а Ів. Йосипович тільки приймав замовлення, репрезентував фірму, як хазяїн, коли потрібувалось, а решту часу сидів біля вікна у своєму кабінеті, кутив цигарку, та хрпів (така була звичка — сидить і хрпе). Лінивий був страшенно, і все робив “протягом”, як і взагалі все в нього в хаті робилось “протягом”.

Після смашного, та такого багатого обіду, що можна луснути, ми оба йшли спати. У вечері, напившись чаю, одягались, та йшли на прохід. Іван Йосипович одягався дуже пристойно, навіть багато: у зимі надягав чудового хорькового кожуха з бобровим ківніром, та прекрасну брунатну смушкову шапку, оторочену теж бобром (купець першої гільдії, (кляси), тай годі!). Я одягав свою учительську шинелю і картуза, і ми поважно “шествовали” на Хрещатик. Там годин зо дві вилуплювали очі на гарних панночок, та нагулювали апетит, а потім годин біля десяти вечора простували прямо в ресторан Смутьського “Пассаж”, де

мали свого окремого столика, як поважні, та постійні гості. Цей ресторан містився в Пассажі на Хрещатику між Фундуклівською і Прорізною вулицями. В ньому було затишно, привітно, чисто, "по сімейному", так що я за тим же столиком просидів в ньому до 1919 року, коли уже давно Ів. Йосиповича не було на світі. Добре повечерявши, вертались додому на візнику, при чому Ів. Йосипович довго торгувався, чи дати 20 копійок, чи 25 (це аж на Андрієвський спуск!).

Мав він чудового перегонового коня сірої масти, але майже ніколи ним не їздив, а щоб не застоювався, то ним возили воду. Раз я умовив його проїхати того бідного коня, який уже почав тяжіти від стояння на стайні, та без руху. Діло було ранньою весною. Сонце сліпило очі, по вулицях бігла вода, повітря повне весняної радості, а на небі по синій безодні плавали біленькі хмарки. Усе в природі, як і на душі, було радісне й веселе. От ми й двинули по Цепному мосту в Слободку, а дал по шосе до Броварів!... Скільки мені потім не приходилось їздити по тому шосе до тих Броварів — і літом, і зимою, і в компанії, і в двох, і на перегонових конях, і в авті, з бльондинками, з брюнетками, з мало-знайомими, з близькими, з нелюбимими, з коханими, — а все таки тої поїздки з Ів. Йосиповичом не забуду, — так ніс отой кінь, і стільки радості та веселости було на молодому серці! А головне, і ще раз головне... я був вільний козак!!

Коли, бувало, сідаємо за обід: Іван Йосипович, Серафима і я, у великій їдальні, за великий, гарно обставлений дубовий стіл, та під великою електричною лампою, то... треба було, крім апетиту, збирати усі сили, — бо на столі стояло стільки гарних ріжних річей, а куховарка під доглядом Сераф. Йос. була така чудотворниця, а здоровенний графин з горілкою був такий гарний, хрустальний, що при мойому молодому, а у Ів. Йосиповича старому апетиті, треба було багато витримки, щоб не звалитись під стіл. Я потім ледве міг

дійти до своєї кімнати, падав непритомний на ліжку, та засипав таким сном, що труби страшного суду не моглиб мене розбудити. Коли ми повертались пізно, не вечерявши в ресторані, тоді в їдальні відчинялась у грубці така “духовка”, де стояло все, що було на обід, з додачою чого небудь, що готувалось на вечерю... Витягався з шафи збанок і починався той же самий обід, тільки вдвоє! Як я там витримав два роки, зрозуміти тепер не можу!

За обідом, коли йшла розмова про життя, Іван Йосипович любив трохи похвалитися, і Серафима Йосиповна не перешкаджала. Хвалився він от чим.

У Києві і тепер, мабуть, стоїть так званий Княгинин Монастир на Львівській вулиці. Збудувала його Велика Княгиня Олександра, сестра царя Олександра Третього. Збудувала, бо, бачте, видужала від довгої хвороби на ноги, яка тримала її у кріслі років з десять, поки не пішов з Двірця на заслання (гонорове) по царському наказу Духовник княгині — Протоіерей Лебедев. За той час, як княгиня спасалась з ним у Київському дворці, та все хворіла на ноги, то явились у неї “бедние внучкі-девочки”, числом, здається з п'ять. Так от, після останньої “внучки”, та після висилки о. Протоіерея, вона видужала, почала ходити, та в подяку поставила у Києві Монастир, в якому і була першою ігуменією. А своїх онук повидавала заміж: двох за киевських попів, а старшу, меньш гарну, за Івана Йосиповича Шатрова... За нею Ів. Йосипович одержав добре віно, а до того шей сам мав садибу з будинком на Андрієвській вул., де то ми так обідали. Жінка його ніяк не хотіла помиритись, що вона “внучка княгині” замужем за простим собі міщанином-ремісником. Почала крутити роман з ким хочеш, а на решті втікла, зоставивши Ів. Йосиповичові дещо з приданого. Історія звичайна і досить сумна, але Ів. Йосипович знаходив собі потіху в тому, що він до деякої міри “родич цареві”.

Головною ж персоною в хаті, та хазяйкою була Серафима Йосиповна, жінка років пятьдесят з хвостиком, досить повна, по неділям носить “хваншон” на голові, та убрання п'ятидесятих років минулого століття. Коли не занята по дому, то сидить — читає “пронизливі” романи через великі окуляри. “В сімейній жисті претерпела дуже багато”, а через те трохи сердита на весь світ, а на чоловіків, та гарних молодих жінок зокрема. Міцно “блюдет” моральність як мою, так і Ів. Йосиповича, щоб “в домі не заводилось гразі”. Любить з сльозами розказувати про свою “сімейну жисть”:

— У мене був муж... так такой... што как ідьоть п'яной, то його за три квартали чутно! І што только я за ним не претерпела, — один тільки Спаситель знає! Куплю, бувало, чорного хлеба, та пов-хунта сала, розріжу на сім кусочків, поллю горкими сльозами, — то ото мені й пища на усю неділю!”

Сварлива баба була дуже. Особливо надоїдали їй хлопчики з майстерні, що майже що-години прибігали за горілкою для золочення (а більше, звичайно, для майстрів), та папуга, що сиділа в їдальні в великій клітці. Папуга, бувало, як сказиться, то починає кричати таким диким голосом, що не можна витримати. Серафима бере велику палицю і починає її бити, а він кричить: “Пайдьом гулять!”

Не успіє покарати папугу, як вбігає меткий хлопчина замазаний в фарбу:

— Серафима Йосиповна! дайте водки!

— А штоб ти сказился! Коли ви її перестанете у мене просить! —

— Так треба для золочення!.. —

— Ну, іди, іди, чого став! —

І так кожного дня на протязі багатьох років.

Іноді, бувало, за столом посваряться з Ів. Йосиповичом. Мое положення страшно трудне, бо обоє апелюють до мене. Виручала іноді папуга, бо якраз під

час страшеного крику, чи Серафиминого, чи Ів. Йосиповича, враз лунає по хаті: “Ваня, Ванічка! Пайдьом гулять!” Серафима хапає палицю, “а штоб ти сказился!”, бе папугу, та закутує його простиралом, а Ів. Йосипович сміється, — на цім сварка кінчалась...

Мене Серафима Йосип. любила за мою ввічливість до неї і терпеливість вислухувати її “горестні” оповідання. А мені слухати її була прямо насолода, до того вона мала стильову старо-міщанську українську, хоч попсовану мову. От, наприклад, входжу я до вечірнього чаю. Івана Йосиповича нема — або ще не встав, або пішов куди... На столі кипить великий самовар. Чайник накрито ватною накривкою у вигляді квочки. На білій скатерті спокійно й привітно стоять гарні, прозорі, тонкі шклянки, вазочка з хлібом та сухарями, варення, мед і т. д. Велика лампа не горить, а Серафима читає при малій, а через те в хаті утульна, тиха пів-мряка. Я вхожу. Серафима кладе книжку, знімає окуляри і вітає мене своїм напів-сердитим, а фактично, дуже лагідним способом:

— А!... Здрастуйте, ледащо! (не думайте, що це образа, нічого подібного! Це ознака дуже гарного настрою, та такогж до мене відношення, а разом маленький натяк на моє бурлацьке життя). “Чи пізно вчора вернулись? Сідайте, та чай пийте”...

Наливає мені чудового чаю. Потім підсідає й сама до столу, наливає собі чаю й починає:

— От, Олександр Антоновичу, ми з Вами говорили учора, якіє сукини сини бувають ■ущини... А от я іздесь читаю романа “За гріхи”. Єто правда, що мущини бувають падлеци, но й женщины, ссучого сина дочки, бувають же ссуки!! От здесь описується: как вон її просив, как вмоляв, как навколюшки перед нею ставав! Чого тольки він їй не представляв: кумфети, горіхи, пелцини, лімони, усякое предовольствіє, — квіти їй кожного дня... Как вон плакав перед нею, ссу-

чою дочкою!! А вона, хоч би тобі што!! Так вон бедной і зостався! —

Потім іде частина “нравоучительная”, як треба берегтись женщин. Через три дні.. Знов вхожу до ве чірного чаю. “А, здраствуйте, ледащо” і т. д., все як треба. Наливається чай і починається розмова :

— От, ето я, Олександре Антоновичу, говорила, какіі суки бувають женщины... Але ж і мущини, ссукиного сина сини, бувають падлеци!!! От, я читаю романа — “Кривавії п'ятна”, так здесь описується: што вона йому не говорила, как вона його просила, как вмовляла, как перед ним на вколюшки ставала! “Я тебе буду анделом хранителем, е тебе буду останньою куховаркою!”... А вон, разсссукин син, хоть би тебе што!.. Так вона бедная і зосталась... —

Далі частина “нравоучительна”, як бідні жінки страждають від чоловіків, і тут же історія про сім кусочків сала, политих “горкими сльозами”.

Колись, ремствуючи на Ів. Йосиповича за його залицяння до нашої покоївки, каже мені:

— Ну, скажіте Ол. Антоновичу, як то можна у себе в домі гразь заводить! Сколькo раз я йому говорила, сколькo раз вмоляла його, а він хоч би тебе што!! Ну пушай я женщина з домашнім образованием, Ти ж арістократ називаєся!!

Люба Серафима Йосиповна! Ти не знала, який скарб ти собою уявляєш літературний..

Я вже казав, що вона мене дуже любила. Якось мені затримали на Кубані за шість місяців платню і я скаржився про це за столом їм обом; вони казали мені, щоб я покинув надію на ці гроші, бо уряд, коли не додає, той не дасть ніколи. Вийшло ж нарешті так, що, пославши останній збірник, я, після довгої тяганини, одержав свої шістьсот карбованців. Ці гроші видали мені на пошті новими трьох-рубльовками! Це зробило на Сераф. Йосиповну надзвичайне враження. Так що потім років через три-чотири, я був на вечірці

у мого товариша-попа Подільського Київського Успенського Собору. Серед гостей парафіян Собору (київських міщан) був і Іван Йосипович, та Серафима Йосиповна. Треба було побачити, як вона зраділа, побачивши мене! Зараз же стала мене розхвалювати своїм знайомим парафіянам:

— От, знаєте, бувало пють, гуляєть (цеб то я) по цілих днях... аж уже нема денег! Так щож! Сел за стіл на три ночі, пописав ноти, а потім смотриш, — присилають дві тисячі рублів, як одну копейку! — Міщане витріщили очі на таке диво, а я їх не переконував в противному.

Милі були люди: цільні, яскраві типи старого Києва. Розказують, що Іван Йосипович потім женився на якійсь вдові-попаді, і та вижила Серафиму з хати. Він їй за довголітню службу дав якусь таку маленьку пенсію, що вона ледве могла прожити. Через років п'ять Ів. Йосипович поїхав до Пятигорська і там помер. Усім добром заволоділа його нова жінка, жінщина страшенно несимпатична взагалі, а для мене через те, що скривдила Серафиму Йосиповну.

Революція 1905 року захопила багатьох, так би мовити, “несподівано”. Кажу несподівано, бо в тому оточенню, в якому мені приходилось жити, цею справою менше всього цікавились. Війна на Дальньому Востокі була далеко, а відгомін її скандалів та поразок доходили до нас наче з того світу. Правда, багато говорили про невдоволення “запасних” вояків, яких послали на війну. Але це приймалось, як щось цілком зрозуміле: нащо ж посилати старих, коли є молоді? Звичайно, що старі не будуть вдоволені. Тут був і край всяким думкам і розмовам.

Пам'ятаю, як раз весною я з деякими учителями поїхав гостювати на дачу до нашого інспектора Л. Козловського у Боярку. Гостювали там два дні, а потім ранком вертались додому. В трамваї дізнались про страшну поразку російських військ під Цусімою.

Собор Святої Софії та пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Собор будований 1017 р.

Памятаю, що я захотів купити сірників, і дуже був здивований, коли за пачку з мене взяли 3 копійки! Цим тільки для мене і відзначилась Цусіма. Признаюсь, що поганий “патріот свого отечества” з мене був...

Так само, як і Цусіма, пройшов для мене і жовтень 1905 року. Памятаю, що перед цим страшенні дощі не перестаючи лили майже два місяці. Земля так напилась води, що почали рухатись підземні джерела під Київськими горами, і почались обвали: гори тріскали і лізли вниз, руйнуючи цілі квартали, пісуючи найкращі місця Києва, такі як Володимирська Горка. Тут, напр., ліворуч від пам'ятника Володимеру, спиною до Михайлівського Манастиря, а лицем до Дніпра — стояв чудовий павільон-буфет на здоровім майдані обсаженім молодими осоками й тополями. Біля того павільону був розбитий чудовий квітник, стояли лавки і столики. В одну ніч це все поповзло вниз на Олександровську вулицю, розвалило там скілька домів, а на своїм місці залишило здоровенне провалля, яке сягало аж під саму монастирську стіну. Поповзли в Дніпро і косогірря Царського саду: замість широкої алеї над кручею зосталась місцями одна вузьенька стежечка з розваленою огорожею. По звичці Київської Думи ця алея так і не була поправлена до самої Великої війни, а... потім усе полетіло до чорта разом з тою ж Думою, Україною і всім старим життям.

Якось раз під оту дощову пору була у мене в гостях одна знайома. На другий день, як звичайно, я вхожу в їдальню пити чай. Ввійшов... і здивувався: нема звичайного — “Здрастуйте, ледащо”, нема привітних розмов про “Криваві пятна”, — Серафима Йосиповна сидить насупившись. Мовчки подала мені шклянку чаю, мовчки посунула до мене корзиночку з сухарями, і мовчки читає книжку. Треба якось розбити цей лід. Я починаю: “І що то за погода така! Дощі і дощі без краю...” “Серафима зігхаючи і з жовчю: “Видно Господь нас за добрії діла наказує...” У

мене поза шкурою пішли зашпари: невже це до мене петься? Але я спокійно хоч і трохи тремтячим голо-сом кажу: “Так, так... всюди забастовки, всюди бун-ти...”

Серафима: “Еге... не люде, а хулігани...” Павза... Я: “От недавно знов гора сповзла біля Михайлівсько-го...”

Серафима гірко: “Сказано у священному Писанію, що “гори пойдуть”...”

Мало по малу розмова налагоджується. Я вдаю, що не знаю куди закидала Серафима, а вона по моему скромному тону чує, що я її розумію і боюсь “роспе-канції”. До кінця чаювання я бачу, що мене помилу-вано.

Після страшних дощів почалась чудова погода. Одного разу я з приятелем, здається П. Чернецьким, пішли гуляти на Хрещатик. Дійшли до Бесарабки і вертаємось назад. Враз... бачимо, чогось почали спу-скати в крамницях штори (завіси), народ почав зникати з вулиці, так що zostались самі військові патру-лі, яких я раніш не помітив. Коли це з одного боку, здавалось що у нас за спиною, почувся спів. Ми огля-нулись і побачили величезну масу народу, яка йшла серед вулиці і щось знайоме співала. Над цею юрбою видно було у повітрі червоні прапори. Спереду бігли малі жиденята, а на грудях у кожного розіпятий но-мер “Київської Мислі”, де великими літерами красу-валось: “КОНСТИТУЦІЯ”. На наше здивовання нігде не видно жадного поліцає, а патрулі ходять собі, не виявляючи ніякої акції. Ну, значить “дозволено на-чальством”! Ми пішли в ногу з натовпом по Хрещати-ку до Думи. Там уже було багато народу, і з балкону хтось говорив промову. Слухати було не цікаво і ми пішли вгору по Михайлівській, теж з якимсь натов-пом, що співав — “Ви жертвою палі”. Біля аптеки на розі В. Володимирської і Вел. Житомирської ми по-бачили, що поліцейний Участок весь заквічано черво-

ним полотном і піднято над ним червоний прапор, а публіка дуже чогось схвильована. Враз до аптеки підлітає візник, на ньому сидить якийсь гімназист, і на руках у нього лежить гарний, чорнявий мущина, блідий як смерть. Виявилось, що біля “Присутственных Мест” була стрілянина і що це був перший ранений. Ми з приятелем побачили, що починається правдива “революція” і пішли собі кожний додому. Перед вечором вийшов на вулицю і побачив, що у прохожих фізіономії не дуже то радісно-революційні, а перший хто зустрів мене оповідав мені, що біля Думи творилось щось страшне. Я пішов вгору по Володимирській. Люде товпами, як хмара, ходили по вулицях з тривогою в очах, ніхто нічого не міг толком розказати. Війська стало на вулицях більше і воно в деяких напрямках не дозволяло переходити вулиці, а деякі вулиці закрило зовсім. Було уже темно, як я дійшов по “Прорізній” до “Консерваторського переулку”. Вниз до Хрещатика було пусто, на Хрещатику теж, а тут стояла хмара народу. Все мовчало, мов вимерло. Ця тиша була сама по собі страшна, а до того ще здалеку доносився якийсь гул, наче котили бочки по дорозі. Питаю, що то таке; кажуть, що строять барикади на Хрещатику. Чим далі тим більш напруженим ставав і без того нервовий настрій. Коли враз пролунав якийсь звук і всі кинулись — хто куди попав. Я опинився в сінях якогось дому по Музичному Переулку. Ніхто нічого не міг толком сказати, що властиво сталося. Через деякий час усі знов повиходили на вулицю і вияснилось, що то хтось нарочито голосно чхнув. Було все по дурному, смішно і досить огидно. Мені стало соромно за себе і за всіх цих “революціонерів”, і я пішов додому, уяснивши собі, що з мене такий же поганий революціонер, як і патріот. Краще сидіти дома...

На другий день почався жидівський погром. Хто громив, трудно було розібрати, бо там були не тіль-

ко “босяки”, а були й робітники, і обивательські діти, і прислуга й переодягнені поліціанти. Я сам був свідком, як на Хрещатику біля крамниці конний патруль розділив натовп погромщиків на дві половини, наче б то розганяючи їх: тоді вони почали громити рядом дві крамниці. На Подолі громили крамницю Шварцмана з матеріями. По вулиці їздили козацькі патрулі “усмірять погром”. Вискакує один з крамниці, в руках “штука” (сувої) матерії. Козак крикнув на нього, той передав йому матерію, а сам подався знов в крамницю. Козак (на “усміреніє” брали звичайно Донських козаків) сунув матерію до себе під шинелю, і знов мовчки почав “усмірять”. Тут же рядом з нашої Академії вийшла процесія з корогами й хрестами. На чолі її йшов “нині благополучно здравствующій” в Америці Платон (тоді ректор Академії). Ішов, піднявши хрест вгору, та благословляючи ним на всі боки(?). Виходило, що він благословляє це “істинно-русское дело”. Так це й розуміли погромщики, бо, перехрестившись перед образами та хрестами, почали громити ззаду ще гірше. Я плюнув і пішов вгору до Хрещатика, а звідти на Прорізну, а далі вгору до Вел. Володимирської. Картина одна і таж... грабують, розбивають по дурному, дико з якоюсь звіринною злістю й дикою радістю, наче добре діло роблять. По водостоку вниз по Прорізній вулиці в болоті простелено сотні сажень чудового шовку ріжних кольорів, з дверей і вікон летіло, що було в хатах. З майстерні одного кравця повикидали все, тут же розібрали пошиті й недошиті костюми й матерії, а “прилавок” (стіжку) виламали і викинули на вулицю. Я бачив, як якась здорова баба, з виду куховарка, ухопила отой тяжкий великий прилавок, наче дощинку і лупила ним по землі, аж поки не потрощила його на тріски... Ставало огидно, і я пішов додому. Не знали ці люди, як їх самих жиди будуть громити через п'ятнадцять ро-

ків, і як ота сама куховарка з “прилавком” буде “управляти державою” (див. твори Леніна).

Як я йшов вниз по Андрієвському спуску, то проти мене йшли цілі компанії обивателів з корзинами, повними награваним в крамницях добра. Я бачив навіть одного типа в уніформі Міністерства Народньої Освіти, який ішов з трьома синками, ніс щось в руках, а всі поглядали на новенькі гальоші одягнені на ноги. Хотілося кричати гвалт від обурення.

На ганку нашої хати стояла Серафима і на чім світ лаяла дівчат з Воздвиженської вул., що йшли навантажені, як мули, кошиками награваного.

— І не сором ото вам красти чуже! А ще християнами називаєтесь! Сором вам і родителям вашим до смерті!! —

Мені дуже вподобалась така Серафимина філіппіка і я трохи підтримав її. Як тільки ми ввійшли за двері в коридор, Серафима звертається до мене, держачи в руках сувої сатину, і каже, наче нічого не було:

— От дивіться Ол. Антоновичу, яку гарну я матерію купила для нашої Таньки! — (служниці).

Я остовпів, витріщивши очі, і нічого не міг їй сказати... Мені стало ясно до чого доведе отака революція й така громадська свідомість...

З цього року почався більш інтенсивний рух і в українській музичній справі. Я тоді працював в Музичній Школі Лисенка.

На цей рік випала і та подія, що змінила мое життя на краще. А це розвід з В. Г. Одного разу до мене на квартиру прийшов якийсь добродій, що назвався адвокатом В. Г. і запропонував мені розвід. Я з радістю згодився. Через яких пів року діло почало набирати реальних наслідків. З Консистерії прислали наказ попові Михайлові Іваницькому, моему товаришу по Академії (скільки років нижче ме-

не), -та по педагогічній службі в Семинарії, щоб він “увіщав” (вговорював) мене помиритись з жінкою. Це була одна ступінь з консисторської процедури розводу. Миша урочисто повідомив мене на лекціях про цей наказ, і сказав, щоб я “готовився”, бо він прийде “увещевать” мене, і назначив день для того. Ми тоді добре “наувещевались”, і нам це так подобалось, що скільки раз то він до мене ходив “увещевать”, то я до нього, так що, нарешті, забули хто кого “увещеває”.

Перед літом приїхала сама В. Г. з Петербургу, і ми пішли в Консисторію для остаточного “словоговоренія”. Всі знайомі попи-члени Консисторії сиділи мовчки, читаючи газету, чи що інше. На всі запитання, які нам давали, ми відповідали: “Об етом уже било напісано в прошеніі” і т. д., “об етом не било би пісано в прошеніі”, і т. д. Нарешті нам дали щось підписати, і ми з Консисторії пішли в ресторан Ротса обідати. Погуляли в останнє, і розійшлись добрими друзями на віки...

Друга подія в цьому році сталась з моїм братом Федором. Він був командирований на Дальній Восток на час війни. Там прийшлося йому служити на станції в глухому степу, серед дикої природи, без товаришів, без приятелів, без рідних, без теплого слова. На тій же станції у начальника була жінка, яка почала залицятися до Федька, а нарешті нарадила його забрати її від чоловіка, коли Федькова командировка скінчиться. Федя писав мені про свій роман ще в осени, і, як водиться, описував самими рожевими красками, а її малював чудом краси, доброти і шляхотности. Я почасти з свого досвіду, почасти з якогось передчуття уявляв собі справу трохи інакше, бо, знав, які то янголи шляхотности бувають ті жінки, що шукають утіхи за плечима чоловіка. Але переконувати брата листовно за п'ять тисяч

миль було б не доцільно, от я й залишив справу на її льогічний кінець. Все таки я не думав, що брат забере оту особу з собою.

Одного разу, в Жіночій Трьохсвятительській Школі, де я учителював, був концерт і бал. Це було здається “на Храм” в 1906 р. Після концерту мене кличе дверник і каже, що хтось мене хоче бачити. Я кинув освітлену залю з масою гостей, гарними по празниковому вбраними дівчатами, з настроєм гарного концерту й метушнею перед танцями, і побіг в вітальню. Глянув... і вмер: передо мною стояв якийсь бродяга з Сибірської тайги, брудний, чорний, худий, обдертий, неголений, тільки очі блищать на брудному обличчі. Це був мій любий брат Федя! Я з перших же слів зрозумів, що він не сам приїхав, а привіз з собою оту, яка утворить йому таке ж життя, як мені утворила така ж “янгол краси, доброти й шляхетности”...

І я і він стояли один проти одного, як в воду опущені. Нарешті умовились, що за годину я прийду до нього в Михайлівську Гостиницю. Тоді в Михайл. Гостиниці не було електричного освітлення, а світили свічками. Після празниково вбраної залі, коридор Гостиниці напівтемний, здавався мені безконечним коридором тюрми, а анальогія, що брат попав в жисьову тюрму, робили мій настрій неможливо тяжким. Я постукав у двері і, коли почув “войдіте”, одчинив двері і став на порозі, бо в кімнаті горіла одна свічка і, навіть після темного коридору, хата здавалась темною. Нарешті я привик до освітлення і побачив, що біля столу стоїть якийсь чорт: худа, бліда жінка, без яких би то було ознак боків чи стану, в ясній блюзі, підперезаній широким мужеським пасом. Лице трохи попсуге віспою, а на носі темні окуляри. Я ледве не впав. Це був тип старо-народовольчеської панни-курсістки з бомбою в кишені і цигаркою в зубах. На мій жах, — ця теж

курила!!! Невжеж мій любий брат Федя здався на поталу оцьому опудалу! Зразу видно, що ця особа пройшла огонь і воду, мідні труби і чортові зуби. Постаць доброго, довірливого, ніжнього і благородного брата просто не могла бути поміщена рядом з оцим опудалом, коли б навіть фантазія була в горячці! Я всією істотою почув, що тут смердить самою поганою, підлою і брудною інтригою, і що ця “невинність” тікала від свого чоловіка з його власної згоди. Так воно потім і виявилось... Питаю: “А деж Федя?” — “Он сейчас будет... Пошол в “маскарад” (це б то “в купальню”, — стиль дрібних урядників і телеграфістів). Цей вираз добив мене остаточно. Я не памятаю, як прийшов брат, що ми з ним говорили і про що... Не памятаю, як він поїхав додому на свою станцію. Знаю тільки, що того ж вечора мене ударила така гистерика, якої я не зазнав навіть при найгірших власних нещастях. Єдина надія вирятувати брата полягала тепер на старшому братові Митрофані. Ми потім побачились з ним і багато говорили про це нещастя. Нарешті брат Митрофан умовив ту персону, що вона не пара Федькові ні літами (багато старша від нього), ні настроєм, ні натурою. Та побачила, що тут нічого не вдієш, знялась і поїхала. Таким робом Федя був врятований від самого страшного нещастя, яким тільки може покарати чоловіка доля...

Під час концертів, та роботи в Школі М. В. Лисенка, я познайомився з Михайлом Ів. Яхненком, якимсь нащадком першого нашого українського цукровара Яхненка. В осени, 17-го серпня 1907 року я переїхав до нього на квартиру. Не довго я там був, тільки до 15 грудня, але про цей час і моє життя там варто сказати кілька слів.

В своїх спогадах про Лисенка, та Т-во Боян, я згадував про Хрисанфа Іустиновича Туробойського. Він був менший брат того Туробойського, який в

свій час був дуже близьким співробітником Миколи Вітальевича, разом з П. Д. Демуцьким. Ноти переписані Туробойським були деякий час у мене в руках. По старій пам'яті, а також, як свідомий українець і Хрисанф Туробойський став близько до Лисенка і прийняв участь в "Бояні", як активний його член.

Він займав високу посаду в Окрузі Шляхів у Києві, був дуже добре забезпечений грошми і міг дозволити собі таку розкіш, як "домашній секретар" для приватних справ. Таким секретарем й був у нього цей Мишка Яхненко. Був він високого росту чоловік, гарний і на всі руки майстер: і поспівати, й пожартувати, і потанцювати, і випити, і вірші подеклямувати, і вести з жидами різні ділові справи. Одним словом це був для посади домашнього секретаря самий підходящий чоловік, а в товаристві, яке так любив покійний Хр. Туробойський, просто незамінимий. В "Бояні" він був теж секретарем. Я там з ним познайомився, а на одній із вечерь, які частенько задавав нам Туробойський, ми зійшлись ближче і навіть випили на побратимство. Так от, цей Яхненко і умовив мене перейти до нього на квартиру.

Згоджуючись на це, я властиво не уявляв собі ясно, що він за чоловік, як і на які кошти живе. Але, що грошові умови мені були підходящі, — я згодився. Через деякий час я зрозумів, що попав в дуже тяжкі чужі обставини. Яхненко був жонатий і мав маленьку дуже гарну донечку. Жінка його-пані Леакадія (полька) була дуже мила, добра, роботяща, чесна й душевна людина. Я думаю, що сам Яхненко ніякого певного утримання від Туробойського не мав, а жив, мабуть, на якісь "комбінації", бо фактично ґрунтом існування всієї родини були лекції музики, які давала по дуже дешевій ціні пані Леакадія. Через те в хаті панувала бідність паскудна,

настирлива й досадна. Бідна Леакадія бігала весь час по своїх лекціях, працювала, як чорний віл, грошей заробляла дуже мало. Сам Яхненко теж бігав по якихось справах і теж дуже мало заробляв. До того ж при них жила ще й сестра Леакадії, Галина, яка вчилась співу. Одним словом, в хаті було більше ротів ніж їжі. Бувало так, що нема чого їсти не тільки хазяйнам, але й мені, хоч я платив за харчі і вважався на “повнім пансіоні”. До того ж сам Мишка ніяк не міг позбавитись давніх панських звичок. Як чоловік доброї душі, він завше мав звичку, кого б не зустрів, — запрошувати до себе на обід, дуже просто й любо, наче вдома завше є на столі куверти для десятка випадкових гостей. Воно, звичайно, колись так і було у його батьків, але не зараз... Фраза “приходіте обідать!” була у нього завше на язиці для кого треба й не треба. Звичайно, коли так “запросто” просять, то багато наївних людей приходило, і це ставило бідну пані Леакадію в неможливе становище, бо часто гість приходив тоді, коли не було в хаті шматка хліба. В такому випадку Мишка бігав кудись позичати два карбованці (частенько брав їх у мене) і гостеві, замість обіду, подавалась яєшня, або “клюсечки”, а на стіл ставилось півпляшки горілки, або дві пива. Мені збоку приходилось часто горіти з сорому, а треба було уявити собі, як то почувала себе бідна хазяйка! А з хазяїна, як з гуски вода... Жартує, та сміється! Дуже часто у них через це виходили сварки, і сам Мишка давав рацію бідній жінці, але побороти себе ніяк не міг, або забував що обіцяв, і через день... новий гість був за столом. Взагалі це були дуже милі й симпатичні люди, але на жаль дуже розбештані, необережні, та недисципліновані.

Разом з ним мені приходилось бувати у Туробойського, а потім ще у деяких осіб, що разом працювали з Туробойським в Окрузі Шляхів, — у якогось

Миколаєва Степана, потім у якогось інженіра... Всі ці люди уміли прийняти гостей, уміли нагодувати і напоїти, а Яхненко всюди був, як риба в воді, і додавав до загальної веселости не мало перцю. Я просто дивувався з цієї людини, як можна отак завше мати добрий настрій, бути таким бадьорим, коли біда та злидні причеплено тобі, наче колоду до ноги. Ця його риса завше встає передо мною, як я думаю про себе, свою вражливість, безвідпорність до всякої неприємности, свою кваліть життєву. Через те я заново товую цього милого мені чоловіка, щоб не забути про нього якраз в ці часи, коли над моєю головою згромадились тяжкі й чорні хмари, ріжні турботи звужують круг мене свою межу і скоро, мабуть, хватять мене за горло “мертвою хваткою”...

В таких безтолкових гостюваннях та ріжних несподіванках, які на кожному кроці ставить злидарське життя, я прожив до половини грудня, а потім примушений був переїхати на друге помешкання, до більш спокійних людей. Переїхав я до мого товариша по Семинарії Дм. Радзімовського, який працював у банку. Помешкання було на Львівській вул. номер 11.

Тай тут не прийшлося довго жити, але причини були вже цілком іншого характеру: коли у Яхненків було не домовито, то тут було занадто “домовито”. А через те, що мені жалко було мого товариша, що цілими днями повинен був сидіти в банку, а до того й грати відносно нього підлу роль, та розказувати йому про все, що я бачив, — не можна було, то ж я вирішив переїхати в друге місце.

На цей раз я опинився в тому ж будинку Семинарського шпиталю, де жив з самого початку по моїм приїзді в Київ, але тепер в помешканню Помішника Семинарського Економа — Порфира Вас. Холодного, який мене запросив жити у себе. Він був дуже милий хлопець, свідомий українець, родом з Полтавщини. У

нього мені жилось дуже добре, і я там пробув з початку 1908 р. до квітня 1909 року.

Як я уже згадував, в 1906 році я вступив у Школу Лисенка на класу композиції до Гр. Льв. Любомирського. Разом зі мною в одній групі був К. Стеценко, В. Ів. Кривусів, і К. К. Гончар. Наша наука йшла поруч з інчою роботою для шматка хліба. Через те віддатись їй цілком, ми не могли. Я, напр., займався нею “між інчим”, працював, як то кажуть, для себе. Правда, що маючи в різних місцях лекції, що однімали більшу частину дня, а до того ще й багато різних співанок після обіду, — не можна було й уділити музиці багато часу. Через те до кінця курсу дотягнули тільки я і Кривусів, Стеценко ж повинен був покинути, бо його кудись висилали. Зо мною трапився, пам'ятаю, такий випадок, що й я ледве не кинув науки. Це було на першій гармонії. Дійшли ми до секвенц-акордів, а у мене в голові, наче клямку хто заціпив — не розумію нічого, хоч убий! Мучився я деякий час, і уже хотів кидати, але Григорій Львович пораяв мені просто викинути цей відділ, та йти далі. Я попробував — діло пішло. А там далі й секвенц-акорди прояснились.

Тут мені прийшлося зіткнутись з Кир. Г. Стеценком. Неприємно мені писати про це, але справедливість вимагає сказати, що відношення у нас встановились якись комедні, і причиною цього був він. Я до нього ставився цілком щиро, бо любив його музу. Потім я почав одержувати відомости, що в деяких кругах він про мене говорить цілком не по товариськи. Це для мене було дуже неприємно й несподівано. Причин бути нещирим, чи сваритись, чи що ділити між собою у нас не було жадних. Ми не стикались ніде, крім школи Лисенка, у нас не могло бути конкуренції, чи заздри, бо наша освіта вела нас різними шляхами, жили ми в різних шарах суспільства, займались різними справами... До того ж він визначився

уже композиторським даром, і художня дорога у нього складалась ясно, я ж ніколи не думав стати ні фаховим музикантом, ні тим більше композитором. Не сварились ми ніколи, визнання його таланту й пошани до нього, він від мене мав. Так що й з цього боку нам не було чого ворогувати. Ці факти тим більше вразили мене, що я тоді по розводі з жінкою переживав весну мого нового життя і любив усіх людей, наче перший раз їх у вічі бачив. А тут... Це поклато якусь пляму на безхмарну радість мого існування. Я спершу не хотів вірити. Думалось, — хтось хоче нас посварити. Але потім деякі факти переконали мене. Треба сказати, що в той час у мене взагалі був “хвіст бубликом”: я був веселий, життєрадісний хлопець, може трохи гострий на язик, але нікому зла не тільки що не робив, але й не мислив: мені було не до того, — я дуже був щасливий, що почав життя спочатку.

В розмові з Стеценком я іноді допускався досить комічних характеристик деяких осіб, фактів та подій, не маючи на увазі чієї небудь образи, а просто “ляпаючи язиком” в дискретній розмові зі своїм приятелем. Яке ж було моє здивовання, коли мені передали мої розмови з ним в цілком перекрученому вигляді, при чому так, що на мене падало погане світло. Багато таких випадків заставили мене приглянутись ближче до людини і уяснити собі, з ким я маю діло, бо все набирало для мене неприємного характеру. Дійшло до того, що чий небудь злісний дотеп на кого небудь, він поза моїми плечима приписував мені, в той час, як я нічого подібного не говорив. Мене ж сповіщали про це, і я здобував собі ворогів. Я бачив, що товаришування з цим чоловіком небезпечне і почав бути обережнішим в розмовах з ним, та студіювати цього пльоткаря. Приглядаючись до нього, я побачив, що крім колосального самолюбства, він повний хворобливої заздрости до

кожного, хто чим небудь виділяється з сірої маси, і що спосіб зловживання моїм іменем є негарний спосіб дискредитування свого можливого конкурента, через те тільки, що ми вчилися одному мистецтву. Я завше вважав його безмірно вище від мене в музичному відношенні (крім диригування), і не вбачав в ньому ніколи конкурента собі. Моя дальніша діяльність показала і показує справедливність мого твердження: я перший вивів його твори на широку естраду, перший “виявив” його перед громадянством. Це не треба легковажити, бо способів виявлення себе перед публікою у майстрів, спеціально українських, тоді не було і не могло бути. У мене ж був великий, дуже популярний і цінний в художньому відношенні струмент — це студентський хор, — велика вокальна маса першорядної якості. Багато б майстрів (не тільки що починаючих) Бог зна що дали б, аби бути виставленим на естраді такими силами. А Кирило тоді був “починаючий” і ще не літав, а поки що лазив під столом. Коли б я вжив спосіб “а ля Кирюша”, я просто не співав би його творів і край. Довго б йому прийшлося чекати популярности, спочиваючи в рукописах.

Правдивість моєї характеристики підтвержує його роля в історії Української Республіканської Капели.

Він не зупинявся навіть перед способом безпосереднього аттакування людини. Треба сказати, що в той час, як ми обидва служили, а разом і вчилися композиції, у Школі Лисенка був хор малий, безграмотний, і поганий. Але це був єдиний інструмент, яким можна було хоч як небудь провадити українську музичну справу. Так на це дивився і сам Лисенко, який віддавав роботі над цим хором багато здоровля; так дивились на це і більшість аматорів, які ходили до цього хору працювати цілком безплатно. Також безплатно взявся і я помагати Миколі Виталієвичу в цій справі. Стеценко ж став осто-

ронь, хоч прекрасно знав, що й Лисенко і я бемось, як риба об лід, з безграмотними хористами. Добре ще, що на українські виступи хору приходили допомагати старі приятелі-хористи Мик. Вит., та я тягнув своїх учнів семинаристів, а то б погано прийшлося би нам з цєю бандою. Потім, коли з цього хору виводився “Боян” і справа стала на цілком серйозний ґрунт, тоді й концерти набрали іншого, не аматорського характеру. На концертах Микола Виталієвич оддавав мені для диригування половину програми. Тут то появилася й Стеценко. Як член “Бояна”, він приходив на проби, але участі в справі не брав і захоувався з резервою. Коли ж перші виступи “Бояна” пройшли блискуче, а таким способом механічно до цього спричинилось і моє диригування, тоді й Стеценко заспівав своєї голосно.

Почав він це звичайним йому способом, — солоденько-іезуїтськи. Раз після лекції по гармонії ми вийшли разом з школи. Він починає:

— Ссашшшуню! Я хочу спитати тебе про одну річ.

— Про яку?, питаю я.

— Скажи мені, що ти за лічність (Що ти за один)?

— Я витріщив очі: в чім річ?

— Чого на концертах “Бояна” диригуєш ти, а не я?...

— Я остовпів, не даючи собі справи, чи це жарт, чи дитиняча наївність.

— Спитай, кажу, Лисенка, чого він оддає диригенство на концерті мені, а не тобі.

— Ні, ти сам скажи чого- —

— Я думаю, що через те, що я йому помагаю, а ти цього не робиш. —

— Ні, ти правду мені скажи, чого?...

Спершу мені така розмова показала бурсаць-

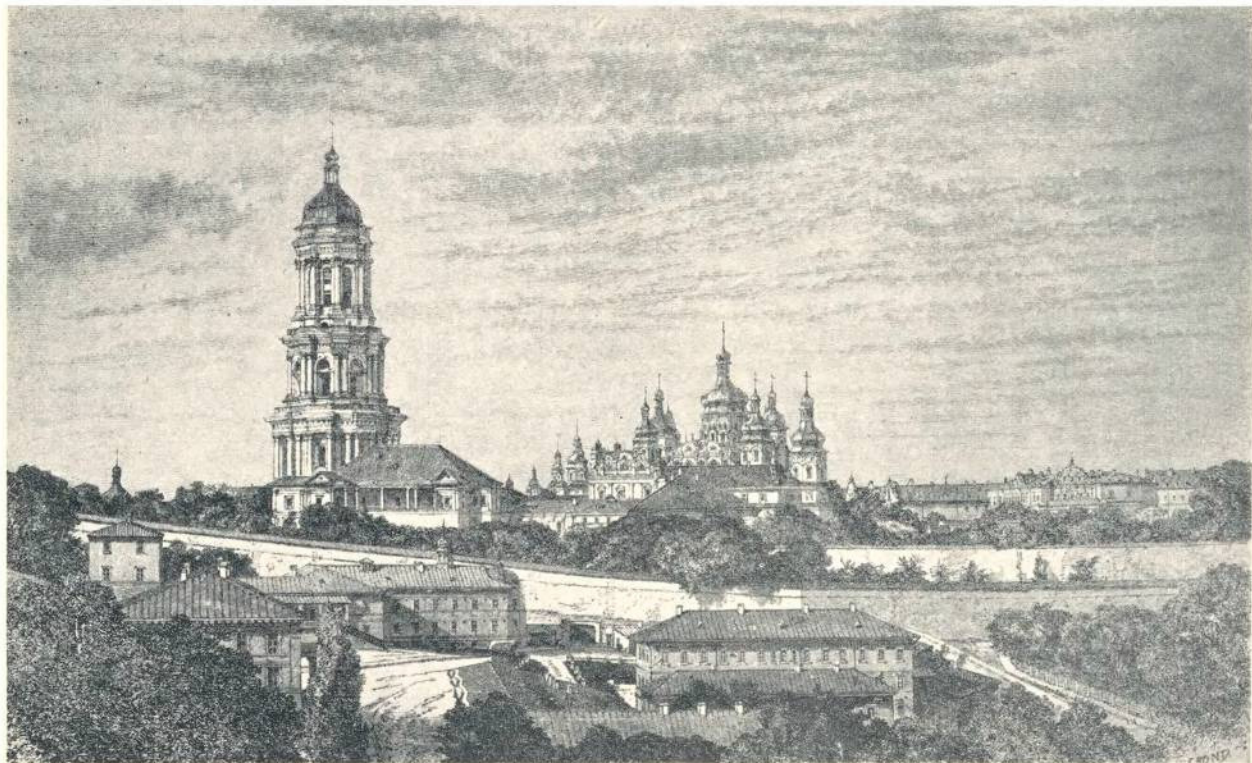
ким жартом. Але на другій лекції вона повторилась дослівно, а потім набрала форми цькування. От одного разу починається:

— Сашшшуню! Скажи мені, що ти за лічність?

— Кккирюша, кажу я, я є така лічність, що бе по лічности кулаком ту лічність, яка ще раз мене запитає, що я є за лічність! — З того часу ця розмова зникла з нашого репертуару. Приятелювати ж ми продовжували.

Тоді ж, здається, в 1907 р. я одержав з Кубані запрошення взяти на себе диригентство в Кубанському Козачому хорі. Треба сказати спершу, що то за хор. Кубанське Козаче Військо мало в Катеринодарі свою капелу на зразок Царської Придворної. Головне завдання її було обслуговувати церковні служби при Військовому Соборі, а також різні військові урочистості. Поза тим вона була цілком вільна, могла концертувати скільки хоче. З огляду на те, що вона була українська, в її репертуарі знаходилось багато українських пісень, і функціонувати “національно” вона мала велику можливість, бо Кубанське Військо було за бронею від національних утисків. Таким робом нічого кращого для диригента українського не можна було побажати, тай не тільки українського, а й кожного, бо голоси в Капелі були найкращі, які тільки можна було знайти на Кубанщині. До того ж кожний козак з великою охотою оддавав свого синка в Капелу, бо служба в ній прирівнювалась до військової (обовязкової для козаків). З тим більшою охотою йшли в хор і дорослі. Так можна було набрати знаменитий вокальний склад хору. Треба ще взяти на увагу, що на цю справу багате Кубанське Військо не шкодувало грошей.

Для мене особисто така посада була край моїх бажань. Але я уже казав, що Київ в моєму душевному тодішньому стані був єдине місце, де я міг існувати, а для задоволення художніх потреб у мене був

Київо - Печерська Лавра, будови її, дзвіниця та головна церква Успіння Б. Матері, що зірвана більшовиками в 1941 році. Заснована 1062 р.

хор семинарський й хор Бояна. Через те я мав підстави не йти на пропоновану посаду. Але з огляду на те, що мене просили рекомендувати кого, як би я не захотів взяти цієї посади, то я поставився до цього питання дуже пильно. Мені не хотілось, щоб цю справу прибрав в свої руки який кацап. Через те, коли Стеценко почав мене просити, щоб я рекомендував його (бо він передбачав, що в Київській Учительській Школі його поженуть його вороги), я з охотою написав на Кубань і рекомендував його. З його бажання я просив, щоб подождали його приїзду, бо він ніби то хворий. Він хотів відбути в своїй Школі якесь свято, та, як видно, покладав надії, що на цьому святі йому вдасться повернути справу у свій бік.

Проїшов місяць, мені пишуть з Кубані (Канцелярія Отамана) листа і нагадують про Стеценка, та сповіщають, що час прибуття диригента вже настав. Я питаю Стеценка, чи думає він їхати. Він починає просити мене, щоб я зробив так, аби його ще подождали. Було ніяково, але я написав в Катеринодар, що Стеценко ще не дуже поправився від тифу, а через те просить, щоб подождати ще два тижні. Через два тижні я одержую телеграму: “Колиж нарешті приїде рекомендований вами диригент?”. Я знов звертаюсь до Кирила з остаточним запитанням, чи думає він їхати, чи ні. На це він мені з обуренням відповідає: “Що, ти себе уявляєш паном Кубанських справ, чи що? Чого тобі від мене треба? Я не хочу їхати!!”. Що мені зосталось робити? Я подав телеграму: “Стеценко умер”. Тим справа і скінчилась. Не хочу більше згадувати, бо це викликає у мене поганий настрій навіть зараз.

Літом 1908 року мене було запрошено давати лекції теорії, початкової гармонії, історії співу, та диригентського мистецтва на Учительських Курсах, які

улаштовано на Лукянівці в тій же Учительській Семинарії, де раніше учителював Стеценко. Такі курси улаштовувались (з різними програмами) майже кожного року для учителів церковних сільських шкіл. Цей раз в програм включено спів та диригування. Я з охотою погодився, бо на ці курси приїздили учителі з досвідом, музикально грамотні, самі диригенти, так що аудиторія складалась завше дуже добра. Крім того, в програму можна було ввести трохи українського матеріалу, так що з боку маленької пропаганди воно було діло добре, а крім того, давало мені деякий заробіток на літо (матеріально ж я стояв тоді дуже й дуже кепсько). На кінцевому концерті цих курсів стався один випадок, який міг мені вилізти боком, а єпархіяльному наблюдателю церковних шкіл ледве не виліз. Але перед цим треба сказати скільки слів про друге.

Весною цього року (1908) до мене звернувся Олександр Іванович Бородай (той самий! “Щирий...” див. Вінніченко) з такою пропозицією: він випише відомого артиста-бандуриста, сліпого селянина Кучугуру-Кучеренка Івана, оселить його на деякий час в Києві, буде утримувати його на свої власні гроші, з тим, щоб я дослідив його гру, а на підставі її написав підручника до бандури. Він думав домагатись відкриття в Школі Лисенка кляси бандурної гри, а для цього треба було мати підручник. Скільки я не запевняв його, що цеї справи я не зможу подолати, бо щоб написати підручника, треба знати інструмент, та грати на ньому, він не хотів мене слухати, а стояв на своєму, щоб я “попробував, — може що вийде”. Нарешті переконав мене, і я вирішив “попробувати”, хоч наперед знав, що це марна трата й часу, й коштів. Приїхав Кучеренко. Треба було знайти йому дешеве помешкання. Я здобув йому дозвіл у Інспектора Семинарії оселитись у ректорського кучера, у вільній кімнаті при семинарській бані, цілком без-

платно. Це дуже було вигідно і для мене, й для Івана Кучеренка, і для Ол. Ів. Бородая. Я й тепер дивуюсь, як інспектор дозволив жити Кучеренку в Семинарії, знаючи, що я буду займатись таким “проти державним” ділом!

Як я й думав, з тої справи нічого не вийшло: за одно літо я не міг стати віртуозом на бандурі, та написати підручника. А з приїздом учнів до Семинарії Кучеренкові не вільно вже було zostаватись на життя в Семинарії.

Той час, коли Кучеренко прожив у мене, був один з найкращих та художніх в моєму житті. Частенько Іван грав у мене в помешканні, і слухати його приходив навіть сам інспектор Сем. Козловський. На самоті зі мною Іван частенько бував в особливому артистичному настрою, і тоді мені приходилось спостерігати у нього справжній артистичний запал і натхнення. Це були чудові менти. А артист він колосальний! Мені розказували, що на нього дуже впливали деякі наші діячі, знавці нашої пісні, напр. Яків Гулак-Артемівський, та додали йому багато не тільки національної, але й артистичної свідомості. Артизм же Кучеренка був остільки свідомий, оригінальний, певний, що впливи, про які мені казали, служили йому не більше, як гарні фарби та сюжет для маляра, але їх майже не було помітно. Хто, й які впливи могли підказати йому такий інструментальний пасаж, що в звязку з ілюстрацією тексту набирає неймовірно цінного характеру, та говорить про свідоме відношення до того, що він співає! Напр., малюючи бурю на морі, — зачепить обома руками з двох боків струни бандури, щоб до ілюзії ясно підняти у вашій уяві морський бурун, і потім закучерявить його білою піною, а потім розбе на дрібні алмазні бризки! Або в думі “Про смерть козака на могилі”, — на словах де козак говорить до банду-

ри своєї, та про вітри, які будуть “пролітати, струни твої зачіпати, стиха тихесенько вигравати”, — утворить ніжне, ніжне тремольо, мов Єолова арфа!! Багато можна було б навести прикладів артизму найвищої марки у виконанні Кучеренка, які говорять про його високий артистичний інтелект, могутній злет мистецької інтуїції, цілковиту свідомість віртуозності. Я не кажу вже про його голос й характер його співу.

Для знавця нашої пісні, — це безодня, так би мовити, “національності”, а просто для знатока співу його голос — вражає явище природньої обдарованости, та чудової постановки звука, без жадної шкільної рутини. Одним словом, з ніг до голови це “артист з Божої ласки”. Я був дуже щасливий, що мені прийшлося познайомитись з ним більш близько, і провести скільки чудових музикальних тижнів інтимно, на самоті, без публіки. За той час у нас встановились такі дружні відносини, що Іван, як видно, не забував мене також, як я його. Через років 9-10 наша Жіноча Дух. Школа поїхала в літню екскурсію на Пороги. В Катеринославі зайшли ми в Музей Поля. Бачимо, в вестибюлі сидить кобзар і грає для публіки. Я зразу впізнав Кучеренка, і розказав моїм ученицям, хто він, і чого він вартий з музичного та національного боку. Ми підійшли і почали слухати. Коли він скінчив, я попросив його заграти ще що небудь, не називаючи себе. Яке ж було моє здивовання, коли він, помовчавши одну хвилю, питає: “Це Ви, Олександрє Антоновичу!?” По голосу пізнав мене...

Так от на тих Курсах, на останньому і при тому публичному концерті, я задумав вивести Ів. Кучеренка, щоб показати публіці нашу пісню, так би мовити, “в оригіналі”.

А публіка повинна була бути дуже інтересна!

В цей час у Києві йшли церковні “Предсоборні Сабранія”, для утворення в Росії Патріархату. Сюди зіхались усі церковні достойники зо всієї Росії, починаючи з Товариша Секретаря Сіноду, а разом з ними і вся чорносотенна братія, яка лізла під церковний “Омофор”, — різні “Союзи Русского Народу”, “Архангела Міхаїла”, “Московських Хоругвеносцев” і т. д., з своїми ватажками: Марковими І-ми, докторами Дубровіними, і хмарою всеросійської шпигинерії та Охранки. Під той час демонструвати український націоналізм, хоч би на концерті, хоч би піснею та бандуристом з історичними думами, було трохи небезпечно. Але про це якось не думалось.

От розпочався концерт. Учителі тоді були, чи вважались (слава Богу, по більшості помилково) агентами “обрусенія краю”, а через те їхнє політично-педагогічне виховання, чи краще сказати нашпиговування, була річ першої ваги. От на цей концерт, як фінал курсів, зібралось багато “важних гостей”: приїхав сам Саблер-Обер Прокурор Сінода. Архіреями — “як виприщило”.

Мій політичний скандал почався непомітно для мене самого з того, що російський гимн учителі співали не напам'ять, а з н о т! (“У вас учителя даже Національного Гімна не знають, а должны петь с нот!” — картали архірея Агапіта, а він — Білогорського). А для Курсів почався скандал тоді, як на естраду я вивів Кучеренка, зробив маленький вступ, і потім пояснював українські історичні Думи, які він співав. Заключився ж скандал третім відділом з Українських народних пісень (!!) у виконанні хором учителів під моєю орудою. Все ж це вкупі повинно було упасти на мою голову.

В той час загальної реакції й спеціальної уваги уряду до українофільства та його цитаделі — Києва, халепа могла вийти досить велика. Але доля виру-

чила мене з цієї халепи чудодійним способом. Річ в тім, що церковними школами, а разом з цим і цими “Курсами” завідував тоді Наблюдатель Церковн.-Приходськ. Шкіл — Білогорський. Він був чистої води кацап, але до української культури ставився досить прихильно, як не дурний, не сліпий, а по натурі дуже порядний чоловік. Вся справа ж знаходилась під ферулою архірея Михайлівського Монастиря — Агапіта, Єпископа Чигиринського. Це був маларасейський бугай в митрі, вірний наймит московський. Але через те, що сам походив з Катеринославщини, то помимо його бажання для нього самого багато де що з українського проходило непоміченим, бо що помітить московське око, то українське може пропустити, як щось природне. До того ж ще остаточно не вивітрився 1905 рік з його “свободами”, так що подібного рода інциденти, як цей, знаходились ще в стані поступового ліквідування... Отож зараз же після того концерту, Петербургське начальство взяло за барки архірея Агапіта, той з свого боку взяв за карк Білогорського. Але Білогорський був настільки тактовний, що не зачепив мене, а став викручуватись сам. Потім він мені казав, що для цього йому прийшлося їхати в Петербург, та виправдуватись. Що торкається мене, то ця справа була записана мені на біжучий рахунок, і потім, як мене викурювали з Семинарії, то вона додала свого голосу, також, як і друга справа.

А друга справа, чи, краще сказати, подія, стала тієї ж осені (а може на слідуючу осінь, не пам'ятаю). Святкувалась пам'ять архірея Дмитра Ростовського (Туптала). Свято було урочисте, і відбулось в залі Релігійно-Просвітнього Т-ва на Вел. Житомирській вулиці. Зібралось багато осіб з наукового, літературного й релігійного світу. На чолі всього — Митрополит Іоанікій. Музичну справу повинен був провадити я з семинарським хором. Коли були

проспівані різні релігійні музичні твори Туптала: “стіхи” та канти (в московській редакції), до мене підійшов Ректор архимандрит Амвросій і, знаючи, що я з семинаристами розучував “какіє то канти”, просить мене, чи не заспівав би на бажання Владики Митрополита ще якого канта. Я й вшкварив Лисенкову аранжовку: “Пречистая Діво Мати!”. Тільки що я кінчив, як збентежений Митрополит каже Ректору: “Что ето у Вас семінаристи поют малороссійскія пєсні?!”. Той, як опечений підбігає до мене і починає розпитувати, що сталось і що я співав, а тим часом Митрополит встав і з обуренням “закінчив свято”. Вийшов скандал... Я сказав Ректору, що це є кант з Богогласника, де поміщені твори Дмитра Ростовського, і що цей кант разом з другими дозволено Синодом для виконання навіть в церквах на Волині (не кажу йому, що вимова у виданнях Богогласника синодських не українська, а російська!). Підчас цієї розмови підходить якийсь сільський священик і на весь голос репетує, так що всі звернули увагу (Митрополит ще був в залі і безумовно чув це): “Слава тобі Боже! Перший раз в життю почув на церковнім святі рідне українське слово! А то заїла кацапня проклята!”, і далі в такому ж роді. Ректор, як крізь землю провалився! А коло цього попа й мене почала збиратись купа сільських попів, які дуже недвозначно підтримували оратора, та дякували мені за кант. Ця несподівана демонстрація теж зарахувалась мені, як добавка до попереднього, і потім той же Ректор згадав це мені в “прощальній бесіді” зі мною, як я кидав Семинарію.

З осени 1908 року я оселився на розі Мал. Володимирської вул. під числом 31, а по Великій Підвальній — число 28 (писалось так: Мал. Володимирська вул. 31—28). Це був великий будинок на дві вулиці, і на горі його містилась гімназія попа Стельмашенка (хід з В. Підвальної). Кімната моя була в пер-

шому поверсі, вікно виходило на Малу Володимирську вул., як раз біля вхідних дверей. Ця кімната належала до помешкання пані Залеської, коханки молодого цукрового фабриканта Галперінга. Кімната була обставлена дуже гарно, але досить маленька. Все в ній було дуже привітно, комфортабельно, але була одна невигода — це сама хазяйка. Не так і хазяйка, бо була вона дуже показна, гарна пані, як її любов до співу та музики. Коли я відмовився давати їй лекції співу, то вона не запрошувала другого вчителя, а сама виучувала циганські романси... під грамофон: заведе оте нещастя, — воно хрипить, верещить, хрюкає, виє, гвалтує не своїм голосом — “Заххаччу - пааааалюблю, за - хчу - ррразлюблю!”, а ва ним виє і моя пані. Але не сама, бо у неї була гарненька собачка, то та теж приймала в цьому участь. Приходилось брати шапку й тікати світ за очі. Правду треба сказати, що пані не так часто надоїдала мені отими лекціями, вона, мабуть, більше вправлялась тоді, як мене не було вдома, бо була вона дуже мила, делікатна жінка. Може вона й чекала мати другого квартиранта, бо я не приймав участі в забавах її гостей, які частенько збирались до неї, але мені вигляду не показувала. Жилось мені там дуже добре. Платив я на ті часи досить дорого: з освітленням електричним, та опаленням — коштувало 25 карбованців!

Частина Студентського Хору Київського Університету св. Володимира в 1908-1909 рр.. Посередині, в першому ряді, О. Кошиць (в твердому капелюсі).

СТУДЕНТСЬКИЙ ХОР

ОСІНЬ, 1908 р.

Якось одного вечора до мене з'явилась депутація студентів Університету, на чолі з моїми бувшими учнями по Семинарії: Олекс. Домбровським та Іваном і Олекс. Рубанами, і просила мене взяти диригентуру в хорі Студентів Університету Св. Володимира. Я з охотою згодився.

Треба сказати, що колись, як я ще був в перших клясах Семинарії, мені прийшлося чути на концерті хор студентів (тоді мабуть був диригентом Глуховцев) і він зробив на мене чудове враження. Потім, як я вже переїхав у Київ, мені частенько приходилось, гуляючи в Університетському Ботанічному Садку, чути, як якийсь хор в Університеті робив проби. Але на жаль, скільки я не прислухався, завше чогось доводилось чути тільки одну і туж річ "Гавде-амус ігітур". Це мене дуже злостило, бо так хотілось почути щонебудь цікаве при такій кількості чудових, свіжих голосов, а тут тобі завше оте: "Віват Академія!".

Память про Студентський Хор за часів Семинарських у мене успіла зникнути, і я ламав собі голову, що це за хор, і чого він збирається в Університеті? Очевидно, що публичних та гучних виступів він не робив, і про нього в Києві мало говорили.

З пропозицією студентів, мені стало ясно, що і кого я слухав в Ботанічному садку кожного тижня в неділю. Враження від цих голосів і спонукало мене відразу згодитися на їх пропозицію.

Вони ж мене поінформували, що запрошення мене не було однозгідним, і що в хорі була партія про-

ти мене (як проти нового диригента). Бо обставини там склались такі: через невдоволення диригентом Яциневичем хор розбився на двоє, одна частина осталась за Яциневичем, а друга запросила Злобіна, учителя якоїсь міністерської школи (а може навпаки, не можу сказати). Одним словом, замість одного хору стало два, і той і другий функціонували погано.

Нарешті, щоб позбавитись неприємного поділення, вирішили відмовитись від обох диригентів, а запросити третього, зєднавшись знов в один хор. Вибір упав на мене. Опозиція проти мене була через те, що я був їм відомий, як українець, а хор не мав певної національної закраски. Через те вони боялись, що я буду проводити свої ідеї в програмі. Знати про це для мене було дуже важно для того, щоб не робити тактичних промахів, і я був задоволений, що делегати мені сказали про це. Я знав, що коли диригент прийдеться компанії до смаку, то вони не будуть дуже воювати проти його бажань і нахилів, потім можна буде ввести в програму і український елемент. Воно так потім і сталося.

На перше зібрання хору, коли я мав знайомитись з ним, я йшов в досить підвищеному нервовому настрою. Зустріли мене мовчки, з резервою. Я сказав невеличку промову, в якій зясував свій погляд на мою роботу взагалі в хорі, дав своє музичне “мотто”, подякував за запрошення, а потім приступив до чергової роботи. Не пам'ятаю, що тоді в хорі розучувалось і як пройшла ця перша проба, але знаю, що вийшов я з аудиторії вже під оплески. На слідуючій пробі я взяв “Серенаду Дон-Жуана”: “Я здесь Инезиля стою под окном” — соло баритона з хором, музика Меер-Гельмунда, дуже ефектовну річ. Весь хор був захоплений. В кінці проби мені зробили овацію, і я так завоював всіх.

Тепер скільки слів про самий хор. Кількість його членів не була постійна, вона межувала між 80

і 150 осіб. Складався хор з студентів (Університету) — любителів співу, серед яких багато було з видатними голосами, а деякі брали лекції співу. Взагалі ж весь склад хору вражав свіжістю голосів, великою музикальністю, високою інтелігентністю (інакше й не могло бути), та любовю до співу. Особливо чудові були баси і октавісти (басо-профундо), для яких контр-ля бемоль не грало ніякої ролі. Ноти знали на загал дуже добре. Не було тільки зіспіваности та тих якостей спеціально властивих хорів, які здобуваються довгою практикою й працею над собою. На великий жаль, тут були дефекти, яких не можна було уникнути в аматорській справі й організації — погане, не точне відвідування співанок. В процентному відношенню воно було добре, але з “процентними відношеннями” багато в мистецькій справі не зробиш. Через це виучка гальмувалась, і на роботу йшло втрое більше часу, ніж вона вимагала. Правда, що адміністрація хору прикладала всіх старань, щоб співанки проходили при найбільшому складі хору, але взявши на увагу хитання між числом 50, 80 і 100 не можна було направити діла зразу, як мені хотілось. Це найбільше відбирало у мене нервів і здоровля. Зате, коли річ була вивчена і вспівана, я міг добитись тих нюансів, яких тільки можна було. Звичайно, що це було дуже далеко до того, що я хотів, і що можна зробити при постійному складі хора. Але зате тут було те, чого в професійному хорі навряд чи можна знайти — “художній порив”, свіжість відчуття і щирість передачі, спосібність запалюватись. Оцим хор підкуплював своїх слухачів в першу голову, як також інтелігентністю і свіжістю звука.

Я не памятаю, здається в 1911 і 1912 роках хор в своєму складі майже не мінявся і варто було послухати, яких наслідків ми osiąгнули! Це був правдивий хор. Але пливучости складу не можна було усунути, бо це був хор з учнів школи, які займались

співом все таки як річчю другорядною, не могли закинути своєї роботи, ради хору, та сидіти в Університеті все життя. Хоча багато з фанатиків хорового співу (а через те і моїх друзів) багато втєряли університетського часу в хорі.

Таким робом, працювати мені приходилось фактично втрое, ніж треба було, а через те й тратити нервової енергії без толку дуже багато. Хоч і мав я дуже гарного помішника (мого найкращого друга) — Аркадія Іванова, але праця була обставлена так, що всі майже проби мені приходилось вести самому. Все це було дуже трудно, але для мене стало просто душевною необхідністю, і відмовитись від цього не можна було ніяк. Причиною цьому були ті відношення, які встановились у мене з хором. Це була якась взаємна закоханість. Зустрітий перший раз з недовірям, я потім знайшов таку любов у цих хлопців, що стидно признатись, а відїзжаючи від них на яких два-три тижні свят, я сумував за ними всіма, як за коханою дівчиною. Це надавало теж особливо широкого характеру нашій спільній роботі. Нарешті ж і художній стан справи набірав від цього особливої яскравости. Тут серед цих молодих, благородних, ширих, привітних людей, я фактично почав свою молодість. Тут я знайшов найкращих друзів собі на все життя. Тут я знайшов і своє художнє ім'я не тільки в Києві, але й поза межами його. Це фактично був також початок моєї артистичної карєри. Потім, підчас кожного високого художнього менту в своїх закордонних концертах, я линув думкою до мого лютого Студентського Хору...

Солісти в хорі були знамениті. Був полоняючої ніжности і солодкости тенор Олекс. Тихальський, і теж прекрасний, тільки занадто молодий голос — Петро Коноваленко, чудовий баритон Петро Винницький, трохи гірший від нього Золденко, і міцний бас Іван Воробьов. Наші барітони Винницький і Зол-

денко були не тільки в голосовому відношенню, але й зо всіх боків, протилежності. У Винницького був дзвінкий високий, виразний, ясний баритон, типу тодішнього знаменитого співака Каміонського (здається навіть учень його), у Золденка ж був досить м'який, але глуховатий з горловим відтінком і мало виразний голос, не дуже високий. Перший був високого росту, дуже худий, з тонкими рисами лица, гарний хлопець, другий був малий на зріст, коренастий, якийсь весь круглий, з плесковатим лицем, не гарний, з кривими ногами. Перший мав добре волосся на голові, другий лисий. Студенти прозвали одного "Профіль", другого "Фас".

Наш бас-соліст Воробьов був дуже гарний хлопець, чистий українець, і через це завше дивував своїм чисто російським прізвищем. Голос у нього був колосальний, але вимова погана: всі слова були наче зараньше проковтнуті і ніяк не могли вибратись на світ божий з горла під час співу. Це був страшенний дефект, від якого, як мені пишуть, він і тепер не може позбавитись. Коли б не це, то його голосом можна б було дивувати весь світ.

Тенор Тихальській міг в одну мить навіки зачарувати слухача тембром свого надзвичайного ліричного голосу: це була невимовна солодкість, неймовірної чистоти, висоти, ясности, м'якості і музикальності. Я в своєму життю не зустрічав більш приємного тембру. Підчас нашого концерту в Московській Консерваторії, його почув знаменитий тоді співак Алчевський. Він просто збожеволів від голосу Тихальського, і як піймав його на розмову, то пробалакали до самого ранку. Шкода, що на практиці цей голос, як казали, не підійшов до сценічних вимог — виявився "занадто ніжним для оркестрового супроводу". Я в це не вірю, і думаю, що його просто "припинили" на сцені оперні собаки тими спо-

собами, які у них добре випрацьовані, і яких не може побороти новий, а тим більш порядний і чесний чоловік.

Коноваленко потім співав на сцені і з нього випрацювався дуже добрий ліричний тенор, але проти Тихальського, як на той час, його не можна було ставити. З хору вийшов знаменитий в Советах тенор Колодуб.

Крім цих голосів була в хорі велика маса природних, чудових голосів, які не вчилися співу, але мали, так би мовити, природну постановку. Між ними були знамениті хорові вправні співаки, з якими працювати була одна радість. Не стану перелічувати їх прізвищ, бо не дозволить місце, тай пам'ять починає вже губити їх, хоч обличчя й тепер стоять передо мною, як живі. (Напр. брати Сергій та Іван Трухлі).

В той час реакції, коли студенти вважались “унутреннім врагом” держави, і коли всі “землячества” в університетах закрито, всілякі організації не “академічного” характеру переслідувались, “Хор Студентів Університету Св. Володимира у Києві”, здається, був єдиною на всю Росію організацією студентів, яка не була припинена офіційно, тай то тільки через те, що причепитися до неї було дуже трудно. Але не заборонена офіційно, вона терпіла всілякі дрібні причепки і прикрости від університетського начальства, яке нюхом відчувало, що це не тільки співоча організація. Треба було тільки поглянути на те відношення університетських властей до хору, щоб стало стидно й за університет і за тих, що стояли на чолі його: це були якісь дурні зачіпки й капризи, котрі викликали краску стиду на обличчі й огидне обурення. Наприклад: ставити всілякі перешкоди, щоб хор не збирався на співанки в Університеті, відобрати від хору піяно й поставити його в професорську кімнату, наче в архів; нарешті виперти хор

цілком з Університетського будинку, позбавити хор “екскурсантських посвідчень” при концертних подорожах (для знижки проїздної платні) і т. п. Але про це не стану говорити, бо мені персонально не приходилось мати діла з цим брудом, — в ньому повинна була копатись хорова адміністрація. Після того, як нас виперли з XIII-ї аудиторії, де ми робили співанки, хор опинився на вулиці. Університетські цербери думали тим припинити нашу діяльність, але помилились, бо на зустріч хорові прийшло київське громадянство і дало нам помешканя в “Общественном Собраніі”* по Вел. Володимирській вул. під числом 45. Тут хор почув себе вільно цілком і робота наша провадилась далі спокійно й продуктивно.

Тепер вернусь трохи назад.

За “Інезілею” я поставив “Олафа Трігвазона” — баляду Райсігеґа, могутню і прекрасну річ, і цими двома номерами ми одчинили нашу концертну діяльність під моєю орудою. Перший виступ, памятаю, був в залі Мерінгівській (на Мерінгівській вул.) на балу медиків. Поспіх був найкращий і фактично тут то і встановились мої відношення до хора: хор наочно побачив наслідки моєї роботи, та любов до музики й до своєї організації переніс і на мене. Часами їх виявлення цієї любови до мене набірало несподіваних рис і молодечих вибриків. Пригадую, після якогось успішного концерту, я стомлений, але ще в нервовому піднесенні сидів в буфеті при “Общественному Зібранні” з кимсь за столиком. За розмовою не помічаю, що робиться кругом мене. Коли чую, хтось мене цілує в лисину, а за ним знов і знов... Дивлюсь — студенти вишикувались в ряд з чарками в руках і по черзі підходять і цілують мене в лисину, при чому деякі перехрестившись перед тим... Скільки там сміху було!... Або подарували мені якусь цигаретницю. Не успіш одчинити її, як протягується з десятків рук і розбирають всі цигаретки до

одної, тай ще кажуть: “Ти не дуже то... а то одберем!”.

Далі пішли концерти й окремі “виступи” один за другим. Поспіх хору спричинився і до побільшення та поліпшення його складу. Майже всякий співаючий студент старався потрапити до хору. Однак це було не так легко, бо приймались туди люди певні, за рекомендацією двох учасників хору, відповідно вимогам організації. Хор ріс і удосконалювався з кожним учбовим роком чим даліше більш, і поступово набірав собі доброго імені й розголосу всюди, не тільки як студентська організація, але й з чисто музичного боку. Робота йшла, як то кажуть, повним ходом. Вона захопила мене цілком і відсунула на бік усі інші інтереси мого життя. Я тільки й жив від проби до проби, від концерту до концерту, від виступу до виступу. Служба, другі хори, власне моє життя, — це було тільки досадним додатком до головного. На проби я йшов наче на побачення з коханою дівчиною, і те, що я там переживав і перечував, ставало змістом мого духового життя до слідувочої проби, якої я чекав наче свята. Кажу, що це межувало з справжньою закоханістю. Проби йшли бурно, весело, з захватом. Робота провадилась радісно і продуктивно. Для мене особисто проби взагалі більш цікаві, ніж самі концерти, бо тут є радість творчости, є більш змістовности, ніж саме любування зробленим. До всього додавались щеї перерви. Багато молодих, розумних, інтелігентних, бистроумних і веселих хлопців при безкористній захоплюючій роботі утворювали таку приємну, веселу, товариську атмосферу, якої трудно пошукати де інде. Дотепи й веселий сміх, жарти і вигадки наче гейзер били вгору мільйонами бризок ума, молодости й життєвости. Після кожної проби я почував ту радісну втому, яка несе за собою здоровий відпочинок, і криє в собі надалі скарби нової енергії, цікавість до праці, та любов до життя

Перший ряд: О. Кошиць, Мульман, Ілля Захаров, Вяч. Суховольський. Другий ряд: Задоя, Т. Георгієвська (потім Т. Кошиць), Заморин. Третій ряд: Іван Масиченко і П. Вінницький.
О. Кошиць — диригент Київської Опери. Знімка з 1916 р.

й людей. Я уже казав, що в цьому хорі, в цьому милу благодородному оточенню я знов найшов життя й нову молодість після моїх душевних потрясень і життєвої катастрофи. І зараз, через багато і жів, нехай мої найкращі побажання, моя вдячність і благословення овівають кожний крок життя моїх милих, незабутніх друзів-хористів! Де вони тепер?..

Здається, що в цьому році одна тільки темна хмарка пронеслась по обрїю мого життя, але слава Богу, й вона не порушила загальної душевної гармонїї. Це була хворість брата Федора, якому прийшлося робити операцію в Залізничному Шпиталі, що там був один дуже небезпечний мент, який міг би спричинити смерть моемулюбому братові, але Божа рука одвела його. Оскільки пам'ятаю, це було в листопаді. Літо цього року я провів, здається, у брата Федора, і як свідчить мій старий паспорт, 20 серпня повернувся у теж саме помешкання до пані Залеської. Цієї ж осени я (добре не пам'ятаю), здається, розпочав випадково свою "Тучу" на слова Апухтіна і присвятив її Студентському Хорові. Одного хмурного дня я гуляв у Царському саді. Був страшенний вітер. Деревашуміли, як море. По хмурому небозводу неслись хмари низько, низько над землею... Внизу Дніпро був майже чорний... Я сидів над проваллям і дивився на цю романтичну й сувору картину. В голову прийшов вірш Апухтіна: "Шепчутся кльони, берьози шатаються, дуби столетні машут ветвями, точно со мной говоріть собіраються..." А за віршом, спершу вступ басів, а далі мелодія й зразу уся картина. За два дні кінчив усе...

Пам'ятаю, що її розучування йшло якось мляво, аж поки студенти її не розкоштували. Потім вона стала коронним нашим номером, і мала всюди великий успіх.

КОНКУРС ХОРІВ

ВЕСНА 1909 р.

Перше ніж говорити про конкурс київських хорів, треба сказати, хто його влаштував, та про ректора нашої Семинарії, бо як не комедно, а це все мало дуже великий вплив на мою дальнішу долю.

Конкурс хорів влаштувала тодішня губернаторша киевська по ініціативі диригента Вас. Волчка, про якого я згадую в спогадах про Лисенка, та “Боян”. Цей конкурс повинен був відбутись на екстремному Симфонічному Зібранню в Києвській Опері на користь якихось діточих захоронків, чи щось подібного. Перша частина програму була незакінчена симфонія Шуберта, а друга спів хорів: Надеждінського (церковний хор Володимирського Собору), Робітничий хор, Москальова, Хор Студентів Політехників під орудою Злобіна, хор Києвської Сінагоги під орудою Дзмітровського і хор Студентів Університету під моєю управою. Я поставив на програму (вимагалось дві речі) “Олаф Трігвазон” — баяда Райсінгера, і “Прогулька по воді” — Мендельсона. Ці речі дуже гарно йшли в хорі.

Приймаючи участь в конкурсі, я не уявляв собі, яке хвилювання в диригентських колах я викликав. Уже потім я дізнався, як диригенти розвідували програми своїх противників, як набірали до себе кращих голосів на підмогу, і навіть пускались на деякі заходи не дуже морального характеру, щоб, або відвести свого конкурента від конкурсу, або збити його зараньше з позиції. Останнє я відчув на собі. Але спершу про що інше.

Семинаристи, які дуже любили мене, дізнались

про конкурс хорів і про те, що я виступаю з Студентським хором і запропонували мені себе до моєї розпорядимости. В Семинарії тоді був чудовий хор з прекрасними голосами, дуже добре зіспіваний. З ним я співав не тільки Служби Божі, але цілі концертні програми, які ми виконували на тих вечорах, що Семинаристи у себе робили (це був відголосок “свобод” 1905 року). Знали вони також і “Олафа Трігвазона”, бо я з ними співав його на Семинарському концерті. Зоставалось підвчити тільки “Мендельсоновську” річ, зробити скільки спільних співанок, і справа готова. Але тут на перешкоді стояло ось що. Учні Семинарії не мали права виступати ніде в публичних місцях. Виходило, що їх виступ буде проти Семинарських правил, а ще гірше, що це порушення буде під моїм проводом, а я ж учитель Семинарії! Ситуація складалась досить не вигідна для мене. Але спокуса мати добавку до студентського хору яких 50—60 чудово тренуваних голосових хористів, взяла верх. Я сказав хлопцям, що я їх не силую приймати участь в цьому концерті, але, коли вони прийдуть, я буду їм дуже вдячний, а на випадок якої неприємності від семинарського начальства, я беру на себе всю відповідальність.

Взагалі ж для начальницького ока, “я нічого не знаю і не чув ні я від них, ні вони од мене”. Студенти згодились на таке сполучення з семинаристами і ми зробили три чи чотири проби.

Все уже було готове, як на тижні перед концертом сталась така подія. Ректор Семинарії архимандрит Амвросій закликав мене до себе і показує мені “донос” від диригента Москальова, що він одержав на передодні. Це не був просто “донос”, але погроза. Москальов був членом “Союза Русского Народа” — страшної і всесильної тоді чорносотенної організації. Яко член тієї організації він написав Ректору від імені Союзу, але за своїм підписом такого приблизно

папера: “Чи відомо Вам, що такого то числа в Мійськiм Оперовiм Театрi вiдбудеться конкурс хорiв, в якому приймають участь i учнi Семинарiї пiд проводом довiреного Вам учителя Семинарiї Ол. Кошиця. Учнi Семинарiї не тiльки виступають на сценi, що заборонено навiть учням свiтських шкiл, але й виступають пiд проводом семинарського ж учителя. Коли Ви про це не знаєте, то ми доводимо до Вашого вiдома, з тим, щоб Ви вжили своїх засобiв проти цього. Коли ж Ви про це знаєте, i це робиться з Вашого “попустiтельства”, то наш Союз прийме в цiй справi свої мiри”.

Прочитавши менi цю ябеду (донос) Ректор чекав, що я йому вiдповiм. Я сказав йому, що учнiв я не запрошував, але був би радий, коли б вони менi допомогли, i для легалiзацiї будучого факту, прошу його дозволити семинаристам взяти в цьому конкурси участь, з тим, що я обiцяю приглянути за ними i пiд час концерту, i пiсля нього. Звичайно, що Ректор такого дозволу не дав, бо не мав на це права, навпаки, вiн поставив менi ультиматум, щоб у мене на сценi не було жадного семинариста. Я вiдповiв йому, що рахуюсь з його заборонаю, але сам цiєї заборони доводити семинаристам не буду, — це його дiло. Щож торкається обiцянки, щоб на сценi не було семинаристiв, то я не можу її дати, бо я не є для семинаристiв iнспекцiя, ані хазяїн оперової сцени. Так ми i розiйшлись в певностi, що семинаристи будуть на конкурси, що я їх не буду гнати вiд себе, а що вiн пiймає мене на цiй справi. Нарештi мене взяв сумнiв, чи варто тягнути семинаристiв у цю справу, та пiдводити пiд небезпеку i себе i, можливо, їх. Але через те, що вже був вечiр суботи, а в недiлю на завтра повинен був статись конкурс, я не мiг уже попередити всiх семинаристiв, i дiло пiшло своїм природним шляхом.

Коли я прийшов в театр, то за лаштунками серед

маси хористів та музикантів побачив цілий семинарський загін, але не в уніформі, а в приватній одежі. Через деякий час приходить помішник Інспектора Семинарії — мій друг Павло Доброгаїв, якого семинаристи дуже любили; всі вони з ним здоровкаються, він їм нічого не каже, а мене просить, щоб я приглянув, аби жадного семинарського гудзика не видно було на сцені. Про це він і сам сказав моїм хлопцям, що, мовляв, кого побачить на сцені в семинарській уніформі, то про того зараз же доведе начальству. Семинаристи весело запевнили його, що нічого цього не буде, нехай буде певний, бо чудово знають, що його послало начальство переловити їх.

Почався концерт. Як грали симфонію, я не слухав, не до того було. Нарешті почався другий відділ. Першим виступав хор Надеждінського. Помимо того, що сам хор мав гарні голосові сили, він ще був поповнений найкращими хористами Києва. Співали вони два хори модного тоді Гречанінова: “Солнце і місяц”, та “Север і Юг”. Звучність хору була чудова, але сам диригент був відомий бездара, і виконання в деяких місцях просто обурювало. Напр., в тому місці, де малюється буря на словах “Он дует в їх ґранітний рог”, він взяв такий темп, що замість бурі виходила жидівська сварка. Однакож публіка приймала його дуже гарно.

Політехники, як це завше бувало під рукою Злобіна, співали блідо, анемічно і невиразно. Далі виступав робітничий хор під орудою Москальова. Цей хор був, так би мовити, продукт урядової політики, культурний засіб монархічного “оброблення” робітників Союзом Русского Народа. Цей же “Союз”, як я потім дізнався, закупив квитки у всьому партері, та поставив своїх агентів у всіх фойе для деякої маніпуляції при голосованню (про це пізніше).

Хор почав співати... “Попурі із Русських песен”, складені самим Москальовим. Розраховано було на

смак Союзу Русск. Народа, який займав увесь партер, та російський патріотизм публіки взагалі. Співали по салдатськи, — тут були й “шари, бари, раздабари”, і “вдоль по Пітерской”, і “верьовюшкі, вюшкі”, не хватало тільки “Боже Царя храни”. Партер казився...

Нарешті настала наша черга. Першим номером співали ми річ Мендельсона. Хор сягав до 200 осіб, а через те ця простенька, мелодійна, та ізящна річ вийшла трохи тяжко й дуже густо. За те “Олаф Трігвазон” вимагав іменно такої кількості хору і такої колосальної сили, яку міг розвинути. В драматичних місцях осягалась неймовірна імпетуозність, а в деяких — просто ілюзія морської бурі, особливо на словах: “взят корабль Урмен Лянге, пал король Олаф Трігвазон” — тут удар других басів на нижньому Фа, котився по залі, як грім, цілком наче хвиля бе об скелі. Треба сказати, що до своїх майже 25 (а може й більше) других басів Студентського хору додалось ще 15—20 семинаристів. Треба було в цей мент поглянути на пашеки тої армії вовкодавів, як вони стріляли цею нотою, наче з гармат! Здавалося, що підо мною ходором ходила естрада.

Успіх був колосальний! Заля казилась, греміла, ревла, шум від оплесків був наче дощова злива. Без огляду на умови конкурсу, прийшлося цю річ повторювати на наказ самого розпорядчика концерту, до того були рішучі домагання публіки.

Після нас співав хор Сінагоги під орудою Дзмітровського, щось з Шумана, здається “Циганів”, а потім хлопчики з хору провели дуже мило Мендельсонову діточу пісеньку — “В долине ландиш прозвенел”.

Оцінку конкурсу робило не тільки спеціальне “Жюрі” (Суд), але й сама публіка. Для цього при кожному квитку було пять купонів, під числами яких ішли конкуруючі хори (наш був 4-й). В перерві пе-

ред третім відділом публіка повинна була дати свої голоси цими спеціальними купонами в нарочиті урни. Підчас цієї перерви прибігають до мене студенти і розказують таку річ: вкинувши свій купон в урну, публіка решту купонів кидає на землю, а за ними ходять агенти Москальова, про які я згадував раніше, та Надєждінського, підбирають ті купони, одривають свої і знов кидають в урни. Хоч пізно, але студенти поставили сторожу біля урн, та припинили це шахрайство. Мені було дуже любо дивитись, як вони ревниво відносяться до чести свого хору.

Після третього відділу, під час якого виносило рішення музичне журі, обявили перед публікою наслідки голосовання. Від журі одержав перший приз хор Надєждінського, яко більше всіх відповідаючий умовам конкурсу, бо був хор мішаний. Далі йшов Студентський хор, потім хор Сінагоги. Союз Русскаго Народу таким робом не одержав нічого.

Від публіки ж перший приз мав Студентський хор, другий хор Сінагоги, а третій знов Надєждінський. Таким робом “Союзники” і тут не заробили нічого.

Після концерту весь Студентський Хор пішов великою компанією в Український Клуб вечеряти, а семінаристи пішли додому, чекаючи, що принесе завтрашній день. Чекав і я...

Прийшов я на другий день на лекції в Семинарію і бачу, що Інспектор Козловський, взагалі дуже до мене прихильний чоловік, якось многозначно поглядає на мене. Далі підходить і розказує мені, що вчора Ректор послав на концерт за Доброгаєвим ще одного помішника Інспектора — Серапіона, бо не довіряв Доброгаєву. І дійсно, коли Доброгаєв зробив доклад йому, що не бачив жадного семінариста на сцені, другий помішник приніс повний список усіх хто був там. Він сидів на бальконі, переглядав усіх співаків в бінокль, та переписав. Тепер я мав подвій-

ний клопіт, бо крім того, що буде підняте діло проти мене, будуть притягнені до відповідальности й семинаристи, яких, мабуть, звільнять... Не буду казати, яке вражіння зробила на мене ця новина. Я був певний, що “діло” проти мене буде підняте, але не думав, що будуть карати семинаристів. Через деякий час кличе мене Ректор на “розмову”. Я прямо заявив йому, що вина у всьому моя, що я семинаристів не відставив зі сцени, а через це просив не карати їх, а карати мене. На тім і порішили. Він потім поїхав до Митрополита з докладом про все, що склалося і домагався мого звільнення з посади в Семинарії.

Я розказав про це диригенту Волчку, який устроював цей конкурс. Він зараз же взяв мене на візника і ми поїхали до пані Сталь, жінки якогось інженера, приятельки Губернаторші, з якою разом вона робила цей концерт. Розказали ми їй все, а вона зараз же подалась до Губернаторші, розповіла їй про мою пригоду. Та зараз же поїхала до Митрополита і залагодила цю справу, перше ніж до нього з'явився Ректор Семинарії “Амвроська”. Коли той приїхав і почав вимагати мого звільнення, то Митрополит сказав, що дасть йому відповідь писемну, а через деякий час відповів, щоб всю справу припинити і мене залишити в спокою. Таким робом Ректор свого не доконав на радість усім семинаристам, і тимчасове моє задоволення. Я чудово знав, що мені в Семинарії уже життя не буде, і що Амвроська зїсть мене при першій можливості. Зостається тільки тої можливості чекати. Чекати її прийшлося не довго.

Після конкурсу і всього що за ним послідувало, я вважав себе виключеним зі служби. Я думаю, що так вважав мене і Амвроська. Але коли це йому було на руку, а його поведження було до лиця, то не личило Стеценкові в цій справі так поступати, як він поступив.

Треба сказати, що після трусу, який у нього пе-

ревели, коли він був учителем на Лукянівці, його перенесли в Олександрово-Грушівське, деь на майнах у Донській Області. Не знаю добре, чи звідти, а чи з якого другого місця, але мені прийшлося його витягати. Його листи до мене були дуже розпачливі, і от, коли в Білоцерківській Гімназії звільнилось місце навчителя співу, я став йому в пригоді. В тій гімназії був законовчителем о. Нестор Шараєвський, мій давній гарний знайомий, товариш моїх братів і дружка моєї сестри Мані. Другий же товариш моїх братів, а також і товариш Шараєвського Вас. Гр. Петрушевський був в Київській Семинарії учителем. Був він колись моїм учителем, а тепер моїм колегою по тій же Семинарії. Він дуже гарно ставився до мене. Коли Шараєвський звернувся до Вас. Гр. Петрушевського з проханням дати йому доброго учителя співу до гімназії, то Вас. Гр. розказав мені про це, і ми разом міркували, кого б рекомендувати. Спершу я не говорив про Кирила, бо знав, що він є адміністративно покараний, але з розмови побачив, що Вас. Гр. до цього ставиться не дуже то фанатично, через те почав його просити за Стеценка. Він трохи повагавшись, згодився написати Шараєвському. Той з свого боку вжив заходів, — і Кирило опинився, коли не в Києві, то біля нього, в досить видній провінціяльній гімназії. Звідси уже було легше перебратись до Києва, ніж з якогось Грушевська. То ж Кирило був під боком і чув про конкурс хорів.

Одного разу одчинились двері (на Вел. Підвальній) і входить Кирило. Як завше, зустрілись ми дуже гарно. “Сашшшуню!”, поцілунки, стискання руки, заглядання у вічі, наче сто років не бачились самі вірні друзі, і т. д. Розмовляємо. Він ізо звиклим йому заздрістним тоном: “Ти тут одержуєш перші призи...” А я кажу: “Боюсь, що за призом (нагорода) будуть сюрпризи” (несподіванки). Він питає мене: “Що таке?”. Я розказав йому свою пригоду з ректо-

ром, та Митрополитом, та кажу, що безумовно мене рано чи пізно виженуть з посади. А він:

— Знаєш, Сашшуню, ккколи тттебе будуть виганяти, рекомендуй мене, щоб попав на твоє місце я, а не який небудь кацап.

— Добре, кажу, коли прийде ця приємна година, тоді я тебе сповіщу заздалегідь. —

Так скінчилась наша розмова, а через тиждень мене кличе Ректор і починає розпитувати, хто такий і чого варта, як учитель співу, Стеценко, нарочито, щоб підкреслити мені, що він все одно вважає мене звільненим рано, чи пізно. Я йому сказав, що Стеценко це будуча видатна сила, як музика. Але питаю його, чого він про це мене розпитує. А він мені каже: “Він приходив до мене на цьому тижні проситись на місце учителя співу в нашій Семинарії... “Коментарій не треба.

ПОЇЗДКА В КРИМ

25. 3. 1910 року

НАДМІРНА праця, як з хором, так і педагогічна, цілком виснажила мене, і сильна перестуда заставила мене пригадати мій колишній туберкульоз, та трохи подумати про своє здоров'я. Я взяв відпустку і поїхав в Крим.

По старій пам'яті у мене зоставалось вражіння, що в Криму нема зими цілком, а через те я був якось неприємно розчарований, коли Ялта зустріла мене холодним днем, сама сіра й непривітна, як було сіре, холодне, та непривітливє море. Зупинився я в готелі Франція, і зараз же поїхав в Алупку шукати доброго пансіона, де б я міг також мати інструмент для підготовки до мого випускного іспиту в школі Лисенка. На дворі трохи потепліло і я знов переживав мої перші враження від Криму, переїзджаючи чудовим шосе на гарних конях до Алупки. Таж якась "надзвичайність" у всьому, постійне відчуття присутності моря, чудове незвикле повітря, якась чепурність у всій природі, сині серпанки на горах, задумливі зелені ліси, по яких блукають прозорі тумани, а внизу блакитне море, гарні обличчя татар, гарні убрання туристів... Наче я тут був вчора...

Приїхавши в Алупку, я по тодішньому звичаю, звернувся до місцевого татарина, щоб повів мене оглянути різні помешкання. В першу чергу він повів мене в пансіон графині Буюрнус. Увійшовши в досить скромного вигляду хатку, я трохи був здивований, не знайшовши ніяких ознак пансіону, а попавши до когось на кухню: невеличка кімната була розділена ситцевою червоною завісою на дві поло-

вині. Зза відслоненої завіси видно було неприбране ліжко з досить брудною білизною. Майже біля нього стояла малесенька залізна грубка, а на ній горнятка, немиті тарілки, ножі, виделки, ложки, ще щось дуже неприємне для ока. Димова труба від грубки йшла через усю кімнату під стелею — груба, чорна, буденна, огидна — виходила у вікно на двір. Яюсьь глупо й дико. По цей бік завіси, у, так би мовити, “сальоні”, стояло стареньке піяно, скілька полинялих крісел, стіл накритий скатертю з дивана, а на стінах щось немов картини...

Спершу мені показалось, що татарин привів мене до двірника графині, аби той мені показав помешкання. Але зза перегородки вийшло щось... і назвало себе графинею Буюрнус... Все це було так несподівано й так дивно, що я, здається, з переляку навіть прізвища свого не сказав, а почав зразу ж щось говорити не про кімнату, а про піяніно, якого я потрібую. Графиня попросила мене сісти на досить зруйноване крісло і почала галантну розмову. Тут я вперше міг її роздивитись...

Треба бути найменше Дикенсом, щоб змалювати її портрет. Передо мною сиділа, здається стара, (не можна розібрати) жінка з довгим конячим обличчям, з довгим “гирлигою” носом, вкритим синіми жилками. Страшенні зуби стриміли в роті, наче клявіші старого фортепяна: жовтий, чорний, жовтий, чорний... Запалі щоки ховались поза носом, а з під невисокого чола дивились мертвими шибами невідомого кольору очі. Це те, що було в неї від Бога, а від неї самої була невимовно руда перука на голові, підведені брови і насмальцьовані губи, — все це було наче соромицьке слово написане на труні. Ті губи вона підгортала, як сама найпровінціяльніша панна з Заліщиків, або Крижополя. Голос кисло-солодкий, а вимова панська, французська, трохи “в ніс” з гар-

канням на літері р. Сиділа рівно-рівненько, наче її винято з труни та посажено на крісло. Я весь час дивився в бік. Почалась розмова. Треба великого талану, щоб її передати зо всіма нюансами!

— Ах, ви хочете взяти від мене інструмент!

— Не взяти, а, коли ваша ласка, винайняти на деякий час. —

— Так, так я розумію... Ви повинні грати на ньому...

— ...!?... —

— А Ви знаєте, що то означає втеряти друга?

— Я витріщив очі... —

— Ах, це так тяжко, так тяжко! Ви розумієте, коли настане ніч, коли на небо вийде місяць, коли заголосять цікади, коли в душу увійдуть спогади минулого, коли так хочеться палкою ласки, або ніжного співчуття, (я відсуваюсь далі) коли нема кому сказати великого... слова!!... (протягаються вперед руки, — у мене мороз поза шкурою), великого слова (соромливо)... “люблю”... —

Я оглянувся на двері: татарина, нема!

— Тоді я підхожу... (встає, — встаю і я...) до нього, мого єдиного, і розказую йому все, все! —

У мене дух в грудях сперло. Підходить до п'яніно, схиляється до нього, очі під чоло... затихаючи: — І ніхто, ніхто на світі не знає тайн моєї душі, крім його одного... І цей “він”, — є оцей інструмент!! (я відсапнув). — Голосно: Це він є мій єдиний друг, якого Ви у мене хочете відняти!!.. Але (піднімає тон) беріть його! Нехай він ще дізнається тайни Вашої душі... чим більше страждань буде на ньому виграно тим більше буде на світі поезії і жалю! —

Я стояв, мов скамянілий... Голова у неї спустилась низько на груди, осоловілі очі якимось зпід низу дивились на мене тягучим, але цілком спокійним поглядом.

Мене взяла злість на цього чорта, хотілось заці-

дити їй в голову яким небудь приладдям з її кухні. Перечекавши хвилю, вона цілком спокійним голосям почала мене розпитувати, хто я і чим займаюсь. Не слухаючи мене і того, що я кажу, але дивлячись на червоні шнури мого учительського картуза, вона почала запевняти, що я інженір і що я можу, коли не візьму у неї піяніно, ходити в місячні ночі до неї грати. Я подякував і хотів уже тікати, але діло перейшло на автобіографію “одинокі незрозумілої душі”, і тут я дізнався, що у неї є в Петербурзі чоловік інженір, якого вона покинула, бо він “не розумів її”. І що вона ще пише новелі по-французьки, а потім редакція перекладає на російську мову, і що публіка знає її більш французька, ніж російська, що вона буде рада бачити мене у себе “коли мені захочеться грати”... (чи то буде день, чи місячна ніч, коли б я тільки захотів). На прощання протягнула мені руку королевським рухом, і коли я стиснув її, то сказала з просвітленим обличчям: Жінчині треба завше цілувати руку!” Я швидче виконав цей “наказ”, і як опечений вискочив від цього опудала.

На вулиці мене чекав татарин. Він мені розказав, що ця особа є жінка дуже багатого інженіра. Мала в Алуці п'ять великих дач (будинків), які всі продала і промайнувала, щоб задовольнити одного алупкинського “провідника” татарина. А потім чоловік вигнав цю Месаліну від себе і дав їй пенсію 100 карб. на місяць. З того часу вона живе в Алуці і хоч з далеку любується на свого татарина, який за її гроші одкрив чудову конюшню з гарними верховими кіньми і добрими провідниками. Я потім бачив цього татарина — противне, куче сотворіння, з рябою мордою, кривими ногами та вусами. Цілком не подібний до кримського татарина.

Оселівся я в домі пані Калишкіної. Цей дім стояв біля Воронцовського парку, і з нього був про-

сто хід на так званий "Хаос". На камінях того Хаосу пансіонери частенько лежали у вечері великою компанією разом з самою панією Калишкіною. Це було одно з найкращих місць Алупки, і спогади у мене про нього були б найкращі, як би не моя хворість. Але про це потім.

Жилось мені на літницьку дуже добре, хоч сама пані була трохи того ж настрою, щой графиня. Піяніно прийшлося привезти з Ялти, і я потроху готувався до іспиту. Успів написати два романи і ще якісь фуги, та щось для інструментів. Але не довго мені прийшлося спочивати. Одного разу хазяйка запропонувала мені робити інекції арсеніку (вштрикування). Я порадився з доктором і до мене почала ходити якась фершалка, що й робила мені ті вштрикування. Не пригадую, на якому саме вштрикуванні, але знаю, що це було на перший день Великодня, у мене за столом несподівано закрутилась голова і я полетів під стіл. Щось подібне до удару, чи що. Мені пояснили, що то було отруєня мишаком. Я ліг в ліжку, але забороти голови не давали мені жити майже два тижні. Як трохи мені полегчало, я зараз же виїхав до Києва. Посадила мене у вагон і провожала до Харкова якась харківська пані.

Приїхавши в Київ (здається в початку травня, 1910 р.) я зараз же вступив до водолікарні Лапінського, та з болем голови, напів хорий почав готуватись до кінцевого іспиту в Музичній Школі. Жив я тоді в якомусь **новому** будинку на Стрілецькій вулиці. Проти мене будувався новий будинок на землі Софійського Собору. Робота починалась раннім ранком, а кінчалась пізно вечером. Весь час стояв неймовірний гуркіт і шум в моїй кімнаті, і при таких обставинах, будучи напів мертвим від головних болів, я повинен був не тільки приготувитись до іспитів, але й сам іспитувати моїх учнів в Семинарії.

До того ж на цей час випала дуже неприємна подія з Н., так що до всього додалися ще душевні муки.

Я добре не памятаю, як я держав іспити у Школі, бо був цілком хворий. Але добре памятаю остаточний публичний виступ абсолювентів в залі Народної Авдиторії на Кудрявській вул. Скінчило школу по класі композиції тільки двоє: я і Віктор Іванович Кривусів (я уже казав, що Андрій Чехівський, Гончар і Стеценко кинули школу, а більше нікого, здається в нашій класі не було). На публичний іспит Кривусів виставив дуже гарний хор на слова Куліша, та скільки романсів. Я дав два своїх романси: один для баритону український, один російський для меццо-сопрано, та свій хор — “Чорная туча” на слова Апухтіна. “Туча” співалась уже на концертах Студентського Хору, так що не була спеціальною роботою, але я не міг тоді написати нічого нового, бо був, як я уже казав, цілком хворий. Іспит пройшов добре. Мою “Тучу”, як і хор Кривусіва виконував Студентський хор, який я спеціально запросив.

...“Ви писали про “Тучу” дуже прихильно. Мені було приємно читать, бо признаюсь Вам, що та, можливо невдала, а взагалі не хитра композиція — то моя сповідь, вираз тих настроїв, які панували в моїй душі тоді, але панують і тепер, так що Ви можете її записать на мій рахунок і зараз (можливо більше, ніж раніш, бо головного вже нема, а це — надії, що є рушієм кожного життя, особливо молодого). Та щодо настроїв, то їх видно з музики, а от щодо звучання в хорі, то можу з приємністю сказати, що та річ не тільки “звучала”, а була козирем Студентського хору, для якого вона написана. Хор же був тоді в стані чудовім. Одних октавістів було мабуть більше двадцяти, до того ж таких як Гробов (тоді студент IV курсу). Уже одно прізвище викликає певне враження, а голос був втіленням того прізвища!

Визнані всім світом баси моєї Капелі — то курчата перед тим слонами, яких ударну бригаду мав Студентський хор.

Від початкової фрази у басів. “Чорная туча вісіт над полями”, слово чести, у мене завше йшов мороз по спині, а в фінальному “Дуби столетніє” — просто чувся тріск дерев у виру бурі. То був спів... і можете уявити собі мій голод (зараз), на який мене доля засудила можливо за те, що я люблю хоролий спів більше життя і багато жертв та самовідречення поклав для нього в житті, тоді як другі на подібних речах робили кар'єру й бизнес.

“Тучу написано в останній рік моєї науки в школі Лисенка й співано на випускному публичному іспиті. Памятаю, що проф. композиції Любомирський, у якого я вчився, не чув цієї речі до мого іспиту. Як я робив в школі Лисенка пробу перед тим виступом, Любомирський сів в сусіднім з залем покої послухать, що то написав його учень. Заля була невелика і хор набив її по береги тақ, що звук був страшенно “зконденсований”. Перед тим ми весело балакали з ним, поки хор сходився, й він виявляв велике зацікавлення, як то воно звучить... Хор вже виконував цей твір в концертній подорожі до Воронежу, Кишиньову, Бендер, Одеси і т. д. так що річ була не тільки вивчена, але й виправлена. І от як прошумів останній порив бурі у фінальному акорді й все було скінчено, я пішов в кабінет до Любомирського. Бачу, а він сидить білий, мов крейда, і не може вимовить слова, тільки дивиться на мене дикими очима... Ми довго мовчали, поки заспокоїлись — я від виконання, а він від слухання. То був один з найкращих моментів мого життя. Я ще щось подібне пережив, як на перерві в концерті (в Алабамі, ЗДА) до мене в кімнату влетів старий француз і плачучи, без слів і похвал, почав мені цілувати руки...

Я тоді не знав ні слова по англійськи й нічого не міг йому сказати крім того, що й сам розревівся, як дурень... Ну, та це так! Згадала баба дівера, що добрий був!...

(Витяг з листа О. Кошиця до д-ра П. Маценка з 4. XII. 1941 Нью Йорк — Винніпег, Ман.).

Романси співали учні Зотової: баритон (“Було колись виходила” на сл. Грінченка) та меццо-сопрано (“Ноч” на сл. Жуковського).

Іспити в Семинарії, як завше пройшли дуже добре, і я міг поїхати додому на вакації з цілком спокійною душею. Не можу пригадати, де я проводив свої вакації, здається, що у брата Федора. В серпні, як каже мій старий паспорт, я переїхав (з 8. VIII. 1910 р.) на нове помешкання до Семенових, Вел. Житомирська, під числом 19.

— На одному з концертів в Києві О. Кошиць, підчас диригування, був так схвилюваний, що, держучи батуту в правій руці, з повного розгону вдарив нею в ліву долоню й пробив її наскрізь. Він її вихопив, відкинув, а рану заткнув хусткою — хор співав далі.

Рука була оперована й з того часу датується диригування ним без батуту. Це “нововведення” було спостережено в усьому світі й зробило цілу революцію. Та й сам О. Кошиць вже ніколи батуту не брав до рук, бо вона тільки перешкаджає...

Спосіб диригування О. Кошицем (без батуту) став законом для багатьох учителів диригування в консерваторіях музики світу, як і в самих диригентів.

Цю подію, як і багато інших, з свого життя О. Кошиць мав в пляні подати до спогадів.

Рахуючи цей епізод дуже важливим в розвитку способу техніки диригування, додаю я його так, як про те чув від О. Кошиця. — П. Маценко).

ТЕАТР САДОВСЬКОГО

1912 рік

ЛІТОМ я поїхав в Кисловодське. Перед тим, гуляючи якось в садку Купецького Зібрання, я побачив Верховинця, який мені передав запрошення Садовського, зайти до нього для якоїсь розмови. Я пішов на другий день ранком в літній Театр (в тому ж Куп. Садку), цікавий, що то він мені скаже. Він запропонував мені посаду капельмайстра в своїй трупі. Не вагаючись ні одної хвили, я згодився.

На літо я поїхав до Кисловодську. Забрав з собою партитури “Роксоляни” й “Енеїди” (писані, оркестровка Вовчека). Думалось трохи підготувитись. Але, як у мене завше буває, глянув два рази — й пропала охота. Замість цього почав аранжовку двох “Херувимських” для своєї Літургії.

Проводив я літо тут чудово. На цей раз сюди зіхалось багато знайомих киевських педагогів, було з ким і побалакати і посміятись, і випити, і на конях поїздити верхи, і пішком робити екскурсії на “Червоні і Сині Камінці”. Не бракувало знайомств з гарними паннами. Одним словом, усе гаразд.

На початок репетицій, я був уже в Києві. Перше, що мені попало в руки це “Наталка Полтавка”. Фактично, це була чергова репетиція “Наталки”, але для мене це було щось подібне до проби, чи іспиту. Кажу не про Садовського, а про себе самого. Музиканти, як водиться в таких випадках, трохи пробували мене “інтервювати” і заграли в першому ж номері не те, що треба, але я зупинив оркестр і піймав те місце, на якому вони почали мене “пробувати”.

так що “пробування” перервалось з перших же кроків. Потім весь час ми жили любо та мирно, а працювали з охотою, без сварок та непорозумінь, як то майже завше водиться в оркестрах. Серед оркестрантів у мене знайшлися друзі, які виказали мені найкращі відношення і свою ширість в багатьох випадках. Память тепла, добра й вдячна зостанеться для них в моїй душі назавше. Найближчі мені були: Макс Трефільєв — кларнетист, та Фейгін (жид) — флейтист. Але й решту музикантів я й досі згадую, як моїх найкращих друзів. З них, контрабасиста Костюченка і волторниста Шмакова, я зустрів за кордоном, і зустріч наша була радісна, тепла, повна спогадів про гарні дні спільної роботи.

Так почалась моя театральна праця, при якій я зазнав багато чудових ментів естетичної насолоди, і яку я згадую весь час з самим теплим почуттям. Чудових ментів було багато, але не багато з них належали до моєї спеціальної роботи, бо що не кажи, а оркестр був маленький, складений з сил другорядних, не вистарчало для звучности певних інструментів (других голосів в дереві й міді), оркестровки були примітивні, старі, іноді безглузді, тай проб не можна було робити стільки, як треба було для радикального поліпшення справи. Треба було миритися з тим, що малось, та сподіватись, що тільки з часом воно як небудь покращає.

То ж, коли я кажу про чудові менти естетичної насолоди, то розумію свої враження від гри драматичних артистів, та від деяких музичних пес, що я сам ставив.

Не буду казати про склад артистичних сил трупи. В той час, до розділення її на дві частини, це була в найкращому розумінні “художня трупа”. Починаючи від головних ролів і кінчаючи найменшими, — все було обсаджено найкращими силами; почина-

ючи від цілого і кінчаючи найменшими дрібничками, — все було обставлено з вражаючою художністю й правдивістю. Були менти, коли я сидючи на своєму капельмайстерському стільці в оркестрі, просто забував, де я, — до того правдива була інтерпретація. Деякі типи з нашої драматичної літератури я не можу собі й досі уявити інакше, як в персоні того, чи другого артиста. Були такі менти гри, що у мене мороз ішов поза шкірою, або сльози йшли з очей. І це не дивлячись на скромний побутовий репертуар! Життя здорове, без снобічних тонкостей, життя правдиве, ясне, іноді страшне в своїй реальності, стояло перед моїми очима часом на протязі усієї пєси, а деякі менти просто потрясли своєю правдою!!

Щоб по правді оцінити цей театр, треба було просидіти в ньому стільки, скільки прийшлося мені, вжитися в нього, розкусити кожную дрібничку великанської режисерської роботи артистів, а не цінувати це з рецензентського стільця, часто навіть не ходячи в театр, а у себе вдома за столом, як це по більшості робив такий український “Зоїл” — Дм. Антонович, який з великого розуму вимагав від побутового театру інтелігентських пєс, та такоїж гри. Стільки написано про цей театр та про його роботу, що не мені добавляти свого слова до тієї хвалебної літератури, але пишучи свої спогади не можна не послати найкращих, найтепліших, найширіших слів вдячності дорогому Миколі Карповичу Садовському і його славній громаді талантів, які дали моїй душі стільки хвилин щастя. Колись російський письменник Карамзін сказав: “Хто хоч одну хвилину мого життя зробив мені щасливою — той уже є “мой благодетель”. Ці слова ні до кого краще не можу віднести, як до моїх милих співробітників по театру, та їх голови Миколи Карповича Садовського! Але все це торкається артистичної гри. А от що тор-

кається музичного боку, то... тут прийдеться згадати багато де чого трудного, невдячного й незадовольняючого.

Я уже казав про оркестр та оркестровки. Треба сказати скільки слів і про хор. Кожному відомо, яку важну ролю в побутових наших песах, а через те й в ролі театру, грав хор. На ньому лежала подвійна робота: не тільки співати, але й грати масові сцени, та окремі, невеличкі епізодичні виступи. Через те в хор записано було багато маленьких артистів, корисних для драматичної справи, але до співу маючих дуже далеке відношення (кажу про голоси). Крім того, кожний артист, у якого була жінка нездатна до більш видатної, або й зовсім до театральної роботи, старався примостити її в хорі. В той же хор попадали різні родичі, та куми вищих театральних персон, котрі ні до чого ніякого відношення не мали взагалі (крім утримання). Таким робом, хор був теплим притулком з боку родинного, і помийницею з боку музикального.

Мені дано було зрозуміти, що від мене вимагають поліпшення музичного боку справи, чого не міг зробити мій попередник старенький чех Єллінек, — дуже добрий чоловік, і дуже невдалий капельмайстер. Але що я міг зробити в тих умовах? Реорганізувати один хор, — це означало розігнати увесь театр! Коли ж торкнутись оркестровок, — то тут треба було засісти за роботу на три роки і нічого другого не робити, крім нових аранжовок! Так що мені зоставалось надіятись тільки на те, що все це зробиться само собою з бігом часу. Воно дійсно так потім і сталося.

Моя робота спершу ж ударила мене по голові своєю “професійністю”, театральним трафаретом, відсутністю якого б то не було художнього захоплення у моїх партнерів, і своєю буденністю. Я ще

не був знайомий з характером не тільки театральної буденної роботи, але й взагалі з “професійністю”, а через те, після тих високих переживань, які ми всі мали в студентському хорі, це все показалося мені просто профанацією мистецтва. Фактично я не змінив своїх поглядів на професійну музичну роботу й зараз, і вважаю її такою, та не бажаю своєму ворогові займатись музикою в таких умовах. Ці свіжі враження були для мене свіжими ранами... Я ніяк не міг стати “професіоналом”, і витрачав нерозумно свої душевні сили на щире художнє хвилювання там, де цього не треба було робити, напр. на пробах. Коли це було на пробах Студентського хору, то там ці хвилювання мали свій сенс і давали мені негайно ж художні наслідки, бо запалювали моїх любих хористів, і так художня річ виготовлювалась в атмосфері гарячого захоплення, взаємного розуміння й психічного підбадьорювання, радості успішної роботи а нарешті набирала чудових рис любовної творчості. Усе це потім при виконанню заставляло всі найменші художні деталі іскритись всіма фарбами веселки.

Тут же було все навпаки. Мое запалення зустрічала здивована й холодна тупість професіоналів, для яких репетиція, а почасти й спектакль, є тільки неприємна остогидла праця за шматок хліба, а мої благання, вимоги, хвилювання, моя гарячковість, — були тільки неприємні риси мої персонально, зараховувались до неприємних наслідків зміни положення річей: — “при старому капельмайстерові було спокійно і не трудно”, а тут якийсь пшик “пришов на нас вчитись диригувати, потріпається, а з часом за тихне”... і т. д.

Мої найщиріші бажання хоч як небудь художнє оживити який небудь заялосений, залапаний момент музичний, зустрічали неохоту і проволікання недбайливих і лінивих наймитів; тоді виникало питання про

мій художній авторитет, це ж своєю чергою викликало мою вибагливість і натиснення з мого боку, уступку з другого, а нарешті зіпсований настрій та взаємовідносини, і розбиті нерви і печінку у мене...

Страждав я неймовірно (хоч менше, як потім в Опері!), і звичайно, що трохи перебільшував усе погане. Мені трудно було помиритись з думкою, що я так нічого не можу й не зможу зробити, хоч і знав, що найтяжча річ до поборювання — це трафарет.

Все таки дещо удалось зробити, хоч в тому розумінні, що виправилось трохи музичне фразування, та вдалось позбавити його того ідіотського виразу, який поступенно набирає воно, коли залишити його на призволяще, чи то в хорі, чи в оркестрі, а тим більше в театрі. Поволі почала вирівнюватись звучність і в оркестрі і в хорі. Вдалося вплинути, щоб заангажували до театру таких співачок, як Марія Ів. Литвиненко-Вольгемут, та Старостинецька, а на окремі виступи взяли баритона Суховольського. В хор прийняв я скільки нових дівчат з студентського хору — інтелегентних співачок з добрими голосами. Ступнево все почало набирати більш терпимого для мене вигляду.

Згодом почали братись і за більш серйозну роботу — відновили вистави деяких старих оперет, та приступили до праці над “Утопленою”, та “Різв'яною Ніччю” Лисенка, а також “Янеком” (здається) — Кржижовського, “Пан Сотник” — Козаченка.

З великих опер, які йшли ще при Єллінеку, відновили “Гальку” — Монюшка, “Сільська Честь” — Масканьї, “Роксоляну” — Січинського і “Енеїду” — Лисенка. Про ці всі речі треба сказати скільки слів окремо.

“Галька”, яка не сходила з російської київської оперової сцени, виглядала тут поганою імітацією правдивої опери, коли я чув її ще при Єллінику. За

виключенням співачки Петляш (яка потім пішла на російську оперову сцену) усі співочі сили були другорядні, оркестр був малий, і під батуюю Єллініка звучав так само, як в “Сорочинському Ярмарку”. Все було невспівано, на всьому лежали ще свіжі фарби чогось старого та перемальованого. При мені ця опера пішла добре через деякий час, після того, як головну роль віддали Литвиненковій, і вся трупа взагалі увійшла добре в шори. Оркестр було доведено до 25, а іноді 30 осіб, так що звучність виходила добра. Що ж торкається, так би мовити, загального кольориту цієї опери, як “дійства” театрального, то треба сказати, що в театрі Садовського вона набрала тих невломимих рис художньої правдивості, яких набірали там усі песи, і чого я потім не бачив в опері, де “Галька” була “опера собі”, тай годі. Теж треба сказати про “Сільську Честь”.

Але не можна цього сказати про “Роксоляну” — Січинського. Ця опера взагалі твір невдалий: як це буває у малих талантів, її задумано поверх здібностей автора, у якого засоби до здійснення задуманого — нікчемні, і виходить досадний пшик. На всій музиці лежить якась жахлива печать галицького провінціалізму, щось таке “домашнє”, що починає нудити. Крім того з технічного боку все збудоване теж неvigдно й досадно, починаючи від високої теситури усіх партій, навіть хорів. Так що часто виходило якесь мелодраматичне виття. Поставили ми її скільки раз, тай закаялись, бо й публиці вона не подобалась, а до того й зміст її, як не побутовий, не давався до того “охудожествлення”, яке могла надати їй трупа Садовського. Через те відпадав і цей єдиний чинник.

Що торкається “Енеїди” — Лисенка, то... не хочеться писати багато про неї. Хоч деякі українці в свій час і захоплювались нею, але то було більш

з патріотичних почувань, а не художніх. Бо з художнього боку вона річ дуже й дуже не високого гатунку: всі персонажі мертві, хоч і співають, і “ділають”, і танцюють і лаються, і сердяться, — в музиці замість руху і художньої цікавості — досадний скучний шум, все скидається на одні і тіж сцени, що в “Утоплений”, та “Різдвяній Ночі”. Наче Зевс не є Зевс, одягнений в українські штани, а правдивий дядько, що хоче бути Зевсом, і т. п. Може воно з точки погляду Котляревського й так (хоч на мою думку воно не повинно бути так), але з боку театрального, а ще більш оперового, — це не цікаво, а з художнього не цінно. Головний же жах, — це оркестровка! Її зробив старенький оперовий киевський контрабасиста, чех Воячек. Я не можу сказати, чи та маса помилок зроблена ним, чи то може так воно в оригіналі (бо оригінальної партитури я так і не міг добитися), але там було стільки какофонії (іменно какофонії), що не можна слухати. Диригувати цим хаосом помилок була така мука, що не можна сказати: це подібне було на десяту операцію в одному і тому ж місці — і скучно, і болить кожний раз по новому. Скільки раз не йшла вона на сцені, — більше всіх слухачів мучився я... Але видно, що й публіка була того ж погляду, бо після перших матеріяльних успіхів, цей твір перестав давати збори і умер тихою смертю.

Все це було з старої спадщини, яка дісталась мені після Єллініка. Треба сказати про те нове, що довелось поставити мені.

Надзвичайно трудна була робота з постановкою “Різдвяної Ночі” — Лисенка. Річ в тім, що правдивих артистів-співаків у нас було... один тенор Внуковський. Решта були або драматичні артисти трупи, або з скінчивших музичну освіту, але не бувших ще на сцені. Такими були — головна героїня — Марія

Гребінецька, та бас Гр. Павловський. Марія Гребінецька мала дуже гарного, трохи суховатого сопрано, добре вправленого. Так що з цього боку справа була поставлена добре. На жаль, у неї була велика хиба — неуміння характеризуватись.

Тимиж недотачами відзначався і Внуковський, на якому шапка завше сиділа, як на бовдурі.

Решта, починаючи з гарненької, з чудовим голо-сом співачки Старостинської, була обсажена хоч не вправними співаками, але гарними драматичними артистами з добрими голосами.

Тож треба було з такими силами подолати велику оперу. Мінуси вокальні приходилось покривати гарною грою, та приблизити оперу до драми, ближче ніж вона стояла взагалі. Приходилось знайти те, що потім у своїй вокальній студії Моск. Художнього Театру шукав Немирович-Данченко, себто — “Оперу з співаючими артистами”, а не з “граючими співаками” щось середнє між оперою і драмою, але ближче до драми, тоб то, більш правдиве. І треба сказати, що нам удалось це зробити просто, без голосних кличів, без реклями, як це потім робив Нем.-Данченко, оголошуючи заздальгідь це, як “революцію в оперному мистецтві” (набиваючи собі славу на цьому за кордоном).

Зробили ми це просто, тихо, хоч і з трудом, але блискуче — через те, що у нас були правдиві драматичні артисти — мистці, які при природній музикальності мали добрі, хоч “не поставлені” голоси. В цій останній точці полягала та трудність, про яку сказано вище, але в ній полягав головний чар досягнутого: виходила правдива “співаюча драма”, в якій звуки не були самодовліючою ціллю, стоячою цілком окремо від того, що робилось на сцені, а були тільки засобом виявити те, що задумано автором, і що робиться на сцені. Ми були близькі до цього

ідеалу оперного мистецтва! Так близькі, як далека від нього професійна опера. Враження від зробленого було цілком нове і несподіване: вокальний бік справи відходив на друге місце, а наперед виступила дія й сюжет. Все стало ясне, зрозуміле, закінчене, логічне і правдиве, бо зник той чинник, коли за аріями, та манерою співу артиста, не видно того, що робиться на сцені, і, коли виходячи з театру, слухач повний — артистом, голосом, арією, нотою, — а не автором-композитором, чи драматургом; і не самою оспіваною подією, а випадковими її ментами, — тобто виходило у нас цілком не так, як буває після опери. Тут уже не могло бути того явища, коли слухач через деякий час міг собі мимрити яку небудь мелодію, а усі пристають до нього в певному місці... “с моєю маленької женой!”. А що воно, до чого й куди, — ніхто не міг сказати, хоч слухали вони ту “Веселу вдову” разів по пятьдесят.

Крім того, зникали такі “оперові” явища, коли наприклад дяк, вилазячи з мішка у Солохи в хаті, подавав музикальну фразу по всім правилам вокального мистецтва маестра Еверарді, а, щоб було смішно (бо нікому не смішно), додавав який небудь такий “смішний” трюк, на який здібний тільки оперовий артист, і від якого всякому совістному чоловікові хочеться плакати, лице горить від сорому, а рука шукає камінюки, щоб запустити цьому ідіотові в голову, яку Бог причепив йому для резонансу. Одним словом, зникла та “Опера”, яка процвітала пишним цвітом всюди, та на яку витрачались великі гроші, не помічаючи всього її безглуздя, фальші, художньої імпотентности й непотрібности, як активного чинника мистецтва.

На сцені ж у Садовського, коли з мішка вилазив Женя Тобілевич в квітчастому підряснику, та заплетеною косичкою, а вилазячи мимрив ніяково: “яко

з мертвих аз возстах!”), голосом правдивим, природним, дяківським, то другого дяка уявити собі не можна й не потрібно. Це був тип вичерпаючий всі дяківські прикмети. Це був мистецький твір, який і зараз стоїть перед моїма очима живий, переконуючий, непереможний, неможливий до повторення!

Така у всіх деталях була робота й всього персонажу, всієї сцени. І не тільки в драматичній дії, але й у співові: реальність, правдивість виразу, фраза, дикція, нюанс — все було доведено до точки справжнього мистецтва, коли межі дійсності й штучності зникають, і одно непомітно переходить в друге. Ці риси роботи заставляли забувати, просто не помічати якості співу з точки погляду “вокальної постановки”, і абсолютним дисонансом прозвучало б, коли б хто з цих персонажів несподівано заспівав би “по Еверарді”, з “маскою”, “діяфрагмою”, “філіривою” і інчим скарбом “Вампуки”, який оперові дурні повернули в Божу кару!. Крім того, не було жадного менту у всій опері, коли б сцена завмирала і була скучним кладовищем статистів під той час, як артист на весь живіт витягає верхне Сі; коли для хористів руки й ноги робляться таким неоціненим добром, що вони не знають куди їх діти, та носяться з ними, як дурень з торбою. Тут весь час, навіть коли на ній не було людей, сцена жила, бо... на небі мерехтіли крізь морозний туман зорі.

Я просто не можу сказати, кому належить у всьому цьому більша честь і пошана, чи голові усієї справи Миколі Карповичу, яко режисеру і автору постановки, чи художникові Бурачкові, чи управителю світляними ефектами Березовському, чи артистам, чи хористам! Кожний був на своєму місці герой.

За місяців два проб окремих, та разом з орке-

стром (“зводка”), опера була готова. Останній тиждень приходилось робити проби після вечірнього спектаклю, так що роботу ми кінчали в годин дві ночі. Було страшенно тяжко, але й радісно було дивитись і почувати, як під твоїми руками, наче з хаосу, поступенно виступає спершу нарис твору, а потім з туману неясних очерчень поступенно висвітлюється одна за одною поодинокі фігури, окремі постації, далі групи в ансамблі, а там хорові маси, і, нарешті, вся дія, а потім весь твір. Наче над темним краєвидом зійшло сонце, висвітлило неясности, розігнало тіні, надало усьому життя й правди. Тепер уже можна було свідомо розставляти персонажі і пункти дії по степені їх важливості, та надавати кожному з них характеристики.

Нарешті, настав урочистий день першої вистави. Все киевське громадянство українське було в театрі, який мав незвичайний, празниковий вигляд. Серце у мене билось прискореним темпом, за плечима наче почувались крила, хотілося швидче летіти кудись. Я весь почував себе якось підтягнутим, узброєним, наладованим. На велике мое щастя в таких випадках у мене нема ні каплі страху, — все в середині скупчено, напружено, голова ясна і працює з неймовірною точністю, всі здібности загострені до краю, а енергія здається розірве всю мою істоту, і я вибухну в повітря. Єдине, що трохи порушує гармонію всього — це непереможна нетерплячка — “коли б швидче!”. Її приходиться поборювати, але так зручно, щоб не витратити запасу енергії даремно і не приступити до діла знесиленим. Памятаю, що на цей раз попереднє чекання було невелике: все було готове до найменшої дрібниці, а заряд енергії був більший, ніж звичайно. То ж сів я за пульт в повнім змислі слова “Олл райт”. Коли відчинилась заслона і на темному небі замерехтіли в морозному повітрі

зорі, — заля охнула. Дійсно Бурачок та Березовський не посоромили себе! Картина була чудова, а головне, — відчувався артист-українець: найменша дрібничка була правдива, істотно наша, а це буває так рідко на сцені! Я й досі переживаю той мент, як по увертюрі помалу звивається заслона, а на фоні цієї чудової картини чутно зза сцени колядки: як пригадаю, то в середині все затремтить, наче це діється тепер, отут, зараз... а не двадцять років тому. Оркестр був побільшений до 30 чоловік і звучав прекрасно.

Артист-співак Бутовський, що раніш служив у Садовського, в цей час служив в трупі Маряненка, який відділився від Садовського і заснував поруч, в Купецькому Саду свій український театр (чого вони поділили, і чого одійшли, я не знаю, але пам'ятаю, що все це по нашому звичаю, пройшло з сваркою. Ворогували між собою не тільки хазяїни, але й наймити). І от, цей Бутовський розказував мені потім, що прийшов він на першу виставу з ворожим почуттям, і, коли прозвучали перші акорди увертюри, йому стало “аж неприємно”. Питаю: “Чого? Невже так було погано?” — Ні, каже, іменно неприємна, що було несподівано чудово, гарно!” От і розбери людську психологію!

Опера пройшла на причуд гарно. Це був для українців національний тріумф (з огляду на тогочасний режим). Майже вся заля пішла за лаштунки дякувати Садовському. Всі були задоволені, обличчя були радісні, аж приємно було дивитись. Старенький Олександр Ів. Бородай навіть мені подякував. Це тим більш було несподівано, що жаден артист включно по мене, не кажу уже про хор, та оркестр, або других співробітників театральних, навіть художник Бурачок, — ніхто не мав ніякої подяки не тільки від громадянства, але навіть від Садовського,

Було трохи смішно та ніяково дивитись, як пишався, розглажуючи вуса Микола Карпович, приймаючи від громадян акафісти в присутності моїй, хормайстера Гончарова, та деяких артистів (діло було в його кімнаті). Нам стало так ніяково, що ми з Гончаровим поспішили вийти з кімнати. Але це була незначна дрібниця, ніким не помічена і не цікава в загальному празниковому настрою.

Чудово удалась також постановка “Утопленої” з Литвиненковою в головній ролі. Правда, що трохи треба було напружувати фантазію, щоб наших хористок в білих балахонах прийняти за русалок. Вони більше нагадували, як сказав тоді критик — Королів “больничних дам” (шпитальних сестер). До цих нещасних русалок ніхто не хотів рук прикласти, і ті балахони просто стали театральною формулою: балахон з рослинами — русалка, з листями — мавка, балахон просто — привид, з крилами — янгол, з сьйвом — померша душа. І це без огляду, скільки в тому балахоні поміститься мяса, — чи вісім пудів, чи шість, чи пять, або краще сказати, хто тою русалкою, чи душею був: чи Терентева, чи Дніпрова, чи Березовська, чи Корольчукова. Загально ж разом всі русалки давали не менше, як дві тінни мяса. Коли ж додати до цього щей голоси — “Напиймося, рідино”, то картїна була цілком фантастична. Згодом склад хору змінився, набрано було молодих, гарненьких хористок з свіжими голосами, але балахони zostались тіж самі, тільки що стали брудніші. В цій точці здвинути Миколу Карповича з антрепренерської нерухомости було дуже тяжко.

Без огляду на це, “Утоплена” виходила чудово і була улюбленою виставою, як публики, так і нашою. Я завше мав найвищу насолоду дивитись на Садовського в ролі Голови, на Федора Левицького в ролі Писаря (хоч голоси в них були старі й дуже

В. Верховинець (Костів) і О. Кошиць.

“домашні”), слухаючи чудовий звук Литвиненкової, любуючись в таких рідних, таких типових мелодіях. Декорації були прекрасні (той же Бурачок), а оркестровка, як у нас завше... неможливо паршива.

До речі, — відносно цього боку справи. Треба дивуватись, як Садовський, така музикальна людина, міг миритися з таким нещастям, як його театральні оркестровки! Це була така “маларасейська” халтура і такий музичний мотлох, що при перших звуках волосся лізло до гори. Я певний, що, коли б їх загра-ла навіть Н.-Йоркська філармонія, те враження було б теж саме. Досить сказати, що, наприклад, в “Катерині” — Аркаса на протязі половини останньої дії головну сопранову партію солістки веде в унісон зі співом т р у б а! Взагалі ж, в усіх песах “з музикою”, барабан, та шей великий (турецький) вкупі з тром-боном — це “перші любовники” в оркестрі. В деяких переграх (маленьких вступах до співу) була просто китайська музика. Скільки раз в стані страшенної розпуки, а безліч — спокійно, я говорив Миколі Карповичу, що треба переробити всі оркестровки на відповідний склад оркестру, який в силі мати його театр; що треба переоркеструвати ту або другу річ, — все було, як в стіну горохом. Бо, бачите, треба за це заплатити... Так що деякі речі я просто не міг диригувати, а просив Верховинця замістити мене. Між тим, як би дати пристойну оркестровку, багато цінних в музичному відношенню пес, загубили б вигляд базарної халтури, та стали б пристойними му-зикально річами. Бо багато чудових мелодій, вдяч-них не тільки для обробки, а просто для малюнку оркестрового, було розсипано, як перли, в гною, і пропадали для музики, набіраючи вигляд дешевої халтури, до котрої можна ставитись чи іронічно, чи терпеливо, але обовязково затикаючи уші. Взяти хоч би песу, як “Вій”. Залапана, засмоктана, зашарпана,

“заціркована”, зведена до найгіршої маларасейської буфонади, вона без огляду на все це, зоставалась завше улюбленою песою публики й артистів (особливо хору), та порятунком театральної каси. Досить сказати, що йшла вона при мені майже що тижня через сезон, і коли прийшлося вибрати для бенефісу хора песу, — по загальному бажанню хора було взято “Вія” — і збір при підвишених цінах був повний.

Це було не через поганий смак у публики, бо таж публика кращих, багато стараніш поставлених творів, краще відограних, більш змістовних, а рівно доступних, — не приняла й холодно відкинула. Було це через те, що маса в своїй суті має безпомилковий сейсмограф до художньої правди і завше інтуїтивно відгадує мистецько-цінну річ, як би вона не була спаскуджена виконанням. Так вона оцінила й “Вія”, бо там під мотлохом самої дешевої театральщини та цирку, криються справжні художні і сценічні скарби, що світять промінням навіть через той бруд, яким їх заліплено. Досить сказати про мелодії Кропивницького, якими пересякнута вокальна частина “Вія” (відкидаючи старі жидівські патинки оркестровки). Це вражає іноді просто геніяльною інтуїцією. Не кажу про національні риси музичних характеристик побутових ментів песи, це форменні перли, які чекають на відповідного майстра для музичної обробки. Треба поглянути більш детально в музичну характеристику старої бурси та картин її життя та побачити який то духовний книш випікала бурса на запорожському розчині, коли на козацьку натуру, замість кармазина, надіто бурсацький халат, підперезано мотузком, і бито по суботах буками! Та глянути, що робилось з цією “субстанцією”, коли в певний день її звільняють від Аристотелів і буків, та відпускають додому, в степи на ціле літо!!

“Не хочем знать ми нікого,
 Нікого днесь ми не боїмся!
 Запас вчинив для чрева свогого,
 Ми в отчі доми возвратимся!!”

Треба послухати ці хори (до останньої ноти національні) наскрізь бурсацькі, з тими піднесеними, банальними, риторичними “фіналами”! Ну, просто, наче яка академічна “Хрія”, або “Ода”, чи “Похвальне Слово”! Для мене, старого учня Семинарії, та тієї ж “Віївської”, Києво-Могилянської Академії, з прадіда попівича, співака й духовного диригента, просто не зрозуміло, як людина, яка не тільки не була в Бурсі, а не мала жадного дотичення до “духовного сословія”, яка половину життя просиділа за канцелярським столом, або за театральними лаштунками, та на сцені, — як та людина могла так глибоко заглянути в історичну далечінь нашої школи, відчутти не тільки дух Бурси, а навіть заговорити її музичною мовою! Це треба бути генієм!

І коли б справжній, такий же талановитий, як автор цих мелодій, музикант взявся за оброблення цього неймовірно багатого, характерного, вдячного для опери матеріялу, міг би виникнути твір виключно цінний, як з художнього боку, так і з боку чисто етнографічного, та історичного.

Не дивно, що публіка якось невідомими шляхами доходила до свідомости цього і весь час віддавала свої симпатії “Вію”. Деякі казали, що оті чорти, та пекло, та мерці грали в цьому видатну, а може й головну ролю! Але ж тих мерців, та чортів можна було ще в кращому вигляді побачити в більш вправлених тоді театрах, починаючи від правдивої опери. І не “вигідні ціни” грали тут ролю, бо в тих же театрах за туж ціну можна було дістати добрий квиток. Тут було головне: почуття “свого”, націо-

нального, рідного, а для Киян, які мають на Подолі те саме Брацтво, яке Бурачок вималював на сцені, особливо близьке.

На жаль, погляд на цю песу, як і на багато дечого іншого в театрі, був занадто вже закам'яніло-трафаретний, і на "Вія" дивились тільки з касового віконця. Він же й тут не зраджував, і коли добродій Винниченко сідав в кальошу з своєю "Брехнею", а Мольєровські пєси чекали на французів, — бідолашний "Вій" рятував фінансову ситуацію. Уже з цього боку він заслуговував більшої поваги, ніж він мав. Але у нас "хто везе, того й поганяють".

Того ж потрібувала й "Катерина" — Аркаса. Це була дуже поживна річ для української сцени, та театру Народнього Дому. Її мелодійність викупила відсутність руху на сцені, відсутність дії, примітивність фабули, мертвість сценічних типів. В такому вигляді вона сама уже вимагала радикальної перебудови від початку до кінця, а коли додати ще загально невдачу, а в деяких місцях просто неможливу оркестровку, то можна собі уявити, яка то мука була диригувати нею.

Однакож вона держалась на сцені і навіть давала приходи. Виходить, що в ній було оте "щось", що заставляло публику любити цей твір. Це "щось" була та щира мелодійність, суто національна, яка промовляла безпосередньо до серця. І коли б ці мелодії добре обробити, а до того гарно оркеструвати, то вийшла б дуже гарна старого стилю українська опера.

Для мене була незносіма мука провадити її, особливо останню дію, де Катерина сидить на березі ставу в лісі, та виє в одній і тій же тональності пів години, а то й більш. Навіть поява москалів, а на чолі їх мого бувшого хориста Студентського Хору — Золденка, не могла врятувати ситуації, хоч і вносила комічний елемент. Правда, що Аркас тут не при чо-

му, а все залежало від Золдаря-Запузиренка, як ми його прозвали. Картина: в ліс заходить офіцер з одним салдатом (чи вовків боїться?) і натикається просто на Катерину. Та кидається до нього і починає дуже жалібно галасувати в тім же тоні, що й перед ним на самоті (здається фа мінор). Золдаря пів години слухає її нарікання, при чому показує публиці свої криві короткі ноги в вузьких драгунських штаних, та неймовірно дурну бульдогову морду. А коли Катерині уже очортіло припадати до нього, тоді він одчиняє рота і шлунковим басом, мов галушку ковтнув, співає на двох нотах: “Нещасная! Бог с тобой!”, і виходить з лісу... І діла свого не зробив, і не побалакав! Чи варто для цього їхати в Народний Дім, натягати оті штани, та чекати до півночі свого виступу!

Після цієї опери нерви у мене були завше абсолютно зруйновані: шкода було здоровля і змарнованого часу.

Зате неймовірну насолоду я мав від оперет та драматичних творів, де виступали наші найкращі сили на чолі з Садовським. Було б дуже довго переказувати всі прекрасні менти, які приходилось переживати, але ті переживання zostались навіки в моїй душі. І тепер, коли все упало навіки, згоріло, провалилось, мов крізь землю і ніколи не вернеться, коли самому приходиться думати про смерть на чужині, — іноді світлі хвилини бувають серед темної емігрантської ночі, — це коли згадуєш театр, та незабутніх товаришів артистів. Хіба є на світі другий Федор Левицький, другий Садовський, друга Борисоглібська. Мироненко, Паньківський, Милович, Маринич, Березовський, Ковалевський, Івлєв, Маряненко навіть! Їх нема і не може бути, бо вони були не актори, а живі люди, які були на сцені “самі собою”, вони не вдавали, й не імітували, а були “явища природні”, суцільні, самоцінні, яких видала та епоха й те життя.

Щоб їх відновити, чи воскресити зараз, треба відновити ту епоху, те життя, — а воно одійшло в безвість на віки віков. Про таких артистів навіть розказати не можна, як не можна розказати про той час, той настрій, тогочасні думки й переживання. Вони були великі ці люде, великі настілько, що збагнути їх великість можна тільки відійшовши далеко на бік, щоб побачити їх на весь зріст. Були “великі й неповторимі”.

Робота в театрі для мене була хоч і приємна, але дуже трудна. Особливо через те, що її треба було зеднувати з другими моїми роботами одночасно. А ті були, крім театру, от які: двадцять шість годин на тиждень лекцій в Жіночій Духовній Школі, та Першій Комерційній, лекції в Консерваторії (хорова кляса), Хор Студентський, Хор Курсисток, і хор Церковний (в Університетській Церкві), а до того ще треба додати на протязі одного року ще й Студентський Оркестр. Коли у всіх цих установах зробити по дві тільки проби (крім лекцій на тиждень, рахуючи пробу дві години, та ще додати проби театральні, спектаклі, концерти, та концертіві й театральні виїзди з Києва, то можна собі уявити в якому окропі я кипів. Але сили тоді у мене було стілько ж, як і завзяття, і я не помічав, як я горю та витрачаю нервову енергію. Тепер тільки, після Капели, покутую минуле, ставши майже інвалідом.

Так от... Коли театр повинен був виїздити на виступи в провінцію, мені приходилось так комбінувати свої заняття: один тиждень в театрі йшли песи без музики, або з невеличкою домішкою її, тоді мене заступав мій помішник Верховинець. В цей час я провадив усі свої роботи в Києві. На другий тиждень в репертуар призначались опери, оперети, драми з музикою, — тоді я в Києві подавав заяву про хворість, а сам на цей час летів в яку небудь Одесу, чи Мико-

лаїв, чи Херсон, чи Винницю. Відтарабанював там тиждень, а потім “видужував” в Києві знов на тиждень... Звичайно, що так продовжуватись довго не могло, але два роки я якось “комбінував” ні з ким не посварившись. До цього причиною було дуже гарне до мене відношення на всіх моїх “службах”, де мене цінили і дозволяли такі неможливі “комбінації”. Начальство закривало очі. Тільки іноді в Духовній Школі інспектор запитає з вогником сміху в очах: “Ну, як Ваше здоровля? Поправилось?”. Приходилось позичати в Сірка очей та казати: “Дякую! Далеко ліпше, ніж раніш було...”

Такі виїзди крадькома в провінцію мали свою цікавість і свій чар. Приїздиш до театру, наче до рідних, вертаєшся в Київ — теж наче додому. Люди всюди милі, гарні, привітні, люблять себе і ти їх. Тепер, як згадую, то в цьому відношенню я був багатирем: було кого любити, і було кому тебе любити. А тепер... нема нічого...

Перші виїзди упали на ранню весну цього 1913 року, в Херсон і Миколаїв. Пам'ятаю, що в Херсон я приїздив двічі. Перший раз місто мене вразило досить приємно, бо я взагалі люблю наші південні міста: тепле повітря, пахне морем, якесь весняне ласкове небо, тоді як в Києві ще сумно — сіре; тендітні акації на вулицях, червона черепяна покрівля на будинках, а близько море... А до того ще й гарний театр та гарна публіка. Для мене особисто Херсон має якесь значіння, бо зеднується з оповіданнями мами про мого діда, як він ходив пішки в Херсон до архірея “виправдуватись”, а після тієї “приємної” візити помер з горя. Крім того, тут пахне історією Запоріжжя, бо через річку, на тому боці Дніпра, оті самі Олешки, де була колись Січ, та жили родичі моєї мами. Тут же в самому Херсоні стоїть бронзова фігура отого самого “козака Нечоси” (князя Потьомкі-

на), про якого розказувала мені мама, якого пісні мені співала.

За містом старовинна Катеринська фортеця, яку будував той же Потьомкін, а в ній два палаци — один проти другого, через дорогу, звязані, як кажуть, підземним ходом. В одному жила Катерина, в другому Потьомкин. Архитектура того часу, дуже стильова, холодна і чужа для українського ока: фронтон з колонадою, над ним — мезонін, нижній поверх піднято над півпівничним. Все “казьонне”, часу перук, шитих золотом “кафтанів”, рваних носів і катованих спин, чубатих запоріжських голів в московському ярмі, та оплаканих чудовими піснями української волі і Січі... Тепер все це порожнє, мертве, загижене; засмерджена салдатська касарня, домовина минулої бундючної слави дому розпусти Катерини, а разом і домовина України...

В невеличкій, також стилевій церкві, перед царськими дверима — домовина Потьомкина: на підлозі мідна плита, на якій серед всіляких клейнодів, є й булава, і перначі, і прапорці, й шаблі Запорожські, і навіть дві постаті запорожців. Нема тільки під нею кісток цього бахура...

“Нема Січі... Пропав і той, що всім верховодив...”

Біля цього місця під правою колоною — крісло для Катерини, колись оббите червоним оксамитом, а тепер обдерте. Враження від церкви теж сумне, “історично гнітуче”.

Перший раз, як я приїхав до Херсону, мої друзі зробили мені “урочисту зустріч”. Як тільки потяг почав поволі наближатись до перону, мені у вічі кинулась група людей. Придивляюсь і бачу: якийсь товстий, вусатий не то вірменин, не то караїм тримає в руках тацу покриту обрусом. За ним вистроїлись: К. Вільшанський, Ф. Левицький, С. Павленко і ще хтось з артистів, та крім того помішник режисера

Коля Миленко. Збоку стоїть жандарм і строго дивиться, що то воно буде. Я був дуже здивований і не розумів, кого це вони приїхали зустріти. Виходжу з вагону, а ця вся процесія наближається до мене, скидає шапки, Ф. Левицький виймає для сліз хустину і починає казати мені привітальну промову. Товстопузій караїм усом не моргне і має страшенно урочистий вигляд. Коли в промові слово дійшло до... “а також цей високошановний представник населення”, — Караїм зняв убруса і... на таці показався хліб, обкладений наче віночком маслинами (оливками), в середині продовбана дірка, а туди вставлено “сотку” горілки. Вся група низько вклонилась і втіраючи сльози хвилювання полізла до мене цілуватись. Треба було бачити сувору морду жандарма, як вона витягнулась від здивування, а потім, як він сміявся, одійшовши на бік. Але поки тягнулась ця урочиста зустріч, потяг пішов і з ним поїхало й моє новісенке, дороге, дуже гарне пальто...

На другий раз ця ж депутація хотіла виїхати за мною на двірець катафальком, але чогось справа не вдалась.

Отож з тієї депутації і почалось моє гостювання в Херсоні. Караїм показався товариським чоловіком, а до того ще й театралом, та п'яною, і жадного дня не обходилося без його присутности. Ми, здається, тільки спали без нього, а то зранку до вечора — вся компанія вкупі! І снідають, і обідають, і вечеряють... Дуже цікавим було те, що він, цей вірний театральний друг, та “обожатель”, за весь день два три слова було скаже, все робить мовчки і дуже серйозно, чи не, чи платить... Цікавий був тип, і дуже симпатичний. Може через те, що нічого не балакав, а тільки пив і платив.

Але говорячи про цю компанію і депутацію, що зустрічала мене, я забув сказати про саму яскраву

фігуру не тільки в ній, але й у всій нашій трупі (театральній групі). Це був скарбник Ларіон Пастернак (“Вавіон Пастевнак”, як він вимовляв). Якась комедія, нічим не виправдана, нікому не потрібна, страшенно висока постать, з невеличкою головою, а до лица причеплено неймовірно довгу темно-русяву бороду. На голові теж “невиправданий нічим” якийсь капелюх, в руках страшенна палиця, а на плечах рудий плащ. Людина була з нього також неймовірно “нічим не виправданої” доброти й приємности, та щиро товариський. Разом з тим вусатим, товстим та пузатим, низеньким чорним караїмом, — це був знаменитий контраст. Але пили вони обидва однаково знаменито! В перший вечір після вистави вони потягнули мене на приватне помешкання до якогось жида. Фактично під виглядом приватного помешкання — це був шинок, де можна було пити і після дозволеного часу. Памятаю дуже добру житнівку (яку тоді виробляли здається тільки в Херсоні, бо там був зерновий експорт хліба за кордон), та знамениті курячі печіночки засмажені на гусиному смальці — національна жидівська страва — делікатес. Обідали ж ми в місцевому клубі. Їжа була дуже смашна, а горілка, як я сказав, дуже добра. До того ж, театр та публіка були знамениті, — а через те всі почували себе дуже весело й гарно. Акустика в театрі чудова, оркестр було побільшено до 24, Литвиненкова в голосі... І наші опери йшли просто знаменито. Крім того тут знайшовся дуже добрий і музикально тонкий критик, який гарно розбірався в музичній справі і віддавав належне кожному, без аматорського підхліб'я, чи суворости. Так що настроїй був у всієї трупи празниковий. До того ж проби легкі, збори в театрі “биткові”, а публіка щира й закохана... Для мене особисто прогулки на Дніпро, або в ту історичну фортецю надавали мійому перебуванню романтично-

сти і, так би мовити, змістовності, а товариство — веселости й життя. Жив я разом з арт. Миколою Вільшанським в якомусь досить гарному готелі. Перед тим тут жив і “Вавіон”. Потім мені розказали, що його виперли звідти за п'яні скандали. Такий же скандал розгулявся як раз по моїм відїзді до Києва. Це був день іменин Ларівона, і про нього треба сказати докладніше.

Треба зауважити, що Ларівон не тільки любив випити, а дійсно “пив”, а випивши, як розказували потім, любив і наскандалити. Його так і знала вся Київська Слобідка, відкіля він походив. Як справжній п'яниця, та слабовільна людина доброї душі, Ларівон завше страшенно мучився після п'яного скандалу. В душі він носив ідеал чистого, порядного життя в “тихій сімействі”. Отож, прагнучи того життя, він завше шукав собі кімнати, в якій небудь тихій родині, а знайшовши, деякий час жив тихо й мирно, поки не наступив його “слухний час”. Тоді він устроював там такий бешкет, що потім боявся показатися на очі, і вже приятелі перевозили його в друге помешкання, теж в яку небудь “тиху родину”. Так було і в Херсоні.

Після того, як його викинули з готелю, приятелі знайшли йому помешкання у якихось двох стареньких панн-сестер. Договорюючи це помешкання (я думаю, що це робив Вільшанський) запевняли пани, що це дуже спрацьована безперестанним сидінням в касі театру людина, а через те потребує абсолютного спокою й тиші. Бідні бабуні запевняли, що вони самі одинокі, самі люблять спокій і що у них цій “спрацьованій, чудовій, тихолюбивій” людині буде як раз добре; запевняли, що вони з охотою здадуть кімнату якраз йому, а не якому небудь, вибачте, “артистові”, бо артисти народ неспокійний, люблять погуляти, накричати, тай взагалі... А скарбник це що інше. Таким

робом, кімнату здали з охотою. Погодились теж з охотою в цю неділю не ночувати вдома, бо, бачите, у квартиранта будуть іменини в цей день, то не без того, щоб гості засиділись трохи довше, та погостили голосніше, ніж того хотілось би “тихолюбивій, спрацьованій людині”.

Цей знаменитий день іменин випав якраз на день мого відїзду з Херсону до Києва, так що про ці іменини я розкажу зі слів покійного Колі Вільшанського. Памятаю тільки, що перед виїздом на дневній пробі я пішов до каси привітати Ларівона з днем янгола, і коли заглянув у віконце, то побачив, що на столі біля іменинника стоїть на полумиску здоровенний буряк (то був “пастернак”), а коло нього пляшка горілки й перекуска. Ларівон дуже пошкодував, що я не можу бути у нього вечером, та висунув мені через вікно шматок ковбаси на хлібі, а також чарку горілки.

Після вечірнього спектаклю я поїхав у Київ, а в Херсоні склалась така подія, про яку ніхто властиво не міг толком нічого розказати, а оповідали чогось тільки про те, що було потім. А потім було от що. Коли на ранок, після іменин старенькі хазяйки вернулись додому, то знайшли в хаті таку картину: дим від цигарок ніяк не міг ще осісти і стояв хмарою в хаті. Сморід, звичайно, був як завше “після іменин”. Всі меблі в хаті були перевернуті, наче там йшла якась страшенна бійка. Шафа з хазяйським убранням відчинена і упала дверцями на діл. На столі, на тарілках з недоїдками лежить “мертвий” іменинник пристроєний, як покійник: ноги просто, руки на грудях навхрест, в руки вставлено виделку з шматком ковбаси, на грудях тарілка з оселедцем, а в головах цілим снопом положені вирвані з корінням із землі ще зелені вазони. В губах у “покійника” недо-

гарок цигарки. Канарейка в клітці здохла від диму й смороду...

Історія мовчить про те, що сталося з бідними старенькими паннами, і як випроваджувано Ларівона з того помешкання, та оселено в новій “тихій родині”. Дізнався я про це коротко в другий мій приїзд до Херсону. Добре, що я тоді виїхав!...

Памятаю, що на другий сезон “Вавиона” уже не було в нашій трупі. Але чи це було причиною його виходу, — не знаю. Сумніваюсь однак...

Взагалі треба сказати, що в театрі люди були очі трохи до деяких жартів, правда не таких поганих, як з тими паннами та Ларівоном.

Памятаю, наприклад, іменини Колі Вільшанського. Це було уже під час війни, коли заборонено було горілку. Коля був людиною хазяйновитою, й у нього ще від “довійського часу” зосталось багатенько різних пляшок з дуже смашними річачками: коньяком, лікерами різних сортів, горілки простої й різних настій, та доброго вина. Бо любив, нівроку, хлопець і попоїсти добре, і смашно з толком випити. Отож, коли настав час його іменин, то звичайно, що в ту “суху” пору гостей у Колі набралось більше, ніж завше. В той час біля нашої трупи теліпався, як то завше буває, студент Сашка, чи Мишка Горлов. Це був паничик, що все й усіх знає, носив завше чудово пошитий форменний сурдут, чистенькі манжетки, і в кожній артистичній компанії брав найактивнішу участь. Так і тут, у Колі: він і столом розпорядився, хоч хазяїн і сам був до цього добрий майстер, і галасував найбільше, і взагалі, вів себе так, наче б це були його власні іменини. Коли вже добре випили та закусили, то гості почали насідати на хазяїна, щоб дістав ще “випивону”, але той все відмовлявся, що вже нічого нема, все випито. Тоді Саша Горлов закомандував їхати в “Шато” (Шантан-ресторан) пити

каву, там мовляв, він свій, хазяїн його давній приятель і дасть всього чого треба, так що кава вийде чудесна: і з лікерами, і з коняком, і всім, чим хочеш. Всі одногласно з захватом прийняли цей плян. Хазяїн не дуже то охоче згожувався, бо це пахло досить солідною сумою, а він не дуже був охочий платити. Але по ініціативі того ж Горлова вирішено, що хазяїн увільняється від плати. Тоді Коля з охотою згодився, і всі ми досить голосно вирушили в Шато. Я бачив, як хазяїна старанно одягали та випроважували з пошаною першого, і взагалі виявляли йому найбільшу увагу, яко імениннику. А коли я вийшов на вулицю, то зрозумів, чого це така йому увага: поки його одягали, та випроважували, Горлов захопив з собою хазяйський шкіряний куфер, повний пляшок з найкращими напоями.

Коли приїхали в Шато взяли великий окремий кабінет (кімнату), а Горлов побіг начеб то на “переговори” до хазяїна. Пройшло досить порядно часу, коли бачимо — несуть чудову каву, а до неї трьох сортів лікери. Всі зраділи, почали вихваляти Горлова, та піднімати чарки за іменинника. Далі... знов лікери, а там вино, і так до самого ранку. Нарешті, настав мент читати рахунок. Коля завше не любив чогось цього менту... От і тепер він ліг на канапу і задрімав, бо був добре обтяжений лікерами, а може удавав. Я думаю, що останнє. Таким робом він не бачив, що рахунок було поставлено тільки за одну каву та помешкання. Ми розплатились, а поки ще тягнулись ріжні розмови, Коля на канапі на правду захропів. Тоді всі рішили, що “нема чого будити людини, нехай собі переспить, а потім сам повернеться до дому”. От ми і розійшлись...

Треба було чути й бачити, з яким обуренням Коля розказував мені на другий день, як то він прокинувся, побачив біля себе свій порожній куфер, та

зрозумів чим то ми його так частували. Але ще більше було його обурення, коли роздягаючись вдома зін почав витягати з усіх кишень ложечки до кави з написом “Шато де флер”, і як потім прийшлося йому знов іти в Шато, вертати ті ложечки, та пояснити буфетчику під загальний регіт лакеїв, в чім справа.

Коли пішло на те, то треба згадати також і мій бенефіс в тому ж 1914 році. Треба сказати, що Садовський давав мені в сезоні один повний “бенефіс”, себ то, брав собі тільки денні розходи, а решту збору віддавав бенефіціянтові. При підвищених цінах такий бенефіс давав мені 600 карбованців, суму тоді досить приличну. От в бенефіс цього року збір був повнісенський, і я повинен був понести додому досить приємну суму грошей. Йшла якась опера, здається “Різдвяна Ніч”. Перед останньою дією приходять до мене за лаштунки один з моїх (а також театральних) приятелів Антін Семиліт. З ним приходять і артист Березовський, та Левицький, та хазяїн сусіднього ресторану. Поздоровляють мене і дуже скромно запрошують на вечерю, бо хочуть мене “вшанувати”, чим “Бог послав”. Після спектаклю йдемо в сусідній ресторан (мало мені знайомий) — не першого рангу, і я застаю там в головній залі накритий стіл осіб на сорок, а також більшу частину артистів, та ще якихось “приятелів”. Я зразу ж зміг гувати, що це “жарт” з приводу мого бенефісу. А через те й не обурювався, коли мені нарешті піднесли рахунок на 100 карбованців. Добре ще, що діло було в такому ресторані, а то плакав би мій бенефіс!

В мойому старому паспорті помічено, що 17 квітня 1913 року я був в Одесі, де мене зареєстровано на Грецькій вул., під номером 48, в гостинці “Театральній”. Як зараз памятаю цей готель. Він був не першорядний, а в його дворі був, так званий, “літній сад” і шантан (кабарет). — Садоk був такий:

серед двору стояла одна-єдина засохша акація без жадного листочка, а навкруги неї один на одному столики. В одній глухій стіні будинку прилаштована літня сцена для шантану, а зо всіх чотирьох боків на цей “сад” виходили вікна кухонь і клозетів з чотирьох будинків (по вісім вікон на кожний). Можна собі уявити, яке то було в цьому льоху повітря, коли вікна з 32-х кухонь додавали свого аромату для людей, що сиділи внизу за столиками, як купа комашні, пили пиво, вино, курили, кричали, а на сцені в цей час викидали ногами та верещали охриплі від п'яцтва та безсонних ночей шансонетки самого низького сорту. Що там були за типи, не можна розказати, не можна описати! Це був кримінальний альбом. А над усім цим видовищем якимось символічно й жахливо простягала своє мертве, сухе гілля ота акація без листя. Я дуже був вдоволений, що попав в цю “Гостиницю”. Хоч моя кімната виходила вікнами на вулицю, але з кімнати мого приятеля артиста М. Вільшанського можна було дивитися на цю картину до самого ранку, що ми частенько й робили. Тут як найкраще можна було студіювати типи портового міста.

Одесу я знав раніше, вона мені не дуже то подобалась після нашого оригінального, на весь світ красивого Києва. Не вподобалась вона мені і на цей раз. Дуже вже типове “місто” вона була, а для українського серця — якась чужа і непривітна. І от одного прекрасного ранку, гуляючи понад берегом, вирішили ми поїхати на море, взявши собі гарну закуску, та випивку, щоб подивитися на Одесу з моря. Було нас четверо: я, Коля Вільшанський, Макс Трефільєв і суфлер Ол. Павленко. Всі були дуже симпатичні хлопці й щирі мої приятелі. Ніколи за чотири роки моєї служби в театрі між нами не було сказано жадного прикрого слова. А що наші натури були дуже подібні в товариськім життю, то між нами була

найширіша товариська приязнь. Всі ми любили гарних людей, природу, компанію, веселість, чарку, жарт, і майже завше були разом, коли приходилось робити якусь турне, чи яку “бесіду”. Ще в Києві, бувало, заберемо всякого “продукту” і на цілий день за Дніпро на човни. Що то за втішні дні були, аж тепер приємно згадати! Ото ж і на цей раз ми своїм звичаєм рішили “подивитися на Одесу з моря”, при гарній чарці, смашній перекусці, на синій воді, при теплому ясному сонці. Взяли човна, виїхали верст за дві від берега, розклали все на скатертинці, і хотіли уже “дивитися на Одесу”. Навкруги тихо, гарно, море, як шкло, чисте, спокійне. Вдалечині, як у мареві, біліє Одеса, перед нами красується всяка провізія; одним словом — все гаразд... Але поки розкладали все, та одчиняли пляшки, розмова якось затихла, і всі наче посумнішали. Я спершу пояснив собі це поетичним настроєм, коли враз Сашко Павленко чогось схилився на бік і почав заглядати у море, за ним Коля Вільшанський... Макс дивиться на мене осовілими очима, а я сам починаю відчувати, як холодний піт виступив у мене на чолі, а до серця підкотив якийсь нудний та неприємний клубок. Тоді тільки зрозумів я, що це була морська хвороба, а на тихому морі стояв “мертвий зиб” (внутрішнє бурління моря). За яких десять хвилин ми всі були цілковито хворі і матрос посміхаючись віз нас до берега... Гропала і перекуска, і настрій, і гарний день! Всі як швидче поїхали додому відлежуватись.

Був в Одесі тоді ресторан “Квісісана”. Всі наші артисти дуже полюбили його за те, що це був “Автомат”, не треба було мати діла з лакеями. Одного разу заходжу я туди обідати, потягнув мене туди Вільшанський. Раніш обідали ми в якомусь дуже гарному ресторані на тіж Грєцькій вулиці. Але Вільшанський все — “ходім до автомату, тай ходім!”. Ну,

щож, ходім... Приходимо. Дивлюсь, а там майже вся наша трупа, і Ф. Левицький вже трохи під чаркою. Підходить до нас і з захопленням розказує, як то гарно тут все прилагоджено: нікому нічого не треба замовляти, а кинув пятака — і готове те, що тобі подобається. Підводить мене до “бару”, де на стіні написані назви різних напоїв, і тут же стоять під цівкою чарки: кидай пятака, чи десять копійок, і тобі автоматично наливається у чарку трунок. Кинулі ми раз по пятаку, — взяли по чарці, другий раз — по пиріжку... випили і закусили. Потім почали повторювати, а далі ревізувати весь бар і усі назви. Коли уже добре наревізувались і захотіли зробити ще один тур, — підходимо до першого номера — “Водка”. Ф. Левицький кидає пятака, а звідти ледве набігло пів чарки. Він скривився, але взяв. Ми почали сміятися. Тоді він кидає ще раз пятака, а воно знов налило тільки половину. Це вже було трохи веселіще... Нарешті Федя розсердився, нахилився до цівки й кричить: “Ти щож, не доливаєш! А шей автомат! Хочеш, щоб тобі вікно розсадити?!” Враз віконце під цівкою відхилилось, протягнулась волосата, брудна рука, взяла чарку і за мент поставила її повною на теж місце. Гомеричний регіт залунав по ресторану, і всі пішли до того віконця “перевіряти”, але рука уже більше не показувалась, і машинерія працювала без перебоїв...

За цей тиждень багато приходилось ходити по місту, та їздити за місто, бо мій репертуар був налагоджений так, що проб не потребувалось. Вкупі з моїми милими товаришами я провів цей тиждень наче вакації. Памятаю що, відїзджаючи додому, купив майже пуд бананів і дуже цим задовольнив своїх приятелів Киян, для яких це був гостинець не буденний.

Літо прийшлося провести у Києві, бо театр грав

в Купецькому Садку в літньому помешканні. Без огиди не можу згадати ні цього театру, ні цього сезону. Театр збудовано було мабуть років більше півсотні тому назад. Це був найпаршивіший балаган, якого тільки можна собі уявити: усе старе, тісне, непривітне, наче нарочито зроблене, щоб його спалити. Убірально для артистів — брудні, примітивні; для оркестру мале, тісне, в якійсь ямі, так що навіть наш маленький оркестр з п'ятнадцяти осіб не мав де сісти, а музиканти при роботі заїжджали один одному в голову смичками. Коли ж приходилось прибільшувати оркестр, то контрабас з тромбоном та барабаном емігрували в крайню ложу... Декорації були — один жах. Взагалі все, починаючи від стін і кінчаючи навіть пєсами, та нашими чудовими артистами виглядало тут старою-прастарою дешевою непотребою в цьому, бісової душі, хліві. Була неймовірна мука диригувати в цьому балагані.

Треба сказати, що тут раніш тільки одна сцена була закрита, а в самому театрі не було стін. Потім уже його зашालювали дошками. Завдяки цьому все те, що робилось на дворі, було чутніше, ніж те що робилось в театрі. Свист пароплавів на Дніпрі, стукіт коліс по брукові, а особливо гра симфонічного оркестру в цьому ж Купецькому Саду, — все це як нарочито, наче в фокусі збиралось в цьому будинку, а те що робилось на сцені, ледве доносилось до публики. Додати до цього, що в пожарному відношенню це була постійна небезпека, а стільці в залі були такі, що обовязково рвали одєжу; можна собі уявити, яку уважливість викликало у публики, та як це впливало на бідних артистів.

Але зате, коли вийдеш з театру, піднімешся десять кроків на гору, в сад, і душа завмре від тої краси, яка простелиться під твоїми ногами... Внизу в темноті чорною сталлю блимає Дніпро, на обрїю хма-

рою чорніють ліси, небо глибоке, темне, з безліччу зорь; під ногами перловими ланцюгами блищать світла Подолу, а над ним ліворуч, на темному небі горить хрест Св. Володимира серед темних сілуєтів осокорів; трохи ж далі, ще вище, темним золотом промінують бані Михайлівського монастиря, вихоплені з темряви електричним світлом, Купецького Саду, а ще далі, за ними, над чорною безоднею висять портіки Андрієвського Собору... Далеко на обрію ледве помітною фосфоричною смужечкою завмирає день, там десь, далеко, далеко... Глянеш на це все, — і не хочеться йти ні в які театри, ні в які інші найкращі на світі краї, не хочеться вмирати, а хочеться жити вічно-вічно, щоб тільки дивитися на цю чудову красу, якій нема рівної на всьому світі. Кажу — “на всьому світі”, бо проїздивши майже по всьому світі, не знайшов я подібної краси абсолютно нігде, крім Ріо-де-Жанейро. Те місто може сперечатись з Києвом кількістю красот, але не їх тоном, бо характер там цілком другий — могутній, страшний, подавляючий людину — скелі, море, тропічні рослини... Нема тієї ласкавости, того спокою, який дає Київ... Ще, приїхавши з Кавказу, я в перший же день на цьому місці закликав, що з Києва ніколи не виїду, хоч би мені прийшлося тут помирати з голому. Гак думалось, бажалось, а сталося...

Неприємність працювати в цьому театрі скрашувалась трохи тими екскурсіями, які ми з моєю театральною компанією робили то за Дніпро, то куди далі. Одного разу ми експромтом поїхали навіть до Садовського на хутір, на так звану “Сорокову верству” (по шосе).

Якось після вистави в чудову літню ніч Садовський запропонував мені і М. Вільшанському поїхати до нього на хутір на день-два. Репертуар склався так, що ми з Колею були вільні в ці дні, а через те

з великою охотою згодились. Микола Карпович мав уже тоді автомобіля. Треба сказати, що купив він його після довгого з нашого боку цькування, що мовляв: “хазяїн найкращої української трупи, а їздить на чужих конях, та й то коли його запросять!” Як звичайно, скупенький Мик. Карпович купив собі не нове авто, а держане, і думав ощадити на цьому, а воно вийшло дорожче, бо за направку його заплатив нарешті вдвоє більше, ніж за самий автомобіль. Артист Милович, що був у нього разом і за шофера, як почне бувало розказувати, як той автомобіль їде, то ми помираємо зо сміху. Раз ледве не прийшло до катастрофи: замість того, щоб у ворота, він заїхав в рів. В авті був не тільки Мик. Карпович, а й Малиш-Федорець і, здається, Івліва, та ще хтось. Якимсь чудом не перекинулись і не побились. Ну, та це було потім, а як ми їхали, то він ще ходив досить добре.

Памятаю, як ми вирвались за місто і помчали в холодновату імлу лісів, як нас огорнула тиша і таємничість ночі, потягло пахощами трав і сосни, з темряви нам на зустріч полетіла сумно-біла скатіртъ шосе... здавалось, що ми стоїмо на місці, а дорога біжить нам на зустріч і несе з собою пахучий свіжий вітрець, що так чудово прохоложує чоло, наповняє груди, бадьорить, а разом і клонить до сну... Думка полинула туди, назад... як я цими ж лісами їхав колись до Вані Біляновського в Радомишльщину, в Чудин, коли я ще був в пятій класі Семинарії. Пригадалися ті настрої, ті мелодії, ті люди, яких уже нема біля мене, і стало так тужливо і сумно, що хоч плач... Не думалось мені, що так само я буду згадувати і цю подорож через двадцять років, за окіяном, в чужому, страшному і скаженому Н.-Йорку, та тужити за нею, як колись тужив за тою першою, в Чудин...

Приїхали ми на хутір мабуть годин у дві ночі. Будинок високий, гарний, обставлений по українськи,

з великими, чудовими портретами самогo Миколи Карповича і Заньковецької, з добрим фортепяном, невеличкою, але дуже цікавою бібліотекою. Зустріла нас стара баба, та дві величезні собаки — нюфаундленди. Наскоро повечеряли і полягали спати. Після гарної подорожі, свіжого повітря і доброї чарки горілки, спалось як у раю. Погостювали ми скілька днів чудово. Погода була неописано прекрасна. Дні стояли ясні, тихі, теплі, спеки не почувалось, бо поруч був ліс, а внизу невеличкий ставок. Там ми купались, а потім Вільшанський закомандував і рибу ловити... Вернулись до Києва наче помолодівшими, але з таким апетитом, що побігли зразу до ресторану.

Тієї ж осені, 27 вересня, 1913 року, як помічено в мене в паспорті, я переїхав в друге помешкання, до старого адвоката Бараца, під номером 17-м, кв. 7, на Софійській площі, як раз проти пам'ятника Богдану. Тут я мав дві порядні кімнати, цілком сепаратні. Хазяїн мій був старий-престарий жид, вчений правник і талмудист, котрий ні до чого в домі не вмішувався, а всім хазяйством орудував його льокай Григорій Ігнатовський. Годувала нас всіх старенька вдова Аннушка-Григорова, двоюродна сестра.

Старий Барац нічим на світі не цікавився, крім свого талмуду, та ріжних наукових дослідів, а до того ж був цілковито глухий. Так, що його присутність можна було помітити тільки тоді, як він, згадавши свою покійну жінку, починав голосно кликати на всі п'ять порожніх кімнат свого помешкання: "Мама, мама!". Спершу це зробило на мене страшенно гнітюче враження, я навіть перелякався, тай питаю Григорія: "Хто це?". Він мені спокійно відповідає: "та то старий балується!". Така трохи несподівана, але спокійна відповідь зразу позбавила оте гукання своєї таємничости, і мені іноді навіть ставало приємно, коли серед тиші ночі, або пізнього вечора по хаті лунало:

“Мама! Мама!”, а потім на весь голос: Аааааа! Та, та, та, та, та!!” Іноді ставало того старого жаль, і я йшов до нього на балачку. Він дуже це любив, і, знаючи, що я Академік, заводив завше зі мною різні наукові розмови, бо писав тоді якийсь науковий трактат, в якому зводив усе християнство до юдейства, всю християнську культуру до юдейської. Був дуже милий й гарний чоловік. Я його широко полюбив. І так мені боляче було почути, що помер він в страшному розпачі й сумі, майже від голоду, як большевики конфіскували його невеличкі гроші в банку, а його просто викинули з життя. Мені розказували, що бачили його на вулиці, як він дибав своєю старечою ходою, спіраючись на туж саму паличку, і плакав гіркими сльозами... Бідний старий!

Григорій, його слуга був тип старого відданого слуги. Він любив свого пана, а разом і тиранив його. Фактично він був, як я уже казав, хазяїн всієї хати, а старенький Барац жив у нього наче на пансіоні і догляді. Григорій мав сувору натуру, але був страшенно доброї душі людина. Треба було чути, як він зодягав старенького Бараца на прогульку, як він гримає на нього, що той забуває то те, то друге надіти, та докоряв йому, що минулого разу він не одягнувся тепло, та перестудився. Але треба було й бачити, як він його старанно одягав, мов малу дитину мати, як він натягав на нього кальози, та обмотував його... Поневолі приходили на думку літературні типи старих слуг.

Зо мною Григорій зразу ж зжився, як з рідним. Головне цікаво, що ми з ним ніколи не балакали по російськи, — Григорій показався стихійним упертим українцем. Прислужовував він мені з великою старанністю та охотою, але без усякого “льокайства”. Як я куди виїздив, то мені не треба було ні про що турбуватись, Григорій був, як рідний: він все знав, все па-

мятав, про все дбав, як про своє власне. Навіть знав кого з моїх приятелів коли пустити ночувати у мою відсутність. Знав всі мої родинні обставини, цікавився, розпитував, співчував, а іноді й журився разом зі мною.

Не менше любя й гарна вдача була й у Аннушки. Це була старенька бабуня, яка любила іноді випити чарочку, але до всіх людей на світі ставилась, як до своїх дітей, починаючи від дев'яностолітнього Бараца і кінчаючи маленьким своїм унуком, сином Григорової сестри Каті, чудовим блакитнооком хлопчиком Борисом. Цей хлопець був наш загальний пестун. Чудова й цікава була дитина. Він, бувало, мене лякає: одчиняються з коритару двері, просовується біла голова і кричить — “Пан дома?” і двері враз зачиняються. Потім, як підріс та почав уже виходити на двір гуляти, він перемінив спосіб лякати мене, і кричав у двері: “Пан! Последніе Новости”. Неможе забути його великих блакитних очей, як він прийшов з мого концерту, та розказував, як “Пан” руками робив музику... в тих очах було стільки захоплення, радісного здивовання, зворушення, що вони просто іскрами сипали навкруги! Де то він тепер любий хлопчина?! Може став комсомольцем, та викидає з хати образи, а стару Аннушку та Григорія підкидає ногами. А може спить на моїй постелі та мріє, як би він того “Пана” тепер повісив над цим ліжком, або поставив його отам “под стенку”... Але тоді він був для мене чудовим блакитнооком Борисом, і нехай назавше зостанеться таким в моїй пам'яті!

1914 р. 25 лютого у мене в паспорті помічено: г. Умань, Николаевская 8. Це був виїзд театру до Умані. Як тепер памятаю Уманський театр. Це властиво був цирк, але в ньому зробили сцену і він став жахливим театром. Оркестр в ньому поміщався в за-

городі, яка йшла півколом круг бовшої циркової аре-ни, так що диригента могли бачити тільки два пульта, що стояли біля мого крісла, та ще хіба контрабас з барабаном, що сиділи в крайній ложі. Решта ж музикантів була схована не тільки за убочиною краю сцени, але й під нею, і здавалось, що ми сидимо край великої миски: голови крайніх знаходяться біля її країв, а решта музикантів захована внизу під вінцями. Тож виникало питання, як його грати, коли мене ніхто не бачить, а тих що співають — не чує, бо сам схований десь внизу?... І щож, грали, та шей опери! Але що воно виходило, я не можу ручатись. Думаю, що не дуже то гарно...

Перша чисто Уманська несподіванка для мене був новий клярнетист, якого треба було дати на місце Макса Трефілієва, бо той служив крім театру ще з Залізничному Правлінню, і виїздити з Києва не міг. Винайшов мені цього артиста Фейгин. Казав, що всю Умань оббігав, поки знайшов. Та й то був єдиний на все місто клярнетист. Сіли ми робити пробу Наталки Полтавки, а виявилось, що він грає цілком не те що в нотах, а “Попуррі із Наталки Полтавки”, яке містечкові жиди награють на весіллях “для слуха”. Вияснилось, що він не знає нот... Що його робити?! Фейгин почав завіряти мене, що ноти він знає, але експромтом йому трохи трудно читати їх, що він з ним сам попрацює і вивчить все що потрібно. Я бачив, що це ніщо друге, як жидівський гешефт і залишив його в спокою, а Фейгину сказав, що коли вийде скандал, то відповідати буде він. На другій пробі дійсно чую, — він щось грає... Але не вміє рахувати. Я сказав йому, щоб чекав, коли я покажу йому вступ сам. В якійсь опері граємо “аллегро”, я попереджую його рухом, він бере в руки клярнет і чекає. Надходить мент його вступу, я даю йому знак, він закладає клярнет в рота і починає спокійно слинити тро-

стину. Один мент, я побачив, що залишився в цьому місці без клярнета, й ми полетіли далше. Але послинивши добре тростину, він раптом на всю губу вступив з того місця, яке я йому показав хвилину назад, нікого не слухаючи, ні на що не звертаючи уваги. І з строго насупленими бровами продовжував грати “на чім світ стоїть” навіть коли оркестр з реготом перервав гру, а я ледве не вмер від обурення, стукаючи над його головою диригентською палицею по пульту! Такого музику можна було знайти тільки в Умані.

На виставі прийшлося грати без клярнета!! І грали... аж шкура злазила. Тай не що друге грали, а опери!!

Розкажу ще, як грали “Енеїду” — Лисенка. Я уже казав, що цей твір не викликав у мене особливого захоплення, а тим більше бажання його провадити. А тут, при такому складі і розміщенню оркестри, при цирковому резонансі і при других невивідних умовах — це була просто кара Божа. Забув ще сказати, що кімнати для оркестри не було і він повинен був сидіти десь під землею біля нафтової печі, якою опалювався цей цирк. Посидіти там десять хвилин — означало вчадіти на добу. Ідучи на своє місце через це пекло, я від одної уже температури став напів божевільний, а коли прийшлося лізти на диригентський стілець попід боками тієї миски, про яку йшла мова, то я забрав на свій фрак усю глину зі стіни. Я уже згадував, що музиканти не бачили і не могли бачити мене (правда, ті що виділи вниз, бачили мої ноги, а не плечі) тож я так і виліз перед публіку з білою спиною на чорному фракі. Звичайно, що я цього не помітив.

Почалась перша дія. Як вона вийшла, можна собі тільки уявити, бо на палицю дивились одні співаки,

а музиканти грали по натхненню (добре ще, що десь там під землею). Крім того, в оркестрі не було духових дерев'яних, крім флейти! В кінці першого акту є така дуже ефектовна картина: Троянцям розбито корабель на морі, і буря викинула їх на острів Дідони. Вони напівголі, зморені, майже мертві розіклали вогонь на березі і сидять сумною групою біля нього. Над морем спускається ніч, на заході гасне червона полоса, хвилі на морі стають чорними. Оркестр поступово затихає. Гобой дає маленьку вступну фразу, і хор “а капеля”, без супроводу (“на сухо”) починає співати сумну, сумну мелодію, під звуки якої сцена зовсім темніє і заслони по маленьку спускається... табор засипає.

Коли настав цей чарівний мент, скрипка (замість гобоя, якого не було) заграла дуже жалібний вступ, і тенори вступили в першу фразу. Я зразу ж помітив, що вони п'яні, а коли на другій фразі врізались басы з старим п'яною Маслюченком на чолі, то я з жахом побачив, що вони не тільки п'яні, але смертельно п'яні всі до одного!! Чим далі розвивалась мелодія, тим більша какофонія виникала в хорі. Підтримки супроводу нема, кожний другого старається перетягнути у свою тональність... Але всі пам'ятають, що песа йде тихо, через те виходить ще страшніше безголів'я, видно було тільки, що вони чогось один до одного горнутья, наче що на ухо переказують один одному. Щоб напутити їх, я почав сам співати мелодію тенором, вони почали всі мене слухати, а щоб краще почути, то перестали співати зовсім... Я чекаю помочи від того, що опускає куртину, а сам співаю, як можу... А той спускає її, як написано: “куртина поволі спускається”. І от на тлі чудового вечора, на березі моря, при повній мовчанці хору, який дивився на мене ідіотськими п'яними, а до того щей переляканими, очима, під повільний хід курти-

ни, я закінчив цю дію сам, сольо, своїм хриплим голосом...

Не памятаю, які то оплески були мені в нагороду... Знаю тільки, що ледве не умер від обурення, особливо коли музиканти до того ще показали мені мою спину в глині... Це був правдивий маларасейській спектакль Гаркун-Задунайського.

Там же в Умані прийшлося мені зустрітись з Мар. Іс., з якою у мене колись була думка побратись. Вона була замужом за тов. прокурора Крижановським. Побачились ми при доволі цікавих обставинах, — за картами. Виявилось, що місцеві інтелігенти розважають себе нічим другим, як азартною грою в карти. А для цього збираються не тільки по приватних домах, але просто іноді знімають в готелі кімнату, й запроваджують гру на цілу ніч. Ото ж в нашому готелі була така гра, а за нею я побачив і Мар. Іс. Приглянувшись тепер до неї, я подякував долю, що не звела нас до купи, і пошкодував того Крижановського. Після того ми з деким з артистів частенько бували у неї в домі, і там на місці, я переконався в тому, що писав.

Будучи в Умані, я й М. Вільшанський, та Павленко частенько ходили в Софієвку. Чудовий сад! Трудно в Європі знайти що небудь подібного, таке гарне і так романтичне. Тінь Потоцької, для якої утворено цей садок вітала над нами, але разом з тим вітали й тіні тих селян, що працювали над цею панською забавкою і вигадкою...

Той самий старий мій паспорт говорить, що 4-го березня, 1914 р. я був уже знов у своєму новому помешканню на Софійській площі, номер 17, а 9 квітня “заявлено” мене в Винниці в готелі “Савой”, Нікольський проспект. Це був весняний виїзд до театру, що переїхав з Уманя до Винниці.

Ця моя подорож до Винниці припала як раз на Великодні свята. Стояла чудова весна, коли я вїхав

у Винницю, — як раз цвіли садки. Весь лівий бік Буга уявляв собою один цвітучий вишневий садок. А місто теж тонуло в новій чистенькій, молодій зелені. Погода була чудова: ясні, тихі дні, чисте прозоре небо, ласкове сонце...

Я зупинився в готелі “Савой”, поверх нижче Вільшанського. Цей готель вразив мене надзвичайно. Такого не можна було знайти навіть у Києві. Чудова нова будова, ліфт, прекрасні просторі кімнати з ваннами й стильовим умебльованням, чудова тренувана прислуга і прекрасний ресторан. А коли я вийшов на балкон з номера Вільшанського на п'ятому поверсі, то просто не міг очей одірвати від тої картини, яка розіслалась передо мною. Все місто наче на долоні, а кругом його ясний, світлий Буг в зелених берегах. Через нього міст, і дорога в стару Винницю (т. зв. Старий Город) — село, що ховається на гористому березі у вишневому, білому цвіті. Там старенька трьохбанна церковця, наче бабуня гріється на сонці, та розказує казки про козаччину і славного Богуна. Другий свідок старовини майже під самими ногами у нас, — це старий католицький костел, обнесений стіною, з цвинтарем. Він додає романтичності усьому місту... Я й досі не можу забути тієї весни, та тих гарних прогулок, які ми робили по Бугу на човнах. Наче який ясний сон!

Вразив мене також театр. — Він був новісенний, просторий, збудований згідно останньому слову театрального будівництва. Мені здається, що він далеко кращий ніж киевський Соловцовський театр. Чудовий резонанс, просторе приміщення для оркестру, гарна обстановка, чула, гаряча публіка, — все це зробило те, що від Уманської трупи Гаркуна-Задунайського не зосталось і сліду, а була знов чудова “трупа Садовського у Києві”. Для опер ми добрали оркестрантів до 30 осіб, до Литвиненкової виписали

баритона Суховольського, я підтягнув хор і усю “братію”, — і як залунала “Галька”, то у мене душа завмерла від радості. Поспіх був неймовірний, а збори “биткові”.

Одного гарного ранку я й Коля Вільшанський взяли візника й поїхали до моєї хористки (по Київському Студентському і церковному хору) — Т. Георгієвської, в село Великі Хуторі, верст за шість від міста. Та провели весь день в правдивому сільському оточенню: лежали в садку на траві, ходили в ліс, співали, балакали без втоми... і тільки пізнім вечером пішки ледве доплентались до міста... Взагалі цей тиждень, чи два, пройшли для мене, як щасливий сон. Я його інакше й не згадую... Не знав я тоді, що це буде мій останній “весняний тиждень” в українському селі.

20-го квітня я був уже в Києві.

На літо театр знов осів в тому ж хліві — в Купецькому Саду. Потягнулись знов буденні дні літньої роботи. Враз несподівано на голову упало 14-го (здається) липня. Оголошено війну! Під час дневної проби в садок вірвався натовп чорносотенців з криком, та співом “Боже царя храни”, перебив нам і симфонічному оркестру роботу, заставив його без кінця грати “гимн”, почав робити патріотичні мітинги і т. д. Тут уже було не до проби. Ми кинули все і пішли на вулицю. Там люди зо скаженілими обличчями носили на руках якогось нещасного офіцера, а городовики (поліцаї) уже гнали до російської буцигарні, неповинних ні в чому, адміністративно арештованих німців і інших чужинців. Одним словом почалось все так же несподівано, як починається блискавична чума... Як би то було знаття, що це початок кінця всьому, й усім тим, що бушували тоді на вулицях! Я думаю, що все враз би стало й затихло. Та біда, що своєї смерті ніхто не бачить. Якийсь незрозумілий тягар

ліг на душу... “Серце чує недоленьку, а сказати не хоче”... Враження чогось незрозумілого, що несподівано упало на голову, зоставалось весь час на протязі всієї війни, аж до більш великих подій, котрі прийшли теж несподівано, не були усвідомлені масою так, як того потребував мент, не були зустрінуті тими людьми, які повинні були їх зустріти, й упали на нашу голову, не як радість визволення, а як розгубленість на людину, що вискочила при пожарі з високого поверху, та звихнула собі ногу... І от на тій нозі прийшлося шкандибати пò світу аж до самої Америки...

Як пройшло моє життя до початку літа 1915 року, не можу пригадати. Мабуть це було щось буденне, сіре, не здатне навіть на такі глупі дрібниці, як я оце пригадував. Памятаю тільки, що це був час війни, а через те нічого сталого, цікавого й певного не могло бути. Памятаю, що мені погрожувала можливість бути забраним до війська, хоч я вважався “ратник ополчення 2-го разряда”, та був навчителем в середній школі. Памятаю, що приїхав з війни Коля Барановський, мій учень. Дуже гарний хлопець, але не дуже то мудрий. Він в Семинарії був моїм пестунчиком, бо крім гарної, лагідної натури, мав ще й чудового баритона, так що іноді солював в церкві і на тих семинарських вечерах-концертах, які були за моїх часів в Семинарії. Приїхав Коля як штабс-капитан, та ще й до того з купою хрестів на грудях, а на шиї теліпалась “Анна третьої степені”... По приїзді він заявився перше всього в 2-гу Жіночу Дух. Школу, щоб поставити на коліна всіх панночок, а також заявився й до мене, як до свого улюбленого учителя. Пішли ми з ним в “Древню Русь” (ресторан біля мого помешкання) обідати. Коля почав задавати страшного форсу, та розказувати про свої “геройські вчинки”. А коли дізнався, що мені погрожує бути

забраним простим салдатом, то цілком широко пропонував мені, що візьме до себе “деньщиком” (ордиансом), аби позбавити мене від фронту. Не можна ні хвилини сумніватись в тому, що я погодився на цю пропозицію... Милий Коля! Де то він зараз!

Пригадую, що після тяжкої роботи на протязі року, я поїхав у Крим відпочивати. Мій незмінний старий паспорт показує, що 5-го червня 1915 року я був в готелі “Брістоль” в Ялті, а 7-го в Алупці, на дачі Колишкіной, тої самої, що я уже жив тричі. На цей раз вона поширила своє діло і мала чудовий пансіон на “Стрелке”, над самим морем.

Час я провів на цей раз дуже добре, хоч не було особливо цікавих знайомих. Кімнату мені дали гарну. Трохи очортівала їжа в пансіоні: на дворі спека, а на столі мясо й мясо без кінця, і дуже мало зеленни. Тут я зазнайомився з цікавим російським купцем з міста Клін, під Москвою, на прізвище Малінін. Це був типовий кацап, душа щира, тріхи грубовата, з “надривом”, прихильник церковного дзвону, співу, горілки, “девачек”, дебошу, покаянія, невдоволей зі свого життя, свого положення, взагалі з того що він має, й що він сам є, невдоволений своєю гарною жінкою, своїм “бизнесом”, який дає добрі доходи, невдоволений тим, що він купець, а ким би він хотів бути — сам не знає. Любить щирі й “по душам” розмови, серед яких може сплеснути в долоні, несподівано зняти до гори руки, піднятись у весь свій досить високий зріст, і закричати не своїм голосом, без огляду, де б він не був: “Ох, і Госпаді, Божеж мой! Ну, і до чево же харашо!! Е-е-е-хх!” Це був дуже цікавий тип для спостережень над “широкою русскою натурою”, імпульсивною, без затримуючих центрів, з масою незужитої фізичної сили і майже без “паря в голові”. Мені було приємно проводити з ним час, бо він був з Кліна, де жив П. І. Чайковський, й знав

його брата Іпполіта. Багато мені про нього розказував. Крім того він знав усі церковні співи, і ми частенько, бувало, вийдемо в ночі на скалу Айвазовського, і над тихим морем виспівуємо різні канони, стихіри, та “Да ісправиться”. Скоро до нас приєднався якийсь старенький професор з Катеринославського Горного Інститута. Цей приїхав трохи “помолодіти”, і хоч був старший нас обох, але почував і поводив себе, як молодий хлопчина. А коли до нашої компанії ще прибавилось дві гарненькі дами, що приїхали до Криму “подуріти”, — дуже веселі, дотепні й добре освічені, то у нас склалась чудова компанія, якій усі заздрили: тут було чутно весь день жарти й самий веселий сміх.

Не можу забути один несподіваний пікнік. Одної ночі над морем встав такий білий густий туман, що в двох кроках не було видно нічого. Одведеш руку і не бачиш своїх пальців. Це було таке нове, таке фантастичне, а до того стояла така тепла ніч, і повітря було таке тихе, що ми просто подуріли, сидячи на отій “стрелке”. Вирішили взяти візника та їхати в Місхор, здається (точно не пригадаю). Хоч і була пізня година, але в готелі Франція дістали ми вина й перекусок, взяли візника і подались в білу вогуку безодню. Не можу передати того чудового настрою, який опанував нами всіма серед цієї фантастики! На березі в Місхорі розташувались ми просто на піску біля самої води. Було так тихо, що хвиля нас не зачіпала, хоч ми лежали на березі не більше як на одну четверть біля води. В кроках десяти від берега з води виступав камінь, на якому покладено бронзову фігуру русалки. Серед білої півмряки, коли не можна було розібрати, де небо, де вода, ця фігура здавалась живою, наче якась панночка з нашої компанії одійшла і положилась на камені. Ілюзія тим збільшувалась, що, як я кажу, не можна було розі-

брати де вода, а де земля — все було біле. Ми майже до ранку просиділи над водою, вели розмови, одна із пань співала чудовим голосом романси і кацапські народні пісні, дуже музикально і з чуттям. Здавалось, що землі і всього що є на світі, — нема.. Все було міраж. Професор погодився, що мабуть таке освітлення і такий же настрій є на тому світі в Єлісейських полях у блаженних душ.

Багато їздили верхи. Не можу забути коня “Алмаз”, на якому мені приходилось весь час їздити. Він був досить великий, кінь чудової золотої масті, з білими грудьми і в білих панчохах на передніх ногах. Його рись (хода) “іноходью” була така спокійна, що як би швидко не їхав, а сидиш на сідлі наче в кріслі. Ніколи незабутня насолода! Мені пригадався Федін “Лошачок” в Тарасівці, — він мав і таку ходу й таку ж масть, і такіж панчішки на ногах, хоч і був трохи менший на зріст.

Бувало тільки виїдеш на рівну дорогу, “провідник” ухне на коней, і починається така шпарка хода, що тільки держись, аж вітер у вуха свище! Прокидаються якісь напів-дикі, смутні спогади, якісь первістні інстинкти, хочеться кричати, за кимсь гнатись, а може й рубнути шаблею, чи накинути на кого аркана... Чудово! Це була найбільша насолода, яку я міг собі в Криму доставити. Тай коштувало воно не так дорого: виїздили ми ніби то “на маяк” після обіду, годин в чотири, а повертались пізно вечером, в годин вісім-десять. Це все коштувало три карбованці, та карбованець провідникові.

Нарешті на мене напала цілком несподівано страшенна туга за близькими, за Києвом, і Крим показався таким скучним, та приторним, що просто гидко було дивитися на ці солодкі гори, на ці солодкі обличчя, на ціле солодке “дольче фар ніенте”... Напевно то вже скупчилась енергія у відпочившому тілі.

Хотілось роботи, чину, більш міцного повітря, більш розподіленого часу...

Мій купець відчув це трохи раніш. Знявся і в дві хвилини виїхав. Через тиждень на мене напало теж саме, і я виїхав також несподівано, як і він. Якось зустрів на вулиці чудовий екіпаж в пароконній прекрасній запряжці: “Скільки до Севастополя,” — “Двадцять карбованців”. “Завертай!”. Сів, взяв дома свій куфер, — і за скільки годин був в Севастополі, а вечером уже котив в потязі на північ.

Перше ніж їхати до Києва, я вирішив заїхати в Ставрополь на Кавказ, до свого друга В. Беневського. Так наче почував, що більше мені не прийдеться ні бути в Ставрополі, ні бачити мого милого Васю.

Доїхав я до Сінельникової, а тут — стоп! і ні з місця. “Коли буде потяг на Ростов?” — “Не знаємо”. “Як так?” — “Вибачте, — тепер війна!!” Російський анекдот серед білого дня: не знаємо, коли буде потяг, бо війна. Прийшлося мені чекати якогось випадкового потягу аж до самого вечора. На мое щастя тут стояла якась частина уральських козаків, що їхала на фронт. Ця частина довго чекала потягу, як і я. А у вільний час запаскуджувала станцію, плювала, курила, та співала свої пісні. Я довго слухав це дике виття. Боже милий! Що то за спів. В ньому відчувається по меншій мірі шістьнадцяте століття, коли не часи скитів! Все це було дуже оригінально, але так дико, і настільки суперечило всім європейським поняттям не тільки про музику, але й про самий спів, що трудно було витримати. І як це було далеке й чуже всьому українському, а особливо українському вухові, що звикло до наших чудових, ясних, чулих, і таких “людяних” мелодій!! Тут же був безконечний дикий звук, де всі голосівки тексту продовжувались, перемішувались в одно безглузде мі-

сиво, без кінця, краю, без потреби, незрозумілими для музичної логіки шляхами, брело такими нетрами своєрідної гармонії, що тільки смужка неба зоставалась в свідомості для компасу. Все плило якоюсь дикою річкою, без берегів, без напрямку, ригало, гикало, підхрюплювало, підвивало, просто вило... І не відомо — де кінець, де початок! Слухач оставався потім з відчиненими, розширеними від напів-жаху очима, зачудований і заморочений відсутністю всіх категорій, якими він музично мислив і відчував... Отут на мене пахнуло скитівським степом. Це, мабуть і є нащадки тих, що побили Ігореві полки в цих степах... Це була справжня Московія!!

Приїхав я до Беневського як раз на третій день весілля його дочки Ліди. Спізнився... Не буду розказувати, як ми зустрілись після довгого часу розлуки, і як я почував себе там, у цих найближчих на світі мені людей. Ставрополь, який був при мені, такий і зостався, включно по життєві анекдоти, що траплялись тут на кожному кроці. Один з них трапився перед моїм приїздом звечора, а я приїхав зранку: для молодят призначили спальню в кабінеті хазяїна дому на першому поверсі. Цей поверх стоїть на пів півничному, так що від землі досить високо і можна спати при відчинених вікнах (жив тоді Беневський в урядовому будинку Учительської, Семинарії). Постелили так: молодій на ліжку, а молодому на канапі. Вікно було відчинено. Серед ночі молода прокинулась, глянула на канапу, та й умліла від жаху: там спав якийсь невідомий чоловік. З диким криком, в одній сорочці вона вилетіла мов божевільна з спальні і розбудила весь дім. Беневський кинувся в кабінет, і бачить, що на місці приготованім для молодого спить п'яний хорист з архирейського хору. Привели його до памяти, а він не менше самої молодої перелякано дивиться на натовп, що обсту-

пив його, ніяк не розбираючи, чого, властиво, людям від нього треба, і що поганого він зробив: “Я бачу, каже, вікно у Васі відчинене. Чого ж мені пертись аж на Мамайку (пять кілометрів), коли я можу переночувати у нього? Він же не образиться!? Я й поліз у вікно по водосточній рурі... А же ж я не знав, що у вас весілля!”. Вийшло нарешті так, що йому не тільки не наклали в потилицю, а ще й залишили чай пити, та дали похмелитися за здоровля молодих. Хіба це не анекдот?!!

Погостювавши тут тижнів зо два, побачивши всіх моїх знайомих, та побувавши на всіх сумних місцях мого “жонатого” життя, я виїхав до Києва. Був такий чудовий день, який можна бачити тільки на цій висоті, в Ставрополі. Як і раніш, всі стояли на пероні, махали хусточками, щось весело мені вигукували, а Ставропільські сади й гори упливали все далі й далі... Хто з нас знав, що через яких півтора десятки років не буде тут ні цього сміху, ні цих хусточок, ні всіх тих, кого я покидав, а будуть лунати оті пісні з Сінельнікова, та гуляти ті ж постаті з червоною зорею на лобі під проводом “політрука” з пенсне на горбатому носі...

На початку 1916 року я несподівано одержав за прошення від антрепренера Київської Опери М. Багрова на посаду оперового диригента й хормайстра. Треба сказати, що я ніколи не любив театрального диригенства, і дуже добре уявляв собі невдячну роль оперового хормайстра. Але бажання стати ближче до справжнього оркестру було таке непереможне, що я, хоч і з ваганням, а погодився взяти цю скомпліковану посаду, сподіваючись, що огірчення від хормайстерства я буду компенсувати задоволенням від оркестрового диригенства. Я був добре “внутрішнє озброєний” свідомістю того, що це робота не для мене, що це робота невдячна, не мистецька, до останньої

краплі професійна, “ремісничка”, і що людині, яка підходить до мистецтва не з утилітарними намірами, там не місце. Свідомість цього приготувляла мене до всіх неприємностей, які я передбачав... але те, що я там зустрів, перевищило всі мої передбачення і очікування. Про це потім. А тепер скажу, як я розпрощався з театром Садовського і з самим Садовським. Перебалакавши з Багровим про будучу осінь, я вважав необхідним повідомити про це Миколу Карповича.

Звістку про те, що я маю запрошення до Опері і думаю кинути його театр, він зустрів хоч з невдоволенням, але дуже спокійно. Як видно було, він не дуже то шкодує за мною і не дає й натяку, що бажав би мене залишити у себе на далі. Це трохи улекшило моє внутрішнє становище, бо я щиро любив і Миколу Карповича і своїх товаришів по роботі, і саму роботу. Але, кажу, бажання стати біля роботи великого оркестру і хоч частинно бути на чолі його, було просто непереможне! Таким робом, під знаком того, що я кидаю український театр, наближався кінець сезону. Чим далі, тим більш шкода мені було кидати театр, де я поклав стільки праці і затратив стільки нервів, до речі сказати, не без добрих наслідків. Здавалось, що я відриваю від свого серця шматок. Я знав, що мене в опері не чекає нічого гарного, але ж треба поспробувати, щоб потім не шкодувати, що втертяв нагоду взятися до великого оркестру. І це ще більше додавало жалю моему серцю... Чим ближче було до кінця, тим дошкульніше мені ставало. А тут ще адміністратор Іван Ковалевський почав мене умовляти зостатись. Думаючи, що я невдоволений грошево, він став казати мені, що Садовський дасть мені теж утримання, що й в Опері, цебто 350 карб. на місяць. Насилу я втолкував йому, що тут не ходить про гроші, і що коли б

мені в Опері давали у двоє менше, ніж у Садовського, я все одно пішов би, бо треба використати цю нагоду, і що другої такої в Києві мені не трапиться.

Ця розмова додала мені ще більше жалю. Але кінець сезону вилічив мене від такої сентиментальності.

Була остання вистава. Хор вирішив попрощатися зі мною, і заготовив мені китицю квітів, з тим, щоб після вистави хоч за сценою піднести мені її. Мені це стало відомо уже на виставі. Разом з тим мені донесли, що оркестр цього не робить, та просить мене вибачити за таке прощання, бо Садовський заявив, що того, хто задумає прощатися зі мною і взагалі робити якісь проводи в театрі, він викине зі служби. Це для мене було і несподівано і огидно аж до смішного (боляче спочатку не було). Я пригадав собі постановку “Різдвяної Ночі”, а потім “Утопленої”. “Панна Сотника”, “Янека”. Як видно, Мик. Карпович не умів дякувати другим за працю, але умів приймати подяки за чужу працю на власний рахунок. Коли хор вистроївся перед останньою дією за сценою, враз з'явився Микола Карпович, гримнув і розігнав хористів, як рудих мишей. А коли після останньої дії я піднявся з оркестру на гору, то театр був уже цілком порожній: не було жадного артиста, жадного хориста. Всіх розігнав Садовський, щоб не робили мені “проводів”. Все таки, якась відважна хористочка вбігла в театр і потихеньку сунула мені оту злощасну китицю в руки, передавши від хору привітання, та розказавши про все...

Сумно я поїхав з пустого театру додому. Це була перша “національна” подяка мені в особі найголовнішого представника національного мистецтва... Таких подяк я зазнав багато, і мені потім вже було не до них. Але на перший раз... це було боляче.

КИЇВСЬКА ОПЕРА

1916 рік

ВЕСНОЮ 1916 р. я розпрощався з театром Садовського... Літо цього року я провів в м. Жашкові в о. Ф. Хіжнякова. Відїзджаючи з Києва я забрав з собою багато партитур оперових, щоб за літо трохи познайомитись з репертуаром. Настрій у мене був препоганий. Я знав, що оперове діло не для мене і не по мені, особливо оте кляте хормайстерство; що мене там нічого приємного й цікавого не чекає... Але оркестр, оркестр... він тягнув мене проти моєї волі до себе, і я не міг відмовитись від нагоди стати біля нього!

На осінь, коли розпочались репетиції, я уже був у Києві зі стиснутим серцем і поганим почуттям, що я вліз сам по своїй волі в неприємну справу. Не стану говорити про стан музичного діла в Київській Опері того часу, бо це завело б дуже далеко, тай не хватило б і сили й часу коротко схарактеризувати, не то що змалювати все. Скажу тільки, що це була дешева халтура на велику скалю. Не з огляду на вокальні, чи музичні сили вона була халтурою, а з огляду на саму постановку справи з боку мистецького.

Перше всього, на чолі її стояв бувший драматичний російський артист — М. Ф. Багров, який мав такеж дотичення до опери, як я до драми, а до музики таке, як я до астрономії. Це була людина, яка могла й уміла ладити з тодішнім Київським Театральним Комітетом Мійської Думи, і цього було досить, щоб місто віддало в його руки оперову справу. До опери, яко мистецтва, а особливо до му-

Київський університет св. Володимира

Київська міська опера

зики, він не мав жадного відношення, ніколи не показувався на репетиціях, хоч в контрактах молодих артистів частенько (а може й завше) стояла платня йому, Багрову за “лекції сцени”. Як виглядала ця платня, видно з того, що одна молода артистка признавалась мені, що одержуючи на папері 150 карбованців на місяць, вона по відрахунку “за лекції сцени” мала 50 карбов.

Хто керував мистецькою справою не відомо. В театральному ж життю велике значіння мав головний диригент Лев Штемберг, а потім бас Донець, головний приятель хазяїна. Сюди уже прибавлялись приятелі Штемберга, потім приятелі Донця, а далі приятелі приятелів і т. д., ширше й нижче... Саме головне це були “лекції” чи у Багрова, чи у Штемберга, чи ще там у кого...

Оркестр був добрий, хоча лави його й порідили під час війни. Але хор — це щось надзвичайне: наймолодший хористці можна було сміливо дати не менше 50-ти років, не кажу вже про вік більшості мужчин. Це все були старі театральні вовки, які знали безліч опер, але яким робота очортіла до божевілля, і які думали про все що хочеш, тільки не про спів, навіть коли співали. Щож торкається голосів, — самого хорошого звуку, то це був один жах, особливо для мене після молодого студентського хору, навіть після театру Садовського (як я уже підновив голосовий склад)... Це була стара, прекрасна машина, яка безупинно працювала уже років з п'ятьдесят без ремонту — шипіла, свистіла, гаркотіла, скрипіла . . . але везла. Багрову ж було важне, щоб везла, та поменше штрафувала. Штрайкувати ж вони уміли добре, і досвід у цьому мали знаменитий.

Про другі сторони справи театру не можу казати, але можна собі уявити, що там йшло усе так, як і в ділянці мистецькій.

Реквізит був старий, паршивий; декорації — теж. Балет поганий і малий.

Тепер треба собі уявити, що вся ця халтура була застукана воєнною завірюхою на слизькому. Не тільки мобілізували артистів, хористів та музикантів більшу половину, але й почались перевірки та екзаменації театру військовою владою підчас самих вистав. До цього особливо старанно ставився тодішній київський комендант Медер, який щодня посилав своїх ад'ютантів перевіряти театр щовечора. І от, можна було бачити, як серед дії, на чийсь непомітний сигнал, починають люди тікати з оркестру, хору, а захарактеризовані артисти накидають шинелі, теж дають драла з театру, а на їх місце вступають уже одягнені дубльори, — другосортні, а той третесортні виконавці. Були менти, коли мені самому приходилось диригувати “Демона” без мідних струментів, та з двома першими скрипками, без других. Спасибі, що один скрипак сів до другого пульта, так що “представники” смичкових були всі, за те всю мідь заміняв головний диригент Штемберг на... гармоніфлюті (маленька фісгармонія)! Був навіть такий факт, що головна персона дії — тенор повинен був тікати, а його партію виконував баритон Золденко, про якого я уже казав. А що він не знав тенорової партії, то йому на сцені в траву поклали клавірний витяг, і він повинен був співати звідти, нахилиючись до землі, наче б то щось там робить (виходить — “грає”!). Це було на денному спектаклі в опері Сокальського “Репка”. З галерії все це було видно.

Крім того, загальна в цей час увага була звернута на життєві питання: дорожнечу, доставання продуктів, комунікацію (для тих, хто далеко жив) і т. д. Можна собі уявити, яке то мистецтво можна було розводити з цими заляканими, розлютованими, голодними й деморалізованими людьми, коли предме-

ти поживи що-дня ставали дорожче, а утримання зоставалось теж саме, (хоч збори були повнісінькі!).

До цього треба ще додати атмосферу театральних інтриг, які ніколи і ні при яких умовах в театрі не переводяться, і до яких я, у всякім разі, не тільки не був приготований, але по своїй наївності навіть забув, що вони є на світі.

Тут же, помимо загальної, так би мовити, “інтригальної” атмосфери, була для мене ще спеціальна. Річ в тім, що я був запрошений на місце хормайстра Кавалліні, який посварився з Багровим і перейшов в Одеській театр. Маєстро Кавалліні був старий почесний театральний діяч, користувався загальною повагою і авторитетом. Був майстер свого діла і віддана справі людина. Уже по цьому одному мені трудно було стати міцно на його місце. Але, крім того, треба ще не забувати, що Кавалліні був італієць, а в складі групи були теж італійці, та шей особисті приятелі Кавалліні. Відомо ж, що італійці тримаються один одного гірше жидів. Особливо в театральному ділі, яке вони вважають своєю природною власністю. Нащадком Кавалліні, з яким мені приходилось безпосередне мати діло, був його особистий приятель помішник режисера — Урбан. Для Урбана, яко італійця і приятеля бувшого маєстро, важно було доказати хазяїну і всім, що, який би не був новий хормайстер на місці його приятеля, — справа не може йти так добре, як ішла раніш. Хоч Урбан і не мав безпосереднього відношення до хорової музичної справи, але він мав в своїй власти сцену і міг дати себе відчутти. І я це відчув дуже скоро і дуже дошкульно. Але про це потім.

Тож, взявши в увагу все сказане, можна ясно бачити, що “рожі і лаври” не чекали мене в опері. Треба також взяти в увагу, що репертуару властиво я не знав, в оперових інтригах був цілком без досвіду,

а в оперовій атмосфері не знав, як і куди повернутись і звідки чекати удару, — цілком, як дитина. Єдина надія була на людську шляхотність, але коли цей аргумент може викликати усмішку поза стінами театру, то в стінах його, та ще й в опері, може викликати тільки регіт. Одним словом, я був там “до нічого”, і мене з моїми мріями можна було прирівняти до людини, яка бажає вилетіти на небо на гарматному набої.

Що торкається репертуару, то я його не знав, але на це не звертав уваги, бо у всякім разі не хитра річ вивчити який небудь хор, або передати хору темпо від диригента. Я забув тільки одно: що ця нехитра річ робиться при дуже хитрих обставинах. Не “забув” властиво, а просто не знав, не випробував на власній шкурі. Хормайстерство для мене в цім моїм життєвім кроці грало ролю другорядну, головне ж було — диригентство. В такому тоні і напрямі я й умовлявся з Багровим, і він це вважав за ґрунт переговорів зі мною. Але я не знав, що переговори з антрепренером одно, а дійсність — друге, і що Багрову цікаве моє хормайстерство, а не диригентство. Коли я підписував контракт, то детально умовився з ним, що веду хор “постільки поскільки”, і виторгував собі диригування вісьма операми: “Галька” “Жізнъ за Царя”, “Демон”, “Сільська Честь” і “Паляци”, “Фауст”, “Євгеній Онегін”, “Русалка”, та щей до того пропоновано для постановки “Пан Сотник”, яку я уже ставив у Садовського. На ділі ж виявилось, що мені дано було тільки три опери: “Жізнъ за Царя”, “Демон” і “Гальку”, а головне запряжено мене було в хормайстерство.

Як нарочито, приїхавши до Києва, коли уже почались репетиції в театрі, я захворів на апендікс і пролежав два тижні. Так що не мав навіть повної пробної репетиції. Мені дали продиригувати “Увер-

тюру Гальки”, на тім справа й кінчилаць. Що до “Гальки” то я її знав на память, але я потребував знайомства з деталями, наприклад в “Демоні”. На жаль робота була на повному ходу вже, і я опинився в стані людини, що вискочила на потяг на повнім ходу.

Що торкається диригентства, то тут у мене справа пішла зразу ж добре. Я навіть уникнув “цукання” з боку оркестру. Перед пробою я сказав оркестру коротку промову, в якій зазначив, що приступаю до роботи для мене нової, і, як нова людина і для них і для справи, прошу і сподіваюсь мати від них товариську допомогу. Це зробило на музикантів дуже добре враження, вони оцінювали в мені щирість та відсутність блоферства, а через те, крім гарних відносин, я мав від них таку товариську участь і увагу, що іноді просто любо було це відчутти. Напр., в самих простих навіть річах і ментах можна було чути шепіт, який нагадував мені, чи про купюру, чи про зміну темпу, чи що, хоч я не потребував цього.

А от, щодо хормайстерства, то тут я зразу ж здивався з Урбаном, та італійською “манерою” співробітництва(Памятаю, що йшов “Фауст”. Перед дією “в церкві”, прибіг до мене Урбан і кличе, щоб я подивився, чи вигідно він поставив мені поміст на ведення закулісного хору. Я не знаю, чи в таких випадках кличуть хормайстра, не знаю навіть досі. Думаю, що ні... Я пішов, подивився, й бачу, що коли стати на кінці помосту, то мені цілком буде видно руку диригента. Почалась дія. Оркестр робить вступ, я іду на своє місце. Приходжу... і бачу, що перед моїм носом поставлено ще одну декорацію, зза якої мені видно тільки один палець на лівій руці диригента. Поки він тримав в повітрі ліву, все було ясно, а коли поклав її, я опинився без руки. Глянув назад — хор стоїть від мене кроків за двадцять у

якійсь прогалині між декораціями, а орган з моєю помішницею Красовською, десь там, аж у кутку, і вона чекає на мою руку. Що робити? Думати нема коли. Я вихопив ножа з кишені і розпанахав ту декорацію, що була ближче до мене, але не міг розрізати тої, що стояла попереду, на очах публіки. Стало трохи видніше, але все ж таки було видно тільки ліву руку диригента. Оркестр грає ледве чутно. Далі замовкає, і співак іде по руці диригента, супровод же робить орган... далі вступає хор. Не треба казати про те, як ми "наклали". Я ледви не вмер від усього цього. Тим більше, що ясно було чия це робота. Коли Донець, що співав Мефісто почав лаятись, то Урбан почав бігати по сцені і бурмотати тихо, але так щоб всі чули: "Цього ніколи не було при Каваліні!" Я почекав, поки вийде знизу Штемберг, покликав його і показав йому як розставлено було куліси. Він глянув, і каже: "А, це старі італійські жарти!" Він ненавидів Урбана. І завдяки цьому справа була вияснена і не упала мені на голову. За те упала вона мені на нерви.

Багато пригод та дрібниць такого ж характеру можна було б розказати, але не цікаво. Сказати хіба для прикладу, які більш серйозні штуки витворювались з новими артистами, що ще не встигли оглянутись серед нових обставин.

До нас вступила сопрано Маруся Литвиненко, та сама, що грала зі мною в театрі Садовського. Вона була уже оперовою артисткою з солідним ім'ям, і перед цим служила в Петрограді в "Музичній Драмі", де користувалась великим успіхом і повагою. Голос у неї тепер став ще кращий. Вступила вона до нас на перші ролі, яко лірично-драматичний сопрано. По умові для першого виступу вона повинна була мати "Пікову Даму", свою найкращу ролю в "Муз. Драмі". Як я нічого не знав про Урбана, так

і вона нічого не знала про стару артистку Окуніву (жидівку), на тім же амплуа, що й Маруся, велику приятельку диригента Штемберга. Для Окунівої вона була прямо конкуренткою. Так от, проходить місяць, — Литвиненкові не дають виступу. Наступає другий — теж... Уже “Пікова Дама” пройшла разів з п'ять з Окуневою на чолі. Маруся починає хвилюватись, плакати, не спати ночей... Нарешті чоловік її, дуже рішучий і завзятий (Вольгемут), прийшов до Багрова в кабінет і попросив пояснення про стан річей, що протиречили всім умовам. Багров по своєму звичаю почав крутити, але той вийняв револьвер, поклав його на стіл і сказав, що прийде через тиждень балакати ще раз, коли його жінці не дадуть негайного виступу.

Що і як справа повернулась — не знаю. Але пам'ятаю, що заходжу одного разу в артистичну кімнату (я був тоді вільний) і бачу, що на столі стоїть дві голови цукру, лежить три фунтових пачки чаю і скілька коробок кофе (в ті часи це були речі просто вище всякої ціни). Всакає Штемберг. Я його питаю: “Що це таке?” — “А”, каже він з замішанням, “це Маруся Литвиненко обіцяла мені достати через свого чоловіка”. Попросту це був хабар. Мені стало жаль Марусі.

Здавалось, що треба було б Штембергові поставитись до неї добре, коли від неї приймаєш “непрощений подаруночок, сиріч взяточку”. А вийшло щось цілком друге. Діждались, коли вона захворіла на горло і назначили їй виступ — “Аїду!”. Я побачив її перед виходом і вона мені розказала все. Я сам бачив, що вона страшенно хвора, просто говорити не може. І от почався спектакль... Я не впізнав Марусі. Це був не голос, а загальне хрипіння й скрипіння! І нещасна в такому стані повинна була тягнути такий спектакль, як “Аїда”! Провал намічався

ясно з перших нот. Але найгірше вразив мене Штем-оєрг. Він після першої дії вискочив на сцену, біжить в артистичну кімнату, голосно лаючись на чому світ стоїть: “Це скандал! Назначають співати всяке чорт зна що!”. І це все, щоб слухали робітники! А не далі, як три дні тому назад — був “подаруночок”. Після цього виступу Маруся одержувала утримання, але співати їй уже не давали... Так вона й закінчила свій сезон без співу.

Багато ще можна було б розказати з цього циклю, але не дозволяє мені та огида, яку я й досі почуваю, коли навіть про все це згадую. Додати до всього треба ще той страшенний трафарет і оперову рутину, які робили саму справу неможливо огидною. Ніхто не хотів пальцем поворошити, щоб як небудь оживити, чи удосконалити мистецький бік справи. Ідіотські купюри, залапане фразування, такаж трактовка сюжету, огидна мертва маніра оперового чину, наймитівське відношення до всього, незацікавленність, загальний сум і сіра бездарність на всьому, — все це разом з спеціальною (уже описаною) атмосферою, робили мені не тільки саму працю, але просто стіни театру, людей, які там працювали — ненавистними й огидними до нудоти. Я почував, що серед цієї “фабрики” я ні на що й ні кому не потрібний, безсилий і невдалий. А кругом собака на собаці, тільки що ядовита, скажена морда, вимазана медом. Картина: співає Ярославський, дуже гарний баритон і добрий артист. На сцені зустрічає його Золденко, бездара і нахаба, пролаза. Підходить до нього, зворушено стискає йому руку, ледви не на шию кидається йому і каже: “Ти співав цей акт, як Бог!!”. Щасливий Ярославський відходить, а Золденко повертається до мене й каже: “Вив, як собаки!”. Я остовпів...

Звичайно, що це все були дурниці, які зустрічаються на кожному кроці в театральному житті, але

на мене все це ділало неймовірно! Мені здавалось, що я упав в асанізаційну яму і не можу вибратись, а люди зверху стоять, та сміються. Діло доходило до того, що нерви уже не витримували найменшого зворушення. Бувало, стою з хором у якійсь дірці в останньому акті “Аїди”, і, коли почую, як Радамес звертається до Аїди й каже: “Аїдо! Ти у цій могилі?!” — мене починала бити така гістерика, що ледве стримую себе, аби люди не бачили. І це кожного разу! А коли вийду на двір, та гляну на зорі й чисте небо, то реву, мов мала дитина: “Єсть же на світі спокій і гарна, чесна праця, що дає задоволення! Навіщо й за віщо ж мені така мука?!” Виходило, що як ще рік попрацювати, то стану божевільним. Треба було щось думати. Я твердо вирішив, що дотримаю зимового сезону, а там кину. Претекст до цього скоро знайшовся.

Сталось це на Новий 1917 рік, на дневному спектаклі. Йшов “Євгеній Онегін”. Я стояв за кулісами між двох декорацій коло виходу на сцену й чекав менту, щоб подати знак на вступ хору: “Болят мої скори ноженькі”, після якого натовп селян повинен був рушити на сцену з співами, а потім і таяцями. Біля мене стояв, як звичайно, “запевало” — компримаріо Внуковський, далі розтягнулись — жіночий хор, а за декораціями (уже в глибині сцени) чоловічий хор. В слухний мент я дав знак, Внуковський почав, а далі жінки біля мене повним голосом підхопили першій вірш хору. Я чоловічого хору не чув, але “уявляв собі” його. За другим віршом наші “селяне” рушили на сцену з співом: “Здравствуй, матушка бариня”. Жінки пройшли, а чоловіків нема... нарешті біжать один за другим, та по дорозі одягаються (на сцені вже!): той підв'язує бороду, другий зав'язує волоки на лаптях, третій надягає свитку і т. д. А на сцені жінки й балет “поздо-

ровкались” і йде повним ходом танець під пісню: “Уж как по мосту мосточку”, яку шкварить сам жіночий хор! До них пристають по одному чоловіки, підв'язують собі свою муніцію, по мірі того, хто швидче прибіг на сцену... Скандал самий справжній!! Виявляється, що вони на заклик помішника режисера не вийшли своєчасно на сцену, бо в цей момент як раз йшла якась цікава ставка в карти (вони грали у себе в хорovій кімнаті), а поки ту ставку розіграли, та збігли вниз, то й попали на половину дії. Це вже був край, і після цього зоставалось, або закривати діло, або здатися на милість хора й оркестра... кінець же один. Після першої ж дії я пішов до Багрова в кабінет і сказав йому, що кидаю службу, з огляду на той лад, який тепер панує в театрі, і за який приходиться відповідати не тому, хто завідує дисципліною. До того ж з Нового Року кінчається мій зимовий сезон. Він вислухав мене з посмішкою, а потім каже, що мій контракт підписано на два сезони — зимовий і весінний. Тоді я сказав, що працювати не зможу, поки хор не буде оштрафований. Він скочив, як опечений: “Бог з Вами! Ви не знаєте, чого домагаєтесь! Одного разу ми захотіли їх оштрафувати, то мали роботу! Сам Лубковський (хазяїн) приходив перепрошувати їх, — насилу помирились”... Таким робом, прийшлося здати в архів цей інцидент, а самому стати вигранкою в руках загалу. Я твердо вирішив кинути все до чортової матері.

Тут же, нарочито, задумали ставити на четверту неділю посту (в піст вистави заборонялись) ораторію Рубінштейна — “Вавілонське Столпотвореніє”. Коли почали це обговорювати, я в артистичній кімнаті досадував, що така спішна і неприємна робота валиться мені на голову в той час, як я хочу кидати театр. Старенький диригент Труффі, дуже мила лю-

дина, запропонував мені допомогти в розучуванні хора. Ця допомога була для мене дуже до речі, бо часу для підготовки було дуже мало, хор почав страйк і невідомо, коли він скінчиться (хазяїн тримався дуже міцно). Таким робом, уже обявлену на афішах ораторію ми могли почати виучувати дуже пізно, і не встигли її приготувати. Між тим продаж білетів уже йшла. Подякувавши Труффі, я пішов до Багрова, щоб повідомити його про це.

Велике ж було моє здивовання, коли він сказав мені, що Труффі з весіннього сезону уже не служить в театрі. Я сказав про це Труффі той аж очі витрищив. Виявилось, що й він, як і я підписував контракт не читаючи, і у нього в контракті було поставлено один сезон, тоді як у мене два. Для мене, котрий на цю службу дивився як на додаточну, це не мало значення, але для професіонала Труффі, який жив цією роботою, це був удар. Він пішов побалакав з Багровим і той його залишив на весінній сезон. Тепер ролі розділились так, що Труффі повинен був доказувати необхідність свого існування в театрі, а я міг оглядатися на двері. Між тим справа з страйком вилялась в таку форму: на першій неділі посту, коли не було вистав і можна було успішно готуватися до ораторії, страйкував хор, а через те не починали роботи і з оркестром, бо не знали чим це все скінчиться. Коли ж полагодили справу з хором, та зосталось всього два тижні до четвертої неділі посту, заштрайкував оркестр! Поки залагодили справу з ним, залишилось до четвертої неділі три дні, за які треба було зробити з оркестром чорнову репетицію і звести все з хором і солістами. Це було щось неможливо досадне, трудне, брудне, халтурне, що хоч руки до неба здіймай! Я пам'ятаю, що ці "зводки" з оркестром нагадували мені бальзамування зогнившого трупу: все розлазилось на кожному такті. Мене від

божевілля спасала тільки думка, що я скоро втечу звідси.

Нарешті настав день вистави. Бідний Труффі, аби доказати свою “необхідність”, і з огляду на те, що весь ансамбль хилитається на кожному кроці, запропонував Штембергу, що він стане на сцені біля нього і буде переводити диригентство хоромі (щось нагадуючи “подвійне диригування” за старих часів). Я був страшенно радий, що не мені прийшлося стати на це позорище. Я навіть ніколи б не згодився, коли б мені таку річ запропонували! В день вистави я пішов в льожу послухати. Послухав... та й досі пам’ятаю. Оркестр почав, і справа скриплячи на кожному кроці поїхала. Як воно лізло я не можу описати, але знаю, що як прийшлося розвалити ту Вавилонську башту, то така курява та дим встали над усією композицією, що я втік з театру... нічого не видно, нічого не чути, одна курява!

Пройшов ще тиждень, — і я був вільний козак. Пам’ятаю, що, коли після останнього спектаклю я вийшов на двір, мені здавалось, що я встав з ліжка після тяжкої смертельної хвороби. Мене охопила така радість, що хотілось кожну людину поцілувати на вулиці. Я дивився на небо, наче його бачив вперше, любувався деревами, будинками, вулицями, церквами, парками, наче приїхав в Київ після довгої відсутності... Почуття волі охопило мене таке, наче я наново на світ народився... Потім я не міг біля цього будинку проходити, не плюнувши!

Таким робом я став знов на нову дорогу свого життя.

Прийшло літо. Одного разу зустрічаю на вулиці покійного Івана Матвієвича Стешенка. Він зупиняє мене й питає: “Ви чого не ходите на засідання?” — “які?” питаю. “На засідання Театрального Комітету, що утворено з наказу Центральної Ради, яка й Вас

обрала до того Комітету”. Я чув про це вперше. Мені ніхто не дав знати про це, і для мене це було приємною новиною. Не через те, що я люблю різні комітети та засідання, а через те, що в Центральній Раді мене згадали, так що, видно, вважають мене на щось здібним.

Засідання Театрального Комітету відбувались в Школі Лисенка на Підвальной вул. під числом 15. Я пішов на чергове засідання і застав там майже всіх своїх знайомих, починаючи від Марії Михайл. Старицької і кінчаючи Дм. Антоновичем. Були тут і представники від театрів Садовського і Маряненка. Як раз обговорювалась справа театрів. Одні обстоювали право на державне існування Побутового Театру, а другі були проти цього. На чолі останніх стояв Антонович. Він з піною доказував, що побутовий театр відіграв свою роль, а через те не може сподіватись і не має права на державну підтримку. Мовляв, як раз настав мент заманіфестувати перед усім світом разом з нашою державністю, що ми є культурна нація, що у нас назріла потреба театру європейського, і ми повинні підкреслити, що не мали того театру через російські заборони. Говорили, балакали, розказували, аж плакали, а ніхто не спитав, чи є у нас європейський репертуар, та артисти для нього. Це все мислилось в “чудотворній революційній потенції”, — раз, два, чик-чик, — і все готово! Мені ця справа була досить чужа і я мало тратив крові і нервів на неї. Мене більше цікавила та злістність, з якою нападали (особливо Антонович) на побутовий театр (в данім разі театр Садовського), який відіграв таку колосальну роль в нашому національному життю, спас нас, як націю, і якому треба вніжки поклонитися, та продовжувати його існування державними засобами, аби позбавити його від необхідности халтурання ради куска хліба. Тут же замість слів подяки, виливались цілі відра помийв, в кожно-

му кроці чулась образа і зневага не тільки для театру, але й для його представників, які тут сиділи. Творилось типове і щось неможливе, а головним заводіякою був такий естет, як Антонович; підвивав же йому Колька Вороний, відоме стерво, вставляючи на кожному кроці для чогось французькі речення з кобиляцьким прононсом! Просто огида брала, і я дивувався представникам театру Садовського, як вони могли так терпеливо вислухувати оце ганебне “словоблудіє”! Нарешті вони кинули ці засідання і перестали ходити.

В наслідок довгих розмов та балаканини на різних теми вирішили утворити “Перший Драматичний Державний Театр”, який би ставив поруч з побутовими песами і європейські. Обрали дирекцію з чотирьох осіб, яка б мала вести справи: матеріяльні, репертуарні й музичні. Це були: Пані Грушівська, Маряненко, Вороний і я.

При цій нагоді хочу коротко сказати про цей театр. Дали нам Троїцький Народний Дім, але тільки голі стіни, бо ні декорацій, ні реквізиту, ні костюмерії Народний Дім не мав, — все це було власністю того, кому цей театр віддавало місто. Так що, як М. К. Садовський виїхав з нього, то zostались голі стіни. Треба було починати з початку. Між тим на всі предмети стояла страшенна дорожнеча, при чому ціни мінялись що дня, і ніяке фінансове планування не могло нічого передбачити. Обставини для утворення театру були самі тяжкі. Був уже червень, а у вересні треба відчинити вистави! Можу посвідчити, що я ніколи не бачив, щоб люди так працювали, як в той час пані Грушівська і Маряненко: вони просто з нічого утворили цілком вправно обставлений театр, так що все було готове у свій час! Але тут то й показала себе ідея європейського репертуару з тими артистами, яких ми мали під рукою: без огляду на їх талановитість, вони, бідні, були не в своїх шо-

рах. Було враження, що на красиву, вродливу сільську дівчину начіплено корсет, фіжми, оборки, кружева, ноги упхано в бальові черевички, а в руки всунуто струсове віяло! Жаль було дивитись на цих чудових артистів, яких пошито у дурні! Кожна постать на сцені була так непоправимо провінціяльна, така незграбна, лишня й досадна, від усього несло такою глибокою Тарашою, таким “медвежим кутом”, що не хотілось дивитись на сцену. Все було наче нарочито зроблено, щоб показати нашу “не європейськість”, а не “європейськість” про яку на засіданнях так галасував Антонович.

І цікаво! Хто нас почав лаяти в пресі на чім світ стоїть? Той же Антонович, який цей театр утворював! Мов скажена собака він кидався на всіх і все (крім моєї роботи). Кажу про музичну роботу через те, що не зачіпав він її, можливо, по своїй немuzикальності і свідомості свого музикального анальфабетства. Він нарешті довів таки до свого, і цей театр було закрито через рік, а на місце його утворено знов побутовий театр, тільки що провід у ньому дано було не Садовському, який мав моральне і художнє право на нього, а Саксаганському, що натягнув у трупу жінчиних родичів, та утворив таку халтуру, якої ще Київ не бачив ніколи. І той же Антонович хвалив ці ганебні вистави, аж запінювався, проти всіх правил логіки, естетики, мистецької порядности, проти загальної опінії. Це була яскрава картина несправедливості і свинства на підставі особистих симпатій та відношень!!

Коли ж хто питає, що я робив в тому театрі (Перш. Драм. Держ. Театр), то з радістю відповім, що робив я гарну, корисну і мистецьку роботу. Я поставив собі метою знищити в побутових песах участь оркестру при сольовому і хоровому співові, аби надати сцені правдивості і природности, однак зі спі-

вом по мистецькому вправленим. Для цього я зібрав чудовий хор з найліпшими голосами і добре його вимуштрувавши, пускав на сцену для гуртового співу, чи акції драматичної під орудою захovanого в (суфлерську) будку хормайстра. І виходило, що спів іде концертний, але для слухача й глядача, — “сам собою”, бо не видно було ні диригента за пультом, ні кого небудь в хорі, хто б провадив цю справу, а головне не чути було ніякого супроводу. Так осягалась повна ілюзія вільного співу, але співу мистецького.

Коли закотився той бідний театр, то мені шкода було того прекрасного хору, шкода його мені й досі. Тоді ж серед сезону я завів звичай що-тижня давати хоролий концертний відділ (після вистави) з новим репертуаром кожного разу. Потім, коли набралось досить пісень, я дав цим хором концерт в “Купецькому Зібранню” з великим мистецьким і матеріальним успіхом.

На великий жаль положення “державного хору” з перших же кроків дало себе відчутти: хор почали тягнути на різні виступи, які нічого спільного з театром не мали. Різні відкриття якихось установ, якісь ювілеї і т. п. Мені багато приходилось воювати, аби хор не відривали від його прямого обовязку, але завше невдало. Мені здається, що якби справа протягнулась далі, то цей нещасний хор почало б до себе тягнути на роботу всяке “начальство”, кому б тільки що в голову забрело. Отак усе, що має державну марку, засуджено на загибель не через що друге, як тільки через те, що всі мали помилкове поняття про “начальство”, а по старій звичці усі хотіли ним бути. Я памятаю, як колись мені казав один старий піп: “Нема більшого начальства, як консисторський урядовець, що записує “входящі” та “ісходящі”, коли він вийде в прийомну (з драними ліктями), щоб на страх “очікуючих” покурити ліпляну цигар-

ку!". Отакими урядовцями показали себе більшість з персон нашого тодішнього уряду. Починаючи від п. Винниченка, який конфіскував в Музичнім Відділі абонимент в Оперу і передав його своїй Розі, та її меншостям.

На засіданнях того ж Комітету М. Вороний познайомив мене з якимсь молодим, прилизаним панком, якого назвав О. П—ом. Що це за один був, яке він мав до української справи відношення, я не знаю, бо ніколи про нього нігде і ніколи не чув. Де його знайшов Вороний, я теж не знаю, але потім дізнався, що це його виписали з Чернигівка Вороний з своїм приятелем Семеном Романюком — моїм хористом — "на страх мені", бо виявилось потім, що П—ко "теж диригує". Романюк в Студентськiм Хорі співав павзи, але розводив великий гамір зі всякого приводу, і як взагалі буває з такими безголосими в музичній організації, належав до "опозиції": яка, з якого б приводу, і для чого б не робилась постанова, на зібранню хора, — в опозиції завше був Романюк та ще скільки його приятелів — маловартних співаків.

Цікаве спостереження: такі самі маловартісні типи потім в Капелі старались доказати їх "необхідність" такими ж способами, як тоді Романюк, і причинили багато шкоди музичній справі, а також спомогали розвалу Капелі. Але я забіг вперед.

Так от, „опозиціонер” Студ. Хору Романюк і мій приятель М. Вороний (поет і велике ніщо) десь і знайшли цього типа, та виписали його "на страх" мені, один — з опозиції взагалі (до речі, я з Романюком був в добрих відносинах), а другий, бажаючи грати ролю того, хто виводить в люди маловідомі таланти. Треба сказати, що вони самі не знали, якого типа винайшли! Це дійсно був сучасний і "созвучний тому менту" тип. Самий звичайний, як кажуть музиканти, — "махальщик", він, однак, робив собі на цьому кареру десь там в провінції. А попав-

ши серед старших його в мистецтві, — почав “ділати” тим же безголосим способом — підлизуючи одних, провокуючи других, нацьковуючи одного на другого для того, щоб потім мирити; демагогуючи між нижчими й запобігаючи їх симпатії для того, щоб руками загалу чорнити тих, по спині яких прокладав собі тихенько дорогу туди, куди голова його не влазила. Разом же заховував зо всіма самі милі відношення: “наш милий О. К.”! І все це робилось тихенько, без галасу, лагідненько, та чепурненько також, як його комірчик, краваточка, прилизана голова, та подільсько-варшавське солоденьке слівце та поводження. Демагог же це був самий чистокровний! Зразу ж він став приятелем такого ж солоденького Кирила Стеценка, а потім боляком Української Капелі за кордоном. Від нього захворіла справа назавше і нарешті від цього й померла. У мене є завше “чуття людини”, подібне до собачого нюху. Воно ніколи не обманювало мене: коли людина не дивиться мені в очі, або дивиться в них дуже закохано, гидота сама справжня!! П—ко був з тих, що дивляться дуже пильно й любовно, і я відчув його зразу ж. В таких випадках я стараюсь бути від тієї людини якнайдалше, але не завше вдається від таких типів утікати. Не утік я і від цього: він мені зарізав Капелу дезорганізацією, політиканством, отаманією і вічним невдоволенням та відсутністю солідарности. Всі роки неймовірної муки з тим хаосом, що він мені солоденько утворив (поки його тіж капеляне не вигнали), зїли моє здоровля навіки, і тільки моя страшена впертість та працьовитість не дозволили ділу впасти раніш, ніж я обїхав культурний світ з українською піснею. Але катастроф моя справа пережила безліч, і в кожній з них крилась невмируща душа цього солодкого розкладача та дезорганізатора. Цікаво, що в Музичному Відділі, куди він попав, цей

дезорганізатор займався організацією хорів. Така іронія часто буває в житті...

Ступнево з “Театрального Комітету” почало складатись Міністерство Мистецтв. Виділено “Музичний Відділ”, і мене обрано головою його. До мене додано О. П—ка та Віктора Кривусів-Борецького. Жадний з нас не уявляв собі своїх обовязків, бо нігде їх не було обговорювано або накреслено при організації Міністерства Мистецтв. Нам усім було ясно, що треба підняти музичну національну справу в Україні, ми усіма силами своєї душі прагли до цього, але й знали, що це не робиться урядовим способом. Для цього потрібувались перше всього кошти, а потім кадри працівників. Через те, що коштів поки що ніхто не видавав, то й тих кадрів утворювати не можна було, то й ми уявляли собою той жолудь, з якого повинна потім повстати велика національна музична робота в Україні, але жолудь в зимову пору, в стані анабіозу. Поки ж що, ми вирішили зібрати до Музичного Відділу всі музичні сили з України.

Виписали з провінції К. Стеценка та М. Леонтовича, з Туркестану (з полону) С. Людкевича, та завербували тих, хто був під руками — Я. Степового та ще когось, не памятаю. Взагалі все було в стані організації, а через те ми нічого реального фактично не робили, а більше писали якісь проекти (під виглядом проектів О. П—ко писав листи до жінки). По не довгім часі я передав головенство Стеценкові, а сам взявся за організацію етнографічної секції. Але й тут все вилилось в ту ж форму, яку все тоді набрало, — в проекти. Фактично в цій справі можна було зразу ж приступити до діяльності, що я й хотів зробити: набрати записчиків і поспішити на села, щоб захопити той музичний матеріал, який загинув від війни та революції. Але, як почав я про це турбуватись перед міністром, то нарешті вийшло так, що й саму секцію етнографічну прикрили, а мене поши-

ли з 1-го червня якимсь Інструктором Музичного Відділу (і зараз не розумію, що воно таке!).

Не можу сказати зараз, скільки то мені прийшлося вибігати, щоб спасти оту нещасну музичну етнографію! Де тільки я не був! Нарешті пішов до проф. Багалія, щоб прийняли її під крило Академії Наук, яка тоді формувалась. Але й тут я знайшов теж холодне, та саме безучасне відношення, яке я зустрічав всюди. До всього тоді ставились з погляду “партійного”, а думали всі категоріями старої імперії: де ж то видано, щоб при міністерстві — чисто канцелярській установі (воно так по суті і було) причепити якусь то музично-етнографічну секцію, чи там “Кабінет”, про який я так старався. Петроградський спец-Хмелевський, — Начальник Канцелярії Міністра П. Дорошенка, просто кепкував з цього: “Ви тут станете нам заводіть кошачьі концерти!?”. А товариш Міністра П. З—ев все кудись спішив, та тільки “співчував”: “Не можу, слово чести, не можу нічого зробити!”. Потім сталося так, що коли вони всю українську справу програли, то Україну перед світом репрезентувала тільки одна та пісня, яку вони тоді так ігнорували. І скільки потім солодких слів я чув на адресу цієї небоги, а разом і мою, і приватно, і друковано, і офіційно в промовах та адресах! Як мені оте все було слухати, коли я пригадував свої митарства з отим Етнографічним Кабінетом! А його потім отворили... большевики, підхопивши мою ідею і для своїх, не українських, цілей.

Не памятаю докладно того часу, й що ми тоді робили, але памятаю, що враження від усього зосталось у мене, як від безпомічного безголовя . . . Властиво ніякої справи не було, а всі спроби щось робити кінчались пуфом, а іноді скандалом, як напр. з Інститутом Лисенка.

Це було так: Школа Лисенка підняла питання, щоб її (по запрошенню гарних професорів) перетво-

рили в Інститут, надавши їй права Високої Школи. Головою Муз. Відділу тоді був Я. Степовий, що учителював в Київській Консерваторії. Цей постанову Музичного Відділу поставив в залежність від санкції Консерваторії, яка по самій суті, як школа, підлягала Муз. Відділові: перше ніж повезти нашу постанову до Міністра на затвердження, він поніс її на розгляд Консерваторії. Чисто російська Консерваторія, не бажаючи мати собі українського конкурента, не ухвалила постанови Муз. Відділу, а Степовий в такому дусі зробив доклад Міністрові Дорошенкові П., такомуж “спецу”, як і він сам. Той відмовив. Тоді Школа зняла гвалт. До мене прибігли родичі Лисенка скаржитись на Степового і на всю цю подію з тим, щоб я щось там рятував. Я пішов до П. Дорошенка і, також як і Степовому, зясував всю скандальність цієї події, та подібних міністерських постанов. Вирішено було, що Степовий тимчасово піде наче б то у відпустку, а я заступлю його місце і зроблю нове представлення Міністру. Я так і зробив, — і Школа одержала права Високої Установи. Дорошенко тільки спитав: “То що ж підписувати, чи як?” — “Обовязково треба підписати”, кажу. Отак робилось і другі справи: ніхто не міг зріктись старорежимного способу думання, і в Українській Державі все українське робилось з “опаскою та оглядкою”, як щось тимчасове, нелегальне, як колись ще при царях.

Так потім сталось і з моїм проектом Національної Капелі. Але про це потім.

Щож торкається головенства у Муз. Відділі, то там йшла така гра. Головою був Степовий. Він як молода людина почав “заводити порядки”: щоб усі не спізнювались приходити, щоб голосно не розмовляти і ще щось подібне. А між тим роботи у Муз. Відділі не було абсолютної ніякої. Це нарешті обурило всіх, а найбільше Стеценка, який це невдоволення найбільше роздував проти того ж Сте-

пового, якого так у свій час проводив у голови. Ця його поведінка набирала просто скандального характеру. Нарешті він запропонував, щоб ми на засіданні заставили Степового зріктись головства. Я перший запротестував проти цього, а запропонував, щоб той же його приятель Стеценко поговорив з ним про його поведінку. Той і почав в такому стилі, як умів: “Або складіть головство, або ми Вас самі викинемо”. Нещасний Степовий почав вибачатись та скаржитись, що для цього головства він кинув частину лекцій в Консерваторії. Нічого не допомогло, — Стеценко примусив його з великим соромом зріктись, а потім торжественно сам прийняв цю посаду. До того воно все велось зразу: спершу спровокувати мене — “Усі кажуть, що ти узурпував головство” (мене обрав Комітет, і затвердив Міністр). Це для того, щоб я кинув, підсунути це все Степовому, щоб потім його, як нами вибраного, усунути, а самому сісти на його місце. Було огидно, смішно й ніяково. Так він потім працював і в Капелі, викурюючи мене.

Весною 1918 року німці розігнали Центральну Раду і посадили Гетьмана. Наше Міністерство перейшло з Олексієвського Музею в готель “Бель-Вю” на Хрещатику. Тут памятаю таку пригоду з Консерваторією. “Русское Музыкальное Общество” проголосило зїзд у Києві для якихось педагогічних цілей, а по суті, щоб підкреслили своє небажання рахуватись з Українським Міністерством і владою. Дійшли до такого нахабства, що навіть не повідомили про це Муз. Відділ, як частину Міністерства. А на вулиці мене зустріла Мусатова-Кульженко і кокетуючи питає мене: “А Ви прїдьоте на засіданіє?” (я до того часу був учителем Консерваторії, але тепер я був член Українського Міністерства). Що небудь робити і яким небудь способом реагувати на це не було можливости, бо тоді вже ясно намічався характер гетьманської влади і почали уже їздити “карательні” офі-

церські загони по Україні. Йшла старорежимна кацапська течія.

Тоді ж на Хрещатик в Муз. Відділ прийшов одного разу якийсь чоловік, — високий, в брудних чоботях і смородом горілки з рота. Зарекомандувався українським симфонічним диригентом — Горілов (Горелов). Я пригадав, що колись у Садовського працював той самий Горелов, який потім був у Сестрорецку диригентом, і там його з його оркестром побили льокаї-татари за скандали в буфеті. Почав проситись хоч курієром до нас. У нас не було місця і я його прилаштував в театральному відділі курером у Мар. Мих. Старицької. Потім він мені удрав таку штуку. Я подав проект про заснування Національної Капелі у Києві, і разом з кошторисом це пішло в контрольну комісію, де засідали гетьманські “Специ” з Петербургу. В тій комісії був мій товариш Михайлевський. Через нього я й сподівався провести свій проект, бо тоді вже ні з чим українським не рахувались. Кацапи всюди брали верх і ставили все на рейки покійної “Росії” та “Малоросії”. Багато разів мені приходилось бігати до тої комісії, щоб стежити, як іде моя справа. Але одного разу приходжу і дізнаюсь від того ж Михайлевського, що мій проект разом з дванадцятьма другими проектами Музичного Відділу поховано на вік, а на їх рахунок утворено “Державний Симфонічний Оркестр” з диригентом Гореловим на чолі. І тут же дізнаюсь, що під час засідань прийшов від Міністра урядовець Горелов і сказав, що міністр наказує скоротити кошториси Муз. Відділу, а утворити на ті кошти Оркестр, бо “це не тільки бажання Міністра, а й самого Гетьмана”. Дізнавшись про це, я без памяти побіг до П. Дорошенка лягати. Виявляється, що він нічого про це не знає, що це цілковито справа Горелова. Але через те, що все уже було оформлене, то він нічого не може

вдіяти! А Горелова обіцяв усунути, тільки... не зробив цього, бо про цей оркестр говорив раз за обідом у Гетьмана приятель Горелова М. К. Садовський. Звичайно, що Гетьман погодившись на думку Садовського, не мав наміру щось там скорочувати, чи вигадувати, а просто “Августейше ізволіл одобрить”, а уже Горелов отаке викинув! Це дуже характерне для того часу... Так мій проєкт Капелі (перший) пішов під лід... А замість цієї Капелі Гетьман “ізводіл” затвердити Церковну Придворну Півческую Капелю під орудою кацапа Надеждінського, і ця капеля співала у Гетьмана в церкві. Це подало потім підставу другому Дорошенкові (Дмитрові) писати, що Капеля, яка поїхала за кордон під моєю орудою, була заснована по думці Гетьмана, для нього і при ньому.

ПРОГРАМА ОСТАННЬОГО КОНЦЕРТУ В УКРАЇНІ

Київське Хорове Товариство
Під орудою О. А. Кошиця.

КОЛЯДКИ

9 і 12 січня, 1919 р. (27 й 30 грудня, 1918 р.)

ПРОГРАМ.

Відділ I.

1. "Ой, видить Бог!" ..... Арр. К. Стеценка.
2. "Ой, дозволь, пан хазяїн!" Арр. В. Ступницького.
3. "Ой, там за горою" Щедрівка Арр. М. Леонтовича.
4. "Була вдовою" ..... Арр. О. Кошиця.
5. "Ой, там за горою, за зеленою" Арр. К. Стеценка.

Відділ II.

6. "Ой, рано кури запіли" ..... Арр. В. Ступницького.
7. "Нова рада стала" ..... Арр. О. Кошиця.
8. "На Орданській річці" ..... Арр. К. Стеценка.
9. "Ой, гордопишний пан" ..... Арр. М. Леонтовича.
10. "Щедрик" ..... Арр. М. Леонтовича.

Відділ III.

11. "Ой, у бору, у бору" ..... Арр. О. Кошиця.
12. "По всьому світу" ..... Арр. К. Стеценка.
13. "Ой, на горонці" ..... Арр. К. Стеценка.
14. "Дар днесь пребогатий" ..... Арр. О. Кошиця.
15. "Прилетів сокіл", Щедрівка Арр. В. Ступницького.

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ВИТАЛІЄВИЧА ЛИСЕНКА

(З моїх слів записано Гр. Павловським та Л. Сорочинським підчас подорожі Українського Національного Хору до Південної Америки, на пароплаві Вассарі, травень, 1923 р.)

Д о З н а й о м с т в а

У МОЇЙ родині російська мова почала заводитись лише тоді, як ми почали вчитись по російських школах. Як я 1884 р. вступив у Богуславську Бурсу, а старші брати були вже в семинарії, то почали до нас заїжджати гостювати семинаристи (бо сестри були на віддані). Тоді в родині завелись семинарські новини, перш за все семинарські пісні. До того часу музичний зміст життя був лише селянський.

В нових для мене семинарських піснях мене вразив якийсь урочистий настрій, звичайно, завдяки їх аранжовці. От на тих піснях ми собі потихеньку й виховувалися. Першими піснями, які я почув, були: “Ой, зійду я на могилу”, “Та нема гірш нікому”, “Викопав я криниченьку” (не з десятків, а quod libet) і “Ой на гору козак воду носить”.

В душі це все звязувалось з тим оточенням, серед якого ті пісні чулись: вакації, сонце, літо . . . І назавше так лишилось.

Як я був уже в третій клясі Бурси, памятаю, як раз ходили ми з братом по леваді й розмовляли про Лисенка. Очевидно, уже тоді ми знали про його пісні й цікавились аби його побачити, який то він? Звернувши увагу, що в самих нотах були уваги — звідки яка пісня записана, ми вже якось зрозуміли, що ці пісні він або

сам записав, або йому хтось прислав. Оттоді у нас з'явилась думка післати йому наші Тарасівські пісні, бо вони ж були такі гарні. А для цього треба було ті пісні записати. Нотами володіли ми, як грамотою. Одначе ця ідея лишалася без здійснення аж до часу мого вступу до Духовної Семинарії. До тієї ж пори ми не знали, куди ті пісні послати і як його це зробити.

1891-го року почалось нове для мене життя в Семинарії (в Києві). Уже за перші два роки я почув тут надзвичайно багато аранжовок Лисенка. Тодішня Семинарія була цілком просякнута піснями Лисенка. Особливо вражав мене “Жалібний марш” і “Бють пороги”. Чим більше знайомився я з його творами, тим більшим поважанням переймався, і це почуття доходило до побожності.

До пісні я ставився уже більш свідомо. Ще раніш, як я був в Бурсі, влітку часто траплялось, що у нас збирались семинаристи й виконували все, що було на нотах. Все це було переписано моєю рукою, але без супроводу. І з цими піснями до моєї душі почали доходити чутки про українство. Так зване українофільство було надзвичайно поширене в Київській Семинарії. Були цілі гуртки, що мали звязки зо Старою Громадою. Потайки від семинарського начальства ходили слухати лекції проф. В. Антоновича, носили вишивані сорочки (хоч це й заборонялось), іноді сиві шапки, бо тоді уніформи семинаристи не мали. Взагалі відгуки народництва 1860-1870 рр. ще не зовсім замовкли тоді у Києві, коли декоративний бік грав досить ще поважну ролю. По руках у семинаристів ходило багато українських книжок. Завдяки страшному семинарському режимові ці конспіративні гуртки мали на собі таємничий характер якогось страхіття.

Знайомство

Приблизно в 1893 році приходиться раз до мене мій товариш Полікарп Гдішинський, який брав уже участь в

цих гуртках, і каже, що зо мною хоче познайомитись дяк Андрієвської церкви — Грушевський, та повести мене до Лисенка. А приводом до цього було от що: я вже не тільки записував тоді пісні сам, та одержував записи від брата Федора, що був учителем на селі, але й сам почав їх аранжувати, а семинаристи їх співали, хоч аранжовки ці були дуже нескладні. Дізнавшись про це, Грушевський — активний діяч українських гуртків, вирішив, що молодого етнографа треба повести до великого українського музики. Почувши таке, я страшно перелякався. Але врешті пішов з Гдішинським до дяка, що жив під Андрієвською церквою. Як побував я там, то ще більше перелякався — так він налякав мене своїм докторальним тоном конспіративного діяча та своїми окулярами. До Лисенка дяк мене не повів, а тільки сказав час, коли я міг би застати його дома.

В жовтні, о годині 5-6 вечора, коли тільки що стемніло, я забрав свої нотки і пішов на Рейтерську вулицю, недалеко від Мало-Володимирської (числа дому не памятаю). Я не можу навіть передати, з яким страхом підходив я до цього дому. А коли довелось подзвонити, то почував себе так, ніби я в холодну воду кинувся. Мені відчинила дівчина і пустила в невеличкий передпокій. Я роздягнувся і вступив до залі. Мене дуже здивувало, що ця кімната була переділена аркою на дві половини (тут іноді відбувалися вистави). Хвилин через пять до мене вийшов кремезний, середнього росту чоловік у візитці. Під одкладним коміром спускалася вниз м'якенька краватка.

Поздоровкалися. Рука була дуже м'яка й пухка з короткими пальцями й широкою долонею. Вуса мав невеличкі на манір Шевченка, і темного кольору. Волося почало на голові рідіти, а сам був чисто голений і робив вражіння справжнього пана. Він запросив мене до кабінету і почав розпитувати відкіля я, з якої родини, що у мене за сім'я, як балакають, а далі запитав

М. Лисенко (1842 — 1912).

мене, чи далеко від нас залізниця. Я не зрозумів цього слова, та подумав, що то село Залізничка. Почав розпитувати, як в селі співають, проводив мелодії, які я позаписував, а я співав підголоски; тут ми скоро порозумілись. Тоді мене особливо вразило, що Микола Віталієвич говорив чистою українською мовою. А потім пам'ятаю, що як ми сиділи, то вбігла купа дітей і одно почало ховатись за піано й кричати: "Тату, Остап беться!". Мене ще більше вразило, що діти в інтелегентного чоловіка в місті Києві балакають по українськи.

Добре пам'ятаю, як ця кімната була обставлена. В кутку стояло піано, а на ньому бронзова група-лірник з проводирем. На стіні висів портрет якоїсь пані та ще якась група в українському вбранні, я не міг її добре роздивитись, бо лампа стояла під низьким темним абажуром. На столі лежали ноти й папери, стояли якісь портрети в бронзових круглих маленьких рямках. Здається це були портрети Лисенка та його дружини.

Вийшов я од нього, як уже зовсім було темно, дуже схвильований тим, що нарешті бачив Лисенка, і що він такий гарний та лагідний. Правда, що на мої аранжовки він звернув дуже мало уваги, але дав мені пораду, щоб я записував не тільки мелодію пісень, а також твердо записував підголоски. Звичайно, ту заповідь, як записувати пісні, я запам'ятав добре. Ще він звернув увагу на неправильне поділення тактів у моїх записах, бо я, будши семинаристом, все ділив на чотири. Він мені розяснив, що найчастіше буває поділ $3/4$, $2/4$, $5/4$, а також мішані такти.

Так почалося наше знайомство. Я, як бував дома в Тарасівці, то записував сам пісні, та як мене не було, записував брат Федір. Все це одсилалось Лисенкові. Ходив я до нього не дуже часто, але все ж ходив, особливо, як прибували пісні од брата, або як сам приво-

звив нові пісні. Тоді Лисенко переїхав в помешкання Гвоздика на Маріїно-Благовіщенській вул. число 95, де жив до своєї смерти.

Завжди памятаю його бадьорим і веселим. Він дуже любив жартувати і дуже потішався, як я йому розказував про Семинарію, про семинарських півчих, про сільських попів. Раз в час такої візити я попросив його, щоб він мені загравав, бо я ніколи не чув його гри. Перейшли ми в залю, де стояв великий концертний фортепян. Памятаю, він мені грав свою рапсодію, потім суїту на українські пісні і недавно написаний “Обозний марш”. Вразило мене те, що він грав з якимсь спеціальним завзяттям.

Хор Лисенка, 1895 р.

Наші зносини не переривались, поки я не скінчив Духовної Академії. Як я був у 5-ій чи 6-ій класі Семинарії, М. В. готовився до концертної подорожі з невеличким хором. Хор складався майже виключно з семинаристів. У ньому брали участь і мої товариші: Мефодій Павловський та Микита Барвінський. Солістами були: Влодек і Внуковський — тенори і баритон, здається, Бричкін. У мене тоді якраз був катар горла і тому я не міг взяти в хорі участи, але на проби ходив майже на всі. Перші проби відбувались у Михайлівському монастирі і в помешканні архієрейського хору, яким завідував тоді Яків Яциневич. Провадив їх Яциневич, іноді сам Лисенко. Білові (остаточні) проби робились Лисенком в помешканні Музичної Школи Станіслава Блюменфельда, великого приятеля М.В., десь внизу Михайлівської вулиці. Одна з тих проб особливо врізалась мені в память. Оттам я почув дійсно правдивий український хор і побачив Мик. Вит. яко диригента. Прямо незабутнє враження зосталося в мене від Коломийки (“Верховино”), “Козаченьку, куди йдеш”. Що мене особливо здивувало, це його надзвичайний диригентський

темперамент. Тут у перше я побачив по мистецькому оброблену пісню, а не так, як у нас співали в Семинарії. Всі головні риси обробки пісень так у мене й залишились до сьогодні. Потім це дуже допомогло мені більш свідомо розглядати партитуру, бо лише тепер я міг розуміти, як воно буде виходити в голосах.

В ті часи вперше я побачив трупу Кропивницького, що приїхала до Києва. У трупі були: Саксаганський, Садовський, Карпенко-Карий, Заньковецька, Затиркевич, Федір Левицький. Там теж я почув чудовий спів українського хору. Але відразу я міг уже помітити різницю між виконанням пісні сценічним і концертним, яке я чув на співанках у Лисенка. Ця різниця, котра так підкреслює ролю хору на сцені, яко послуговуючого е-лементу, а на концерті, яко самодовліючого — для мене уже назавше поділила естраду концертну від сценічного виконання хором.

Роки в Духовній Академії

Я не пам'ятаю публичних Шевченківських свят тодішнього часу (дев'ятьдесяті роки). Був страшенний шал чорної реакції, і широких українських концертних виступів мені тоді не довелося бачити. Але в 1897-8, коли я вступив у Київську Духовну Академію, уже видно було якісь полегчення. В Літературно-Артистичному Обществі траплялись українські вечорі для святкування пам'яті Шевченка. Тут можна було тоді побачити Миколу Виталієвича і як диригента, і як піяніста. Од таких вечорів у мене завше лишалося таке враження, наче я побув не у Києві, а в якомусь фантастичному краєві, де моя душа колись була, але не могла там зоставатись: так ці вечорі дисгармонізували з тодішньою дійсністю.

В Академії моє оточення було цілком кацапське. “Землячків” важко було знайти, бо сиділи по кутках, виключаючи небагатьох, як от Володимир Чехівський.

Здавалось, що я попав на якусь чужу планету, де й своїх людей нема, а все чужі.

На першому курсі 1897-8 року ми ходили до Музичної Школи Блюменфельда слухати теорію композиції даром, за що мусіли брати участь в хорі цієї школи. Теорії вчив надзвичайно милий професор Григорій Львович Любомирський. Тут були перші кроки моєї музичної освіти. Коли помер Ст. Блюменфельд, його школа залишилась з боргами. Щоб ті борги сплатити Лисенко з Тутковським (теж мав свою Муз. Школу) вирішили дати концерт, а на панахиду по Блюменфельду приготували “Реквієм” — Моцарта. Навіки незабутнє вражіння зробило на мене те, як розчували цей “Реквієм” з Миколою Віталієвичем, а потім співали його у костелі св. Миколая (старий костел у Києві).

Тепер мене почала цікавити українська старовина в церковній музиці. Хотілось мені старі стіни нашого Братства оголосити Беделем, котрий сам тут колись співав, а концерти його, хоч належали будовою до італійської школи, в ґрунті своїм, музичним змістом і духом були українські. Мені пощастило це зробити як в найліпший спосіб, бо уже з 1898 року я мав в руках Академічний церковний хор, який з першого року мені пощастило поставити на першорядну висоту. Тодіж я хотів розучити Херувимську Лисенка, якої оригінал він мені подарував (вона й досі є в мене). Але в хорі ця композиція прозвучала незадовольняюче і я мусів її залишити.

На Кубані

Після закінчення Академії (1901 р.) мої зносини з Лисенком припинилися майже на три роки. Я одержав посаду на Кавказі і міг з ним тільки деколи листуватись. 1903-го року уряд Кубанського Війська запросив мене записувати кубанські козачі пісні. Виявилось, що це запрошення було не без участі Мик. Ви-

талієвича. Тодішній російський військовий міністр Куропаткін для зміцнення моральної сили козачих військ прийшов до думки, що найліпшим чинником у цьому напрямку може бути козака свідомість власної історії та військових традицій. Для цього він видав наказ усім козачим військам (Кубанським, Терським, Донським, Уральським, Закаспійським, Сибірським) записувати історичні спогади, легенди про військові події, а головним чином — пісні. Для Кубанського козачого війська, яке уявляє нащадків Запорожців, з погляду української справи, цей наказ набірав особливо важливого значення через те, що молодше покоління кубанських козаків разом з русифікацією почало забувати козачу старовину, а разом з нею і козачу пісню. Тоді все набірало вигляд всеімперської салдатчини. І треба велику честь, і вдячність оддати провідникам війська, котрі в справі записування пісень звернулись не до кого іншого, як до Лисенка, запропонувавши йому взяти на себе цю працю, або рекомендувати якого небудь українця, який би міг виконати це завдання. (Це був вплив українців і свідомих українських елементів через Ерастова — члена старої громади, та Скидана — директора гімназії). Микола Вит. за моїми плечима рекомендував мене на цю роботу, написавши великого рекомендаційного листа про мене до Кубанського уряду. Цей лист був потім мені переданий, і я з великою приємністю мав щастя побачити з нього погляд М.В. на мене, як музику. Між іншим, серед ріжних похвал на мою адресу М.В. назвав мене, яко диригента, “візіонером” та “ілюмінатом”.

Я з жадобою накинувся на цю роботу, і був щасливий надсилати М. В-ву самі радісні звістки з приводу добутих мною старовинних, суто-українських пісень, яких на Кубані було ціле море.

1904 року мене перевели на посаду в Київ і від того часу почалось моє співробітництво з М. В-чом на музичному ґрунті.

Ще будши учителем в Ставрополі кавказькому я заснував аматорський український хор і виконував з ним на концертах українські пісні та композиції М.В-ча й Стеценка. Для цього міста цілком російського, це було цікавою несподіванкою. Раз після концерту до моєї артистичної кімнати прийшов губернатор Нікіфоракі — великий аматор співу.

Він сказав мені:

— А знаєте, нужно бить большім українофілом, чтобы слушать Ваши песни.

Я йому відповів:

— Однакоже, Ваше Превосходительство, не тільки слушали, но досіделі до последняго номера.

— А это потому, что я меньшій українофіл, чем Ви.

І тут же запропонував мені бути у себе урядовцем для окремих доручень, — честь од котрої я відмовився. Поліцмайстер та жандармерія одначе мала про мої концерти свою думку і дивилась на це досить косо. Хотіли у мене навіть зробити трус, як попередив мене один урядовець губернатора, але щоб не псувати відносин з губернатором не робили цього, бо йому мої концерти дуже подобались (так думав урядовець).

Ю в и л е й

В таких обставинах довелося мені тут розпочати українську справу і зустрінути 25-літний ювідей Мик. В-ва. Завдяки українським концертам у Ставрополі, почали звідкілясь з'являтися українці. Незабаром об'явився цілий український гурток під проводом учителя Семинарії Заржицького, і, як наспів час ювілею Лисенка, вирішили одсвяткувати його урочисто. Намалювали великого портрета М. В-ва (на жаль за зразок узяли стару його фотографію з бородою), з'явилася стаття про М. В-ча, здається в "Северном Кавказе", котра на моє велике здивовання була моєю статтею про

Лисенка в “Коріфеях Української сцени” видану ще в 90-х роках у Києві (анонімний збірник). Так чи інак, ювілей одбувся дуже гучно. Портрет на естраді декоровано пальмами, виголошено чудовий реферат про Лисенка (Заржицький), далі співались його пісні і композиції. Публики було битком набито і приймала вона хор як найкраще; особливо казились семинаристи.

Після цього, за два тижні до Різдва, я взяв офіційну відпустку і поїхав до Києва на справжній Ювілей, везучи з собою привітання від невеличкого Ставропольського гуртка. У Київ я попав на другий день ювілейних свят, саме на виставу “Різдвяної Ночі” у мійській опері. Не можу забути того хвилювання, з яким я підійшов до каси театру, чекаючи, що ні одного квитка не буде, бо у вестибюлі і коло каси був великий натовп народу. Але мені якось пощастило захопити квиток у другім ряді партеру. Я зараз же поїхав до готелю, щоб передягнути і потрапити на виставу. З надзвичайним хвилюванням слухав я перші звуки української опери під дахом, такого ворожого до українства, Київського Оперового Театру. Чудовий оркестр, широка сцена, прекрасні декорації, гарний український реквізит, першорядні оперові сили — чудовий ансамбль, це все робило відповідну рямку для цього твору. Враження було велике. Мені хотілось мимоволі ревіти, і думка линула в те, здавалося, неможливе майбутнє, коли в цьому театрі буде лунати правдива українська опера. Дуже велике враження зробив на мене артист Лоський в ролі “Пацюка”. Акт з колядками — це було щось потрясаюче.

Не можу пригадати, чи зараз після вистави, чи вже на другий день, була вечеря по підписці. Вечеря була дуже багатолюдна й помпезна, з великою кількістю промов. Було багато гостей з Галичини, і мене надзвичайно вразила промова о. Остапа Нижанківського. Почали співати “Ще не вмерла Україна”. Отець Остап

диригував. Але тут стався між співцями роздор, бо наддніпрянці співали свою мелодію, а галичане свою. Я бачився з М. В-чом тільки по вечері і зараз же виїхав до Ставрополя. Там я застав уже цілий ворожий похід “духовного відомства” проти мене.

Школа Лисенка

1904 року я уже мав посаду у Києві і зараз же записався в новооткриту Школу Лисенка на композицію до проф. Любомирського. При Школі існував аматорський хорик, в котрому я почав провадити музичну працю, готуючи репертуар для концертів. На концертах половину програми диригування М. В-ч віддавав мені. Але, здається, таких концертів було досить мало.

Від метну цієї роботи у мене почалася дружба з М. В-чом. Я найшов у нього людину надзвичайно чулу, з ніжною душею, й самої шляхотної вдачі. Навіть з самими інтимними питаннями свого родинного життя я ділився з ним і завжди находив у нього як найщиріший відгук і пораду. Його український гумор і найсердечніша веселість були мені великою втіхою і бадьорили мене в прикрих обставинах тодішнього персонального життя. Педагогічна моя праця відбувалась поруч з працею по аранжовці пісень та з хором Школи М. В-ча. До моїх аранжовок М. В. ставився тепер більш уважно, давав поради, хвалив, але завжди тримався того погляду, що пісню треба аранжувати так, щоб вона була здатна для виконання самими звичайними сільськими хорами. В глибині душі мій погляд був зовсім інший, бо я завжди мріяв про те, щоб вивести пісню на концертну естраду як самоцінну художню одиницю; вбачав в ній не тільки етнографічний матеріал, але й всі первні для цілком викінченого і по мистецькому розвинутого музичного твору. Мені здавалось, що пісня вимагає відповідного розвою й більш широкої розробки, бо дає до малювання цілі музичні, цілком скінчені

**Знімка з 1910 року, 17 травня, по закінченню О. Кошицем
класи композиції в Музично-Драматичній школі М. Лисенка
в Києві.**

***Зліва направо: Кривусів, О. Кошиць, Г. Любомирський (проф.
композиції), М. Лисенко).***

картини. В такому вигляді, на мою думку, українська пісня повинна була утворити цілком самостійну галузь музично-вокального мистецтва, а почасти і композиції, у вигляді аранжовки й хорової обробки пісні (тай Лисенко сам те робив: коляди, веснянки!). Дальніший досвід і праця Української Капелі за кордоном довели правдивість цього погляду.

Школі своїй М. В. віддавав увесь свій час і останні свої сили. Говорити про Школу М. В. Лисенка, як про українську Школу, не можна; можна говорити лише про українську катедру драми в цій школі. Учителі українці були: сам М. В., Марія Старицька, Іван Матв. Стешенко, та почасти проф. Володимир Перетц. Деякий час, але не довго, був Олександр Мишуга. Крім драми та її історії решту викладів було поставлено на масштаб загально музичної школи. Серед музичних сил треба підкреслити: Микола Віталієвич (фортеп'я), Мишуга, Зотова і Муравйова (спів), Любомирський (теорія) і Мар. Мих. Старицька (драма). Якихось окремих українських музичних викладів не було, та й не могло бути. Пробували завести клас бандури. Запросили відомого бандуриста Кучеренка, але з цього нічого не вийшло. Науку гри на бандурі поставлено було домашнім (кустарним) способом; Кучеренко був чудовий бандурист і тільки. Тай самий цей струмент не був добре досліджений і читати його теорію, методикку та історію не міг ніхто, крім, може, одного Галайди (Хоткевич), котрого не могли запросити до Школи. Взагалі, говорити про якісь особливі виклади про українську музику, крім народньої пісні, не доводилось. Тай студіювання нашої пісні, цього ґрунту будучої музики, не було в школі. Про це навіть не виникало питання, не було й гадки, хоч вже й тоді можна було назвати такого музичного дослідувача пісні, як Климент Квітка. Можливо, що всього цього не було зроблено за браком коштів, бо Школа була дуже бідна. Та ще й питання, чи знайшлися

б учні на ці виклади, котрі оплатили б їх, і чи могли б вони практично використати свої знання в часи тодішнього царського режиму. І виходило, що у Києві збільшилось одною музичною школою, тай годі.

Але вертаюсь до шкільного хору.

Шкільний Хор

Складався він з найріжнomanітніших елементів. Були тут пані і ріжнобарвні панночки, гімназистки й студенти, урядовці й люди невідомого соціального стану, учні робітних шкіл, але всіх переважали семинаристи (був навіть один шпигун від поліції). Крім цих останніх, хор читав ноти досить погано. Склад цей постійно мінявся, голоси були сорокаті, — і з цею ордою доводилось битись до десятого поту, щоб утворити щось подібного до правдивого хору. Вилазило це боком і мені і Мик. В-чу (при роботі начисто). Не можу забути концерту в Народній Авдиторії в якісь роковини Гріга. Я виготував реферата про Гріга, а також Гріговські хори, між іншим його псалом “О, Божий Син”, — чудова композиція. Мик. Вит. повинен був супроводити хор на роялі. Все було зроблено в якнайкращий спосіб, і остання проба давала надії, що концерт відбудеться добре. Після мого реферату співали солісти, грав квартет і тоді виступив хор. Почалось все добре. Але що мої панночки на протязі майже цілого концерту гуляли з хлопцями в почекальні і набрали великого темпераменту, то коли в середині твору на органім пункті, де баси повинні держати одну постійну ноту, а хор барвистим гармонійним узором злітав до гори, то тут вийшло щось несподіване: мої панночки полізли так вгору, що не тільки я, а здається й сам Бог не міг би їх здержати. В мент, як розвивалась ця катастрофа, Мик. Вит. почав шукати на клавішах якоїсь нової тональності, додаючи таким чином ще більшого хаосу. Мені прийшлося давати один удар до хору, а другий по

плечах Мик. Вит., аби він замовк. Кінчили ми якимсь надзвичайним футуристичним акордом і при несміливих аплодісмендах переляканої публіки зійшли з естради. Можна уявити моє роздратовання, тим більше, що це був перший випадок в моєму диригентстві. До того ще додавалась якась ніяковість перед Мик. Вит. за мою диригентську палицю, котра так необережно поводилась з його плечима, а також побоювання, що він образився. Але коли я увійшов у артистичну кімнату, він мене зустрів таким щирим сміхом, що я й сам почав сміятися над нашою невдачою. Отоді почала навязуватись думка про заснування фільгармонійного товариства “Боян”.

Б о я н

(сезон 1907-8 р., а може 1905-6 р.?)

В якому році, властиво, засновано було це товариство я не памятаю. Маючи самий широкий статут воно притягало дуже мало працівників, і перші кроки своєї діяльності могло зробити тільки на хоровому співові. Памятзю добре, що членський внесок був три карбованці. Покійний Ніканор Юстинович Туробойський, що служив тоді в “Округі Водяних Шляхів” пожертвував сто карбованців, та я скромний учитель співу при Семинарії — 50 карб., а решта членів вклали, здається, по одному членському внескові, хоч були тут люди досить заможні, як от прбф. Сікорський, банкір Робертсон (чи як його?), князь Репін — домовласник, рос. поет; Райтгауз і др. Товариство було українське, але мало самий широкий програм діяльності. Зразу почали з хорів. Виявилось, що для постійного правильно-організованого хору потрібні кошти. При тих жертвах, які склали шановні члени “Бояну”, можна було найняти п'ять осіб на партію з смішною тепер платнею — по 5 карбов. на місяць, а решту поповнити аматорами. Бідно було занадто, але все ж таки пощастило зібрати дуже добрий хор в 60-70 осіб, хоч знову хор був напо-

ловину аматорський. Платні на осередок хору вистарчало рівно на півтора місяці, а решту сподівались докласти з першого концерту, який повинен був відбутися не пізніше як за півтора місяці. Програм першого концерту складався з українських пісень. Щоб “поліпшити збор”, запросили з Варшави відомого скрипака Барцевича з платнею 1000 карб, за виступ і проїзд до Києва і назад першою клясою. Брав участь також Олександр Мишуга. Заля Купецького Зібрання коштувала 250 карб. Причисляючи далі оголошення, афіші і т. п. виходило, що видатки виносили стільки, скільки можна було взяти з самого найкращого збору. Так “поліпшували” комерційні справи наші розпорядчики. На що вони надіялись і рахували, — невідомо. Мені й досі невідомо, хто був автор такої сміливої афери, але знаю, що Мик. В., як абсолютно непрактичний чоловік, у цьому був неповинний.

Почались проби. Вперше тоді на серйозний концерт поставлено пісні М. Леонтовича (“По над яром, тай до моря”) і мої (“Гей, в броду, броду”, “Сади мої, та сади зелененькі”). На цих пробах чогось виявляли свої здібности аж чотири диригенти: Лунд, Яциневич, Стеценко і я. Чого так сталося трудно зрозуміти (громадянське ідіотство), знаю тільки, що всі один одному заважали; не поділено навіть програми, а всі товклись коло одної, цілковите безглуздя.

Дали перший концерт в Купецькому Зібранні. Одкрив концерт Мик. Вит. Мені довелось брати участь в ньому як диригенту. Натовп народу був страшений особливо тому, що концертом розпочиналось нове Товариство з широкими музичними завданнями. Мійський Київський голова Дяков витав нас й сказав, що він радий працювати разом з нами. Свято було урочисте. Але коли дійшло до підрахунку, то виявилось, що по концерті оставались одні борги. Це додало сумної ноти до святочного настрою. Памятаю засідання з цього приво-

Знімка — присвята “Українському Хорові під орудою О. Кошиця від Музичного Товариства ім. Леонтовича, в Києві, листопад, 1923 р.” На знімці визначні діячі української музики в Радянській Україні, підписи оригінальні. Стоять: К. Верховинець, П. Козицький, Л. Ревуцький, М. Грінченко, О. Чапківський, Гайдай, Вериківський і К. Левицький. Сидять: Д. Ревуцький, Радзівеський, Михайлів, К. Квітка і М. Качеровський.

ду вкупі з Мик. Вит. (до речі, на засідання ніхто з “іно-славних” та “меньшостей” не приходив, хоч було їх в Бояні досить). Вирішили покрити дефіцит приватними збірками з членів Т-ва. Ця справа була доручена невтомному помішникові Мик. В-ча Гулакові-Артемівському. Не знаю, як він справився з цим завданням, але ми почали готуватись до другого концерту, хоч грошей на хор хватало тільки на пів місяця. Замість компенсації за перший концерт була улаштована вечірка в Школі Мик. Вит. з танцями й перекусом. Потанцювавши, почали готуватись до другого концерту. Програму тепер було укладено з двох хорових відділів. Перший відділ клясичних європейських авторів, а другий — російських. На цей раз всі диригенти відійшли уже од справи. Концерт готували Любомирський, я, і за роялем сидів Мик. Вит. Концерт було приготовлено знаменито, і призначено його на квітень місяць, не памятаю на 4-й чи 5-й неділі посту. Але над нашим Бояном уже давно стояла смерть з косою. Як раз за день до концерту розпочався страйк візників, а в самий день концерту полив такий дощ, що здавалось Київ попливе в Дніпро. Та ще до того концерт призначили в мало-відомій залі на Мерінговській вулиці. На концерт прийшло 5 чи 6 чоловік: Нікандр Юстинович Туробойський, Марія Михайловна Старицька, її сестра Людмила Старицька-Черняхівська, пані Любомирська, та ще стояв заду один капельдинер. Концерт відбувся з музичного боку надзвичайно, але це була панахида по Боянові. Повісивши носи ми пішли додому, а на завтра було призначено ліквідаційне засідання. На цьому засіданні, мов хмара, нависли над нами Боянівські борги і вирішено було знов жебрати, щоб їх покрити. Мобілізували знову Гулака-Артемівського, але він скоро вернувся з самими невтішними вістками: проф. Сікорський дав 10 карб., а решта майже нічого не дали. Коли після всіх спроб знайти гроші нічого не виходило, довелося про-

сит їх у Робертсона. Улаштували дипломатичну місію. Про неї потім мені розказував Туробойський. Прийшли. . . . Треба було Робертсона підготувати до розмови про гроші, знали, що він дуже погано грає на скрипці, але дуже любить музику. Звичайно почали з музичних розмов, і хазяїн захоплений пропонує заграти ансамблем. Мик. Вит. сів за рояль, хазяїн узяв першу скрипку, Туробойський, що грає на скрипці разів у десять гірше хазяїна, — другу, а Вовчок, котрий здалека був знайомий з віолончелью, яко капельмайстер, взявся за віолончель. Склався квартет, який можна собі тільки приблизно уявити. Мучились години з півтори, а нарешті попросили грошей. Хазяїн зараз же написав чека на 300 карбованців, а потім запросив на вечерю. За вечерю частував знаменито, як банкир, чудовими стравами. Місія була дуже рада, що мала уже чек, і всі хвалили й хазяїна й страви й вина . . . Гулак-Артемівський, наливши собі якогось доброго французького вина і покоштувавши його теж похвалив: “Добре винце! Здається бесарабське”. Туробойський передавав, що всі гості мало не померли, а хазяйка зімліла.

На другий день послали з чеком до банку Вовчка. До речі про цього Вовчка. З'явився він на Боянівському обрїю якось несподівано. Чого він попав до Бояну, я й досі не знаю. Був він чистокровний петербуржець, але Мик. Вит. завжди переконував його, що він українець, бо “вовчок”; в дійсности ж був він “волчок” — дзига. У Жмеринці був він капельмайстром військового оркестру і наобіцяв, поширивши цей оркестр, давати симфонічні концерти під маркою Бояна. Дійсно, якийсь концерт був уладжений і в ньому брав участь скрипак професор Пятигорович. Несподівано перед цим концертом з'явилась в часописах така замітка, що “директора філармоніческого об-ва Боян обкрадено на велику

суму; забрано одіж і ноти”. Треба сказати, що перед тим він у мене позичив на концерт штани до фракку. Через день — друга замітка, що його “знову обкрадено”. Признаюсь, я дуже занепокоївся долею моїх штанів. Потім, зустрівши Вовчка, запитав його, що це означає, і дістав відповідь: “Ето предконцертная реклама”. Отже я вперше почув, як робиться артистична рекляма. Після концерту я пішов до нього правити свої штани. Двірник дуже довго не пускав мене і дуже розпитував, чи я не музикант. Після довгого грюкання у двері відчинилась кватирка у вікні і переляканий голос Вовчка запитав мене: “Ето ти, Саша?” — “Я”, кажу. “Фу, чорт, а я думал, что музикант”. Виявилось, що він не заплатив музикантам ні за концерт, ні за проби і вони ганяли за ним день і ніч. Треба сказати, що концерт пішов під маркою Бояна і Боян зробив цілий комплект пюпітрів (пультів), котрі коштували 200 карб. Ці пульти завше стояли там, де відбувались проби, в якомусь залізничному будинкові. Розповідаю про це все так докладно, бо це має стосунок до ліквідації Бояна. Так ось, як дістали чек од Робертсона, то послали з цим чеком до банку Вовчка. Через годину він приїжджає страшенно схвильований і каже, що у нього в трамваї украли ці 300 карб. з кишені. Мик. Вит. був надзвичайно засмучений тією історією. Прийшлося назначати друге ліквідаційне зібрання. Вовчок між тим, виїхав до Петербургу. На другому ліквідаційному засіданні рішили продати Боянські пульти. Послали за ними до залізничників і одержали від них розписку: “100 карб. за пюпітри одержав Вовчок”. Ці всі “приємні” події з Бояном дуже впливали на Мик. Вит. Я помітив, що він бідний аж схуд. Крім того й справа з його Музично-Драматичною Школою давала йому тільки матеріальні неприємності й безліч роботи, яка падала на його голову та страшенно шкідливо одбивалась на його здоровлю. Микола Віталієвич прямо на очах худ і

старів. Змінився й його характер: із веселого лагідного — на більш замкнутий, суворий. Але працював він так само щиро й пильно, як і до того.

Здається, найбільше часу і уваги забірала у нього його Школа, хоч не давала йому ніякого прибутку. Цей чисто український даруночок нашого громадянства Мик. Вит-чу на його ювілей, виліз йому боком. Звичайно, було б краще отримувати відсотки з тих 15,000 карбованців, які йому склали на ювілей, ніж одержати Школу, котра в решті решт майже нічого українського не дала, але своїм існуванням забрала Мик. В-ча в педагогічну неволю і, бачить Бог, мабуть і смерть йому прискорила. Що українського дала та Школа, крім другорядних артистів драми?

Шкільний Хор Після Бояна

Хорова праця при Школі Лисенка після скасування Бояну йшла своїм шляхом і далі під знаком аматорського хору. Тут, крім українських, студіювались також самі ріжноманітні речі, починаючи від клясичних і кінчаючи російським Мусоргським, котрого особливо любив Мик. Вит., та новим тоді Гречаніновим. Цікаво було дуже на співанках спостерігати Мик. Вит., як він пояснював музичні твори: двома-трьома словами він умів яскраво виявити саму суть чи то фрази, чи то всього твору. Варто було бачити, як після якої небудь його уваги оживала музична картина і як зразу хор давав такі риси в музичному малюнку, яких не можна було б добитися довгими годинами роботи. Наприклад, в “Ісус Навін” — Мусоргського, слова: “гай-га! гай-га!” у вступі, що малює битву. Хор ніяк не міг дати потрібного виразу. Мик. Вит. крикнув: “Бийте шаблею!” — і хор враз дав штрих дикого удару. Або “Утро в горах” — Гречанінова, фінал, органний пункт чисто фортепянового складу, дуже трудний для вокального виконання. Хор не міг зрозуміти, як зробити, аж поки М. В. не

показав йому: “як бите скло” (на п'яно). І хоріві це місце вдалося зразу (дзвін і стаккато). Не можна забути, як він малював цілі картини, коли ми співали “Чотири пори року” — Гайдна.

Взагалі всі ці співанки не для одного мене, мабуть, були справжньою лекцією розуміння музики. З цим же самим хором улаштовувались пишні Шевченківські свята, розучувались його “Великі веснянки”. І тут можна було пошкодувати, що справа з дійсно організованим постійним хором в Бояні так безглуздо провалилась. Хоч всю чорнову працю провадив я, але під час білової роботи Мик. Вит. витрачав стільки енергії, іноді без усяких наслідків, що серце боліло за нього. Бували випадки, коли на концертах він кидав палицю й казав мені: “Йдіть, диригуйте ними, бо вони мене зневажають”.

В складі хору дійсно траплялись неможливі типи. Один Корсун чого вартий! . . . Незамінимий ентузіяст, співак з пропитим голосом і “нотаріус”, як його звав Мик. Вит. Нотописака, що працював швидко, як друкарня, завше п'яний, дуже нетерплячий, він завше реагував на усі зупинки на пробах і тим робив багато прикростей Мик. Вит. Наприклад. Баси, як відомо, є сама правдива по вдачі українська партія в хорі. Щоб їх повернути на швидких пасажах, треба сили Атланта й велике вирло. До того ж ще любили вони під час співу балакати між собою і з трудом добачають руку диригента. Звичайно, часто доводилось зупиняти хор і повторювати яке небудь місце. І от, коли М. В. бувало хвилюється, та свариться (завжди переходив на російський коректний тон), з глибини басів лунає п'яний голос Корсуна: “Нехай править Кошиць, він молодший”. Все це звичайно дратувало М. В., котрого серце було дуже погане. Прикро ставало від думки, що такий музика на такі дурниці тратить свою енергію. Памятаю одні “веснянки”, коли я сидів у Купецькому на хорах, щоб краще почути. Сопрани несподівано полізли вгору,

а солістка Зело так заверещала “виводу, виводу”, що мені скортіло бігти вниз і бити їх всіх. Мик. Вит. повинен був приймати на себе відповідальність за такий спів. Зате були й незабутні хвилини музичної радості, особливо як розучувати нові речі М. Вит-ча. Памятаю “Рано вранці я вставала” — жіночим хором, “Тихий сон по горах ходить”, а особливо “Вічний революціонер”. Тоді зникали й баси, й Корсуни, й Зело: зоставалась одна велика втіха музична. Або коли розучували “Великі Колядки” на ювілей Нечуя-Левицького. Я вперше почув їх в хорі. Диригував Мик. Вит. Фінал зробив на мене потрясаюче враження. Там сумовані всі настрої останньої стихири “Діва Днесь”, і хор після гучного кінцевого акорду ніби провалюється під землю, лишаючи в повітрі тільки одні відголоски (луну) цієї божественної стихири. Це надзвичайно удавалося Мик. В-чу.

По скінченню теорії композиції в Школі Лисенка мої звязки з нею майже порвались. Мене запросили до Київського студентського хору (Університет Св. Володимира) диригентом і я уже не міг працювати у Лисенковому шкільному хорі. Тай центр української хорової справи перенісся тепер до хору студентів. Завдяки його концертам українська пісня стала постійним явищем концертної естради. Мое життя в той час пішло новим шляхом і поволі почав зникати й той звязок зо школою Лисенка, який утворювала спільна праця. Але сердечні, милі відносини до Лисенка зоставались назавше. Трохи підновилися наші звязки, коли я поступив капельмайстром до театру М. К. Садовського в 1911 р. Мое запрошення до свого театру українські кола і зокрема Мик. Вит. зустріли з великим задоволенням. Це голов-но було не через що інше, як через ідею Садовського утворити свою, властиву українську оперу. Вже до мене, в театрі Садовського йшла “Енеїда” — Лисенка, і “Галька” — Монюшки. Капельмайстром тоді був

старий чех Густав Еллінек. Він не знав української мови і нічого не розумів в українській музиці, отож запросили мене. Своїм завданням я поставив виставити всі опери Лисенка, а це тому, що М. Садовський пильно докладав усі старання й зусилля, які лише можна для того, щоб це зробити. Зараз після мого вступу в театр на працю, мене закликав до себе Микола Віталієвич і ми почали обговорювати бідний стан музичної справи в українських театрах, особливо щодо оркестру. Микола В-ч своєю рукою накреслив мені мінімум кількості інструментів у оркестрі, які я повинен був вимагати від Садовського. Цей папірець у мене заховався й досі, як остання памятка про М. В-ча, бо то була і моя остання зустріч з ним. В театрі на мої плечі звалилася безодня роботи. Завжди заклопотаний, я незабаром почув про його наглу смерть. Не довелось йому бачити моєї роботи над його операми, ні самих вистав. А виставили ми все, крім “Тараса Бульби” та “Ноктюрна”, котрих я не встиг поставити, бо став капельмайстром у Київській Опері.

Український Клюб

Як відомо, Мик. Вит., крім музичних справ, багато своїх сил віддавав громадським справам, а зокрема Українському Клубові. Багато довелося йому перетерпіти на останку свого життя через цей клуб, усякі адміністративні зачіпки з цього приводу і нарешті закриття клубу. Дуже часто на регулярних концертах-вечірках клубу виступав і Мик. Вит. з своїми творами. Тут вперше я почув його “Моліться Братіє” в чудовім виконанні Карлаша, відомого баса.

Саме помешкання клубу і порядки в ньому робили враження чогось недокровного, а іноді впливали прямо гнітюче на настрої свіжого відвідувача. Хоч горілку в клубі було заборонено, але гвалт стояв завше такий, як у найгіршій коршчі. Ріжні кімнати мали спеціальні

назви: читальня, їдальня, зала (для танців та вистав), і т. п., але в усіх кімнатах робилося одне і теж: галас, курення тютюну, а головне — аматорське ревіння ріжних співів, од котрого не можна було нікуди заховатись. Ревіли хто як і скільки міг: і гуртом, і соло, поодинокі та дуетами. І курили, курили, курили . . . Навіть в залі для танців курили, при чому стояли натовпом під стінами, забіраючи три чверти місця від танцюристів, так що ті повинні були товктись один по одному. І дивно, що кожний з тих людей, котрі туди ходили та яких мені доводилось знати, і які ні в одному місці не допустили б такого поведження, в українському клубові чогось розперезувались, кричали, гандаляпали, одягали якийсь недопустимий у порядному зібранню одяг, гукали, і невпинно ревіли “породила молода дівчина хорошого сина”. Особливо бридко й огидно було дивитись на яку небудь “меншість”, або й “малороса”, або й росіянина, котрий своїм розперезаним поведженням вясив течію якоїсь зневаги до всього українського та до клубу. Загальне враження було якоїсь безпорядности й пересадного демократизму.

Часто можна було там бачити й Мик. Вит., найчастіше в ті дні, коли відбувалися засідання, або був якийсь серйозний концерт. Одного разу стояли ми в їдальні й балакали з приводу нововиставленої опери Вагнера “Валькірія”. Тут я переконався у вагнеризмі Мик. Вит. З надзвичайним захопленням він оповідав мені про провідні мотиви, особливо мотив вогню, що так чудово розроблено в тій опері. На моє здивування М. В., людина майже удвоє старша мене віком, був приклонником нових течій в музиці. Може я помилявся, але тоді я завзято обстоював мелодизм та викінчені форми в опері.

Взагалі, коли мені іноді доводиться чути, що М. В. в музиці — німець, то для того, хто знає його музичні погляди, а його, як музику, це виглядає якоюсь невда-

люю пересадою, бо що в музиці дійсно прекрасне, що заслуговує уваги, як дійсне мистецтво, до якої б школи і національності воно не належало, завше знаходило в М-лі В-чу приклонника, заступника і піонера, починаючи від старих творів Гайдна і кінчаючи російським Мусоргським. В старих літографованих нотах із хорового репертуару молодого Мик. Вит. багато є російських творів тільки через те, що вони дійсно є перлами мистецтва. А що на його власних творах відбилась фактура німецької школи, то через те, що він був учнем Ляйпцігської школи. Але вже в сольових творах ранішніх часів творчости М. В. яскраво виявляється обличчя суто-національне, українське, не тільки в мелодиці, але й в самій музичній фактурі. Наприклад в таких всім відомих річах, як “Гетьмани”, “Ой, Дніпре мій, Дніпре”, “Заповіт”, “Молітесь Братіє” і інш. Не кажу вже про аранжовку народніх пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народне, українське голосоведення. З цього боку Мик. Виталієвича треба рахувати дійсним законоположником і творцем української музики. В його музиці, як в жолуді, заховується вся будучність широкої української музики. І коли він тепер нам здається застарим в музичній техніці, то основні принципи його — чисто національні — зостануться вічно живучими й вічно молодими. Та музика, котра виросла не з цього коріння, і приклади якої уже маємо зараз, настільки відрізняється від нашого національного музично-духовного укладу й думання, що являється не тільки новою, а цілком чужою для нас. Щоб не зачіпати своїх авторів, візьмім українські мелодії в обробці чужих композиторів. Хто покаже хоч крихту українського елементу в розробці українських мелодій Бетовеном, Лістом або Чайковським (якого деякі наші земляки зараховують по своїй убогості до українських композиторів)? Ті всі мелодії подані в такій обробці, що українського там нема нічого. Замість

українських вареників виходять московські “пельмені”. Тоді як кожна нота творів М. В-ча (не кажучи про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська душа перше ніж попала в тіло людини. Слухаючи цю музику, хоча і перший раз, відчуваєш, що чув її давно, що іншою вона бути не може, як не може український дух бути якимсь іншим. Почуваєш, що в ній вся наша психіка, наша історія, наші традиції, наші святощі, наші завдання і наші надії. Але полишимо цю спеціальну критику. Скажемо одно, що коли великі наші поети оперували вже готовим українським словом, то Мик. Вит. одкрив новий національний світ в широкій світовій музичній справі, і що той прекрасний, так би мовити, ідейно-романтичний настрій суспільства на протязі більш півстоліття виховувався його духом, і ним натхнений він міг поставити і дати потугу до вирішення тих національних ідеалів, якому ми свідками. Імя такої людини не належить лише історії; воно завше буде на устах кожного українця, що далі то більше, в міру того, як буде зростати наша національна свідомість. Він є великий воістину, навіть більший, ніж його талант, як це не буде парадоксальним. Пора вже нам глянути на нього ретроспективно, а не дивитись короткозорими очима сучасників, або з телячим завзяттям молоді, як на “старенького” Лисенка.

12. X. 1912.

Смерть Миколи В-ча сталася несподівано. В театрі Садовського готували якусь виставу. Увечері, під час вистави, як грім розійшлася чутка про наглу смерть Лисенка. Не памятаю, чи та вистава була скінчена, але на ранок виставу відкладено і на Народньому Домі виставлено жалібні прапори. Другого дня я побіг до помешкання Мик. Вит. і застав уже його в домовині. Бальзамування було зроблено, як мені казали, способом вливання якогось плинну, і мало вигляд синьо-чорний.

Риси лица розплили, так що передо мною лежав М. В. той і не той. В хаті — пустка смерті; блукала з заплаканими очима родина. Почувалось, що сталося щось надзвичайне, ваги чого ще й не можна збагнути. Якийсь студент над домовиною читав українську евангелію. Домовина стояла в залі. Великий портрет М. В. закрито наміткою і всі меблі винесено з хати, що ще більше додавало враження холоду й пустки. Я пригноблений вдивлявся в лице небіжчика. До мене підійшов Остап Миколаєвич (син) і сказав мені таке, від чого усього мене струсило: сказав, що перед смертю М. В. скільки разів повторював — “покличте Кошиця”. Які слова хотів він мені сказати, так і лишилось для мене невіршеною загадкою. Прийшли священики. Студенти і курсистки проспівали панахиду, і я пішов додому. І по дорозі мені пригадалось, як колись, сидячи в ресторані з Михайлом Яхненком, ще за життя Лисенка, ми на доброму підпитку плакали: “Що то буде, як помре Лисенко”. Так і тепер мене душила думка — що то буде далі. Але ясно було, що М. В. не успів зробити усього, що йому належало, і це ще більше пригнічувало, бо молоде покоління музик, яке вже давало про себе знати, полишалось без керовника.

Почалась звичайна метушня: панахиди, різні наради з приводу похорон, організування хору і т. п. Подробиць я уже не памятаю, але знаю, що в день похоронів я з студентським хором стояв коло Володимирського Собору, чекаючи виноса тіла, і коли жалібний похід рушив од Собору, то виявилось, що весь величезний натовп, що йшов поперед домовини, складався з різних хорів. Спереду студентського хору, який один мав у своїм складі більш 200 людей, ішов хор Комерційного Інституту (теж біля 200). Далі перед ним був якийсь аматорський хор, а спереду церковний, здається Надеждінського, потім хор Яциневича. Ззаду нас був хор курсисток (Високі Жіночі Курси — Університет

Св. Ольги), далі хор Політехнічного Інституту, хор Школи Лисенка, знов якихось аматорів, а ще далі низка церковних хорів без всяких назв. Так що усього співало не менше, як тсяча півтори люду, а може й більше. Знаю тільки, що коли голова цього походу підійшла до Народнього Дому на Троїцькій площі, то домовина була ще коло Університету. “Святий Боже” співали всі по черзі. Але ті хори, які йшли поперед нашого студентського хору, як добре організовані, тримали цю чергу і співали дуже добре, особливо Комерційний Інститут під керівництвом Попова. Але ті, що були позаду нас, часто плутали чергу і не раз співали одночасно в різних тонах і темпах. Через те мене заставили вийти назбіч, навязати хустку на палицю і взяти всю цю масу під свою оруду. Склався помпезний хор.

Коли ми проходили повз Університет, з вестибюля нас почали фотографувати на фільму в кінематограф. Хоч царські посіпаки швидко звідтіля зняли той кінематограф, але студентський хор попав на фільму. Цікаво де та фільма тепер?

В той час у театрі Садовського було дано розпорядження, щоб оркестр під керуванням мого помішника (Верховинця-Костіва) помістився у верхньому фойє, вікна котрого виходили на Велику Васильківську вулицю, де мусів пройти жалібний похід, і зустрів нас Жалібним Маршем, муз. Лисенка з драми “Дорошенко”. На приказ поліції театр було замкнено. Коло театру вистроїлась вся театральна трупа на чолі з М. К. Садовським. І от, коли хори і жалібний похід наближався до театру, я побачив, як М. К. Садовський дав рукою сигнал у вікна театру. І звідти понеслись звуки маршу. Зараз же пристав і поліціанти кинулись до театру, але . . . “ключі були невідомо в кого”. Вони почали кричати знизу у вікна, але музиканти нагорі грали, хоч могли тих криків і не чути. Тоді кинулись до Садовського, щоб він припинив музику. Микола Карпович

почав махати рукою, але так виразно, що виходило “грайте”, і музика грала, пропустивши перед театром майже половину походу, та замовкла тільки тоді, як під театр піднесли труну й почали читати Євангелію. За це потім Садовського тягнули на цугундер (до поліції), але він зручно викрутився тим, що в театрі йшла проба оркестру на “Дорошенка”, і що він же махав рукою, щоб вони спинились, та що театр було замкнено розпорядженням тої ж поліції.

Прийшли на Байкове Кладовище до ями, яка була з правого боку церкви на першій терасі. Всякі промови над домовиною було поліцією заборонено. Успів сказати слово лише о. Остап Нижаківський, тай то, здається, як священник. Яму засипали, одспівали вічну пам'ять і рушили з кладовища, а з нами й ті сонми поліціантів та шпиків, що проважали в останне небіщика до гробу разом з публікою. Громадянство пішло на якусь урочисту поминальну вечерю, а студенти зі мною поминати Миколу Виталієвичу по своєму.

З того часу, аж до самої революції мій Студентський Хор церковний в травні (9 травня), поминаючи всіх померших хористів і мого помішника по Студ. Хору — Аркадія Іванова на Байковій горі, завше заходив на могилу М. В. Лисенка і співав там вічну пам'ять. Скінчилось це, як і все з большевизмом.

Примітка. Українська Капеля їхала з Нью Йорку до Аргентини. Від 6-го до 20-го травня, 1923 р. не зустріли ні одного пароплава на окіяні — англійські моряки страйкували і “Вассарі був останнім пароплавом, що вийшов у далеку подорож. Днями ми милувались відтінками ультрамаринових хвиль Атлантику, вечорами стежили за зорями, що подавалися на рідну нам північ. Вода та небо щодня . . . Після сніданку, звичайно, співанка. “Аще забуду тебе Ієрусалиме, забве-

на буди десниця моя” . . . розходиться над морськими безоднями надхненно — прекрасний концерт Веделя. І з голосом української пісні думка лине не вперед до Бразилії і екватора, а назад, до Києва, до нашого минулого, до краю, де “тихі води, ясні зорі”, де ми народились і народилася ця пісня. Тоді повстали ці спогади Олександра Антоновича Кошиця, котрі я і Лев Сорочинський записали, вважаючи, що вони мають вартість не лише для нас хористів.

19 травня, 1923 року.

Григорій Павловський

Atlantic Ocean, Lat. 2-55 North, Long. 40-16 West

ПІСНІ У МОЇЙ ЖИТТЄВІЙ ПОДОРОЖІ.

(Коло пісень позначено, хто співав ті пісні також і де)

З 1884 р.

1. Ой, стелися, барвіночку, не корінем, листом
(з Ромашок).
2. Туман, туман по долині, широкий лист на калині
(Мама).
3. Та ходив ченчик понад рікою (Мама: “від козака
Нечоси”).
4. Та виріс я в наймах, в неволі (Мама).
5. Соловейку, маленький, в тебе голос тоненький
(коли баби січуть капусту).
6. Пожену я товар на яр, а вівці у лози (Домця).
7. Чом ти мене, моя мати рано не збудила, ой як
тая челядонька з села виходила (Домця
й Мама).
8. Розвивайся, ой ти сухий дубе (інший варіант).
9. Ой, служив я у вдови, тай служив я в небоги де-
сять років шей чотири (Домця).
10. Ой, вербо, вербо кучерява (Мама).
11. Ой, як би я знала, де мій милий оре (Домця).
12. Ой, боже мій милостивий, до кого я прихилюся
(Домця).
13. Де лугом іду, річкою бреду (Домця, Ганна Ви-
борна).
14. Білая береза без вітру шумить.
15. Ой, у лісі у лісочку битая дорога.
16. Про Нечая (Баба Поліщучка).
17. Ой, сяду я край віконця (Венедьо й Бубліїв
ставок).
18. Ой, ніч моя темная (клуня, Микита молотить).
19. Ой, під лісом попід Лебедином (Методь Івано-
вич Крамаренко “бойка штука”).

20. Ой, ковалю, молодий ковалю (Іван Бублій).
21. Не співайте півниченьки (Микита Микиченко і Володимир Черненко).
22. Посох, повяв любисточок.
23. Світи, світи місяцю.
24. Де б я, де б я із досадоньки пішла (хор в школі).
25. Козаченьку, що ти робиш.
26. Прийди серце поцілую (Секліта мені співає).
27. Ой, ти Грицю (2) ти славний козаче.
28. Ой, у полі висока могила (Ярина Шепелева).
29. Та болять ручки, та болять ніжки (Володимир Черненко).
30. Ой, світи ж ти місяченьку, щей ти полуношня зоря.
31. Затоплю я, закурю.
32. Ой, п'яна я п'янькая, а мій муженьок.
34. Ой, зза гори зза крутої чорна хмара (чумацька) (Йосип Рудань).
35. Сава Чалий.
36. По бережку Марусина ходить (діти біля школи).
37. Котилася ясна зоря з неба (літо, вертаються хлопці й дівчата з поля).
38. Ой, сади мої сади, тай сади зелененькі, що не рано зацвіли, а далеко білили.
39. Ой, у полі криниченька, кругом неї травиченька (лужок між Козацьким і Тарасівкою).
40. Ой, ходив донець сім літ по Дону (Олена Виборна в кухні).
41. Ой, ходив чумак, тай ходив бурлак (хлопці, літо, гаряче...).
42. Ой, стану я на порозі, видно в лісі три дорозі (Венедьо. Дорога знизу до волості).
43. Ой, потеряв тай соловейко голос (Сидір Зиньовій)
44. Ой, у лузі в лузі, тай калина стояла (некрутська)
45. Сюди гори, туди гори (некруцька).
46. Ой, у лузі, тай стоять воли в плузі (Йосип Рудань).

47. Червоная, ой тай калинонька на яр подалася
(Домця).
48. Ой, вийду я на могилу.
49. Гуляв чумак на риночку.
50. Та нема гірш нікому.
51. Ой, на гору козак воду носить.
52. Викопав я криниченьку.
53. Та забілили сніги.
54. Гей, нумо хлопці
55. Ой, зацвіла червона калина над криницею.
56. Не питайте, добрі люде.
(Семинаристи: Ваня й Петя Филиповичі,
Ф. Хіжняков, мої брати й Сапартон).
57. Засвистали козаченьки (приїздив дядько Лука
й Артем з Катеринослава, всі в зборі, дядько
Ілля).
58. Летить галка через балку.
59. У неділю рано, як сонечко сяло (Семинарія моїх
часів).
60. Темна нічка, а я плачу (любов до Каті Зубачев-
ської).
61. Зеленая ліщинонька, чом не гориш, а все куриш-
ся (рання весня, Пасха, туга...).
62. Чи ти мене вірно любиш, козаче чорнявий
(семинарія).
63. Веснянки біля Дудя: Ой, гаечку, гаечку.
64. „ „ „ Ой, поїдем жона.
65. „ „ „ Загородю городочок.
66. „ „ „ А в нашого шума зеленая
шуба.
67. „ „ „ Ой, я дочка гільчина.
68. „ „ „ Куди їдеш Іване.
69. Шумить, гуде дібрівонька, а плаче, тужить уді-
вонька (битим шляхом татари ідуть. Олена
Виборна).

70. У неділю рано пораненьку збирав женців Коваленко.
71. Ой, зза гори тай чорная хмара, молоді гусари.
72. Російські: “Снежкі белие пушістие” (Мама, Домця, з Ромашок, від салдата кацапа).
73. Ой, да поле чістое турецкое (від парубків).
74. На чістом поле огоньок (Домця, Дора, навіть Батько).
75. Поехал казак на чужбіну дальоку (Дора, Маня, Люба, Надія й Маня-Карапиші).
76. То не ветер ветку клоніт (Дора, Маня).
77. У зарі то у зоренькі всьо так мало звьозд.
78. С радости, веселья хмелем кудрі вються (Золотое время).
79. Проведьомте, друзя (студенти приїздили — Немировські).
80. Возле речкі, возле мосту (куплети на флейті. Веселий кут).

(Ці пісні “життєвої подорожі” відносяться до часу науки аж до закінчення Києво-Могилянської Духовної Академії.—П.М.)

К і н е ц ь.

P O R A J

H E R B.

narsze Polskiemu odprowadziwszy, i w tych krajach upodobawszy sobie, tu osiadł, i godne potomstwo zostawił. Pierwszych zaś początków tego herbu, zkąd, kiedy i komu nadany, trudno zgadnąć. To pewna, że jeszcze za Pogaństwa, i dobrze przed narodzeniem Chrystusowem, już dobrze ten herb, to jest róża o pięciu listkach, był w używaniu; czego dowodzi *Paprocki o herbach z księgi Inscriptionum sacrosanctae vetustatis, per Rajmundum Fuggerum, Caroli V. et Ferdinandi Imperatoris, Consiliarium*, wydanej, z którego ten autor, trzynastcie nagrobków w różnych miejscach, z tym herbem wykonterfektowanych, wypisał; ja ich tu opuszczam dla krótkości, ciekawość zaś czytelnika, do *Paprockiego* odsyłam. *Bzovius in Notis ad vitam S. Adalberti, scriptam a S. Sylvestro II. Pontifice*, tak o tym domu mówi: *Rosiorum stirps est Romana, originem refert ad tempora conditae Urbi proxima. Splendorem nobilitatemque etiam Augusti Caesaris propinquitatem et cognationem fulcit; Europam pene implet. Ex illa sunt clarissimi intra Alpes, Bracchiani, Graviniae, Venosae, S. Gemini, Amalphantini, Asculani, Silicis Duces. Tarentini, Salernitani, Plumbini, Scandrigliani Principes. Tripaldae, Pallae aureae, Stimiliani, Lamentanae, Compagnanae, Roccantiquae, Montis Sansovitini Marchiones. Pilitiani, Soanae, Nolae, Talacozii, Albani, Anguillariae, Montis rotundi, Monapellii, Licii, Sarnii, Aemiliae, et aliarum plus quam quadraginta Dynastiarum Palatini Comites. Extra Alpes vero, in Gallis Marchiones Trinelli, et alii quatuor traduces. In Arragoniae Regno Ursini Valentini; in Illyrico Comites Blangarii, in Germania Proceres Clivenses, Comites Ascaniae, et Balenstadii, Dynastae Bernburgici et Lovenburgici, Marchiones Saliquallenses, Principes Anhaltini, Duces Angriae et Vest-*

ОПИС ГЕРБА ПОРАЙ

“На позолоченому щиті, з заглибинами збоків та в долині його, в повнім розцвіті срібна роза з п'ятьма листками; на верху (в главе) щита білий, металічний шлем із решітковим золотим забралом, також з золотим медальйоном на шиї, що наближені краями шлему до щита. Сам шлем, що покритий розкинутим навколо щита срібним і позолоченим наметом, увінчаний золотою короною, а над нею підноситься така, як і на щиті, рожа, що творить собою нашлемник”.

(“Herbarz Polski” — Kaspra Niesieckiego, 1838-1846,
т. VII, ст. 389)

ІСТОРІЯ РОДУ КОШИЦІВ

Герби й Геральдика

Герби й геральдика появились в Польщі в XIV-XV ст. Занесені туди з Європи. В Європі герб був ознакою персональних заслуг (і належав одному роду) і не був через те однаковим навіть у двох братів. Емблема роду в Європі могла мінятись, добавлятись.

В Польщі, як також і в Литві, герб був ознакою знатности роду, один герб міг належати багатьом родам, і навіть надавався за заслуги. Кожний герб мав свою окрему емблему й назву, напр. Порай, і був незмінний.

В Польщі була одногербовість: герб належав не тільки нащадкам певного роду, але й другим родам, і міг бути наданий за заслуги (військові). Через це кількість осіб, котрі належали до одного герба дуже збільшувалась, і кожний мусів при підписах, зазначуючи свій герб, називати його емблему (фігуру), яка була ознакою герба.

Звичай Польщі — роздавати герби (одні й тіж) ріжним родам поширюється і на Литву після 1413 (Городельський зїзд) і особливо після зеднання Литви й Польщі (Люблінська Унія) 1569 р.

Герб складався з: 1) Родового знаку-емблеми (душа герба), себто геральдичної ознаки, знамені на щиті. 2) Поля щиту геральдичної краски (золота — багатство; біла, срібна — чистота; червона — хоробрість і т. д.) Фігури, або емблеми на щиті були ріжні, але незмінні. Додаткові частини: 1) корона, 2) шапка, 3) шолом, 4) намет, 5) нашоломник, 6) щитодержатель, 7) мантія, 8) девіз.

1) Корона належала володарям імперій, королям, папським тіарам, або були корони дворянські, що не мали значення влади.

2) Шапки — кардинальські, курфюрстські, князівські, ерцгерцогські . . .

3) Шолом — закритий, або відкритий (турнірський) прямо, а коли їх кілька, то повернуті один до другого.

Золотий шолом мали царствующі або королівські роди.

Срібний — одкритий “принци крові”. Закритий (з забралом в 9 решіток) повернутий — у графів. Закритий з 7 решітками — у баронів.

Полірованої сталі закритий з 4-ма решітками, **прямо** мали **старовинні родові дворяни** (шляхта). Той же повернутий **вправо** — нагороджені дворяни, той же повернутий **вліво** — роджені від неосвячених союзів (незаконні).

Взагалі показчиком знатности було **забрало** через кількість своїх решіток. Мало знатні — мало решіток, більше — більш решіток.

Новонагороджені — шолом дивився цілком у бік, **без решіток, закритий**. Тільки у 3-му поколінні давалось решіткове забрало.

В той час як **королівські** й **князівські шоломи** були одкриті, то степень знатности означалась степенем одкритости й повороту.

А **дворянський шолом** — закритий, і степень знатности показувала забралом, тоб то числом решіток на забралі.

Про Походження Роду Порай-Кошиць

Гербова емблема — біла рожа в пять листків на червоному полі.

Італія — колиска найстаршої шляхти. В ній ще з клясичних часів Рима **рожа** була квіткою нагороди герою і давалась то окремо, то китицею, то гірляндюю.

Італійська вища кляса — Патріції — мала два відділи: а) Сенатори (світські), які управляли краєм і в) Кіннотчики (військові, так звані “верхівці”), що захищали край.

Один з цих Кіннотчиків-патриціїв **Розін-Розінус** (бо мав родову емблему рожу з п'яти листків, білу) перейшов з Італії до Богемського володаря Чеха, і оснував в Чехії рід Розенбергів (мав в Чехах великі посілости). Один з представників цього роду Розінів — Славник (мав туж емблему — білу рожу з п'яти листків) мав сім синів від дочки кн. Болеслава I-го.

Розіни в Чехії і Польщі

П'ять синів цього Славника убиті фамілійними ворогами в Любечі 995 року, а два сини Войтех і **Порай** чудом спаслись, бо старший Войтех, що був єпископом Празьким, був тоді в Римі, а Порай у Польщі. Дізнавшись про смерть братів Войтех не вернувся в Чехію, а поїхав в Польщу до свого дворідного брата — короля Болеслава Хороброго і став там єпископом Гнезненським. Поїхав розповсюджувати християнство в Прусію і там був убитий 23. IV. 999 р. — потім причислений до святих.

Розіни в Польщі — Порай

Брат Войтеха (син Славника) Порай приїхав у Польщу в почоті тітки його матері, князівни Домбровки — нареченої короля Мечислава (965-999). Мечислав дарував йому великі посілости й прийняв до двора. **Порай** хоч і був придворним короля все визнавав себе чехом, але після побиття його братів 995 р. не вернувся до Чех, а прийняв польське підданство. Його великий рід вшанував його імя, зєднавши те імя з емблемою роду — білою рожою, так що герб став зватись “**Порай**”.

Розіни в Литві

На Литву герб білої рожі прийшов з лицарем Гектором Розіним (Nector Rosinus) в 929 р., який приїхав в 500-ному військовому відділі римлянина Палемона з Італії (разом з Юліяном Доргспрунгом, Проспером Цезаріном і Юліяном Урсіном). Цей відділ лицарів залишився на Литві у Жмудянів-Самоштів (як їх тоді звали), оснували замки, злились з тубільцями і оснували великі роди. Рід Гектора Розіна (Розінус) були Ружицькі, Рожиці з його ж родовою, гербовою емблемою — білою рожою з п'яти листків (як і в його родичів Войтеха й Порая у Польщі). Цей герб був загальнопризнаний в обох державах, як старовинний (більш відомий, або званий як “Порай” ніж як “Роза”), бо уже в 1413 р. на Городельському зїзді, по згоді князя Литовського Витовта з Польським Королем Ягайлом, цей герб був наданий литовському шляхтичу Біліміну, як **герб признаний і відомий в обох державах** (див. Kuratricky, т. I, §2). До речі це **єдиний раз**, що цей герб був наданий чужому, а не з роду Розінів.

Рід Порай-Кошиць

Рід Кошиців вимовлявся так: “Кошиць герба Порай”, але писався ріжно, бо на Литві і в Польщі літературною мовою спершу була латинь (з прийняттям хр-ва 965 до 1550), а з часів Сігізмунда Августа — 1544-1572 польська мова бере верх. При перекладі латині на польську мову дісталось багато помилок в правопис і в напис прізвищ, як каже Дунчевський у “вступі” до свого “Гербовника”. Тож по лат. граматиці: ш, щ (себ то польське sz, szcz) писалось — sch, а ц — tz.

Латинське Koschitz по польськи писалось 1) Koszczycz або 2) Koszcyc, себто читалось 1) Кошич, 2) Кошиц, (бо sch = по-польському cz, а українськи ш). Латинське tz (на кінці) виходило по-польськи, коли не

натискати = s, (українське ц), а як натиснути, то виходить польське cz (українське ч).

Через те писалось або Кошиц, або Кошич, або Кошиц. “Koszyc” писалось уже з часів Сігізмунда Августа (1544-72), коли польська мова взяла верх над латиною. “Koszyc” написано в збірнику польськ. і литовських законів (Volum legum), коли говориться, що Криштоф Кошиц (Koszyc) брав участь у виборі короля і Вел. кн. Литовського Августа в червні 1697 р.

А гербовники: NieceŃsky (Herbarz Polski 1841 р. т. VII, ст. 321), Dunchewsky (т. II, ст. 172-184), граф Кигоратнуску (1789 р., т. I, ст. 30) кажуть, що фамілія (прізвище), яке писалось Кошич, Кошиц, і Кошиц — **є одна і таж, і мала герб “Порай”**.

Не роблять різниці між цими написами і сучасники того, як прізвище Кошиц стало відоме з гербом Порай. Геральдисти Вартоломей Попрацкий (при Сігізм. Авг. 1544-1572, за Івана Кошица), Сім. Окольський (при кор. Владиславі 1632-1648, за Стан. і Кришт. Кошиців), Каспар Несецький і Іосиф Дунчевський (при Августі III, 1733-1763 за Івана Кошица, сина Криштофа).

В XIX ст. уже не чути слів Кошиц, Кошич, нема його і в показниках дворянських прізвищ, ні адрес-календарях Царства Польського, ні в Височ. Утвержд. Гербовнику двор. родов Царства Польського, виданім в 1853 р.

Хоч Каспар Несецький (“Herbarz Polski” — 1841 р.) пише Кошиц (Koszczyzyc) т. V, ст. 321. але його виправляв проф. Замойської Академії Іосиф Дунчевський, пишучи Розин (Rozyn) Кошич (Koshczyzyc) і Кошиц (Koszczyzyc) і добавляє до кожного — слово “із Косціну” (de Coscine), (Dunchewsky — т. II, ст. 175-184), себто назву того маєтку, який був підставою для прозвання цього роду Розинів (Rosinus) **Кошицями**.

От з генеалогічних заміток і видно, що старовинний рід Кошичів (Koszczyzow) герба Порай належав до

найстарших в Литві і користувався **князівською пошаною**.

Почав його на Литві **Нікіфор Кошич із Косціна**, що був з князів Савої в Сардинському королівстві (названий так через свою посілість Косцін) сам з роду Розинів (Rosinus).

Будучи родичем і другом Великого Литовського Князя Кейстутовича (1392-1430), внука Гедимина-Нікіфор Кошич був признаний на Литві потомком Гектора Розина (Rosinus), користувався великим довірям і при Казимирі Ягейлонові (1440-1492) був воеводою Ленчицького воеводства, де були його маєтки — Великі і Малі Рожиці (через що геральдист Варт. Поппрацкий 1584 р. пише його Рожиц, ще й через його герб — білу Рожу-Порай). Історик Дунчевський каже, що від цього предка пішло багато поколінь. 32 члени цього роду носили назву Кошич, або Кошиц з гербом Порай. На протязі 4 століть служили на Литві в Жмуді і воеводствах: **Київському**, **Витебському**, **Минському** і др. (В збір. Пол. Лит. Законів (Volum legum т. VIII, ст. 672) це прізвище згадується останній раз з приводу нагороди на Литовським Сеймі 19. IV. 1775 Ігнатію Кошицю камяниці у Вильні.)

Граф Куропатницький в списку дворянських родів Польщі і Литви (1789), показуючи герби, кожного разу пише “Koszyc (Кошиц) герба Порай”. За ним також і Бобрович видавець Гербовника Несецького в X тт. в доповненню (ст. 238), куди внесені пропущені Несецьким безсумнівні дворянські роди, пише: Кошиц — гербу Порай.

Тож рід Розинів (на Литві з 929 р.), що набрав прізвища Кошиц (себто Розин із Косціну, князь Савойський) починається на Литві з XIV ст. 1) **Никифром Кошицем** (себто Розином із Косціну). Родич Гедимина кн. Литовського, оселився на Литві. А з Витовтом Кейстутовичом (1342-1430) внуком Гедимина по-

дорожував до Рим. Імп. Сігізмунда в справі замирення Литви й Нім. Пруськ. Орденем 1410 р. Потім був воєводою Ленчицьким. (Так говорять геральдисти).

Писемні ж свідоцтва (судові акти) відомі з **Івана Кошица** — гербу Порай з половини XVII ст., себто з часів Сігізмунда Августа (1544-1572), Генриха Анжуйського (1573), Стефана Баторія (1576-1587).

Іван Кошиць був першим власником с. Велике в Мінському воєводстві й с. Виступовичі в Овручському пов. Київського воєводства. Був спершу православним, а далі (в Литві Єзуїти отримали права і уряд став тіснити православних: позбавляв їх урядів, не дозволяв женитись з католичками, будувати православні церкви) уніятим.

3) Його син **Станіслав Кошиц** гербу Порай (жінка Софія) 1590-1665 — католик. Властитель села Великого й Виступовичів. Поручник Гусарської Хоругви (по зеднанню Литви з Польщею 1569 р.) Литовська кавалерія була лицарським військом, яким командували виключно сенатори, або знатні воєводи. Офіцери повинні були походити тільки з старовинних шляхетських родів, а в гусарських полках навіть прості салдати (“товажіші”) першої шеренги повинні були бути шляхтою.

4) Син Станіслава **Криштоф Кошиц** гербу Порай — католик. Одержав від батька с. Велике в Мінському воєводстві і Виступовичі Овруч. пов. Київського воєводства. Був **Чесніком Мінським** при Владиславі (1632-1648), а потім при Хмельницькому (Гетьман з 15. X. 1647) і по злуці з Москвою 6. 1. 1654. По умові Андрусівській 26. IV. 1686 р. Київщина й Волинь знов дістались Польщі, при Катерині Литва одійшла до Росії.

(Вел. Чеснік-хранитель королівського меча, якого він ніс при коронації, це уряд придворний, а чеснік земський це не придворний, а урядовець у воєводстві. Для одержання цього уряду треба бути древнього дворянського роду й мати фактичну земельну посілість у своїм участку).

В Собр. Лит. і Польськ. Законів (Volum legum т. V, ст. 894) значиться, що Krzysztof Koszyc був земським послом від шляхти Грокського Воеводства на обрання Польськ. Королем і Вел. Кн. Литовським члена Саксонського роду Фрідріха Августа III, 27.VI.1697 р., і під тим обранням підписався разом з другими послами. Мав тоді 57 років. Почесне звання “Посла” показує, що він був землевласником в Троцькім воеводстві (повіти Гродненський, Ковельський, Упитський-поневежський), бо по законах Литви бути послом, а тим більше обирати короля та займати вищі уряди могли тільки родовиті аристократи, великі землевласники. Про землевласництво Криштофа Кошица гербу Порай говорять “Завещатільн. акти” 1665 і 1700 рр. внесені в актові книги Ошмянського, Овручского, Мінського “гродських судів”. З тих актів видно, що Кошиці мали “вотчини”-ділчні маєтки по всій Литві (губ. Віленськ., Гродненск, Ковенск, Минск, Могилевск, Витебска, Києвська, Подольська і Волинська). От же Криштоф мав велику власність, бо мав придворне звання, але сина залишив з маєтком таким, який не давав йому права вищих урядів. Бо частину с. Великого залишив своїй дочці Іустині по мужу Тушевецькі, а сину Івану тільки частину Виступовичів. Крім того, його син **Іван перейшов на православя** і ще цим позбавив себе права вищих урядів в Польщі і Литві. Треба думати, що Криштоф Кошиц, крім сина Івана, мав ще дітей, бо виписку з його Духовного Завіщання в Ошмянскім Гродскім Суді про те, що його батько Станіслав Кошиц (5.II.1665) своїм завіщанням залишив своєму сину Криштофу части с. Великого (Минск Воев.) і Виступовичів (Київск. Воев.) на прохання **Антоня Порай Кошица** 16.IX. 1700 р. (завів в Овручскі судові книги віце-регент Овр. Суда Степ. Барановський).

5) **Іван** (жена Єкатерина) 1700-3. XII. 1763, **православний** (старша сестра Іустина по мужу Тушевецька). Коли батько цього Івана, — Криштоф Порай-Кошиц — міг займати високу службу Мечника, яка крім древнього роду вимагала великих земельних посіlostей, то факт, що своєму синові залишив він тільки частину села **Виступовичі** Овручськ. пов. у Київськ. Воев. з 9 хатами панщинних людей, заставляє думати, що Криштоф Кошиц (Порай) тих посіlostей позбувся перед смертю, як це зробив з частиною с. Великого (6 хат) у Мінськ. Воев., віддавши його мужу своєї дочки Іустини — дворянину Матвію Ів. Тушевецькому (щоб той опікувався

малим 10-ним Іваном). Таким робом Іван Кошиц гербу Порай, син Криштофа уже був позбавлений можливості займати високі уряди, яко малоземельний (швидче яко православний), а крім того він перейшов на православ'я, яке переслідувалось в Польщі і обмежувало права службові й громадські. (Сестра Івана П-Кош. була вже замужом, як батько Криштоф помер і зобов'язав її й мужа М. Тушевецького виховувати та опікуватись 10-річним Іваном).

(Зберігся в Овручск. Гродск. суді "Вводний акт", 20.X.1736 р.: до намісника Овручского Р. Чоповского явився генеральний Возний Киевськ. Воеводств. Іван Баранский і заявив, що 20.X.1736 р. він ввів Івана (Криштофовича) Порай Кошица й його сина Андрея (14.) во владініє частю с. Виступовичі Овр. пов. Киевськ. Воев. прх свідках дворянах Івані Кондрацкому і Вас. Мошковському і що це введення записав в Овручськ. суді).

6) **Андрей** (жена Маріамна з Свенціцьких) **1722-1. ІІ. 1799**, православний. Яко малоземельний шляхтич та ще й православний знайшовся в скрутному матеріальному становищі і повинен був продати прадідівські Виступовичі (Овр. пов. Киевськ. Воев.) Овручському "Гродському підсудку" Антону Вечфинському від себе й сина свого Антона (19 р.). Про це є продажна запись. 28. IX. 1774 р. в Овручських Судових книгах, що "genegosus" (уродзоний) Андрей Порай Кошиц, син Івана, внук чесніка Мінськ. Криштофа Порай Кошиця, разом з сином Антоном (від Маріамни Свенціцької) продали часті с. Виступовичі Овр. пов. Киевськ. Воеводства, Овручському підсудку Антону Вечфинському за 11,000 злотих польських (3 злоти = 1 р. 35 коп. в 1858 році, себто на рублі 1858 р. = 14,850 р.).

Цим самим Андрей Іванович Порай Кошиц цілком поставив себе в сутінки і відійшов від вищого ступня (дворянського) шляхетського життя. Після цього він оселився в сусідньому Радомишльському повіті Киевського воев.

Отже, Воєводство Київське, Овручський повіт, був “здревле” осідком роду Пораї-Кошиців до 28. IX. 1774 р., а з цього року — повіт Радомишльський до 2. X. 1836 р., коли Антон Андрієвич Кошиц помер, а сини його були в Петербурзі й Москві.

(Овруч від Житомира 126 верст, від Радомишля 177, від Києва 273 р. Радомишль від Житомира 51 в., від Києва 96 в.)

7) **Антон** (жена Ксенія Ганкевич † 1851 р.) **1763-2. X. 1836 р., православний.** (При ньому почалось заведення Литовських дворян в Рос. родословні дворянські книжки по указу Рос. Сенату з 25. VIII. 1800 р. — і після довгих митарств справа дворянських прав Пораї Кошиців скінчилась тільки указом Сената 15. XI. 1852 р. в 47 Подольськ. Губерн. Відомостей, бо справа була доведена до кінця Тимофієм Антоновичем Пораї Кошицем, пов. лікарем Брацлавського пов., Под. Губ. 6. VII, I. XII. 1849 р. перед Под. Депутатским Дворянск. Собранієм).

8) Тут треба шукати й мого діда Ігнатія Кошиця, який род. 1784-1837 р., і його брата Івана, що род. 8. V. 1787., Фоми, що помер 7. VI. 1854 і сестри Марфи, що померла 27. VIII. 1856 р.

Відомости з нашої родословної маються тільки з діда Ігнатія (був священиком в с. Малих Нізгуринцях Бердич. пов.). Про прадіда (імя невідоме) мама розказувала, що був “дворянином і капітаном”. Отже в родословній, яку знаходимо в книжці Івана Антоновича Кошиця (гербу Пораї), звідки взяті ці відомости, встановлено родословну по одній лінії старших синів (а може через те, що більше докум. не знайдено), так що, приклад, у Криштофа (сина Станіслава) — Пораї-Кошица (1640-1710) указано тільки сина Івана (не указано, а я думаю, що тільки знайдено в документах про виділення йому батьком с. Виступовичів. О.К.), якому батько завіщав с. Виступовичі й с. Велике. А в Овручських

судових книгах є виписка з Ошмянських судових книг (про завіщання Станіславом Порай-Кошицем сину своєму Криштофу части сіл Виступовичів і с. Великого), зроблена 16. IX. 1700 р. на вимогу якогось Антона Порай-Кошица! Хтож це міг бути заінтересований в цій справі, як не старший син Криштофа, а брат Івана?! Бо Іван, син Криштофа, про якого мова вище, народився тільки 1700 р. (1700-1763), в рік, як роблено ту виписку. Крім того, в цій родословній на протязі шости поколінь показано **по одному синові** і тільки. Ясно, що мова йде про старших синів, які одержували й батькову спадщину і були, так би мовити, прямі продовжачелі роду й носителі герба.

Через те ім'я діда мого Ігнатія (Порай) Кошиця, що народився 20. XII, 1784, а помер 30. I. 1837 року, треба шукати десь в родині Антона (сина Андрія) Порай-Кошица (1763. пом. 2. X. 1836), який в 1784 р. міг бути вже батьком, бо мав 21 р. Крім того, про цього прадіда (як моя сестра Дарія Лебедович зі слів нашої матері Євдокії Михайлівни рожд. Маяковської) кажуть, що він був “капітаном”. Це могло бути, бо в його часи Київщина була вже під Росією, а майже всі Порай-Кошиці до 9-го покоління були військові. Крім того, у мого діда Ігнатія були брати: Іван, Фома, а сини Андрій, Антон, Павел, — це ті імена які бачимо в родословні: Іван (1700-1763), Андрій (1722-1799), Антон (1763-1836), і далі діти цього Антона — Іван (30. IV. 1800), Ігнатій (5. VII. 1803), Александр (3. V. 1812) себто (звиклі) імена, які давались в старовину по іменам ближчих родичів.

У мого діда **Ігнатія** були діти: Анна, Андрій (свящ. с. Нізгуринці малі, Бердич. пов.), Павел (діякон с. Юровка, Берд. повіту) і 9) **Антоній** (жена Євдокія Мих. з Маяковських) — священик с. Костянець, Канівського пов., Київської губ.; с. Ромашки-Канівськ. пов.; с. Тарасівка, Звенигородського пов., Київської губ. Родився

17. 1830 р., помер 8. XII. 1898 р. ст. ст. Діти: Татіана, Ніколай, Домнікія, Митрофан, Ілія, Марія, Дарія, Федор і 10) **Олександр Кошиць** — 12. IX. 1875 (30. VIII. ст. ст.), помер 21. IX. 1944 р. Жена 1) Варвара Григор. Попова, 2) Татіяна Георгієвська. Син од першої жінки: **Димитрій**, — род. 1902, пом. 11. VI. 1943 р. (убитий на війні).

ДЖЕРЕЛА

- 1) Русская Историческая бібліотека (Археографическая Комісія) т. I, 1915 г.
  - а) Про боярина Городенського Івашку Кошчичя (з року 1518).
  - б) Про Івана Кошчича (надання його землі королем) з 1597 р. “Литовська Метрика”, відд. I, ч. I, т. I, Книга 3-я записей, стор. 50, 51, 31. Русская Историческая Библиотека, т. 27-й, 1910 г.
- 2) Лукомській і Модзалевській — “Малоросійській Гербовник”. СПб, 1914 г. (табл. XXXIII)
- 3) “Herbarz Polski” — Kaspra Niesieckiego. 1839-1846. т. VII, ст. 389.
- 4) Poprasky — “Herby rycerstwa Polskiego”, ч. 1584.
- 5) Kuropatnicky (Ewarusta Andrey Hrabia), “Wiadomosci o klejnocie szlacheckim”. 1789, т. I, ст. 30.
- 6) K. L. Czarnesky—Herbarz Polski, Gniezno 1875.
- 7) Russia Departm. Geraldii (Гербовник двор. родов Ц. Польского) 1853.
- 8) “Исторический Разказ о Литовском Дворянстве. СПб. Сочинение Івана Антоновича Кошица. 1858 г.
- 9) Іван Антонович Кошиц — “Очерк Історії Русскаго Дворянства от полов. IX до конца XVIII вв. (з 862 по 1796 г.). СПб. 1874.
- 10) Лешков — “Дворянство в Россіи”.
- 11) Романович-Славатинській — “Дворянство в Россіи”.
- 12) Миллер. Известіе о Дворянах Россійских. Отечеств. Записки, Ноябрь, 1865. стр. 57-59.

- 13) Лакієр. Русская Геральдика. Кн. I, стр. 253.
  - 14) Карамзін. "Родословная Роспись". VI степені 17., т. 5, стр. 103.
  - 15) Забелін. "Большой Боярін о своем Вотчіном Хазяйстве XVII в." Вестн. Європи, Январь, 1871 г. стр. 13.
  - 16) Гр. Г. А. Мілорадович. Герби Малорос. Дворянс. родов.
  - 17) "Акти і Документи к Історії Кієвск. Академії", т. 1, з 1796 по 1869 р. Проф. Кіївськ. Акад. Ф. Титов. Кіївськ. Акад. (Про Кошиців).
-

